ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

◇

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРМЯНСКАЯ ЭТНОГРАФИЯ и ФОЛЬКЛОР

МАТЕРИАЛЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ

8

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАН • 1978

302.7(47.925)
Հայ-24

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ և ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

8

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ • 1978

ՀԱՅԿ. ՍՍՀ ԳԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

902·7 (с 43)
Ա 77

Խմբագրական կոլեգիա

Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Է. Տ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Ս. Բ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,
Կ. Վ. ՄԵԼԻՔ-ՓԱՇԱՅԱՆ, Ա. Մ. ՆԱԶԻՆՅԱՆ, Դ. Ս. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

Հատորի պատասխանատու խմբագիրներ
պատմական գիտ. թեկնածու Դ. Ս. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ,
բանասիրական գիտ. թեկնածու Ա. Մ. ՆԱԶԻՆՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ,
բանասիրական գիտ. թեկնածուներ
Ա. Ս. ՂԱԶԻՅԱՆԸ, Լ. Ն. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԸ և Ռ. Հ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԸ

Ա 10602 / 703 (02)—78 39—77

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1978.

ՍԵՐԻՆԵ ՄՈՎՍԵՍԻ ԱՎԱԳՅԱՆ

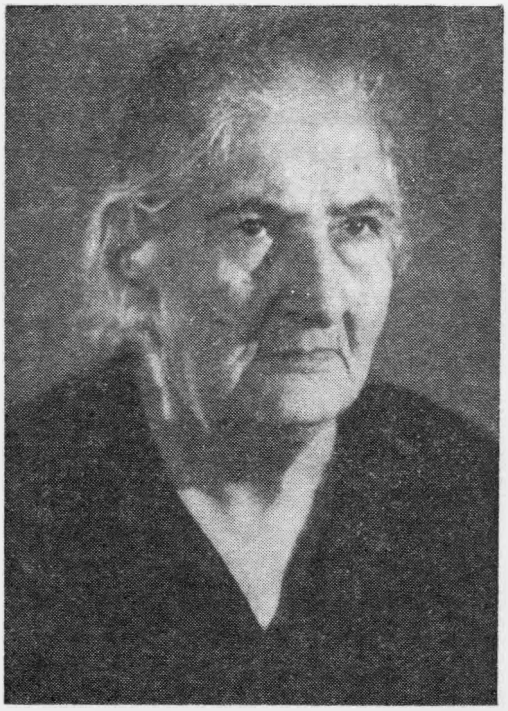

Սերինե Մովսեսի Ավագյանը (Սերինե) ծնվել է 1896 թ., Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգի Արճակ գյուղում, ուսուցչի ընտանիքում։ Հայրը, Մովսես Ջաքարյանը, որ Վարագի վանքի դպրոցի առաջին շրջանավարտներից էր, 1897թ. տեղափոխվում է Վան։ Այստեղ էլ մանկահասակ Սերինեն զրկվում է մորից, մի քանի տարի անց՝ նաև հորից ու հանձնվում Արճակ գյուղում ապրող քեռու խնամքին։ Կրելով որբուհուն վիճակված դառնությունները և ունենալով Վանի Արարք թաղամասի դպրոցից ստացած երկրորդ դասարանի գիտելիքներ միայն, Սերինեն կարողանում է ոչ միայն պահպանել իր գրաճանաչությունը, այլև օգտվելով գյուղի արական դպրոցի գրադարանից, հետզհետե ընդլայնել իր մտահորիզոնը։

Սերինեն գրել սկսել է մանկությունից։ Նրա առաջին ստեղծագործությունը, որ հայրենի բարբառով երգիծական մի պոեմ էր, Արճակում դասավանդող վանեցի ուսուցիչների միջամտությամբ, 1910 թ. լույս է տեսնում Վանի «Վան-Տոսպ» լրագրում։

1915-ի ազգային մեծ աղետի օրերին Սերինեն ևս կրում է կոտորածների սարսափը և ջարդից մազապուրծ համագյուղացիների հետ փախչում Վան, ուր ինքնապաշտպանության մարտեր էին մղվում։ Նույն թվականին էլ, Սերինեի համար անակնկալ, Բաքվի հայկական լրագրերից մեկում մի քանի թերթոնով «Արճակեցի» մակագրությամբ լույս են տեսնում Բաքվում բնակվող քեռուն Վանից ուղարկած նրա նամակները։ Դրանք մահվան սարսափ ապրած ականատեսի պատմություններ էին Արճակի եղերական դեպքերի, ինչպես և նրա բնակիչների Վան-Այգեստան տաժանելի փախուստի մասին։

1915թ. ամռանից Սերինեն հաստատվում է Բաքվում։ 1918-ին, երբ հեղափոխական Բաքուն ժամանակավորապես կտրվում է Սովետական Ռուսաստանից, Սերինեն իր ընտանիքով մեկնում է Աստրախան, որտեղից և 1920-ին տեղափոխվում է Երևան։

1920—30-ական թվականներին Սերինեն գործուն մասնակցություն է ցուցաբերում Հայաստանի գավառների հասարակական կյանքին. 1920—23 թթ. աշխատում է Դարաչիչակի (Ծաղկաձոր), Քանաքեռի և ապա Ղամարլուի (Արտաշատ) մանկատներում, որպես որբանոցի կառավարիչ, 1928—29 թթ. աշխատում է Բայազետի գավառային կոմիտեի կինբաժնում՝ հայ գեղջկուհիների անգրագիտության վերացման ուղղությամբ։

1940 թ. «Հայաստանի աշխատավորուհի» (№ 12) և «Խորհրդային գրականություն» (№ 12) ամսագրերում լույս են տեսնում առանձին հատվածներ Սերինեի «Հազարան բլբուլ» պոեմից։ 1943-ին Սերինեն ընդունվում է Հայաստանի սովետական գրողների միության շարքերը։ 1944-ին Հայպետհրատը լույս է ընծայում «Հազարան բլբուլ» պոեմը, իսկ մի քանի տարի անց՝ 1959թ., այն վերահրատարակվում է։

Առողջական վատ վիճակը խանգարել է Սերինեի ստեղծագործական ուժերի լիակատար դրսևորմանը և, այնուամենայնիվ, նա հանդես է եկել մամուլում («Ծղեգնյա սրինգ» լեգենդը, «Հայաստանի աշխատավորուհի», 1959, № 9, Բանաստեղծություններ, «Գրական թերթ», 1946, № 19, 1947, № 16, պատմվածքներ, «Պիոներ» ամսագիր, 1954, № 4 և այլն)։

Սերինեն ունի նաև մի շարք անտիպ ստեղծագործություններ («Ուխտալեռան եղնիկ» պոեմը՝ արևմտահայության կյանքից, «Արճակի հրեղեններ» լեգենդը, «Հայոց պատմություն» և «Վանի հիմնադրում» պատմական պոեմներն ըստ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության», «Խանձարուրից մինչ Ոլիմպոս» անավարտ պոեմը՝ գրված 1943 թ. զոհված Սովետական Միության հերոս Հմայակ Գազարյանի հիշատակին և այլ գործեր)։

Առանձնահատուկ տեղ է գրավում նրա «Իմ երկրային ուղին» ծավալուն ինքնակենսագրական վեպը, ուր ներկայացված է արևմտահայության ոչ հեռավոր անցյալը։ Վեպի երկրորդ գիրքը՝ «Փոխադրինողները», նվիրված է Սովետական Հայաստանի վերակառուցման շրջանին, որը հեղինակի մահվան պատճառով անավարտ մնաց։

«Արճակ» աշխատության ստեղծմանը Սերինեն ձեռնամուխ եղավ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատողների խորհրդով։ Ժողովրդական բառ ու բանի հանդեպ ունեցած մեծագույն ակնածանքի ու հետաքրքրության շնորհիվ, տարիներ շարունակ իր մեջ ամբարած դիտելիքները նա թղթին հանձնեց վեց-յոթ ամբողջական ընթացքում՝ առաջացած տարիքում։ Մինչև կյանքի վերջին օրը, 1971 թ. դեկտեմբերի 25-ը, Սերինեն երիտասարդական ավյունով շտկում, լրացնում, խմբագրում էր աշխատությունը։

Ս. Մ. ԱՎԱԳՅԱՆ
(ՍԵՐԻՆԵ)

ԱՐՃԱԿ

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» մատենաշարի ներկա պրակը ընդգրկում է մատվորական-դրող Սերինեի (Սերինե Մովսեսի Ավագյան) տարիների ընթացքում հավաքած ու շարադրված պատմական Հայաստանի Վասպուրական աշխարհի բնակավայրերից մեկի՝ Արճակի ազգագրական ու բանահյուսական նյութերը։ Հիշյալ ժողովածուն պատրաստելու ընթացքում հեղինակը մշտապես ունկնդրել է հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի համապատասխան մասնագետներին և հիմնական ուղեցույց է ունեցել Ս. Դ. Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարանը»։

Պատմական հանգամանքների բերումով Արճակի ազգաբնակչությունից աննշան բեկորներ են մնացել, որոնց մի մասն էլ (գերազանցապես նոր սերունդը) մոռացության է մատնել հնամենի ժողովրդական սովորույթներն ու ծեսերը, բանավոր դրույցներն ու երգերը։ Արճակի վերաբերյալ գրեթե չկան տպագիր ու անտիպ ազգագրական-բանահյուսական նյութեր։ Այդ իսկ պատճառով իր ժողովածուն պատրաստելիս Ս. Մ. Ավագյանը ապավինել է բացարձակապես իր ուժերին։ Իր շարադրանքը հեղինակը սուուգել ու մասամբ լրացրել է Երևանում և այլուր ապրող արճակցիների օգնությամբ։

Ժողովածուի բանահյուսական բաժնում ներկայացված ավանդությունները, առակները, երդիծական դրույց-անեկդոտները, երգերը, առած-ասացվածքները, օրհնանքները, երդումները, անեծքները գրի են առնված հեղինակի կողմից՝ հիշողությամբ, հարազատորեն պահպանելով տարբեր ժամանակներում տեղացի ծերերից լսած ու մատապահած նյութերի ամբողջականությունը, գաղափարական, գեղարվեստական ու լեզվական առանձնահատկությունները։ Որոշ նյութերի պատմողների ու կատարողների անունները նշված են, իսկ երբ չի նշված պատմողի ու կատարողի անունը, նշանակում է այն հեղինակի մտապահածն ու հաղորդածն է։

Ս. Մ. Ավագյանի «Արճակ» աշխատությունն ունի մի առանձնահատկություն, որով տարբերվում է այս կարգի ազգագրական-բանահյուսական մյուս հավաքածուներից։ Հիշյալ աշխատության մեջ ազգագրական ու բանահյուսական մի շարք նյութեր ներկայացված են շաղկապված ու համադրված. օրինակ՝ հարսանեկան սովորույթներն ու դրանց հետ կապված ծիսական երգերը, երկրագործական ըբաղմունքն ու աշխատանքային երգերը, աշխարհագրական վայրերն ու դրանց վերաբերող ավանդությունները և այլն։ Աշխատությունն ունի նաև հավելված, ուր տրված է Արճակում երգված մի քանի երգերի մեղեդիների նոտագրությունը և Արճակ գյուղի ծխերի ցուցակը՝ կազմված ողջ մնացած արճակցիների համատեղ ջանքերով։ Աշխատության վերջում կետեղված ծավալուն բառարանը ներկայացնում է բարբառային դժվար հասկանալի բառերի ու տեղական մի շարք հասկացությունների բացատրությունը։

«Արճակ» ժողովածուն վերակենդանացնում է պատմական Հայաստանի մի գավառի ազգագրական ու բանահյուսական պատկերը և օգտակար ու հարուստ ներդրում է մեր ժողովրդի նյութական ու հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրության ընդհանուր գանձարանում։

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԲՆԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

Վանից արևելք, մոտավորապես վեցժամյա հետիոտն ճանապարհ է մինչև Արճակի լիճը, որին տեղացիները Առճակու ծով *էին անվանում, իսկ տեղական թուրքերը՝ էրշեք դանըզ (Արճակի ծով)։*

Լճի արևմտյան ափին, պատի նման կանգնած է Կըղըլչա կոչվող լերկ ու մշտամռայլ լեռը, արևելքից ու հյուսիսից՝ ընդարձակ, հարթ, կանաչ մարգագետիններ են։ Լիճն օղակված էր արևելքից՝ Արճակ ու Խառակոնիս, իսկ արևմուտքից՝ Կըղըլչա ու Մխկըներ հինավուրց հայկական գյուղերով։ Լիճն ընկած է լայնանիստ մի հովտի եզրին, իսկ վերջինս էլ օղակված է հյուսիսից՝ Հասփստանա սար ու Աղթադաղ լեռներով, հարավից՝ էրկըթներ (կամ Առճակու սար), Գնձան սար և Աղտաշա սար լեռնագագաթներով։

Աշխարհագրական այս դիրքի շնորհիվ էր, թերևս, որ ժողովուրդը հնուց ի վեր ասում էր. «Առճակ՝ մատընկի ակ»։ Արճակի լիճն անվերջ փոփոխում էր իր բռնած տարածքը և ընդլայնվում ի հաշիվ հյուսիսարևելյան հարթ մարգագետինների։ Մեծ եղեռնին նախորդող տարիներին լիճը երեսունյոթ վերստից ավելի շրջագիծ ուներ։

Լիճն են թափվում արևելքից՝ Խառակոնսա գետը, որին տեղացիք ևոչ կետ էին անվանում և Պատիկ կամ Առճակու կետը, *իսկ հարավից՝* Խոյաճուր *և* Մալավու ճուր *սակավաջուր գետակները։ Վերջին երեքն ամռանը վերածվում էին բարալիկ առուների։*

Արճակի լճի ջուրը դառնաղի է՝ մեծ քանակությամբ բորակ (պարակ) է պարունակում, ունի մաքրող ու բուժիչ հատկություն։ Գավառի բնակչությունը լճափից բորակ էր հավաքում, որպեսզի ձմռանը լողացներ անասուններին, ինչպես նաև օգտագործեր հագուստ լվանալիս և օճառ եփելիս։

Բորակ հավաքելը կատարվում էր հետևյալ կերպ։ Աշնան ամիսներին, մայրամուտին, գնում էին լճափ (օրվա այդ պահերին սկսվում էր տեղատվությունը), քամին արագորեն չորացնում էր տղմոտ ափը և աղանման նստվածք առաջացնում։ Ավլում էին այդ աղանման նստվածքը և տուն բերում։ Մեկ օր այն փռում էին արևի տակ, ապա կրագույն դարձած փոշին լցնում ծածկի անկյունը ու ամբողջ տարին օգտագործում։

Արճակի լճում ոչ մի տեսակ ձուկ չկար, լիճ թափվող գետակներում և կամ լճափնյա մարգագետիններում ծլծլացող բազմաթիվ աղբրակներից մեկն ու մեկում հազվադեպ նկատվում էր տառեխ։

Շրջակա անասնապահները տարին մեկ կամ երկու անգամ իրենց անասունները բերում էին լճափ, «շորի» (աղի), այն հավատով, որ «ծովային» օդը շնչելով, անասունները զերծ են մնալու դաբաղ հիվանդությունից, թեև մշտական այդ «ծովային օդը» շնչող և նրա մարգագետիններում արածող Արճակի և Խառակոնիսի անասունները երբեք էլ զերծ չէին հիվանդություններից։

Ամռանը դաշտերում ու բլուրներում գայլերի երևալը հազվադեպ չէր. դրանք օրը ցերեկով ոչխարներ էին խլում հոտից։ Հայերը հրազեն պահելու իրավունք չունեին, և գայլերն աներկյուղ դիմում էին որսի։ Աղվես ու նապաստակ էլ շատ կային։

Լեռներում բանջարի գնացած կանայք և ցախավելացու բերող տղամարդիկ հիացքով էին պատմում իրենց տեսած եղնիկների ու եղջերուների մասին։ Կային նաև արջեր։

Արճակի լճափնյա ճլճլուտներն ու եղեգնուտները, մանավանդ հյուսիս-արևմտյան եզրի, մարդու հասակի կրկնակի բարձրություն ունեցող, խիտ ճիլերով օղակված ճղի գյոլ կոչված հսկայական ճահճուտը ամռանը անվտանգ ապաստարան էին չվող ջրային թռչունների համար։ Ամբողջ

ամառը, լճի երեսին լողում էին անհամար սագեր, բադեր, ճայեր, կիվիվներ, ձկնկուլներ և այլ թռչուններ։

Գարունը գնո լրիվ չբացված, բարձր բարդիների կատարներին և գյուղական մի քանի հին ամրոցների (աթարի կոնաձև կառուցվածք՝ մեջը ցան լցնելու համար) գլխներին դրած իրենց բները նորոգելու էին գալիս գարնան առաջին ավետաբերները՝ արագիլները և շրջապատը լցնում իրենց կատուցների կափկափումներով։ Արտերում թռչկոտում էին սերմնագռավները, սարյակները, արտույտներն ու դեղնափորիկները, քարերի արանքներում ոստոստում էին լորերն ու կաքավները, ամենուրեք իրենց պայծառ ու երփներանգ փետուրներով փայլփլում էին ներկարարներն ու մեղվաքաղները, ծառաստաններում տարածվում էր հոպոպների կանչը, սրահների ու խորթանոցների պատերին իրենց կավաշեն բնիկներն էին ծեփում շինականների սիրելի ծիծեռնակները, օդում առանկյունի կազմած, կռկռոցներով իրենց վերադարձն էին ավետում կռունկները, Գյազնայի խորունկ ու երկար կիրճի ժայռակույտերում բույն էին դնում գառնուկների մեծության, անձեռնմխելի սրբություն ճանաչված ծանրաթռիչ արծիները, բակերի վրայով սավառնում էին հավի ճտերին սիրահար ուրուրները։

Թռչունների բազմազանությունը ամռանն էր։ Ձմռանը մնում էին ագռավները, ճնճղուկներն ու կաքավները։ Ձմռանը որս անելը մեղք չէր համարվում։ Անասնակերի գնացող շինականները կողովներ էին շպրտում քուչուչ անող կաքավների վրա և բռնում։

ԱՐՃԱԿԻ ԳԱՎԱՌԻ ԳՅՈՒՂԵՐՆ ՈՒ ԱԶԳԱԲՆԱԿԱԶՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արճակն առաջներում եղել է զուտ հայկական կավառ՝ երեսունից ավելի գյուղերով։

Վերջին շրջանում հայկական էր մնացել միայն վեց գյուղ։

1. **Արճակ** *(գավառի կենտրոն), բաղկացած 60 տնից։*

2. **Խառակոնիս** *(Արճակին ամենամոտիկ գյուղը), բաղկացած 200 տնից։*

3. **Կըզըլջա** *(լճի հակադիր ափին), 55 տուն։*

4. **Մխկրներ** *(նույն ափին), 60 տուն, հայտնի էր կտավատի մշակումով և ձիթավաճառությամբ։*

5. **Նաբաթ՝** *20 տուն։*

6. **Պախեզիկ՝** *16 տուն։*

Այնուհետև գալիս էին այլ բնակչություն ունեցող, երբեմն հայախառն գյուղեր։

7. **Գյեդալավա,** *ուր կեսից ավելին հայեր էին, մյուսները՝ ասորի։ Ընկած էր Վան տանող ճանապարհին։ Գյեդալավայի բազմաղբյուր մարգագետինը ուղևորների հանգստավայր էր։ Եթե մի ընտանիքի մասին խոսք լիներ, թե նրանց տանը բազմապիսի երթևեկներ են լինում, ասում էին՝ «Գյեդալավու չիմանե ի, մեյն կըլնի, տասն կիճնի»։*

8. **Խնո,** *զուտ ասորական հին գյուղ, ուներ իր հոգևոր հովիվը՝ կաշա (քահանա), որը 1915 թ. եղեռնի օրերին քաջաբար մարտնչում էր Արճակից Վան փախչող ինքնապաշտպան հայերի շարքերում։*

9. **Աղտաշ,** *քրդական գյուղ, Արճակից բաժանվում էր մի բարձր բլրով։ Սա նախկինում եղել էր զուտ հայկական գյուղ։ XVIII դարավերջին այնտեղ տեղավորվել էր մի քանի տուն քուրդ։*

10. **Մալավա,** *սա գուցե գավառի ամենից շուտ հիմնադրված քրդական գյուղը լիներ։ Գյուղացիք պատկանում էին ոչ համիդիե աշիրաթների ցեղախմբերին և զբաղվում էին հողագործությամբ ու անասնապահությամբ։*

11. **Քրդվան,** *հիմնադրվել էր նախկինում Արճակին պատկանող հողամասում, հետզհետե ընդլայնել իր տարածությունները և առաջացել մինչև ս. Սարգիս կոչված բլուրն ու կանգ առել, տիրելով բլրի արևելյան մասին։ Բնակիչները համիդիե չէին, զբաղվում էին հողագործությամբ ու խաշնարածությամբ։ Արճակ գյուղը առավելապես Քրդվան գյուղի քրդերից էր վարձում գյուղի նոբազարին (պահասան)։*

Քրդվանցիներն առանձնակի հարգանք ունեին արճակցի հայերի հանդեպ, որովհետև արճակցիր հյուսներ էին ու նրանց համար սայլ ու դութան էին շինում կամ նորոգում։ Իսկ քրդերն արհեստը բարձր գնահատող ժողովուրդ են։

12. **Վերին և Ներին Մազրա,** *հիմնվել էին 1850—55 թվականներին։ Փոքրիկ գյուղեր էին ու պատկանում էին երկու քուրդ բեյերի։*

13. **Ռահմին,** *փոքրիկ քրդական գյուղ էր, համեմատաբար հին, բնակչությունը զբաղվում էր ոչխարապահությամբ, հողագործությամբ և մանր ավազակությամբ։*

14. **Կեճաց**, *քրդական գյուղ էր, բնակիչների զբաղմունքը՝ խաշնարածությունն էր ու երկրագործությունը։*

15. **Ազկարա**, *սա ևս, ինչպես հարևան Քրդվան գյուղը, հիմնվել էր երքեմնի Արճակին պատկանող ամենահեռավոր հողամասերում։ Հիմնել էին Ղրիմից եկած չերքեզները և որպես չերքեզական գյուղ, պավառում միակն էր։ Չերքեզներից բացի, այստեղ ապրում էին նաև մի քանի քուրդ ընտանիք։*

16. **Մանդան**, *մինչև 1900-ական թվականները զուտ հայկական գյուղ էր եղել։ 1896 թվականին՝ 35 տուն ունեցող հայկական գյուղը 15 տարի անց 33 քրդական ընտանիք ուներ։ Մանդանում մնացած փոքրաթիվ հայերը նորածիններին մկրտում էին Արճակի կամ Խառակոնիսի եկեղեցիներում։ Ննդյան ու Հարության տոների նախօրյակին, երկու մանդանցի գալիս ու իրենց գյուղն էին առաջնորդում Արճակի ավագ քահանային՝ հոգևոր գործերը հոգալու։*

17. **Հաշփշատ**, *գյուղի կալվածատերը Աղաբեկ Լիխնովի անունով մի վանեցի թուրք էր։ Նա հնուց բարեկամական կապի մեջ էր Արճակի մի քանի տոհմական ընտանիքների հետ։ Ամեն աշնան, երբ Արճակի ու Խառակոնիսի ուխտավորները գնում էին Տիրամեր, առաջին օրը գիշերում էին Հաշփշատի հայերի մոտ։*

18. **Հազարա**, *հին հայաբնակ գյուղ էր, քրդախառն էր դարձել վերջին հարյուրամյակում։ 1915 թ. փետրվարին հազարացի հայերը, տեղյակ լինելով ռուսական բանակի ու կամավորական գնդերի նահանջին, նույն գիշերը վերցնելով իրենց անասունները, գյուղից փախան։ Քսանից ավելի ընտանիք եկավ Արճակ (ուր մնացին մինչև ապրիլ), մնացյալները՝ վանին ավելի մոտիկ գյուղերը։ Արճակ եկած հազարացիները մինչև վերջին պահը մնացին այնտեղ ու ղոհվեցին։*

19. **Հասփսատան**, *սա Արճակից ամենահեռու ընկած գյուղն էր։ Այստեղի հայերը 1915 թ. հայ կամավորական ջոկատների հետ կարողացան հեռանալ Կովկաս և փրկվել կոտորածներից։*

20. **Ջարանց**, *35 տուն ունեցող հայկական գյուղ էր, ուր նաև երկու տուն քուրդ էին վերաբնակվել։*

21. **Բողազքյասա**[1], *հայկական գյուղ՝ քսան տուն։*

22. **Տաղվեռան**, *32 տուն հայ, երկու տուն քուրդ։*

Արճակի գավառի մեջ էին մտնում նաև՝ Լիմ, Սևան, Չոպանօղլու, Կարթալան, Շամշադին, Աղջաչայ, Չախմախ, Սաթիբեկ քրդախառն գյուղերը։

ԱՐՃԱԿ ԳՅՈՒՂԸ

Արճակ գյուղը գտնվում է համանուն լճի արևելյան ափի հարթավայրում։ Գյուղի արևմտյան կողմից մինչև լիճը ծաղկուն ու բազմաղբյուր մարգագետին էր։ Մարգագետնի մի մասը՝ լճափին մոտիկ, տեղ-տեղ ճահճոտ էր, որից հետո եղեգնուտն էր՝ մինչև լիճը։ Գյուղի ու մարգագետնի արանքում կար և ավազուտ։

Դևալի արևելք ու հյուսիս-արևելք տասնյակ կիլոմետրեր տարածված էին գյուղի հարթ ու բերրի վարելահողերն ու արոտավայրերը։

Գյուղի հարավակողմի մարգագետնային հարթությունում էր գտնվում հայկական Խառակոնիս[2] *գյուղը։ Երկու գյուղերի սահմանն էր Խառակոնսա գետը, որ թափվում էր Արճակի լիճը։ Տեղացիներն այդ գետն անվանում էին Ճուչ կետ, ի տարբերություն Արճակի գետի, որը շատ սակավաջուր էր և կոչվում էր Պրստիկ կետ։*

Գյուղի հյուսիսակողմից, լճում եղած փոքրիկ հրվանդանից սկսելով և հետզհետե ձգվելով դեպի արևելք, Արճակ գյուղի հովտի մի մասը օղակում էին մի շարք գեղանիստ բլուրներ, որոնք գագաթ առ գագաթ բարձրանալով դեպի վեր, միաձուլվում էին Աղտաշա, Գնձան, Առճակու կամ Երկրթներ կոչվող լեռնևրին։

---

[1] *Այս և հաջորդ գյուղերի մասին տեղեկությունները վերցված են Ա-Դ0-ի 1921 թ. Երևանում լույս տեսած «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները» գրքից։*

[2] *Վանի նահանգում լայնորեն տարածված էր «Առճակ-խառակոնիս՝ ակն աշխըրհս» ասացվածքը։ Այս գյուղերը լճափնյա նույն հարթության վրա էին տարածված, միմյանցից մի քանի կիլոմետր հեռու։ Արճակին ամենամոտիկ հարևան, բարդիների հարուստ ծառաստաններով օղակված Խառակոնիսը Արճակի գավառի ամենամեծ հայաբնակ գյուղն էր։ Տարաղների նիստուկացի, ընտանեկան սովորույթների, նույնիսկ բարբառների տարբերություն համարյա գոյություն չուներ, եթե հաշվի չառնվի աճուղ բառի փոխարեն աճող ասելը, թանով սպասին արճակցոց պես, խառակոնիսցոց ապուռ ասելը։*

Բնավորության գծերում աչքառու տարբերություն կար։

Արևմուտքում, լճի հակադիր ափին էր կանգնած Կրզըլջա լեռը, իր ստորոտում ունենալով Կրզըլջա հայկական ծառաղարդ գյուղը։ Հարավ ու հարավ-արևելք, կողք-կողքի գծագրվում էին Ռահմին և Աղթամաղ լեռների դագաթները։ Հիշյալ վեց լեռներն Արճակի լայնանիստ հովտի շուրջը բոլորած, նրան հմայիչ տեսք էին տալիս։

Ծառաշատ Արճակ գյուղին հմայք էր տալիս նաև արևելյան բլրալանջին ընկած Առճակու Ասպարածին կոչվող ավերակ վանքն իր հսկայածավալ ծառաստանով և հյուսիսակողմի բլրալանջում գտնվող սրբացված արհեստական ջրավազանով։ Ամբողջ գավառում ծառազարդ էին Արճակ, Խառակոնիս և Կրզըլջա գյուղերը։

Տեղի բնակչության մեջ սերնդեսերունդ պահպանվել էր ավանդություն, որ ներկա Արճակը հինգերորդ Արճակն է, որ կառուցված է համանուն լճի ափին։ Մոտակայքում կային վայրեր, որոնք իրենց խորդուբորդություններով կամ անուններով գալիս էին հիմնավորելու ավանդությունը։ Բերենք միայն երեք վայրի նկարագիրը։

Հնությունից լավ ձայնով օժտված խառակոնիսցին միաժամանակ քնարական հոգու տեր էր։ Լինելով վերին աստիճանի երգասեր, նա իր աստվածատուր շնորհքը ցուցադրում էր ամենուր։ Ավելի շատ տեղ հատկացնելով ժողովրդական սիրային երգերին, երգելիս ասես ձուլվում էր մեղեդուն։ Արճակցին ավելի հարգանք էր տածում նորագույն ազատագրական երգերի հանդեպ։

Խառակոնիսցին, որքան էլ տնտեսական նեղ պայմաններում գտնվեր, իր շեմքը ոտք դնող հյուրին ընդունում էր դրկաբաց, ցուցաբերելով չափից ավելի սրտաբացություն, մտահոգված, որ հյուրը չնկատի իր տնտեսական աննախանձելի վիճակը։ Այդպիսին չէր բանուկ ճամփաբաժանում ընկած, ժամանակ ու անժամանակ փափագելի, թե անցանկալի գնացող-եկողից աչք չրացող արճակցին։ Վերջինս, որքան էլ որ կարոտյալ ու սպասված հյուր ունենար, մի քանի խոսքով էր հայտնում իր ուրախությունը։ Լի սեղանին նստեցնելով հյուրին, արճակցին ամենևին չէր մտահոգվում սքողելու տնտեսության մեջ եղած պակասները։

Ինչպես խնամիական ու դրան հետևող ազգակցական կապերը չէին ջնջում արճակցու հոգուց գյուղի ու քաղաքի տարբերության հասկացողությունը, այնպես էլ, և դեռ կրկնապատիկ, այդ երկու գյուղերի ոչ միայն մոտիկ հարևան, այլև մեծ մասամբ հարազատ ազգականներ հանդիսացող գյուղացոց հոգիներում՝ արճակցի, խառակոնիսցի հասկացողությունները։ Քեռի ու քրոջ զավակ, աներ ու փեսա, մորաքույր ու քրոջ աղջիկ, բոլորը աղոտանում էին արճակցի ու խառակոնիսցի անունների մեջ։ Խառակոնիսցին արճակցուն պիտակավորում էր՝ «բեմարիֆաթ», «բոռութ խոկյի», «քյար սիրտ» և այլ ածականներով։ Արճակցին էլ իր հերթին խառակոնիսցուն կպցնում էր «պոպիկ պոզ», «աղբյատ-խպատտ» և այլ պիտակներ։ Եվ այս ամենը քաղցր ու սիրով էին դրուցում առանց վիրավորելու մտադրության։

Գյուղի հարավ-արևելքում ընկած էր մի բարձրաթեք բլրալանջ, ուր տարածված էին Արճակին պատկանող անջրդի վարելահողերը՝ Ավետիսի ախպրներ։ Ավետիսի ախպրներից շրջապատը լավ երևում էր, մանավանդ լիճը։ Այդտեղ կար ընդամենը մի հորդառատ աղբյուր, բայց առկա էին բազմաթիվ խորդուբորդություններ, որտեղից սկիզբ էր առնում էրկրթներ լեռը, ուր մինչև 1915 թ. դեռ կանգուն էին երբեմնի Արճակին պատկանող ձմեռանոց փարախները։ Էրկրթներ լեռը արճակցիք անվանում էին «մեր սար», իսկ քրդերը՝ «սար Արճակե» (Արճակի սար)։ Ավետիսի ախպրները համարվում էին երբեմնի գոյություն ունեցած Արճակի տեղը։

Գյուղի արևմուտքում տարածված լճափնյա մարգագետինների որոշ տարածություն կոչվում էր Ավեր Առճակ։ Ավեր Առճակ մարգագետնի դիմաց, լճի մեջ էր ժողովուրդը տեղադրել այն երևակայական «անխորտակ ժամը», որը «ծովն» իր տակն էր առել։

Գյուղից հեռու ընկած արևելակողմում (ուր Արճակը սահմանագլխովում էր Քրդվան քրդական գյուղից) կար մի մեծ բլուր։ Բլուրը կոչվում էր Սրի Սարկյիս (Սուրբ Սարգիս)։ Բլրի մի երեսն անջրդի վարելահողերով պատկանում էր Արճակին, մյուս երեսը՝ Քրդվանին։ Բլրի գագաթին կային հնօրյա վանքի, թե բերդի ավերակների մնացորդները։ Բլրի շրջակայքից, վար անելիս, մի քանի անգամ հայտնաբերվել էին պղնձե ամաններ, խեցեղեն ամանների բեկորներ, ինչպես նաև ջրի կավե խողովակներ։ Սրանք մարդկային բնակավայրի ապացույցներ էին։ Ահա այս Ս. Սարգսի տեղն էլ ավանդաբար համարվում էր Արճակի երբեմնի տեղը։ Ս. Սարգիսը սրբացված էր նաև քրդերի կողմից։

Հնարավոր է, որ Արճակի լճի շուրջը հյուսված ավանդությունները լինեն Վահագնի ու Աստղիկի պաշտամունքի հետ առնչվող արձագանքներ, գուցե ժամանակին նաև մեհյան է եղել լճափին։

Դրա նյութական ապացույցը պետք է համարել այն, որ լճափին շատ մոտիկ մի բլրակ կար, կագաթին՝ դեմ առ դեմ կանգնեցրած չորս անտաշ, սև սալաքար։ Չորս պատ ներկայացնող հիշյալ քարերին, որպես ծածկ, հովանի էր անում մի այլ սովորական, սև սալաքար։ Դա ուխտատեղի էր։ Անխաչ այդ սրբավայրը կոչվում էր Թուխ Մանուկ։

Համաշխարհային առաջին պատերազմից առաջ Տիրան և Պողոս Կազիկյան եղբայրները Թուխ Մանուկի մոտ գտնվող իրենց հողամասում

նոր բնակարան հիմնելու ժամանակ, Թուխ Մանուկի բլրի ներքևից աղյուսներ պատրաստելու համար հող վերցնելիս, սրբատաշ քարերից շարված շինության մի ամբողջական պատ հայտնաբերեցին։ Պատի վրա խաչի ոչ մի նշան չերևաց։

Ըստ գյուղի ծերերի ու նրանց լսած ավանդությունների, Արճակը եղել է Արշակունիների ամառանոց։

Իրականությունն այն էր, որ Արճակը և շրջապատի գյուղերը զուտ հայկական բնակավայրեր են եղել՝ իրենց ընդարձակ վարելահողերով։ 1800-ական թվականներից էր, որ Արճակին պատկանող հողամասերում հիմնվել էին Քրդվան քրդական և Ազկարա չեքեզական գյուղերը։

Իմ ապրած Արճակը բազմամարդ էր՝ զուտ հայկական. գավառի կենտրոնն էր և հարուստ ու առաջավոր գյուղի համբավ ուներ։

Գյուղի արևելակողմից սկսվող մի աննշան ձորակ գյուղը բաժանում էր երկու մասի։ Աջակողմյան, ավելի ընդարձակ ու խիտ բնակեցված բաղամասը կոչվում էր Փոս թաղ, իսկ ձախակողմյանը՝ Քյոզարի թաղ։ Փոս թաղի կողմի վրա էր ընկնում «Հին խաչեր» կոչված, հայկական անուշ տապանաքարերով Արճակի հին գերեզմանատունը և Վանից (վանքի) տանը պատկանող ջրաղացը։ Փոս թաղի միջով էին անցնում «Խառակոնսա ջաղդա» (Խառակոնսի լայնուղի) կոչվող ճանապարհը, որը Խառակոնիսը միացնում էր Արճակին, ինչպես և Վան տանող ուղին։ Փոս թաղում էր գտնվում այն աննշան սրբատեղին, ուր, ըստ ավանդության, Նահապետ Քուչակը պատանի հասակում երգելու ներշնչանք էր ստացել։ Հիշյալ սրբատեղին կից «Պազում խաչեր» կոչված վայրում թաղված էին 1896 թ. հունիսի իննի հայկական ջարդերին նահատակված արճակցիները։

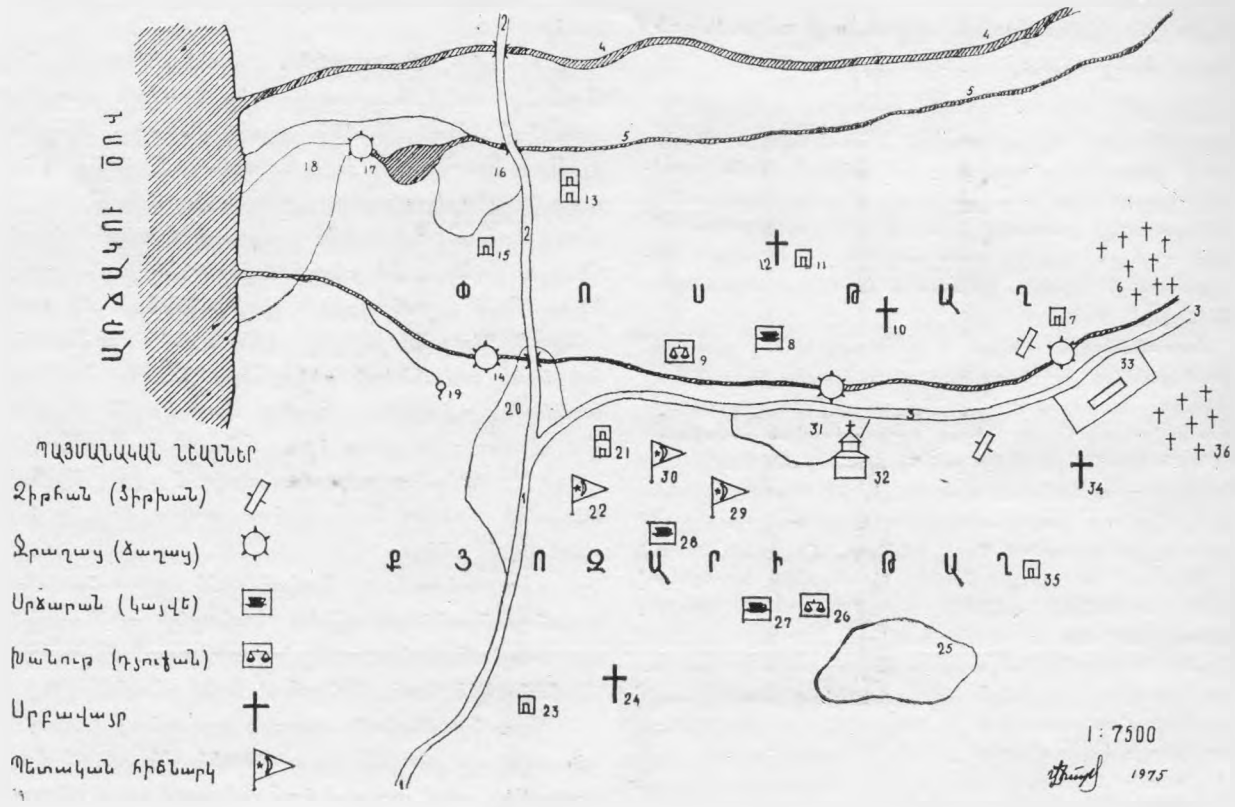

Արճակ գյուղի հատակագիծը

1. Քաղքի ճամբան (Վան տանող ճանապարհը), 2. Խառակոնսա ջաղդա (լայնուղի), 3. Աջմու ճամբան (Պարսկաստան տանող ճանապարհը), 4. Ճոշ կյետ (գետ), 5. Պրզտիկ կյետ, 6. Հին խաչեր (հին գերեզմանոց), 7. Վանից տուն, 8. Գոռանցյուլի Տեր-Կարապետի կայվե, 9. Պապոր դյուքան, 10. Պազում խաչեր, 11. Տեր-Կազարի տուն, 12. Կարմիր ավետրանի մառան, 13. Ավեդի Եղոյի տուն, 14. Ճեմոյի ճաղաց, 15. Մուքայելի տուն. 16. Կալատեղ, 17. Գյոլ՝ Մուքայելի ճաղացի հետ, 18. Շորեր (աղուտներ), 19. Ախպուր, 20. Ավզընոց. 21. Խսան տուն, 22. Մյուդուրլըք, 23. Խաժոյի տուն, 24. Թուխ մանուկ, 25. Կալատեղ, 26. Թալիսի դյուքան, 27. Սայրադի կայվեն, 28. Պիպմի կայվեն, 29. Ոստիկանատուն, 30. Փոստ-հեռագրատուն, 31. Նախարակյնա, 32. Սուրբ Գևորգ եկեղեցի, 33. Վարժատուն, 34. Պազում խաչեր, 35. Մոլոյի հին տուն, 36. Կերեզմնոց (Նոր)։

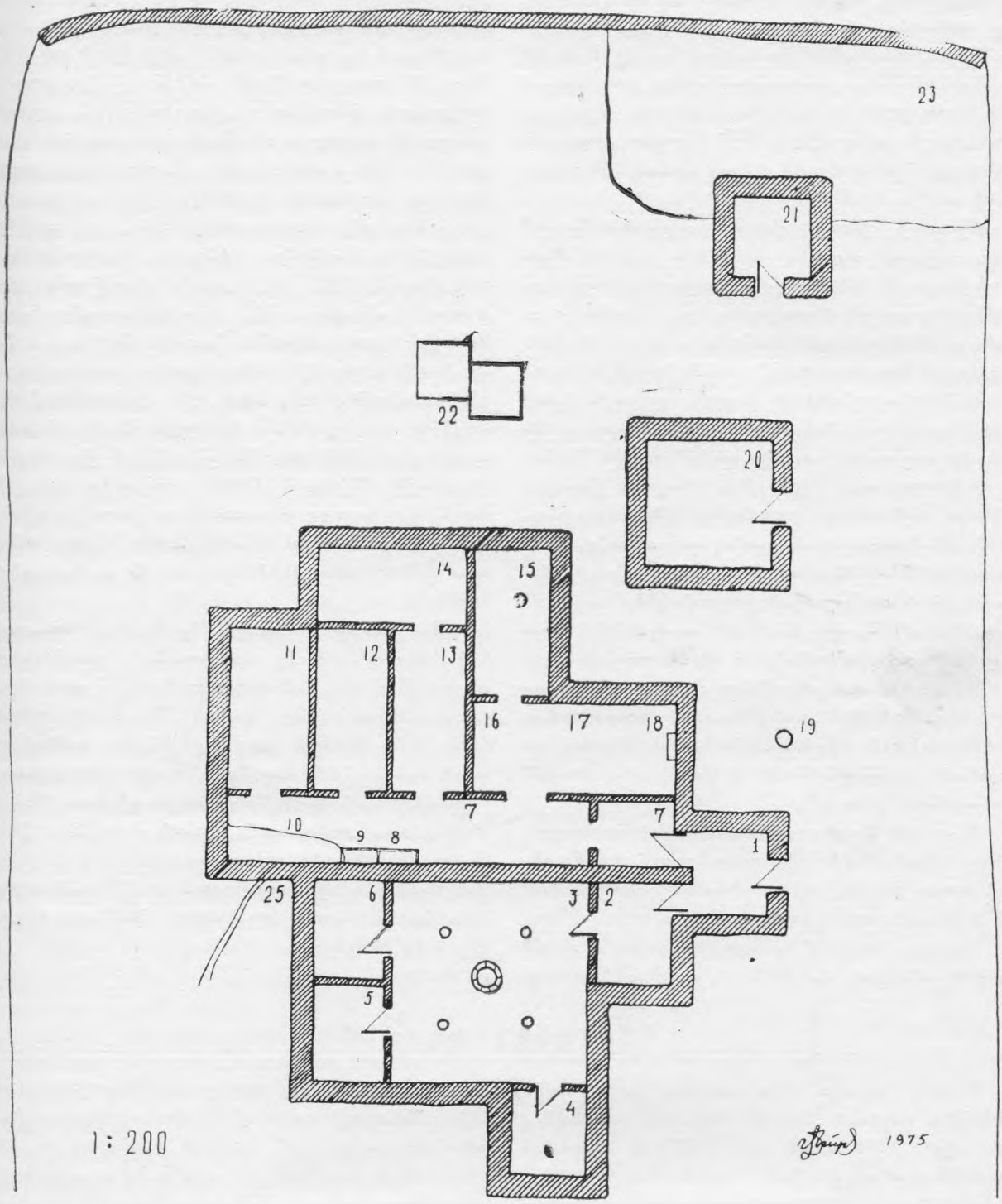

Մոլոյի հին տան հատակագիծը

1. Սրախ, 2. Տան սրախ, 3. Թոնրատուն՝ քառասյուն, մեջտեղում թոնիրը, 4. Պիտոյի մառան, 5. Կյուրուկրու մառան (անվանակիր մառան՝ ամուսնացած երիտասարդի ննջասենյակ), 6. Հացի մառան, 7. Փայխի սրախ, 8. Գյուռ (քարե փորվածք, ուր լցվում էր ջրհորից քաշած ջուրը՝ անասուններին ջրելու համար), 9. Ճրրխոր, 10. Ջոլ (փայխի սրախի բարձրադիր սալարկված հատվածը, ուր լողացնում էին անասուններին. այստեղից ջուրը դուրս էր հոսում ծոծակով), 11. Կյոմշներաց լար, 12. Էքյերաց (գոմշակովների) լար, 13. Կովերաց լար, 14. Միևրաց լար, 15. Եղներաց լար, 16. Պանա-դոլուներաց (մինչև երեք տարեկան խոշոր եղջերավոր անասունների) լար, 17. Փայխի հոդա (դիվանխանա), 18. Բուխարիկ (բուխարի), 19. Ճրրխոր, 20. Գոմ, 21. Հոդա, 22. Ամբրոցներ, 23. Բախչա, 24. Քարե պատ, 25. Ծոծակ։

Երկու թաղերի կենտրոնումն էր եկեղեցին ու նրա դիմացի լայնատարած «նախրակյննն», ուր անհիշելի ժամանակներից հավաքվում էր Արճակի Նախիրը։ Այդտեղ էին իրենց շնորհքը ցուցադրում Սրփ Կարապետ (սուրբ Կարապետի) լարախաղացները։ Այդտեղ էին իջնում Գյավառ քրդական գյուղի քրգերը, որոնք մի ամսով Արճակ էին գալիս հունձ անելու։

Քյողարի թաղը փոքր էր, բնակչությունը՝ նոսր, սակայն այդտեղ եռուզեռը շատ էր։ Քյողարի թաղումն էին գտնվում գավառապետարանը, ոստիկանատունը, հեռագրատունը, թեյարանը ու այլևայլ հիմնարկներ։ Նահանգի կենտրոն Վան քաղաքը և Պարսկաստանի սահմանագլխին եղած Սարա կայմակամանիստ փոքրիկ քաղաքն իրար միացնող բանուկ ճանապարհով երթևեկող ամեն տեսակի ուղևորներ, որոնք գիշերելու էին Արճակում, գերադասում էին լինել Քյողարի թաղում։ Իսկ այդ ուղևորները բազմաթիվ էին ու բազմապիսի։ Տեղից տեղ փոխադրվող զորամասեր, դեսպանությունների հետ առնչվող ժառերկրացիներ, պարսկական առևտրական քարավաններ՝ ուղտերի շարաններով, քուրդ համիդիե ասկյարներ, ինչպես նաև առևտրականներ ու արհեստավորներ։

Ամենօրյա այս շփումները Քյողարի թաղեցոց մեջ զարգացրել էին նորի ընկալման, քաղաքավարի նիստուկացի, կիրթ վարմունքի ու ինքնագնահատման զգացողություն և վայելուչ արտաքին պահպանելու ձգտում։

Քյողարի թաղեցոց նմանօրինակ «քաղքցութենը» տհաճություն էր պատճառում փոսթաղեցոց, որոնք իրենց նիստուկացում պահպանում էին նահապետական պարզություն։

Դպրոցը գտնվում էր գյուղից դուրս և ոչ մի թաղի կողմի վրա չէր ընկնում, այնուամենայնիվ, դպրոցում պաշտոնավարող ուսուցիչները ևս նախընտրում էին ապրել Քյողարի թաղում։

Ինչքան էլ արճակցոց մեջ գոյություն ունենար թաղային տարբերություն, միևնույն էր, արյունակցական, խնամիական, հարևանական, աշխատանքային հազար ու մի թելերով նրանք հյուսված էին միմյանց։ Որքան էլ փոս-թաղեցինք քյողարի-թաղեցոց համարեին «պոչով-պոզով», իսկ քյողարի-թաղեցիք նրանց անվաններին «վայրենի», ընդհանուր առմամբ միևնույն հատկանիշների տեր մարդիկ էին՝ թե՛ պատվախնդրությամբ, թե՛ աղգասիրությամբ, թե՛ հյուրընկալությամբ և թե՛ անխարդախությամբ։ Տարբերությունն այն էր, որ փոսթաղեցիք միմյանց հանդեպ ցուցաբերելով սեր և մտերմություն, կիրթ չէին, կատակների մեջ նույնիսկ հայհոյանքներ էին գործածում, մի բան, որ քյողարի-թաղեցոց մեջ ընդունված չէր։ Նրանց հարսները, թեկուզ և լինեին քաղաքից բերված աղջիկներ, շատ շուտ ազատ ել ու մուտ էին անում հարևանների տները։ Կանայք և աղջիկները ավելի շատ էին մասնակցում դաշտային աշխատանքներին։

Այս ամենը նկատելի էր Արճակի ներսում, իսկ դրսում, ուրիշ գավառների բնակիչների աչքում Արճակը Արճակ էր, արճակցին՝ արճակցի՝ քաղքցուն բարեմբար, զանգի (հարուստ), քիբար (հպարտ)։ Դրանք, այդ ուրիշները, արճակցոց նման որակում էին տալիս. «Դոր էլ էրթաս, խացդ ի խերիք, Առճակն էրթաս՝ կալին շիրիկ» (Ուր էլ գնաս, հացդ բավարար է, Արճակ գնաս, նրա կալի հասույթին իրավահավասար ես)։

Արճակ գյուղը բաղկացած էր 160 տնից, բոլորը հայեր, բացառյալ վանեցի մի թուրք ծերուկից և իր կնոջից։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑՔԵՐ

Արճակ գյուղը, որ անցյալ դարավերջին տակավին կոչվում էր շեն Արճակ, յուրովի է մասնակցել 1890-ական թվականների սկզբների աղգային-ազատագրական շարժումներին։ Այդ շարժումների կազմակերպիչներն ու գաղափարախոսները մեծ մասամբ կովկասահայեր էին, որոնք Վան հասնելու և այնտեղից իրենց գործունեությունը ծավալելու համար, բացի Թավրիզ-Բաշկալա ուղուց, ունեին ևս երկու ճանապարհ։ Մեկն անցնում էր ռուս-թուրքական սահմանագլխային Օրգով պահակակետով, Բայազետի գավառի մի շարք ավարառու քրդական գյուղերով, ապա Վանի նահանգի քրդաշատ բնակավայրեր ունեցող Արաղայի դաշտով, Բերկրի մյուդուրանիստ ավանով, այնուհետև Թիմարի գավառով ու նոր միայն Վան հասնում։ Այս ուղին խիստ վտանգավոր էր։

Վան տանող երկրորդ ուղին սկսվում էր Սալմաստից. պարսկա-թուրքական սահմանագլխային կայմակամանիստ Սարա փոքրիկ քաղաքից հետո, անցնում մի շարք քրդական գյուղերով, ապա Արճակով և գավառի հարավի հայաշատ գյուղերով մտնում Վան։ Վերջինս ավելի անվրտանգ էր, քանի որ հիշյալ ճանապարհով էին

ընթանում պարսից առևտրական քարավանները, որոնցում ծպտվելով, հայ ֆիդայինները կարողանում էին անցկացնել անհրաժեշտ գրականություն և զենք։

Արճակի երկու ուսուցիչներ՝ Մովսես Ջաքարյանը (Պողանց գյուղացի) ու Մարգար Հյուսյանը (բնիկ արճակցի) գրագետ ու վստահելի երիտասարդներից կազմել էին մի խումբ, որը գիշերով գյուղից դուրս էր տանում ու Վան հասցնում ընդհատակյա աշխատող «կովկասահայ կաչախներին» ու նրանց «ապրանքը»։ 1890-ական թվականների կոտորածների նախօրյակին՝ Արճակում դրությունը սրվում է։ Համիդիեական քրդերի հարձակումները հայկական գյուղերի վրա, իշխանությունների թողտվության պատճառով, հաճախակի են դառնում։

1895 թ. նոյեմբերի մեկին Արճակ է գալիս Կարա-ասկյարների մի հարյուրակ։ Մյուդուրը գյուղի ավագանիներին հայտնում է, որ այդ զորամասը պիտի Արճակում մնա՝ ապագա թալանումներից գյուղը պաշտպանելու համար, ուստի օրը մի ջվալ ալյուր և շաբաթական մի մսացու անասուն պետք է տրվի զորքին՝ որպես հավելյալ սնունդ։ Նույն օրն էլ դպրոցը վեր է ածվում զորանոցի, իսկ հակադիր մասում, Վարագի կողմից կառուցված երկհարկանի մի տուն՝ դիտանոցի։

Մինչև 1896 թ. հունիսի 3-ը, այսինքն՝ Վան քաղաքի հայության ջարդի օրը, Արճակը թեև ծանր լծի տակ, խիստ հսկողության ենթակա, այնուամենայնիվ, իր առօրյա աշխատանքին էր լծված։ Հունիսի 3-ից մինչև 7-ը բնակչությունը գյուղից դուրս գալու իրավունքից զրկվում է։ Փոս թաղում մնալը դառնում է երկյուղալի, որովհետև ավարառու քրդեր են ելումուտ անում։ Ժողովուրդը հավաքվում է Քյոզարի թաղը, ուր զորապետն ու վարչական կազմն էր։

Հունիսի ութի լուսաբացին, գյուղի հարավային և արևելյան կողմերի բլուրներում հայտնվում են Վանի կոտորածից վերադարձող տասը քուրդ Համիդիե ցեղապետներ՝ իրենց ասկյարներով, իսկ Սարայի կողմից էլ գալիս է Սարայի կայմակամը՝ մի հարյուրակ սուարի (հեծյալ) զորքով։

Հունիսի ութի երեկոյան, համիդիե ցեղապետները պատգամավորություն են ուղարկում, Արճակի վարչությանը հայտնում, որ «իրենք եկել են ետևլթանից իրենց վստահված սուրբ գործը կատարելու» և սպասում են իշխանությունների հեռանալուն։ Նրանք կայմակամի ու մյուդուրի առաջն են դնում հարյուր հիսուն օսմանյան լիրա, որպես արվելիք թալանի փոխհատուցում։ Մյուդուրը պահանջում է նաև Խառակոնիս գյուղի «գինը», քրդերը ավելացնում են ևս հիսուն ոսկի։ Այս գործարքի բոթը (որ հաղորդում է Արճակի գլխրը) կայծակի արագությամբ տարածվում է։ Խառակոնիսցիները, որ գտնվում էին զորքի հսկողությունից ազատ և համիդիե զորամասերի օղակումից դուրս, կարողանում են մի կերպ կոտորածից ազատվել, ապավինելով քրդական ոչ համիդիե մեծ և փոքր Մազրա գյուղերի բեյերի պաշտպանությանը, մի քանի ժամվա մեջ դառնալով ընչազուրկ։

Այլ է լինում Արճակի ճակատագիրը։

Հունիսի իննի լուսաբացին թուրքական վարչակազմն ու զորքերը հեռանում են գյուղից, ուղղություն վերցնելով դեպի Վան։ Արճակցիները հետևում են նրանց։ Սակայն ոստիկաններն ու զինվորները հրացանի խզակոթերով հարված հասցնելով մեծին ու փոքրին, արգելում են գյուղից դուրս գալ։ Համիդիեները խիտ օղակով մոտենում են գյուղին։ Ահաբեկված, անպաշտպան գյուղացիների մի մասը ստիպված ապաստանում է եկեղեցում, դուռը ներսից փակելով։ Մնացյալները թաքնվում են առուներում, ծառաստաններում, շատերն էլ հնարավորություն չեն ունենում թաքնվելու։ Համիդիեները անմիջապես ջարդում են եկեղեցու դուռը և բոլորին դուրս քշում։ Մինչ նրանք զբաղված էին տղամարդկանց կոտորելով, կողոպտված կանանց, աղջիկների կիսամերկ ու սարսափահար որոշ խմբեր, ահից կարկամած մանուկներին շալակած, փախչում են եղեգնուտների կողմը և ուղղություն վերցնում դեպի Վան։ Իսկ քրդերը, իրենց հետ առնելով խլված անասուններին ու հարյուր ութսուն ջահել կանանց ու աղջիկների, շարժվում են դեպի Աբաղայի դաշտ։ Վան փախչողների մեջ ոչ մի տղամարդ չկար։ Հասնելով Վան, կանայք ապաստանում են ամերիկյան միսիոներական ընկերության ընդարձակ բակերում, իսկ գերի վերցրած 180 կանայք հետևյալ ճակատագիրն են ունենում։ Նրանց քշում են Պարսկաստան վաճառելու նպատակով։ Այն պահին, երբ գերիներն ու ղեկավարողները գտնվում էին Բերկրի գավառի Աբաղայի դաշտի Խաչան գյուղի սահմանում, պատահականորեն այդտեղով անցնում է Աբաղայի գյուղերից մեկում ապրող, գեղջուկի տարազով մի հայ քահանա։ Իրազեկ լինելով դրությանը, քահանան շտապում է Խաչան, մտնում Հսեն բեյի ապարանքը և հանդիպում բեյի մորը՝ այրի իշխանուհուն, աղոթքից առաջ ջրամանը ձեռքին լվացվելու գնալիս։ Քահանան աղերսում է, որ իշխանուհին, հանուն ամենաստեղծ արարչի, փրկի գերուհիներին։ Այրին խոստանում է օգնել հայ կանանց,

2—366

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

քանի որ քահանան նրան դիմել էր աղոթքի պահին։ Բեյի մայրը կանչել է տալիս խնջույքի նստած որդուն և անեծքի սպառնալիքով ստիպում նրան գերեվարողներից խլել հայուհիներին։ Բեյը կատարում է մոր պահանջը, և գերիները մնում են Խաչանում, օթևան գտնելով տեղի հայ ընտանիքներում։

Կոտորածից ճողոպրած ու ցորենի արտերում թաքնված շուրջ հարյուր քսան տղամարդիկ, մարդասպանների հեռանալուց հետո, ուսուցիչ Մարտարի գլխավորությամբ, փախչում են ոչ շատ հեռու ընկած քրդական Վերին ու Ներքին Մազրա գյուղերի բեյերի մոտ, որոնք ոչ համիդիե էին և խնդրում էն իրենց հովանավորել։ Ներքին Մազրայի բեյն ընդունում է նրանց, սակայն պատվիրում է, որ Մազրայից դուրս չգան, որպեսզի առայժմ շրջակա վայրերի քրդերը չիմանան, թե իրենք այդքան մեծաթիվ հայերի են ապաստանել։

1896 թ. հունիսի 30-ին, Մազրա է ժամանում երեսուն սուարի (հեծյալ), իր հետ բերելով Վանի վալի-փաշայի հրամանը, այն է՝ անհապաղ ետ ուղարկել Արճակում պատահած դեպքերի ժամանակ մահմեդականների տները ապաստանած բոլոր հայերին[1]։

Սուարիները արճակցի տղամարդկանց բերում-հասցնում են, 22 օր անմարդաբնակ մնացած, Արճակ ու իրենք շտապում Աբաղայի Խաչան գյուղը՝ այնտեղից ետ բերելու երիտասարդ կանանց ու աղջիկներին։ Տուն են դառնում նաև հեռավոր քրդական գյուղեր տարված ու բռնի մահմեդականացված տասից տասնհինգ տարեկան արճակցի մի քանի պատանի։

Արճակցիները Վանի արհեստավորներից պարտքով գործիքներ են գնում, թուրք անասնատերերից «մարաբայի» պարտավորություններով լծկան ստանում, հավաքում են հացահատիկի իրենց բերքն ու նույն աշնանն էլ, հարյուրից ավելի տղամարդ (որից ութը՝ ընտանիքով) մեկնում է Կովկաս՝ դրամ վաստակելու։

Կոտորածներից հետո Արճակ գյուղն առժամանակ դադարում է ազատագրական շարժումներին մասնակցելուց։

1908 թ. սկզբներին Արճակում կատարվեցին մի շարք խուզարկություններ ու բռնություններ։ Վանում՝ Դհերցի Դավոն իր դավաճանական մատնության ժամանակ նշել էր նաև Արճակի անունը։ Բայց իշխանությունները, չնայած գործադրած ճնշումների ու առանձին մարդկանց խոշտանգումների, Արճակում թաքցված զենք չհայտնաբերեցին։ Մեկ ամիս անց, Դավոյի օրինակով, անձնական մանր վրեժխնդրությունից դրդված, մատնություն կատարեց նաև Արճակում խանութ պահող վանեցի Գևորգի երիտասարդ որդին՝ Պապոր Արամը, հայտնելով այն արճակցիների անունները, որոնց մոտ զենք կար թաքցված։ Հետևեցին նոր բռնություններ ու խոշտանգումներ, որոնց միջոցով, այս անգամ արդեն, իշխանություններին հաջողվեց հավաքել 40 հրացան ու փամփուշտներ։

1908 թվականի սահմանադրությունից հետո արճակցիները նորից մտան ազատագրական նորաձև պայքարի ոլորտը, սակայն ոչ նախկին ոգևորությամբ։ Հետագա 5-6 տարիներին գնեցին մի քանի տասնյակ զենք, փամփուշտ, սակայն այն համոզմամբ, որ դրանք ոչ մի բանի էլ պետք չեն։

1914թ., երբ պայթեց համաշխարհային առաջին պատերազմը, արճակցիք ունեին երեսունից ավելի հրացան, տասն ատրճանակ, որից հինգը՝ մաուզեր։ Թուրքիան պատերազմի մեջ մտնելուց հետո Արճակում ստեղծվեց այնպիսի դրություն, որ անհնար էր ազատագրական ամենաթույլ շարժում իսկ ծավալել։

1914 թ. ամառը շատ բերքառատ եղավ։ Ծերերը նման առատությունը համարում էին «գլխակեր»։ Գուշակությունը կատարվեց։ Հայտարարվեց ռազմական դրություն։ Օգոստոսին գյուղում եղավ ընդհանուր զորականչ։ Ոստիկանների հսկողությամբ Վան տարվեցին գրեթե բոլոր տղամարդիկ։ Հապճեպորեն դպրոցն ու Կոյան ընտանիքի ութ սենյականոց նորակառույց տունը վերածվեցին զորանոցի, եկեղեցու ձիթհանը վերածվեց զինվորական փոի, գյուղը լցվեց երթևեկ զորամասերով։ Արճակից զորակոչվածներին տեղավորել էին Վանի բերդի մոտակայքում գտնվող զորանոցներում, այնուհետև բաժանել տարբեր զորամասերի վրա և տարբեր ճանապարհով ուղարկել այլևայլ վայրեր։ Հավաքակայանում մնացածների նկատմամբ խիստ հսկողություն չկար, սակայն զինվորական հրաման էր արձակվել՝ դասալիքներին ապաստան տվողների արտերը վառել, առանց խտրության։ Արճակցիներից ոմանց հաջողվել էր հավաքակայանից դուրս ճողոպրել, նախքան ընդհանուր հաշվառման ենթարկվելը. նրանցից մի քանիսը թաքնվել էին Վանում, մյուսները գյուղ վերադարձան և սկսեցին զբաղվել իրենց առտնին հոգ-

[1] Ուսուցիչներ Մարգարն ու Մովսեսը, որ գաղտագողի Մազրայից Վան էին անցել, ֆրանսիացի միսիոներների աջակցությամբ կարողացել էին Վանի վալիից հրաման ստանալ՝ Արճակի փախստականներին գյուղ վերադարձնելու մասին։

սերով, իսկ հավաքակայանից զինվոր ուղարկված մոտ քառասուն տղամարդուց հետագայում հայտնվեցին միայն երեքը, որոնք Սարայի մոտերքում դինաթափված ու սպանված հայերի դիակների տակ էին թաքնված եղել։

Արճակի վարչական, այսպես ասած, մյուլքյա (երկրային, հողային) կազմր այդ օրերին գըտնվում էր կրավորական դերում։ Հիշյալ պաշտոնյաները իրենց ընտանիքները գյուղից հեռացրել էին և իրենք երկու-երեք հոգով զբաղեցնում էին մի սենյակ։ Այնպես որ, վարչական կազմի կողմից զբաղեցրած սենյակները ևս, այլևայլ տների հարմարավետ համարվող սենյակների հետ բարձրաստիճան զինվորականների տրամադրության տակ էին։ Մի տուն վերածվել էր զինվորական ճաշարանի, մի այլ տուն՝ ցորենի պահեստի։ Եվ այսպես, Արճակն ավելի շուտ նման էր զորանոցի, քան գավառի վարչական կենտրոնի։

1914—15 թթ. ձմեռը եղավ բացառիկ մեղմ, այնքան, որ գյուղամիջի երկու ջրաղացները (Վանից տան ու Տեր Կարապետի) ոչ մի օր չսառեցին։ Հիշյալ ջրաղացներում աղում էին զինվորականների համար պահանջվող հացահատիկը, սակայն զինվորական միակ փուռը սպառվող հացը չէր հասցնում թխել, ուստի բնակչության վրա էին բաժանում պարկերով ալյուրը՝ հացը թոնիրներում թխելու համար։ Ալյուրին, խմորին ու թխած հացին հսկելու էին գալիս երկու կամ երեք զինվոր։

Սկսվեցին լուրեր պտտվել, թե ռուսական բանակը մոտենում է։ Մի առավոտ զինաթափ արեցին զորամասերում գտնվող հայ զինվորներին, որոնց թիվը երկու հարյուրի էր հասնում։ Նրանք ամալյա-ասկյար կոչումով տարվեցին Սարա, այսինքն՝ ռազմաճակատ, իսկ գյուղացիներից տասներկու հոգու, որ ոստիկան էին նշանակված, տվել էին հրացան, բայց՝ ո՛չ փամփուշտ, ո՛չ էլ հանդերձանք։

Փետրվար ամսին գավառի հայ-քրդախառն Հազարա գյուղի հայերը, որ մոտ քառասուն տուն էին, գիշերով, խուճապահար Արճակ լցվեցին։ Պատճառը հետևյալն էր։ Ռուսական բանակը, որ առանց մեծ դժվարության հասել էր սահմանամերձ հայ-քրդախառն Հասփստան գյուղը, նահանջի հրաման ստանալով, անմիջապես ետ էր դարձել իր հետ տանելով նաև տեղի հայերին։ Դեռևս ռուսական բանակի առաջանալու օրերին հազարացի քրդերն ու հայերը երդվել էին, որ ինչ էլ պատահի, միշտ կանգնած մնան իրար թիկունքի։ Իրենց խոստումանը հաստատ մնալով, քրդերը հայերին հասկացրել էին՝ դիմել շուտափույթ փախուստի, քանի դեռ վրա չէին հասել ուրիշ տեղերի քրդերն ու ասկյարները։ Հազարացի քրդերն իրենց երդումը պահել էին այնքանով, որ չիմանալու էին տվել համագյուղացիների Արճակ փախչելը՝ այն էլ անասուններով։ Հազարացի հայերը պատսպարվեցին արճակցիների տներում։

Գյուղից Սարա տանող ուղին արդեն արյունալի էր, իսկ դեպի Վան տանողը՝ վտանգավոր ու դժվարանցանելի։ Ուստի Վան գնացողները ճանապարհ էին ընկնում գիշերով և այն էլ ոչ բանուկ ճանապարհով։

Ջորաշարժերը օր-օրի դառնում էին հաճախակի, իսկ զինվորները՝ անզուսպ։ Գյուղ հասնելուն պես, գիշերվա որ ժամն էլ լիներ, պատահած դուռը կատաղորեն ծեծում էին և մի փոքր ուշ բացվելու դեպքում՝ ազգ, կրոն հայհոյում։ Ներս մտնելուն պես պահանջում էին թոնիրը վառել ու տաք կերակուր պատրաստել։

Մարտն էլ անցավ։ Գյուղում տարածված մանկական կարմրուկ հիվանդությունը մոլեգնում էր։ Խիստ տխուր, անշուք անցավ նաև Մեծ զատիկը։ Դաշտերը լրիվ սևացել էին, ու անասուններին դուրս բերին արոտի։ Ոմանք, սովորականի նման, վիծկիներով վարեցին դռան արտերը՝ ոսպ ցանելու համար։ Ապրիլի վեցին, թե յոթին Արճակի առօրյան խախտվեց։ Ծագումով ալբանացի մեր մյուդուրը ռեսից երդում առնելով, գաղտնապես հայտնել էր, որ այդ օրը, երեկոյան, Արճակ է մտնելու Սարայի կայմակամը, իսկ հաջորդ օրը, առավոտյան, կատարվելու է բանակից խուսափած երիտասարդների շուրջկալ և խորհուրդ էր տվել, որ երիտասարդները մի երկու օրով գյուղից հեռանան և ապա թե՝ «կայմակամը գալու է իր հատուկ զորամասով, նրա զինվորները անզուսպ են, կարող է պատահել նույնիսկ երիտասարդ կանանց պատվին կպչեն, թող այդ մասին էլ մտածեն»։

Լուր ստացվեց նաև, որ Վանում դրությունը խիստ լարված է։ Ջեվդեթ փաշայի կարգադրությամբ Շատախ մեկնած Իշխանն ու իր թիկնապահները, նույն փաշայից հղված զինվորների ձեռքով սրախողխող են արված։ Վոամյանը ձերբակալված է, Արամը մի կերպ խուսափել է ձերբակալվելուց։ Բերդի ու Թուխրաք կալեի թնդանոթների փողերն ուղղված են քաղաքամիջի ու Այգեստանի հայկական թաղերին։ Վանից դուրս գնացող բանուկ ճանապարհները բռնված են։ Պետք է լինել խիստ զգուշավոր, որպեսզի միաժամանակ ևս երկարի խաղաղությունը։

Հապաղում չեղավ։ Զինվորական տարիքի երիտասարդներն ամիջապես Փոս թաղի տների

արանքով, առանձին-առանձին, վերցրած մինչ այդ խորը թաքցրած զենքերը, դյուղից դուրս գալով, ուղղվեցին լճափ՝ եղեգնուտներում թաքնվելու, իսկ ռեսներն ու գղիրները զբաղվեցին կայմակամին ու նրա զորամասին դիմավորելու պատրաստությամբ։

Սպասվող Սարայի կայմակամի փոխարեն, մայրամուտին, գյուղ մտավ մոտ երեք հարյուր քուրդ։ Սովորական դարձած, ոչ այնքան էլ պահանջկոտ համարված այդ խմբավորումը հրաժարվեց երթևեկ զինվորների համար նախատեսված օթևանից ու տեղավորվեց տարբեր տների ախոռների հոդաներում։

Գիշերն անցավ տագնապների մեջ, լսվում էին անկանոն կրակոցներ, իսկ առավոտը բացվեց խաղաղությամբ։ Երկու զորանոցների կայուն կոչվող զորամասերի սակավաթիվ ասկյարները հեռացել էին. հապճեպ հեռացել էին և նախորդ օրը ժամանած քրդերը։ Ամեն ինչ այնքան խաղաղ էր, որ գյուղը լծվեց իր առօրյային։ Տանու մանկահասակ հոտաղները լճափնյա մարգագետինը քշեցին անասուններն ու ոչխարները։ Կանայք վառեցին թոնիրները։ Սակայն երկյուղը պատել էր մարդկանց։ Տղամարդկանցից ոմանք լծեցին վիծակները՝ նախորդ օրվա կիսատ թողած ոսպի ցանքն ավարտելու։ Նախորդ օրվանից գյուղին հայտնի էր, որ մյուդուրը ոստիկաններ է ուղարկել Խառակոնիս՝ մարդ բռնելու։ Այժմ էլ բերնեբերան անցավ, որ կայմակամից խուսափելու համար, ռես Սեդրակ Դզոյանն էլ է Խառակոնիս փախել ու հետն էլ տարել իր մանկահասակ դստերը։ Փոս թաղում կատարված այդ դեպքը սնունդ տվեց մյուս մայրերին ու սկեսուրներին՝ հետևել հիշյալ օրինակին։ Կես ժամում Փոս թաղի երիտասարդ կանանց ու աղջիկների մեծամասնությունը, հետները վերցրած իրենց կարմրուկով հիվանդ մանուկներին, մայրերին ու սկեսուրներին բռնեցին ձնհալից ջրոդող Խառակոնիս գյուղի ճանապարհը։ Առաջընթացները արդեն անցել էին Արճակն ու Խառակոնիսը սահմանազատող ձոր գետը, իսկ մյուսները դեռ նոր էին դուրս եկել գյուղից (վերջինները Քյողարի թաղեցիներն էին), երբ հայտնվեցին մոտ երկու տասնյակ ոստիկան։ Անցնելով Խառակոնիս շարժվող շարքերի կողքով, արճակցոց ծանոթ այդ հին ոստիկանները սկսեցին հասկացնել իրենց «սիրելի բաջիներին», որ երկյուղ կրելու պատճառ չկա, որ փախուստով Արճակի մյուդուրի ու ոստիկանների պատվին քար են գցում, ու հորդորել՝ որ չլքեն գյուղը։ Ետևից գնացողները վերադարձան, իսկ առաջընթացները շարունակեցին ճանապարհը դեպի Խառակոնիս։ Արճակի ու Խառակոնիսի հեռավորությունը մի քանի վերստ էր։ Խառակոնիս գյուղի կենտրոնում կար մի կլոր բլուր, որի գագաթին էին գտնվում գյուղի եկեղեցին, դպրոցն ու գերեզմանոցը։ Այդ բլրից երևում էր ողջ շրջակայքը։

Մի ժամ, ժամ ու կես հազիվ էր անցել արճակցիների Խառակոնիս հասնելուց, երբ հիշյալ բլրից նկատվեց դեպի Արճակ շարժվող մարդկային հեղեղ։ Հասնելով Արճակին մարդկային այդ հեղեղը բաժանվեց երեք ճյուղի, մեկը Ասպարծնա տակով տարածվեց մինչև «Քաղքի տար» կոչված բլրալանջերը և հասավ լճափ, մյուսը ցրվեց լճափնյա մարգագետիններում, իսկ միջին ճյուղը շարժվեց դեպի գյուղ։

Լսվեցին գնդակների կտկտոցներ։ Մարգագետնում շարժվեցին մարդկային կերպարանքներ։ Ոմանք ընկնում էին, ոմանք էլ վազվզում։ Արճակի ու Խառակոնիսի ժողովուրդը բլրի գագաթից ակնատես եղավ Արճակի տնամերձ արտերում հատուկենտ աշխատող շինականների, ինչպես նաև մարգագետնում իրենց անասուններին արոտի տարած պատանիների գնդակահարմանը։ Հետո, հետո... եռաճյուղ դարձած այդ հեղեղը քիչ առ քիչ ներծծվեց Արճակի մեջ։ (Հետագայում իմացվեց, որ ջարդարարները կոտորել էին Արճակում ձեռքն ընկած տղամարդկանց, իսկ մյուսներին քշել Վան)։

Մութը խտանալիս, առանձին-առանձին Խառակոնիս հասան մի ծանր վիրավոր և երկու այլ տղամարդ։ Պատահականորեն մահից ճողոպրած այդ մարդիկ հայտնեցին, որ Արճակի վրա հարձակվողները եղել են գիշերվա կրակոցների ժամանակ գյուղից դուրս գնացած զորքն ու ոստիկանության մեծ մասը, Սարայի կայմակամն՝ իր զորամասով ու թնդանոթներով և խուճապահար փախուստ ձևացնող քրդերը։ Երեք ճյուղի հարձակում գործողները իրենց առջևից քշելիս են եղել Սարայի կողմերից գերված հայ կանանց՝ հնարավոր հակահարվածի դեպքում նրանց ղոհ տալու միտումով։ Գյուղի աջ ու ձախ կողմեր տարածվածները ակնհայտ նշանառությամբ հնձել են մարգագետնի հոտաղներին, դոան արտերի սերմնացաններին, գերեզմանոցի մեռելաթաղներին ու միաժամանակ ուժեղ համազարկի տակ պահելով գյուղը, մտել այնտեղ ու սկսել սպանդը։ Իրենց պահակակետում գտնվող արճակցի ու հազարացի հայ ոստիկանները սրախողխող էին արվել իրենց գործընկեր՝ հին. ծանոթ ոստիկանների ձեռքով։

Լուսաբացին կոտորողների խառնամբոխը դիմեց Խառակոնիս։ Սակայն ճոչ գեռ չանցած, նրանք հանդիպեցին Արճակ-Խառակոնիսի երիտասարդության միացյալ ուժերի դիմադրությանը, որ դիրք էին մտած մարգագետնի խանդակներում։ Կռիվը շարունակվեց մինչև երեկո. խառնամբոխը Արճակ վերադարձավ։

Մինչև լուսաբաց բնակչությունը Խառակոնիսից փախցնելու որոշումը դարձավ հրամայական։ Վաղ առավոտյան, արճակցի փախստականների ու խառակոնիսցիների մի մասը շարժվեց դեպի Կըզըլջա հայկական գյուղը։ Երկու օր այնտեղ պատսպարվելուց հետո, երրորդ առավոտյան, նկատվել էր, որ Արճակից դուրս եկած զորասյուները ոչ թե դեպի Վան էին գնացել, այլ ուղղվել էին Կըզըլջա։ Երեք գյուղերի, այն է՝ Արճակի, Խառակոնիսի, Կըզըլջայի բնակչությունը ահաբեկված սկսեց փախչել դեպի Կըզըլջա լեռը։ Հիշյալ լեռից բավականին հեռու ընկած Թիմարի Նաբաթ լեռն ի վեր էին փախել նաև տասնյակ այլ հայ գյուղերի մահից ճողոպրածները։ Հալածիչները սկսել էին ուժեղ կրակի տակ առնել Կըզըլջա լեռն օղակող զորասյանը՝ նրան փախստական հայերի տեղ դնելով և ապա ստացել էին կատաղի պատասխան։ Թյուրիմացաբար սկսված այս մարտը տևել էր մի քանի ժամ, և օրը կիսվել էր ու նրանց չէր հաջողվել ծրագրված լրիվ սպանդը։ Մութն ընկնելիս նրանք ուղղվեցին դեպի Հարթավայրի գյուղերը։ Իսկ Կըզըլջա ու Նաբաթ լեռներին ապավինած երեսունից ավելի գյուղերի հայ անզեն փախստականները այդ ժամանակ շարժվում են առաջ և լուսադեմին հասնում վարչականորեն Վան-Տոսպ գավառի մեջ մտնող, տեղադրությամբ Վանին բավականին մոտ Ավերակի գյուղը։ Լույսը բացվելուն Ավերակի էին հասել նաև Արճակից մինչև այդտեղ նրանց հետապնդող զորամասերն ու քրդական միավորումները, ինչպես նաև Վանի Ջևդեթ փաշայի կողմից հղված զորամասերը՝ թնդանոթներով զինված։ Մինչև մայրամուտ Ավերակի գյուղը վերածվեց սպանվածներով լեցուն ավերակի։ Մութն ընկնելիս զորամասերը, թողած իրենց դիրքերը, գնացին հանգստանալու։

Ավերակիի տարբեր խրճիթներում կծկվելով իրենց կյանքը պահպանած փախստականները, որոնց թվում և տողերիս հեղինակը, նորից բռնեցին դժվարանց լեռնային ուղիները։ Եվ հաջորդ օրվա այգաբացին, Սկսկա գյուղի միջով հասան Վան-Այգեստան՝ Ավերակիում թողած իրենց կեսից ավելիի դիերը։ Ավերակիից Վան հասած մարդկանց ընդհանուր թիվը շուրջ տասը հազար էր։ Դա Արճակում սկսված եղեռնի 6-րդ օրն էր։ Արճակից Վան հասնելու համար, ներառյալ և հանգստանալը, անհրաժեշտ էր վեց ժամ...

1915 թ. մայիսյան այն օրը, երբ ռուսական բանակն ու հայ կամավորական գնդերը ոտք էին դրել Վան, և ժողովուրդը ցնծության մեջ էր, Արճակը ևս մասն ուներ այդ ցնծության սեղանին։ Կամավորական խմբերում կային նաև Բաքվից եկած ութ արճակցի։ Այդ օրերին Արճակի խոշտանգված կյանքը ևս, որպես գավառի կենտրոն, որոշ չափով վերակենդանացավ։ Գավառապետ նշանակվեց խառակոնիսցի Շիրին Հակոբյանը (կառավարությանը կից մշտական հայկական ներկայացուցիչ), որը հսկայական ջանք էր թափել մի քանի տասնյակ հայ գյուղերի փախստականներին փրկելու ու Վան հասցնելու համար։

1915 թվականի Մեծ եղեռնին հաջորդած գաղթին արճակցիք ևս Բանդի Մահու գետեղերին թողնելով իրենց զոհերը, հոգնած ու հուսալքված, հասան Բաքու։ Սակայն նույն թվականի դեկտեմբերին Բաքվում տեղավորված արճակցի որոշ ընտանիքների աշխատունակ տղամարդիկ արդեն վերադարձած իրենց դարավոր Արճակը, վերաշինում էին այն, այս անգամ արդեն ռուս գավառապետի աջակցությամբ։

Արճակի երդիկներից շարունակվեց ծուխ բարձրանալ մինչև 1918 թ. ապրիլը։ Արճակի ազգաբնակչության համարյա քառորդը կազմող այդ մարդիկ, հնարավորություն չունենալով բռնել իրենց ծանոթ Արճակ-Բաքու կարճ ուղին, փախուստով, հետապնդումներով ու զոհերով հասան մինչև Բաղդադ։ Այդ օրվանից էլ ընդմիշտ մարեց Արճակի երդիկներից երկինք բարձրացող ծուխը։

ՋԲԱՂՄՈՒՆՔ

Ձմեռները լինում էին բքաշունչ ու երկարատև։ Ձյան շերտի հաստությունը երբեմն մի մետրի էր հասնում։ Ձյան շատությունից, հաճախ, աշնանացան արտերը շնչահեղձ էին լինում, տպղում, և արտատերը ստիպված գարնանը վիծկիով վարում էր ու տեղը գարնանացան անում։

Գարունները լինում էին երկարատև։ Անձրևները՝ մեղմ ու չափավոր։ Կարկուտը թեև ուշ-ուշ, սակայն վնասներ էր պատճառում։

Ամառները լինում էին ոչ խեղդիչ տոթերով, սակայն շոգ։ Օգոստոսի սկզբից սկսվում էր դարեհունձը։ Ընդհանրացված չէր մրգատու ծառ տընկելը, թեև եղած հատուկենտ սալորենիների ու խնձորենիների պտուղները լավ հասունանում էին։ Սահմանադրությունից հետո տնկած մի քանի խաղողի այգիների տված խաղողը որակով չէր գիջում Վանին մոտիկ Շահբաղի գյուղի խաղողին, իսկ Շահբաղին Վան-Տոսպի ամենալավ խաղողն ունեցող գյուղն էր։ Մի քանի մասնակի փորձեր արվեցին բրինձ ու բամբակ աճեցնելու, սակայն ապարդյուն։

Արճակցիների հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունը, անասնապահությունն ու տնայնագործությունն էր. զգալիորեն տարածված էր նաև արտագնացությունը (պանդխտություն)՝ Ստամբուլ, Բաքու, Թիֆլիս և այլ վայրեր։

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հացահատիկի մշակում։ Արճակցոց կյանքում առաջնակարգ տեղ էր գրավում երկրագործությունը։ Հողը, լինելով ջրարբի, բերրի էր։ Ցանքաշրջանը ընդմիջումներով էր, առնվազն գոնե մի տարով հողը թողնվում էր անվար։ Հարթ-դաշտային տարածություններում ցանում էին աշնանացան ցորեն, իսկ բլրալանջերին՝ գարնանացան։ Գարնանացանի արտերը վարած էին լինում դեռ նախորդ ամառ, գութանով։ Գարնանը վիծկիով (աղոր) փխրեցնում էին և ապա ցանում։ Գարնանացանը մեծամասնությամբ լինում էր քուիկ (անքիս) ցորեն, որն սպիտակ ու փխրուն լինելու պատճառով, օգտագործում էին գլխավորապես ձավարի, կորկոտի և փոխինդի համար։

Բարձրադիր բլրալանջերին ցանում էին գարի։ Սա ոչ թե հացի, այլ ապրանքափոխանակման, ինչպես նաև երեւեկ «կոնախների» ձիերի համար էր։

Գյուղացոց կյանքում հացի նման կարևոր տեղ էր գրավում կտավատը։ Այն ցանում էին աշնանացանի նման՝ գյուղի թե՛ մոտիկ, թե՛ հեռու ջրարբի արտերում։ Եթե ցորենից ստացած հարդը անասնակեր էր ծառայում, ապա կտավատի ջարդոտված ցողունները («բալմ») օգտագործվում էին միայն փայտախների (գոմ) հողաների հատակին փռելու համար։ Կտավատի ձեթը և՛ պասվա սնունդ էր, և՛ ճրագ-լույս, և՛ գոմեշների օծանելիք՝ նրանց մակաբույծներից զերծ պահելու համար։ Կտավատի քուսպը անասունների ամենահամեղ ու ամենաօգտակար սնունդն էր։

Արճակցիները, բացառությամբ խիստ չքավորների, մշակում էին նաև կանջրակ։ Այն նույնպես ջրարբի հողում էին ցանում, գյուղի ամենահեռավոր արտերում։ Երբեմն կանջրակը ծեծում էին հենց արտում։ Փայտե ձողերով ծեծում էին կանջրակի գլխիկները և հատիկները ջվալի մեջ լցրած տուն բերում և հյութը գործածում որպես պասվա կաթ։ Արտերի մեջ թողնված կանջրակի հատուկենտ ցողունները խարույկի նյութ էին ծառայում մոտակա արտերի ջրվորների կամ անցորդների համար։

Ոսպը ցանում էին գյուղին մոտիկ արտերում։ Այն հատկապես պասվա ուտելիք էր։ Ոսպի կանաչ ու կիսահաս պտիճները արևածաղկի նման չբրթելու սովորությունը շատ էր տարածված, այդ իսկ պատճառով, ոսպը միակ ցանովի բույսն էր, որ դարձել էր պահպանության ենթակա։ Ոսպատերերի փոքրիկ աղջիկները, երեկոները հավաքվում էին կիսահաս արտերի մոտ՝ դաշտից վերադարձող հոտաղ-երեխաներից ոսպը պաշտպանելու համար։

Ծառաստանների բաց տարածություններում ցանում էին կանեփ։ Սրա հատիկներն օգտագործվում էր աղանձի, ցողունի թելերը՝ չվանի համար, իսկ ցողունները՝ թոնրան կպչան էին դառնում։

Շաղգամը, որ օգտագործվում էր և՛ պասվա, և՛ ուտիք օրերում, ցանում էին սև բողկի հետ խառն։ Այն մշակում էին տնամերձ արտերում։

Բանջարաբուծություն։ Բախչա էին դնում տնամերձ արտերում։ Սովորաբար բախչան ցանում էին երկու կամ երեք հոգով միացած։ Միանում էին նրանք, որոնց արտերը կից էին։ Բախչա ցանելու համար հրավիրվում էր վանեցի հատուկ մասնագետ։

Մասնագետ բախչապանը գալիս էր գարնանը, իր հետ բերելով ցանվելիք սերմը։ Ցանում էին հիմնականում սոխ, կաղամբ, բազուկ։ Լոլիկը (պատինջան), սմբուկը (մոռ պատինջան) և ղանաղան կանաչեղենը երկրորդական տեղ էին գրավում։ Բախչապանը ապրում ու սնվում էր արտատիրոջ հաշվին, մինչև որ սոխը այնքան մեծանար, որ կարելի լիներ կապուկ անել։

Հողային աշխատանքն այսպես էր բաժանվում։ Հողը հերկում էին արտատերերը՝ իրար մեջ համաձայնեցված կարգով, ածուները վարձու բանվորներն էին շինում (սրանց վճարում էր բախչապանը)։ Բախչապանի համար մի փոքրիկ

հյուղակ էր սարքվում, ուր և ապրում էր նա։ Ամռան ընթացքում բախչապանն ընտանիքը բերում էր իր մոտ։ Բախչայի ապրանքը գյուղացիք գնում էին հացով, ձվով, ճուտով և հացահատիկով։ Մի որևէ մթերանոցի դուռ դրսից փակում էին, կողքը նշան դնում և երթիկից ներս թափում հացահատիկը։ Մնացած մթերքի համար բախչապանից հաշիվ չէր պահանջվում։

Աշնանը, ցրտերն ընկնելիս, բախչայի արդյունքը վաճառվում էր մեծաքանակ և առանց կշռոքի։ Ուղղակի ածուն վաճառվում էր գնորդին։ Այդ ածուներում աշնանը մնացած էր լինում միայն սոխ, շրջապատում՝ կաղամբ, իսկ թմբերի վրա՝ բազուկ։ Բախչան քանդելուց հետո բախչապանը հաշվում էր իր ներդրումները, այն է՝ սերմի արժեքը, հողային աշխատանք կատարող տղամարդկանց, գարնանից մինչև ամռան վերջը քաղհան անող աղջիկների օրավարձը, ինչպես նաև պետական հարկը։ Ասա ավելացած դրամն ու մնացած ապրանքը, այն է՝ յուղ, ձու, հավ, չորաթան, ձավար և այլն, հավասարապես բաժանում էին, կեսը՝ բախչապանին, կեսը՝ արտատերերին։ Իսկ եթե բախչայի ապրանքը վաճառվել էր առավելապես ապրանքափոխանակման կարգով և կանխիկ դրամ այնքան էլ չէր ստացվել, որ ծածկեր նույնիսկ ներդրած ծախսը, այդ դեպքում որոշ չափի ապրանք վաճառում էին, վճարում բախչապանին, նոր միայն մնացած ապրանքը բաժանում։

Ինչքան էլ բախչայից ստացվածը քիչ լիներ, այնուամենայնիվ, կրկնակի, եռակի եկամուտ էր ստացվում, քան հացահատիկ ցանելու դեպքում։ Մինչև վերջին տարիները գյուղացիները ծանոթ չէին կարմրած լոլիկի գործածելուն, միայն կանաչըն էին օգտագործում՝ խաշելով և ձվով ու յուղով տապակելով։

Բոստանաբուծություն։ Բոստանները ևս մշակվում էին ընդհանուր հիմունքներով, միայն ոչ թե բախչաների նման, անպայման տնամերձերում, այլ ավելի հեռուներում։ Արտը ոչ թե բաժանվում էր փոքրիկ քառակուսիների, ինչպես բախչայում, այլ կորիների։ Յանում էին սեխ, ձմերուկ, վարունգ իսկ ամբողջ արտի շուրջը՝ մի քանի շարք դդում։ Յանում էին առանձին փոսիկներով, ըստ որում փոսիկներից յուրաքանչյուրի մեջ մի քանի հատ ձմերուկի ու սեխի սերմ էին գցում։ Ծլելուց հետո, աստիճանաբար քաշում, դեն էին գցում, մինչև որ յուրաքանչյուր փոսիկում մնում էր մի հատ բույս։ Աշխատանքը կատարում էին ավելի շատ 14—15 տարեկան աղջիկները, որոնց աշխատավարձը լինում էր հասուն մարդու օրավարձի քառորդը։ Բոստաններում հասուն աղջիկներ չէին վարձում, այնինչ բախչաներում անպայման հասունացած աղջիկներն էին քաղհան անում։

Բոստանների բերքը գողությունից զերծ պահելու նպատակով, վարձում էին քուրդ հրացանակիր, որը գիշերները հսկում էր բոստանը։ Երբ նաղանակներն սկսում էին փոփոխվել, բոստանչին հայտարարում էր բոստանը քանդելու օր։ Բոստան քանդելու, այսինքն՝ ամբողջ բերքը անխտիր քաղելու աշխատանքին մասնակցում էին գյուղի միջին ու չունևոր խավի տղամարդիկ, պատանիներ ու փոքրիկ աղջիկներ։ Ձմերուկը, սեխն ու դդումը բերում-շարում էին քոլիկի մոտ և ծածկում ձմերուկի թաղերով։ Մի քանի ժամվա մեջ բոստանն իրոք քանդվում էր։ Բոստան քանդելու աշխատավարձը լինում էր սեխն ու ձմերուկը։

Արճակում աճեցնում էին «դիարբեքիր» կոչված երկարավուն ձմերուկ, ինչպես նաև «Աստրախանի» տեսակ և այլն։ Արճակում ձմերուկը հաչող էր լինում, իսկ սեխը՝ ոչ։

Բոստանից միշտ էլ մեծ օգուտ ստացվում էր։ Գնորդները մեծ մասամբ քրդերն էին, որոնք իրենք այդ մշակությամբ չէին զբաղվում (պատճառներից մեկը բարձրադիր վայրերում ապրելն էր, ուր կլիմայական պայմաններն անբարենպաստ էին)։

Վարուցանք։ Գութան։ Սովորական, անփոխ գութանը աշխատեցվում էր չորս զույգ լծկանով, որոնցից առնվազն երկուսը պետք է լիներին ամենաուժեղ և միջին տարիքի առույգ գոմեշներ։ Գութանի աշխատավորը հինգ տղամարդ էր։ Առաջինը մաճկալն էր, չորսը՝ գութանավորները։ Սրանցից ամեն մեկը մի-մի լուծի նստած ղեկավարում էր լծկաններին։ Գութանի մասերը, ներառյալ և խոփը, բոլորը միասին կոչվում էին սարվածք։ Սարվածքը դաշտ էր տարվում մութը-լուսուն, մի լուծ եզով, խոփը շրջված դեպի «էշ» կոչված երկարավուն փայտամասը, վրան բարձած ակոբստի (նախաճաշ) ջվալն ու մի տոպրակ քամած մածուն։ Եթե գութանը առաջին անգամ էր գնում տվյալ արտը, սարվածքի վրա էր լինում նաև ջրի կուժը։

Բացի գութանի հինգ հիմնական աշխատավորից, պետք է լիներ նաև մի երիտասարդ։ Վերջինս կոչվում էր գիշերարած։ Գիշերարածի դերը այն էր, որ նա գիշերը լծկանը տանում էր դաշտ արածացնելու։ Առավոտ վաղ, արևը դեռ չծագած, նա լծկաններին քշում էր այն արտը, որը տվյալ օրը պետք է հերկեին։ Վերջալույսին, գութանի

բանթողից հետո, գիշերարածը լծկաններին նորից էր քշում արոտավայր, մինչև կեսգիշեր արածեցնում, ապա բերում փայախ, կապում յուրաքանչյուրին իր սովորական տեղն ու մի քանի ժամ հետո նորից արոտավայր քշում։

Սա անփոխ գութանն էր։ Սակայն արճակցի գութանատերերի մեծ մասն ուներ **փոխով գութան**։ Փոխով գութանի տարբերությունը անփոխից այն էր, որ փոխովը չորս զույգ լծկանի փոխարեն ութ լուծ էր աշխատեցնում, այսինքն՝ 16 լծկան։ Լծկանների չորս զույգը, գութանի հոտաղի հսկողության ներքո, արածեցվում էր մինչև կեսօրյա դադարի ժամը, որից հետո լծում էին այդ կշտացած ու հանգըստացած անասուններին և հոգնած ու սոված լծկաններին հանձնում հոտաղին՝ արոտավայր քշելու։ Երեկոյան, բանթողից հետո, գիշերարածը այս չորս զույգ լծկաններին տանում-միացնում էր մյուս լծկաններին ու պահում արոտավայրում՝ մինչև գիշերվա վրա հասնելը։

Շատ հաճախ գիշերարածի և խուրիկ քշողի գործը, եթե գութանը անփոխ էր, կատարում էր մի մարդ։ Փոխով և անփոխ գութանի գութանավորների թիվը տարբերվում էր միայն գութանի մի հոտաղով։ Ուտելիքն էլ նույնն էր, մի հաց ավել, մի հաց պակաս։

Գութանավորների ակռաստը լինում էր տասից-տասներկու հաց, մի կուռիկ ժաժիկ և մի տոպրակ քամած մածուն։

Կեսօրին տնից տանում էին մի մեծ սափորով տաք սպաս և քսան-քսաներկու նորաթուխ հաց։ Գութանավորները ևս, դաշտի մյուս աշխատավորների նման, նախաճաշի, ճաշի ու ընթրիքի ժամերը որոշում էին գյուղի հարավակողմի «Քյաղքի տար» կոչված բլրի գագաթին եղած հրսկայական ժայռի սովերի փոփոխումներով կամ հյուսիսում գտնվող Աղթադաղ լեռան մի այլ նշանով։

Ամեն օր, ցերեկով, գութանի հյուսնը անհրաժեշտ գործիքներով այցելում էր քանող գութանին ու եթե որևէ խափանում պատահած լիներ, նորոգում էր, վերացնում խափանման պատճառն ու շարունակում իր «մուշտարիներին» այցի գընալը։

Ինչպես գյուղական բոլոր աշխատանքների ժամանակ, երբ առկա էր նաև անասունը, ծորուն ու մեղմ երգեր էին երգվում, նույնը և արտ հերկելիս։ Հայ շինականն ավելի շատ երգով էր խրախուսում լծկաններին, քան խարազանի հարվածով։

Գութանի չորս լծանի վրա նստած գութանավորները փոխնե-փոխ երգում էին գութանին նվիրված մի շարք երգեր, որոնցից ամենաբնորոշը՝ երկար ու ձիգ ճռռովելն էր։

Հառավել, հառավել, հառավել,
Հառավել ըլնի պզտի կեմեշ,
Հորովել, հորովել, հորովել,
Հառավել, հառավել, հառավել,
Հառավել Ջեյրանին կուրբան եմ,
Խորոտ Ջեյրանին կուրբան եմ։

Հառավել, հառավել Ջեյրան ջան,
Հառավել, հառավել Սեյրան ջան,
Հառավել, հառավել, հառավել,
Ջանիտ մատաղ անուշ կեմեշ։
Հորովել, հորովել, հորովել։

Դե, փարա-փարա իմ Շեկո ջան,
Դե, փարա-փարա իմ Շեկո ջան,
Հորովել, հորովել, հորովել
ըլննենք իմ Շեկո ջան,
Քյաշիր, ջանիտ մատաղ իմ Շեկո ջան,
Հա, փարա-փարա, փարա-փարա։
Դե, տղեյներ, խուրիկ քյաշեք,
Դե, տղեյներ, խուրիկ քյաշեք։
Փարա ի, փարա ի, կյեմեշ ջան։

Դե, փարա-փարա, ցավըտ տանեմ,
Դե, փարա-փարա, ցավըտ տանեմ,
էլանք, էլանք, էլանք ելը։
Դե, փարա-փարա, դե, փարա-փարա,
Հառավել, հառավել, հառավել ըլննենք,
Հառավել, հառավել, հառավել ըլննենք,
Տղա, խուրիկ շուռ տվեք,
Տղա, խուրիկ շուռ տվեք... (Եվ այսպես շարունակ)։

Ուշագրավ է մանավանդ հնօրյա «Կյութնի տաղը», որը վերաբերում էր բազմաշարշար մաճկալին։

Պարի լուսու աստղ էրեվաց,
Աղոթքրնի տըրներ ի պաց,
Պարով պացվեր լոս աղոթքան,
Լծեմ սարվածք, էրթամ կյութան։

Հո՛, հռռովել, հո, հռռովել, ոժտուն ախպեր, ամել, սարծիլ։
Հո՛, հռռովել, քյաշեք-քյաշեք չուր առավել,
Հո՛, հռռովել, քելեք-քելեք, առատունի դանն ի սարին,
Հո՛, հռռովել...

Կյութնի թախըմ՝ նմուշ-նմուշ,
Չկա վաստակ քյանձ էն անուշ,
Աշխըրի շեն վեր կյութնին ի,
Կյութան չըլնի աշխարն ինչ ի։
Հո՞, հոռովե՞լ...

Առատ ճըրարպին առատամ կոկ,
Մաճն ի կայիմ, խոփն ի ղոթուկ,
Պոծատ արև, մարմանդ սարին,
Ասպած տա խոփ չառնի քարին։
Հո՞, հոռովե՞լ...

Խինկյ կյութնըվոր, չորս ջուխտ լծկան,
Իմ անքյոմագ, անփոխ կյութան,
Տյու լուծ քյաշէք, ես մանճ պըռնեմ,
Ծեր լծառուկ վզին մեռնեմ։
Հո՞, հոռովե՞լ...

Ոժտուն, ամել, սարծիլ, խուրիկ
Ախ ձիկ կանեմ խալալ շիրիկ,
Կյիշերարած, կյութնի խուտաղ
Ախ ձիկ կանեմ խալալ օրթաղ։
Հո, հոռովել...

Գութանատերն անպայման պետք է ունենար և վիճակի (արոր), որի համար բավական էր երկու-սից չորս եզ և ճոչ սել (մեծ սայլ). վերջինիս անհրաժեշտ էր երկու գոմեշ և երկու եզ։ Գութանատերը պետք է ունենար նաև սեփական մանգեռ ու տափ (տափան)։ Սակայն փոխգութանի անհրաժեշտ լծկաններ անհնար էր ունենալ, երբ 1896 թ. կոտորածից ու թալանից հետո նոր-նոր էր սկսվել Արճակի անասունների ու կայքի վերականգնումը։ Դեռ շատ վաղուց վարձու լծկանների սովորություն եղել էր նաև արճակցոց մեջ։ Միջակ և չքավոր տնտեսատերերն իրենք ևս աշխատում էին գութանատիրոջ մոտ, սկսած մաճկալ լինելուց, մինչև խուրիկ քշելը։ Իսկ իրենց այդ աշխատանքի դիմաց ապահովվում էր թե՛ արտերի հերկը, թե՛ ցանքսը, և թե՛ հացահատիկը դաշտից տուն բերելը։ Գութանավորը երբեք էլ մշակի կամ հոտաղի նման հրամանի ենթակա չէր։

Գութանատերը վերցնում էր լծկանն այսպես. մի լուծ լծկանի համար նա եզատիրոջը տալիս էր մի գութան ու մի սայլ։ Իսկ դա նշանակում էր, որ գութանատերը մի ամբողջ օր նրա համար էր աշխատեցնում իր գութանը և մի ոտ իր սայլով նրա օրանը (հունձը) տուն էր բերում։

Գութանի լուծ քաշող անասունն ու լծի վրա նստող մարդը դարեր շարունակ կրում էին միևնույն անունը։ Օրինակ, գութանի առաջին լուծը քշող մարդն էլ, անասունն էլ կոչվում էին ոժտուն. այդպես էլ ամելը, սարծիլն ու խուրիկը։

Գութանի ամենակարևոր ու պատասխանատու աշխատավորը մաճկալն էր։ Նրանից էր կախված արտի խոր ու անխոտան հերկումը։ Մաճկալը պետք է լիներ թե՛ ուժեղ, թե՛ փորձառու մարդ։

Գութանի առաջին լուծը ոժտունն էր (ուժ տվողը)։ Ոժլծկանները պետք է լինեին գոմեշներ, իսկ ոժտուն քշողը՝ փորձառու գութանավոր։ Երկրորդ լուծը ամելն էր, որին երբեմն (ունենալու դեպքում) լծում էին գոմեշներ։ Երրորդ լուծը սարծիլն էր, իսկ չորրորդը՝ խուրիկը։ Խուրիկը գնում էր գութանի առաջն ընկած, ուրեմն ամենաքիչ ծանրություն տանողն էր։ Խուրիկը ուղղությունն էր պահպանում. խուրիկ քշողը հաճախ լինում էր պատանի։

Մանգեռ։ *Հերկելուց հետո, հողի մեծամեծ կոշտերը անպայման պետք է մանրացվեր, արտը հարթվեր, ապա միայն սերմը ցանվեր։ Դա կատարվում էր մանգեռով։ Մանգեռը (փոցխ) հսկայական սանրի ձև ունեցող փայտե գործիք էր։ Մանգեռի առաջամասը երկար փայտ էր, ու այն միացնում էին լուծին ու լծում մի զույգ ուժեղ գոմեշ։ Առջևից քայլում էր մի հոգի, որի վարժ կամ անվարժ լինելը նշանակություն չուներ. կարևորը մանգեռ քաշողի վարպետությունն էր։ Վերջինս կանգնում էր մանգեռի վրա և իր ծանրությամբ օգնում, որ մանգեռի մատները խոր խրվեն հերկի մեջ, ինչպես և մեծ հողակոշտերի դիմադրությունից մանգեռը վերուվար չլիներ։*

Ցանք։ *Սերմացու ցորենը նախօրոք մաղում, ապա ջվալներով դաշտ էին տանում։ Սերմնացանի վարպետությունը մեծ նշանակություն ուներ, որովհետև նոսր ցանելու դեպքում ցորենը խիստ ցանցառ էր լինում և տեղ-տեղ էլ չաչալ, այսինքն՝ ոչ մի սերմ չընկնելու պատճառով, ցորենից ղուրկ էր մնում, իսկ խիտ ցանելիս, ցորենը fյոf (արմատ) չէր տալիս և մեծ fյոlեr (փնջավորում) չէր ունենում։*

Թեև յուրաքանչյուր արճակցի ի բնե սերմնացան էր ծնված, բայց կային նաև լավագույն սերմնացաններ։ Սերմնացանը հատ կտավե մեզառը (գոգնոց) կապում էր, սերմը լցնում, մեզառի երկու ծայրերը նորից էր կապում մեջքին և երկու ձեռքով աջ ու ձախ շաղ էր տալիս սերմացուն՝ սկսած արտի մի գլխից մինչև մյուսը, ապա նորից շաղ տալով ետ դառնում[1]։

---

[1] *Խառակոնիսի բլրալանջային անջրդի դաշտերում շատ էին երևում շարքացանով ցանված, աչք շոյող արտեր։ Այդ*

Սերմնացանները երգ չունեին, նրանցը մաղթանքն էր առ աստված։

Սերմ ցանելու մաղթանքն անում էին թե՛ ջերմեռանդ հավատացյալները, թե՛ թերահավատները։

Ամենաառաջին բռերը վերցնելով, երեսը երկինք ուղղած, բարձրաձայն կանչում էին՝ «Յա, Տեր երկնավոր, ամենեցուն խոյակացող, էս առճին պուռ կրթալեմ էրկնուց խավքերաց պաժին» և շաղ էին տալիս առաջին բռերը։ «Էսը մեյն էլ իմ շեմք կոխող՝ կարիբ-կուրքաթ, անտուն-աղքյատ, բեզբած-մոլոր ճամխորթներաց փայ-պաժինն ի, Տե՛ր երկնավոր, տյու ընթունես», կրկնում էր սերմնացանը և շաղ տալիս երկրորդ բռերը։ «Էսը մեյ պուռն էլ մրոճմներաց, կյել-կյազանթներաց, կոնախ-կարեյթերաց փայ-պաժինն ի, ո՛վ երկնային արթար դիվան անող Տեր» և շաղ էր տալիս երրորդ բռերը։ «Էսը մեյն էլ խաշկ պռնող շան[2], ձիկ, էնան էլ իմ տան» երեսը խաչակնքելով, ասում էր սերմնացանը, դոզնոցից հանելով միայն մի բուռ ցորեն և որքան զորություն ուներ, շպրտում էր հեռուն։

Այս բոլորից հետո միայն սերմնացանը սկսում էր կանոնավորապես երկու ձեռքով ցանել։

Տափ (տափան)։ *Ցանքին անմիջապես հետևում էր տափը։ Տափը մանգեռի նման, հերկի մեջ խրվող գործիք չէր, այլ ավելի նման քաշ էր գալիս հողի երեսով և ծածկում էր ցանված սերմերը։ Տափը պատրաստում էին լեռնային փշփշոտ ու ամուր մացառներից։ Մացառների բնամասերը ոլորումներով հյուսում էին երկարավուն ու հավասարաչափ տաշված փայտե ձողի շուրջը, որ կոչվում էր «տափափետ» (տափանելու փայտ), իսկ մացառները իրար կողքի, խիտ առ խիտ դարսվելով, ստանում էին լայնակի ցախավելի ձև։ Տափն էլ մանգեռի նման քաշում էին գոմեշները։ Տափի առջևից էլ մի հոգի էր քայլում, վրան էլ մարդ էր կանգնում, և տափը ցախավելի նման հարթում էր իր անցած ճանապարհը։*

Կորի։ *Արտը որոշակի տարածությունների էին բաժանում կորիներով։ Վիծակիին լծում էին մի ղույգ եզ և անցնելով ցանված արտի միջով, ակոսներ բացում։ Ակոսները հանդիսանալու էին արտամիջյան առվակների հուներ, որոնք կոչվում էին «կորամէչ» (կորիների մեջ), իսկ արտերը մասերի բաժանող տարածությունները կոչվում էին կորի։*

Ցանքի ճուր (ջուր)։ *Արտը ցանելուց հետո, անմիջապես, մի քանի օրվա ընթացքում պետք է անպայման ջրվեր, այլապես սերմը արևի ներքո կչորանար։*

Արտի ջրվորները, նայած արտի մեծության, լինում էին չորս, հինգ, նույնիսկ վեց հոգի։ Նրանք հաճախ միմյանց օգնության էին գնում՝ «փոխանակի» (փոխադարձության) սկզբունքով։ Այդ առաջին ոռոգումը, որ կոչվում էր «ցանքի ճուր», ամենադժվարն էր։ Ջուրը պետք է այնպիսի քանակությամբ հոսեր արտի մեջ, մինչև որ բոլոր կոշկոռները փխրվեին։ Ցանքի ջրով վերջանում էր աշնանացանի հետ կապված աշնանային աշխատանքը։

Մի քանի օր հետո, սև հերկի երեսը ծածկվում էր բաց-դեղնականաչ նուրբ շղարշով։ Նպաստավոր եղանակի առկայության դեպքում, մինչև ցըրտերի վրա հասնելը, ծիլերը արմատներ ու փնջիկներ էին տալիս, հասնում էին չորս մատից ավելի բարձրության ու ստանում վառ կանաչ գույն։ Ահա այդ էլ կոչվում էր «աշարա»։

Հաջորդ գարնանը, երբ արդեն խոնավությունը հողից վերանում էր, երբ աշարան սկսում էր հասկավորվել, արտը ջրում էին երկրորդ անգամ։ Ցանքին տրված այս ջուրը կոչվում էր «աշարի Ճուր»։ Երրորդ անգամ արտը ջրում էին, երբ ցորենի հասկերի մեջ հատիկներ էին գոյանում և այդ հատիկները «մածնած» ու որոշ չափով լիանում էին։ Այս ջուրը կոչվում էր «խացի Ճուր» (հացի ջուր)։ Դրանից հետո արդեն արտերը ըսպասում էին մանգաղի։

Հունձ։ *Հնձելու աշխատանքը Արճակում կատարվում էր հետևյալ սովորությամբ։ Ոսպը, որ ամենաշուտ հասնող ընդեղենն էր, ու հունձն էլ հունձ չէր համարվում (քանի որ տնամերձ այտերում էին ու մեծ տարածություն չէին գրավում), քաղվում էր ձեռքով՝ փետվելիք բույս էր ու դրա հնձին մասնակցում էին ընտանիքի իգական սեռին պատկանող բոլոր տարիքի անդամները։*

Գարի հնձելը ևս տղամարդու գործ չէր համարվում, որովհետև գարին սովորաբար փետ-

---

արտերի ցորենը կոչվում էր տիր, որը խոշորահատիկ էր ու սպիտակ։ Խառակոնիսցիները տիրն օգտագործում էին հատկապես ձավար-կորկոտի, փոխինդի ու առօրյա աղանձ ու հաճիկ անելու համար։ Արճակցիները, որ բարձր էին գնահատում տիրը, երբեք չփորձեցին իրենց արտերում ևս ցանել այդ հրաշալի հացահատիկը։ Տիրն ու շարքացանը մնացին խառակոնիսցիների մենաշնորհը։

[2] *«Հասկ բռնող շուն», ժողովրդի մեջ տարածում գտած պրույցներից մեկի գործող անձ, հացի հանդեպ մարդկանց ունեցած անհոգի վերաբերմունքից զայրացած աստծուց ցորենի հասկը բերանով փրկող (տե՛ս էջ 108)։*

տում էին, և աղջիկներն էին այդ անում։ Գարու յանքատարածությունները մեծ էին, և արտերն էլ հեռու, ուստի գարին հնձելու համար աղջիկներն արտ էին գնում խմբերով, հետները միայն մի տղամարդ՝ խրձերը կապելու համար։

Խուրձ կապող երիտասարդի աշխատանքը կոչվում էր «ճավկապութեն», իսկ ինքը՝ «ճավկապ»։ Հնձվորուհի աղջիկներից (նայած իրենց տնտեսական ապահովության) ոմանք, միմյանց օգնելու նպատակով, իրենց արտի հնձելը ավարտելուց հետո, գնում էին մյուս աղջիկների հնձին մասնակցում։ Իսկ գարու սարակներր (դաշտային աշխատողները), որոնք, ինչպես արդեն ասացինք կանայք էին, գարի հնձելու էին գնում օրավարձով՝ սկզբնական շրջանում օրը մեկ ղուռուշ (քառասուն կոպեկ), իսկ վերջում, երբ արդեն սկսվում էր կալսի աշխատանքը, և աղջիկները պետք է ըղբաղվեին յուրաքանչյուրն իր կալատեղում, հընձավորների վարձը հասնում էր 70—80 կոպեկի, թուրքական փողով՝ մոտ երկու ղուռուշի։

Գարի հնձողներն աշխատանքի էին մեկնում մութը-լուսին, իրենց հետ տանելով ակռաստ ու ջրի դատարկ կուժ՝ արտին մոտիկ աղբյուրից լըցնելու։ Ակռաստր լինում էր յուրաքանչյուրին երկուական հաց, ժաժիկ և մի տոպրակ քամած մածուն, եթե օրը ուտիք էր։ Իսկ եթե պաս էր, ապա քամած մածնին ու ժաժիկին փոխարինում էր կանաչ սոխ, կանաչ տերևներով սև բողկ, խաշած ոսպ, սխտոր (սրանցից մեկն ու մեկը)։

Կեսօրին արտատերը հաց էր տանում դաշտ՝ յուրաքանչյուր հնձվորին երեքական հաց, երկուսը՝ ճաշվա համար, մեկը՝ ընթրիքի։ Տանում էր նաև մի հողե սափորով տաք սպաս, որի նեղ բերանը խցկած էր լինում նոր թխած փափուկ լավաշ։ Իսկ եթե օրը պաս էր, թանե սպասին փոխարինում էր ոսպի վոռշը։ Ինչ էլ լիներ, դաշտում հունձ արողին տաք, ջրալի ճաշ պետք է տարվեր։ Ճաշ չէին տանում միայն խոտ հնձողներին և ջրկալներին (ջուր անողներին)։ Սակայն վերջիններիս էլ հացի հետ ոչ թե ժաժիկ, այլ յուղով շաղախած փոխինդ էին գնում։

Յորենի հունձը, որ ամենից շատն էր ու որպես մանգաղով հունձ, կանանց ուժից վեր, տղամարդիկ էին անում։ Սակայն արճակցի ոչ մի տղամարդ այդ աշխատանքը չէր կատարում։ Դա ասելիք էր դարձել ողջ գավառում։

Յորենը հնձում էին Գյավառից եկող սեզոնային քուրդ հնձվորները։ Գյավառցիները Արճակ էին գալիս հոծ բազմությամբ, նստում նկեղեցու պատի տակ։ Գյուղ գալուն պես արճակցին դնում էր ու նրանց խմբավարին հայտնում, թե ինքը հնձելու քանի չափ տարածություն ունի։ Տվյալ խմբի ղեկավար գյավառցի քուրդը գնում էր արտերը, տեսնում ու որոշում հնձելու վարձը, ըստ որում, սակարկել չկար։ Ինչ որ գյավառցին ասեր, պետք է ընդունելի լիներ, հակառակ պարագային մյուսները հրաժարվում էին իրենց ընկերոջ բազարը խանգարելու։ Գյավառցիները հունձն անում էին մաքուր ու արագ. նրանց մի մարդու օրական աշխատանքը հայ հնձվորը 5—6 օրում չէր կարող անել։ Սակայն աշխատավարձն էլ այնքան շատ էին վերցնում, որ արճակցոց համար պետական հարկերին հավասար ծանր հարկ էր այն թվում։ Գյավառցիները գյուղում մնում էին ընդամենը երկու շաբաթ, ու Արճակի լայնածավալ արտերը այդքան ժամանակում հնձվում էին։

Վերադառնալով, նրանք իրենց հետ տանում էին յուրաքանչյուրն այնքան հնչուն դրամ, որքան, իրենց ասածով, բավական էր իրենց ընտանիքի կարիքներին։ Երկու շաբաթ հետո գյավառցիները տուն էին դառնում։ Նրանք ասում էին, որ իրենց արտերն արդեն հասունացած կլինեն և թեկուզ օրը հարյուր ոսկու շահ լինի, միևնույն է, պետք է վերադառնան։

Գյավառցի հնձվորներին ամեն օր տաք, յուղալի ճաշ էր տրվում, ի դեպ, նրանք չափազանց շատակեր էին։ Յուրաքանչյուրին օրական 12 հաց էր տրվում և այնքան յուղ, որ հացի մեծ մասը ճմուռ աներին։ Որքան էլ դժվար լուծելի խնդիր լիներ գյավառցի սարակի կերակրումն ու աշխատավարձի ապահովումը, միևնույն է, 1898 թվականից գյավառցի սարակը ամուր նստել էր արճակցու կենցաղում։

Կալ (կալսում)։ Կալսումը կատարվում էր կամով ու ջարջառով։ Օղակաձև փռված հաշանի տղևից պտտվում էին երկար շղթայով իրար կապված դանակները (լծելու հասակի չհասած արու մոզիներ), որոնց կոչում էին կալատիզ։ Կալատիզի ետևից ընթանում էր կամը, իսկ կամի ետևից՝ ջարջառը։ Կամ քշողը կամին կանգնում էր այնպես, որ երկու եղներին էլ մոտ լիներ, իսկ ջարջառ քշողը նստում էր ջարջառի ետնամասին եղած հատուկ նստատեղին։ Թե՛ կամ, թե՛ ջարջառ քշողներն ամբողջ աշխատանքի ընթացքում երգում էին, կալի «տավրին» խրախուսում։ Հենց որ երգի ձայնը մարում էր, անասունները ծուլանում էին։ Երգում էին պահպանելով կալին հատուկ եղանակը, բառերը նշանակություն չունեին։

Քյառեշտը (վեց մատանի գործիք) ձեռքն առած, կալպանը անընդհատ պտտվում էր հաշանի շուրջը։ Նա շրջում էր հաշանը, տակը երես անում ու օղակաձև տարածությունը միշտ կոկիկ պահում, որպեսզի հաշանը կալատիզերի, կամի ու ջարջառի սահմանում լիներ։

Թեղի հերանումը տղամարդիկ էին անում, քամու առկայության դեպքում։ Ցորենը մաղում էին կանայք։ Հարդից բաժանված հացահատիկն սկզբում մաղում էին կալեմաղ կոչված, մեծ-մեծ ծակոտիներ ունեցող մաղով, ապա՝ fաrեմաղ կոչված մաղով, որի ծակոտիները համեմատաբար փոքր էին։ Մարագները կալատեղերին մոտ էին լինում ու քանի որ հարդին տասանորդ չկար, կալատերը հարդն իր մարագն էր տանում։ Ցորենի կամ գարու շեղջերը մնում էին այնքան, մինչև պետական տասանորդ վերցնողները իրենց չափերը բերեին, հացահատիկը չափեին. դրանից հետո միայն տերերը իրավունք ունեին իրենց հացահատիկը տուն տանել։

Տուն բերված հացահատիկից սերմացուի համար նախատեսվածը լցնում էին տան մի անկյունը։ Աշնան բնաղունացուն լցնում էին թաջրի մեջ, իսկ մնացածը հենց կալատեղից տանում ու լցնում էին նախօրոք պատրաստված ու օդափոխված ցորենի հորերը։ Սկսած հորի հատակից մինչև բերանը, հողի ու հատիկի արանքում, մոտ երեսուն սանտիմետր հաստությամբ խոտ էին դարսում, իսկ հորի բերանը ծածկում հողով։ Հորերը լինում էին բացօթյա։

Ոռոգում։ Արճակն ուներ հողային հարթ ու ընդարձակ տարածություններ և ջրի առատ պաշար։ Ջրի պաշարի ակունքը գավառի հեռավոր էրմանց գյուղի մոտերքում գտնվող՝ էրմանից սար կոչվող լեռան դագաթին ընկած էրմանից գյոլն էր, որն Արճակի սեփականությունն էր։ Գյոլը (ջրավազան) երեք կողմից բնական պատվարով էր պատված, իսկ մի կողմից՝ քար ու կրե պարսպով։ Սի մեծ երկաթե դռնակ արգելակում էր ջրի հոսքը։ Դռնակը բացվում էր գարնան սկզբին ու փակվում աշնանը։

Աշնան վերջերին ռես-մաջլիսը, ինչպես նաև գյուղի իշխան ծերերը, ձիերը նստած գնում էին ամբարտակի վիճակն ստուգելու։ Վթարի դեպքում վարպետներ էին հրավիրում և փող հավաքում ընտանիքներից՝ ըստ իրենց ունեցած ջրային իրավունքի։ Այդ իրավունքը կոչվում էր «պճեղ», որոշված էր շատ վաղուց և անփոփոխ էր (այսինչը վեց պճեղ ջուր ունի, այնինչը՝ պճեղ ու կես և այլն)։ Պճեղը հավասար էր տասներկու ժամվա և որոշվել էր ջրավազանը գնելու թվականին։

Ջրավազանի համար պահանջվող դրամական ծախսից ոչ մի արճակցի չէր հրաժարվում, անկախ այն հանգամանքից, թե ինքն ինչքան էր այդ տարին ցանք արել և ինչ չափով էր օգտվելու իրեն հասանելիք ջրի պճեղներից։

Գարնանը կատարվում էր առուների մաքրման գործը։ Գիլրը հայտնում էր, որ վաղը գնալու են «առու խանելու»։ Առավոտ շուտ եկեղեցու մոտիկ «նախրակչնայում» հնչում էր նաղարապուռնան և յուրաքանչյուր ընտանիքից մի հոգի բահով ու ուտելիքի պաշարով ուղևորվում էր դեպի էրմանից լեռը։ Հենց ջրավազանի դռնակի մոտից առուները մաքրելով, առաջանում էին դեպի գյուղի սահմանները։ Եթե այդ օրը աշխատանքը չէր վերջանում, շարունակվում էր հաջորդ օրը։ Այս աշխատանքը չէր պահանջվում այնպիսիներից, որոնց տներում երիտասարդ տղամարդ չկար կամ պանդխտության մեջ էր։

Ջրի հոսքի ուղու վրա էին գտնվում գավառի էրմանց, Ջարանց և Սևան գյուղերի վարելահողերը, և այդ գյուղացիք, լի ու լի օգտվելով էրմանից գյոլի ջրից, վերանորոգման ոչ մի ծախսի չէին մասնակցում։ «Գյոլն առճակցուն ի, թող առճակցիք պախպանեն»,—մի անգամ ընդմիշտ վճռել էին այդ երեք գյուղերի պատկերը, ու թոռներն ամուր կառչում էին այդ սկզբունքին[3]։

---

[3] Էրմանից գյոլը արճակցոց սեփականություն էր դարձել հետևյալ հանգամանքներում։ Մինչև 1850-ական թվականները Արճակի գավառի չորս գյուղի (Արճակ, Սևան, Ջարանց, Էրմանց) վարելահողերը ընկած են եղել այնպիսի տարածություններում, որ ուրիշ հարմար ջրի ակունք չեն ունեցել՝ օգտվել են միայն էրմանից գյոլի ջրից, առանց սեփականատիրական իրավունքի։ Սակայն հիանական թվականներին Վանի փաշան հայտարարում է գյոլի վաճառք և գնման իրավունքը վերապահում է ջրավազանից ամենահեռավոր կետում ընկած Արճակ ու Խառակոնիս գյուղերից մեկն ու մեկին։ Երկու գյուղն էլ պատրաստվում են գնման։ Սկսվում են թուրքական պաշտոնեության հանրահայտ ձգձգումները։ Երկու գյուղն էլ դրամը մուծում են և պատրաստ են լինում ավելին վճարել։ Վաճառքի ձևակերպումը ձգձգվում է։ Վերջիվերջո, վալին հրամայում է վիճակ գցելով վճիռ կայացնել, վիճակահանությունը կատարել գյոլի մոտ, վիճակն ընկած գյուղին հանձնել արդեն պատրաստ արտոնագիրը, ավելացնելով գյուղի անունը։

Պետական պաշտոնյաները, արճակցի ու խառակոնիսցի ռես-մաջլիսները, ինչպես նաև երկու գյուղերի բնակչությունը գնում են էրմանից գյոլ։ Այն պահին, երբ պաշտոնյան պատրաստվում է վիճակ գցելու, նրա ձեռքից բռնում է արճակցի մի պառավ կին ու ճչում.— Ազա, կոյ, ման էդարըմ (աղա, թող, ես եմ անելու)։—Նա՞ էդարսըն (ի՞նչ կանես),—հարցը-

ՁՈՒԲԱՐԱ

Ձուբարայի սովորույթը շատ էր հին և շատ էլ տարածված Վասպուրական աշխարհում։ Դա հասարակության կամովին օժանդակությունն էր հարգված անձնավորությանը՝ նրա աշխատանքում։ Կար նաև պատվիրյալ ղուբարա՝ քահանայի և ռեսի աշխատանքներին օգնելու նպատակով։ Տարեկան մեկ օր համախմբվում էին, գնում ռեսի կամ քահանայի արտը հնձելու, իսկ արտատերն էլ պետք է իր կողմից նրանց հյուրասիրեր։ Սկզբներում Արճակում այդպես էր եղել։ Հետզհետե վերացել էր «տերտրոջ» ղուբարան ու մնացել էին ռեսի ու գութանի հյուսնի ղուբարաները։

Ռեսի ղուբարա։ Սա ռեսի հացահատիկ հրնձելն էր։ Ձուբարային մասնակցում էին ողջ գյուղի աշխատունակ տղամարդիկ։ Աղքատ, թե համբա, միևնույն էր, տնից մի հոգի, մանգաղը վերցրած, միևնույն օրը, միևնույն ժամին գնում էր ռեսի արտը։ Ռեսն ինքն էր որոշում ղուբարայի օրը։ Մի քանի հարևաններ, տվյալ օրը, գնում էին ռեսի ընտանիքին օգնելու՝ յուրաքանչյուրը մի-մի տաշտ խմոր թխելով կամ նոր ծեծված կորկոտ աղալով և այլն։ Երիտասարդները հնձվորներին դաշտում հաց մատակարարելն էին հանձն առնում։

Նախընթաց մայրամուտին Արճակի նաղարա ու զուռնան նվագելով, գնում էր ռեսի դուռը։ Ռեսը դուրս գալով, նրանց մի-մի բաժակ օղի էր մատուցում և շնորհակալական խոսքեր ասում։

Լուսաբացին, եկեղեցուն մոտիկ նախարակյնեն էին հավաքվում հարյուրից հարյուր քսան տղամարդ ու նաղարա-զուռնայի նվագակցությամբ գնում ռեսի այն արտը, որն ռեսի պատվերով, պետք է առաջինը հնձվեր։ Ավարտելով այն, անցնում էին երկրորդ, ապա երրորդ և մյուս արտերին։ Պատահում էր, որ ռեսի արտերը բոլորն էլ հնձված էին լինում նախքան արևամուտը. նման դեպքերում նաղարա-զուռնայի նվագով ետ էին դառնում և նախարակյնայից բաժանվում միմյանցից։

Ձուբարայի եփվելիք կորկոտաճաշի համար ռեսի սեփական թոնիրը չէր բավականացնում ու մոտիկ հարևանի տանն էլ՝ մեկ կամ երկու մեծ պուտուկ ճաշ էր եփվում։ Ճաշը, թե նախաճաշը շատ էր տարվում սայլով։ Սովորականի նման, նախաճաշը լինում էր հաց, ժաժիկ և քամած մածուն, սակայն ոչ թե հնձվորների թվի համեմատ, այլ եռակի, որովհետև օրենք էր՝ հեռուներում եղած դաշտային աշխատավորներին ևս ղուբարայի ուտելիքից բաժին տանելը, ինչպես և ճանապարհից անցնող ուղևորներին պարտադրել, որ նստեն ուտեն, ինչպես և ճամփապարեն վերցնեն։

Ճաշվա ժամին սայլին էին հարմարեցնում երեքից-չորս պուտուկ թոնրան վրայից նոր վերցրած կորկոտաճաշը, փաթաթում կարպետներով, հացով լիքը ջվալների արանքում սեռիկներով տեղավորում տաք-հալած յուղը և սպասարկող երիտասարդները նստելով այդ տաք ուտելիքներով բարձած սայլը, արտ էին ուղևորվում։ Այնտեղ Ճաշը մատուցում էին ոչ թե քյասաներով (քրեղան), ինչպես սովորաբար, այլ չոխթրիկներով, իսկ յուղ լցնում ոչ թե շերեփով, այլ պոզիկով. սրանք արդեն վկայում էին առատության մասին։

Մի քանի երիտասարդ, հալած յուղով լի պոչիկները ձեռքներին, շրջում էին ճաշողների արանքով ու անընդհատ յուղ ավելացնում ճաշի վրա։ Մի քանիսը, քյասաներով ճաշ, լավաշ ու պոզիկով յուղ վերցրած, վազում էին հեռակա արտերը, այնտեղի աշխատավորներին տաք ճաշ հասցնելու։

Ձուբարայի՝ արտ տարված ուտելիքը, եթե լրիվ սպառվեր, ամոթալի դրություն կստեղծվեր ռեսի համար։

Բացի դաշտը առատորեն ուտելիք ուղարկելուց, գյուղում ևս պետք է առատաձեռնություն ցուցաբերվեր։ Ոստիկանատան աշխատողներին, կառավարական կազմին, պատահական անցորդներին, բարեկամ-հարևաններին, բոլորին էլ պետք է բաժանվեր ղուբարայի ճաշը։ Սովորական կորկոտաճաշը այդ օրն առանձնակի հարգալի դերում էր և մեծ խորհուրդ ուներ։ Սակայն ռեսի համար այս ամենը դժվար չէր, քանի որ յուղն ու կորկոտը, հացն ու մածունը տանից էին։ Ծանրը այն էր, որ այդ օրը նա մյուդուրին հյուրասիրելու էր խուրուղույով, իսկ ռեսներից ոմանք ոչխարատեր չէին լինում, բայց օրինազանց էլ չէին դառ-

---

նում է պաշտոնյան։—Կան էդարըմ (արյուն կանեմ),—պատասխանում է պառավը ու իրեն նետում ջրավազանը։ (Պառավին դուրս են բերում կենդանի)։ Վիճակահանման միտքը խափանվում է։ Վճիռ է կայացվում հօգուտ Արճակ գյուղի բնակիչների, որոնք «արյուն են թափել»։ Վճռվում է էրմանից գյուղը Արճակի սեփականությունը համարել, բայց... Արճակը իրավունք չպիտի համարի ջրի ճանապարհին բնակած գյուղերից ջրի գին վերցնել. այդ իրավունքը մնալու է իշխանությանը։

Դրանից հետո խառակոնիսցիք իրենց վարելահողերը ոռոգում էին ձյոչ կյետի, կամ, այսպես ասած՝ Խառակոնսա գետի ջրով, հատուկ ջրատար առուներ փորելով։

նում։ Նրանք ոչխար էին գնում, թուրք ոստիկանի ձեռքով մորթել տալիս, նրան թողնելով ոտն ու գլուխը, սիրտը, թոքն ու դմակը։ Իր սեփական տանը, թոնրում պատրաստելով այդ հազվագյուտ ուտելիքը, իր ընտանիքի անդամներին մի փոքրիկ կտոր անգամ չէր կարող տալ, որովհետև օրենք էր՝ խուրուզուն անեղծ պիտի դրվեր նվիրատվածի սեղանին։

Մայրամուտից առաջ, ռեսը ձի նստած, օղու քարե փարչը խուրջինում, հայտնվում էր արտում, հնձվորներին բոլորին մի-մի բաժակ օղի բաժանում, նաղարաչուն ու ղուռնաչուն դրամական պարգև տալիս ու ետ էր դառնում։

Գութանի զուբարա (կյութնի զուբարա)։ Հյուսնի աշխատանքը թե՛ սեփական գյուղում, թե՛ գավառի քրդական ու քրդախառն գյուղերում, կապված էր գութանատեր գյուղացիների հետ։ Յուրաքանչյուր գութանատեր, որպես կանոն, իր հյուսնի համար պետք է մեկ օր աշխատեցներ իր վիծակին, մեկ օր՝ իր գութանը և մի ոտ էլ իր սայլով տրան պիտի տեղափոխեր։ Դա ոչ թե հարգանք էր կամ հարկադրյալ պարտականություն, այլ սահմանված վարձատրություն։

Վիծակի և սայլի գործը այսպես էր՝ որ օրը որ հարմար էր հյուսնին կամ գութանատիրոջը։ Օրինակ, մեկի վիծակին կարող էր գարնանը վարել հյուսնի ոսպի արտը, մյուսինը՝ մի օր գնար նրա աշնանացանը մանգեռեր։ Նույնը և սայլի հարցը։ Մեկը կարող էր հուլիսին հյուսնի մարգագետնից խոտ տանել նրա մարագը, մյուսը՝ օգոստոսին արտից ցորեն տանել կալատեղ, երրորդը՝ սեպտեմբերին կտավատ տաներ և այլն։ Սակայն այդպես չէր սովորությը գութանի խնդրում։ Մի հյուսն, եթե ասենք, տասը գութանի պայման ուներ Արճակում, տասնհինգը՝ մի ուրիշ գյուղում, ապա գութանատերերը, որոնց գութանը շինվել կամ նորոգվել էր, պետք է միևնույն օրն իրենց գութանները քշեին հյուսնի արտը։ Քսանհինգ գութան կողք-կողքի մտնում էին հյուսնի արտը, քսանհինգ հորովելի երգ՝ հայերեն ու քրդերեն լեզուներով ու եղանակներով, թնդում էր շրջակայքում։

Գութանի զուբարային չէր լինում նաղարա-ղուռնա, օղու բաշխում ու ամենակարևորը՝ մյուղուրին խուրուզու տանելը, սակայն ճաշի բաժանումը, յուղի գործածության առատությունը, բոլորը նույնն էին, ինչ-որ ռեսի զուբարայի օրը։ Ընթանք, թե՛ ռեսը, թե՛ հյուսնը, այդ մի օրում գործածում էին այնքան յուղ, որքան որ չէր գործածվում իրենց ընտանիքում վեց-յոթ ամսում։ Զուբարան այն օրն էր, որ նրանք առիթ էին ունենում ցույց տալու իրենց առատաձեռնությունը։

Ձավար ծեծել։ Ձավարն ու կորկոտը ծեծում էին աշնանը, միևնույն օրը։ Ծեծվելիք ձավարի քանակը, յուրաքանչյուր ընտանիքում, կլիներ մոտավորապես չորսից-չորս ու կես չափ։ Ձավարը ծեծում էին ծածկից դուրս գտնվող մեծ քարե սանդերում՝ փայտե երկարակոթ դիհգերով։

Ձավար ծեծելը ազապ աղջիկների գործն էր։ Այն ծեծել տվող տանտիկինը հավաքում էր բարեկամ-հարևան ընտանիքների ազապ աղջիկներից տասներկուսից-տասնչորս հոգի։ Թրջված ցորենը լցնում էին սանդի մեջ, աղջիկներից երկուսը կանգնում էին միմյանց դեմ, համաչափությունն բարձրացնում ու ուժգնորեն իջեցնում էին դիհգը՝ սանդի մեջ, իսկ երկուսը, նստած սանդի կողքին, անընդհատ ներս էին հրում դուրս թափված ցորենը։

Երբ հատիկն արդեն թեփահան էր լինում, դատարկում էին, սանդը լցնում նոր ցորենով։ Հին քառյակին փոխարինելու էր գալիս նոր քառյակը և այսպես շարունակաբար։

Բարեկամ-հարևանի ձավար ծեծելու միախմբված ու հոժարակամ այս սովորույթը ևս շատ հնուց էր գալիս և յուրատեսակ գուբարա էր։

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

Լայնարձակ, դալարագեղ մարգագետինների առկայությունը և առվույտ ու կորնգան ցանելու սովորույթը հնարավորություն էին ընձեռում անասունների կերի առատ պաշար ունենալուն։ Վարելահողի հերկման նահապետական ձևը պահանջում էր մեծաթիվ ուժեղ լծկաններ, իսկ կաթով, մածնով, յուղով սնվելու անհրաժեշտությունը նույնպես պահանջում էր կաթնասուններ։

Հացառատությունը արճակցու ոչ միայն տարերքն էր, այլև գոյության նախապայմանը։ Հաց շատ ստանալու համար պետք էր ժամանակին հերկել հողը. լծել ոչ թե սովորական չորս լուծ ունեցող գութան, այլև գութանը փոխով անել։

Արճակի հարյուր վաթսուն տնտեսությունից քսանութը գութանատեր էին, իսկ հարյուրը՝ վիծակի ունեին։ Մնացած երեսուներկու տնտեսությունից միայն երեքն էր, որ ոչ մի անասուն չուներ։ Դրանցից մեկը, հարյուրամյա մի կույր ու անտեր պառավ, ապրում էր իր որբ ու անչափահաս թոռան հետ, երկրորդն ու երրորդը այրիներ էին, որոնց ամուսինները բնիկ արճակցի չէին եղել և Արճակում

հող չէին ունեցել, բացի ամեն մեկը մի-մի խրճիթից։ Երկուսն էլ զոհվել էին քրդի ձեռքով՝ 1896 թվականին։

Արճակում անգործարարության, անճարության ու աղքատության բացառիկ կերպար համարվող այրի Տաժու Մարոն անգամ ուներ երկու կով, թեև Մարոն աշնանն իր հորթերը վաճառում էր մսագործին և այդ իսկ պատճառով նրա կովերը միշտ մնում էին երկուսը։ Արճակցիների կեսը իր անասունը չէր խառնում նախրին, այլ դաշտ էր ուղարկում անձնական հոտաղների հսկողությամբ։ Ու, այնուամենայնիվ, Արճակի նախիրը իր մեծությամբ հռչակավոր էր։ Երբ վրա հասավ մեծ եղեռնը, ընտանիքներ կային, որ երեսունից ավելի միայն խոշոր եղջերավոր անասուն ունեին։

Ոչխարաբուծություն։ Համեմատած խոշոր եղջերավոր անասնապահությանը, ոչխարաբուծությունը ավելի թույլ էր զարգացած։ Մոտ քառասուն տնտեսություն էր, որ ոչխար ուներ և այն էլ՝ երեսունհինգից հիսուն գլուխ։ Միայն չորս ընտանիք կար, որոնց ունեցած ոչխարի թիվը հասնում էր հարյուրի։ Մեծ թվով ոչխար ունեցողները վարձում էին հովիվ ու գառնարած, իրենց շուրջը էին հավաքում հարևան ոչխարատերերի գառներն ու ոչխարները և արածեցնել տալիս գարնան սկզբից մինչև ձմռան գալը, յուրաքանչյուր քսանի համար ստանալով մի արու գառ։ Այսպիսի միացումները կազմում էին «ջոլեր»։ Արճակում գոյություն ուներ հինգ ջոլ, երկուսը՝ Քյողարի թաղում, երեքը՝ Փոս թաղում։ Ոչխարների թվում հաշվվում էին և այծերը։

Ոչխարներն առավելապես «մազեղ» կոչված ցեղի էին, իսկ այծերը՝ «չուռ» (գանգուր) անգորյական։ Այծի մազի պահանջի բերումով (չվանի, ջվալի լարանի համար) ստիպված պահում էին նաև «մազ» այծեր։

Ոչխարների թվով Արճակը թեև իր գավառի հայ գյուղերից, ինչպես նաև Թիմարի գավառի հայաբնակ գյուղերից առաջավոր էր, սակայն շատ աղքատ էր հիշատակած ժամանակում ունեցած իր խոշոր եղջերավոր անասունների, ինչպես և նախկինում ունեցած ոչխարների թվի համեմատությամբ։

Ձիաբուծություն։ Ձիաբուծությունը ևս Արճակում 1896 թ. կոտորածների ժամանակների համեմատությամբ դեռ լրիվ վերականգնված չէր։ Ամբողջ գյուղում քսաներկու տնտեսություն էր, որ ձի ուներ, որոնցից երկուսը՝ աչքի զարնվելիք նրժույգներ։ Ձին արճակցու առօրյայում գրեթե շքեղություն էր. ձիով քաղաք կամ այլ տեղեր էին գնում-գալիս, իսկ մնացած ժամանակ ձին համարյա ազատ էր։

Մի քանի չքավոր տնտեսատերեր ու նախրապաններ ունեին էշեր։ Էշ էին պահում նաև հոտատերերը՝ հոտի հետ լինելու անհրաժեշտությունից դրդված։ Էշերի թիվը Արճակում հազիվ տասի էր հասնում։

Թռչնապահություն։ Չնայած պայմանները ջրային թռչուններ պահելու համար շատ նպաստավոր էին, սակայն արճակցիք հավից զատ ուրիշ թռչուն չէին պահում։ Հավը պահում էին թխսամերերով։ Դրանց թիվը ամռանը շատանում էր, իսկ ձմռանը՝ քչանում։

Կերի հայթայթումն ու անասունների խնամքը։ Խոտհարքներն ու արոտավայրերը գյուղի արևմուտքում ընկած լճափնյա մարգագետիններն էին, ինչպես նաև հյուսիսակողմը տարածված ընդարձակ մարգագետինները։ Վերջիններիը, որ կազմում էին «Վերին տաշտերի» սկզբնավորությունը, «Ջագան» ընդհանուր անունն էին կրում։ Խոտհարքները արոտավայրերից տարբերելու միակ նշանները տեղ-տեղ միմյանցից երկու-երեք հարյուր քայլ հեռավորությամբ դրված մի քանի չիմբի կտորներ էին, որոնք և տեղանքին լավ ծանոթ հոտաղներին ազդարարում էին, որ տվյալ չիմանը «ղուռուղ» է, հետևաբար այդտեղ անասուն չպետք է արածեցնել և դաշտային պահակներին (ղուռուղչիներին) հասկացնում՝ պահպանել ղուռուղը պարտազանց հոտաղներից։ Մարգագետնի խոտը նուրբ էր, բաղկացած մարգախոտից, երեքնուկից, լաբլաբուից և այլ ծաղիկներից։ Խոտը բարձրանում էր մինչև ծնկները։ Եվ այնուամենայնիվ գյուղացիներից քըչերն էին, որ գյուղին մոտիկ գտնված արտերից մեկն առվույտանոց չէին դարձրել։ Բացի այդ, արտերում ցանում էին նաև կորնգան։

Չիմանները (մարգագետինները) հավիտենական խոտհարքներ էին, որ ժառանգաբար պապերից էր անցել թոռներին։ Առվույտը առատորեն, ցանված օրից մինչև տասը-տասերկու տարի աճում էր, և հնձում էին տարեկան երեք անգամ։ Կորնգանը, որ ուներ մարդահասակ դալար ու հյութեղ ցողուն, առատ բերք էր տալիս մինչև երեք տարի։ Չորրորդ տարին անպայման պետք է հերկվեր ու ցորեն ցանվեր։

Խոտից, առվույտից, կորնգանից բացի, հիմնական անասնակեր էր համարվում հարդը։ Օժանդակ և թանկարժեք կեր էր նաև կտավատի քուսպը։ Թե՛ մարգախոտը, թե՛ առվույտն ու կորնգանը հնձում էին երիտասարդ արճակցիք՝ բըրըփանով։

Թըրփանը գերանդաձև գործիք էր, միայն ավելի երկարավուն և կորությունն չունեցող պողպատե շեղբով ու երկար, մեջտեղը մի թզաչափ հավելված ունեցող կոթով։ Այդ հավելվածը մի ձեռքով բռնում էր խոտ հնձողը և հենվում թըրփանին, մինչ մյուս ձեռքով ավելի վերևից բռնելով, շարժման մեջ էր դնում թըրփանը։

Թե՛ խոտի և թե՛ մնացյալների խուրձերը կապում էին քաղելուց երկու-երեք օր հետո, երբ արդեն այնքան էին չորացած լինում, որ ներսից փտելու կասկած չէր մնում և միաժամանակ այնքան խոնավություն էին պարունակում, որ չէին փշրվի-թափվի։

Խուրձը կապում էին երկու հոգով և այնպիսի ճարպիկությամբ, որ մի մարդու ուժից վեր էր բարձրացնել ու սայլի մեջ դնել։ Խոտաբույսերի խրձերը կապում էին երկու տեղով, կապը լինում էր դալար եղեգն և կամ խոտից ոլորած պարան։ Խրձերը մնում էին իրենց տեղում, մինչև անասնակերի հարկահանների գալը։

Թե՛ առվույտ, թե՛ կորնգան ցանվում էր գարնանը, գարնանացան ցորենի կամ գարու հետ։ Առաջին տարին նորաճ խոտաբույսը հնձվում էր հասունացած հացաբույսի հետ, որից հետո մի անգամ էլ էին ջրում։ Հաջորդ տարվանից արդեն կերաբույսը քաղվում էր երկու անգամ։

Անասունների հետ ընդհանրապես խնամքով էին վարվում։ Սակայն գոմեշների նկատմամբ խնամքն առավել էր։ Ամռան ընթացքում արոտի դուրս բերված գոմեշները գնում-ընկղմվում էին մարգագետիններում գտնվող մարդկանց ձեռքով փորված, լճակների տաք ու պղտոր ջրերի մեջ։ Մայրամուտին, գյուղ վերադառնալուց առաջ հովաղները տղմոտված գոմեշներին քշում էին հոսող ջրերի մոտ և լողացնում ու տիղմից մաքրում։ Տանտիկինները նորածին գոմշաձագերին օրը մի ձվաչափ կարագ էին կերցնում, դաշտ դուրս չէին թողնում, նրանց առաջ օրը մի քանի անգամ թարմ խոտ կամ առվույտ էին գցում, նախօրոք հին խոտը հավաքելուց հետո։ Երբ գոմշաձագը մի ամսականի էր հասնում, արդեն նրան սովորեցնում էին, բացի կարագից, հում խմոր ևս ուտել։ Երկու-երեք օրը մեկ անգամ գոմշաձագերին լողացնում էին տաք շտուկով ու բորակով, կոպիտ, փայտե սանրով սանրում էին և լույսի ներքո մանրամասնորեն նայում ու ոչնչացնում մորթու մեջ գլուխ դրած մակաբույծներին։

Գոմեշներին և էգերին (գոմշակովերին) կապում էին փարախի ամենախորքի լայն բաժանմունքում։ Այդ բաժանմունքի մի անկյունում, առաստաղից քիչ ներքև, թառմայի վրա գիշերները քնում էր անասնապահը՝ գոմեշներին հսկելու։

Գոմեշների բաժանմունքում՝ «կյոմշներանց յարում», շատ ելումուտ չէին անում, երդիկները ավելի կարճ ժամանակով էին բաց թողնում՝ նրանց չանհանգստացնելու նպատակով։

Առվույտ ու խոտ գոմեշներին ավելի շատ էին տալիս, քան «սևատավարին» (կով, եզ), իսկ քուսպը միայն տալիս էին գոմեշներին, նաև հղի կովերին։

Անասնակերը սովորաբար տալիս էին օրը երեք անգամ։ Առաջինը՝ լուսադեմին, երկրորդը՝ միջօրեին, երրորդը՝ մայրամուտին։ Կեր տալուց առաջ բաց էին անում երդիկները, ավլում անասունի տակն ու նոր, չոր փայեն ցանում, ապա մաքրում մսուրում մնացած «կրճոնը» (խոշորավուն հարդի մնացուկ), լցնում նոր հարդ, վրան ցանում խոտ, խոտի վրայից էլ թոնրում տաքացրած ու ձեռքով փշրած քուսպ (գոմեշներին)։

Երկու շարաթը մեկ անգամ, բացի հղիներից, մնացած անասուններին լողացնում էին տաք ջրով ու բորակով, իսկ ձմռանը, մի քանի անգամ լողացնելուց հետո, գոմեշներին օծում էին տաք ձեթով։

Ձմռանը, օրը մեկ կամ երկու անգամ «կաշաղու» կոչված երկաթե քերիչով բոլոր անասունների մորթը մաքրում էին փայեից։

Ծանր հղի անասուններին ավելի խնամք էին տանում, իսկ ծնի օրերին համարյա միշտ հետեվում էին մինչև ծնելը, որպեսզի թաց հորթուկի վրա աղ ցանեին և կանգնեին մոտը, մինչև մայրը լիզելով չորացներ, ոտքի կանգնած մատղաշին մոտեցնեին մոր կրծքին, որ մի քանի կում ծծեր (ծծելը չմոռանալու համար, ըստ որում՝ չորս պրտուկից էլ), հետո տանեին կապեին հորթերի բաժնում։ Ծննդկան անասունին անմիջապես խրմեցնում էին մի դույլ տաք ալյուրախյուս. սա շարունակվում էր մի շաբաթ։ Առաջին օրերին անասունին խմեցնում էին գոլ ջուր։

Մատղաշին առաջին անգամ կերակրում էին ինչքան որ նա կարող էր ուտել, երկրորդ օրը՝ մի քիչ պակաս, իսկ երրորդ օրը չէին թողնում ծծելու, ըստ որում, համոզմունք կար, որ, իբր, երրորդ օրվա կաթը, որին կոչում էին «բալաք խիժ» (երկգույն խեժ), չափազանց վտանգավոր է նորածին մատղաշին։ Եթե մատղաշը պատահականորեն կերած լիներ բալաք խիժ, նրան խմեցնում էին երկու-երեք գդալ «տեղ-ճյուր» (պանրի մայա)։

Ամեն անգամ նոր ծնած անասունը կթելիս, նրա առաջ էին կանգնեցնում մատղաշը, մեջքին

աղ էին ցանում և մայրը աղը լիզելով, կաթը բաց էր թողնում։ Ծնած օրից մինչև երկու շաբաթ, կովի միայն երկու պտուկն էին կթում և այն էլ ոչ լրիվ։ Դրանից հետո կթում էին երեք պտուկը, նորից ոչ լրիվ։ Միայն քառասուն օր հետո էր, որ չորս պտուկն էլ կթում էին, բայց նորից ոչ լրիվ։

Նորածին հորթուկներին մի քանի ամիս հետո ուղարկում էին մոտակա մարգագետիններում արածելու, իսկ գոմշաձագերին, որոնց ուղղակի ձագ էին անվանում, ներսում էին կերակրում՝ մինչև օգոստոս ամիսը։

Այսուհանդերձ, մատղաշների սատկելը հազվագեպ երևույթ չէր։ Մատղաշը հանկարծակի հիվանդանում էր ու մի քանի ժամ հետո սատկում։ Եթե հիվանդացածը գառ կամ ուլ էր, մորթում էին, միսը անում խուրուղու, այսինքն՝ ամբողջությամբ ծեփում էին աղի ու պիներանի շաղախով ու կախում թոնիրը։ Եթե տեղ-ճրի համար գառան սատմոքս էր պետք և ընտանիքում պատահականորեն գառ կամ ուլ չէր սատկել, ապա մորթում էին 5—6 օրական գառ, որովհետև դեռ խոտով չսնված գառան կամ ուլի սատմոքսը ամենաանհրաժեշտ ու հիմնական նյութն էր տեղ-ճրի պատրաստման համար։ Փոքրիկ գառ մորթել կարելի էր։ Այլ էր վերաբերմունքը և սովորույթը խոշոր եղջերավոր անասունների նկատմամբ։ Հիվանդացածը կովի հորթ էր, թե գոմշաձագ, միևնույն էր, նրա վզին դանակ չպիտի դրվեր, թողնում էին սատկեր։ Մորթին տիկ էին անում, միսը գցում շներին, իսկ մորթու մեջ հարդ լցնելով, շինում էին խրտվիլակ, վրան աղ ցանում ու առավոտ-երեկո՝ կթելու պահին, դնում մոր առաջ, որը լիզում էր իր «ձագին»՝ չոր մաշկը։ Սակայն այդ ձագակորույսը ուրիշի խրտվիլակով չէր խաբվում։

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ

Գյուղում կային և՛ որմնադիրներ, և՛ խիզարչիներ (տախտակ քաշողներ), և՛ պայտառներ, նույնիսկ՝ ջուլհակներ։ Սակայն սրանք իրենց արհեստով զբաղվում էին, երբ այն պետք էր իրենց կամ գյուղացիներից մեկն ու մեկին։ Նրանք, բացառությամբ ջուլհակների, ասենք՝ պայտառ, խիզարչի, որմնադիր, ճիշտ այնպես, ինչպես վարսավիրը, անղլին կամ հնգիմն ու նաղարաչին, իրենց արհեստով օգնում էին համագյուղացիներին, իսկ մնացած ժամանակ զբաղվում երկրագործությամբ։ Մի խոսքով, այդ մարդիկ Արճակից դուրս ոչ ճանաչվում էին, ոչ էլ իրենց արհեստից շահույթ ստանում։ Բացառություն էին կազմում երկու արհեստ՝ գութանի հյուսնությունը և շալվարագործությունը։

Շալվարագործություն։ Շալվարագործները մոտ երեսուն տարի առաջ Արճակ եկած ու արճակցիների հետ միաձուլված երեք դհերցի ընտանիք էին և արհեստը բերել էին իրենց հայրենիքից։ Նրանք գործում էին գավառի հայ գյուղացիների պատվերով ու որոշակի վարձագնով՝ թե՛ բալաք, և թե՛ գյավր շալվարներ ու չեչիմներ։

Գյավր, այսինքն՝ գորշ շալվարը բնական շագանակագույն թելից էր։ Սրա գործելը ամենահեշտն էր ու ամենից էժանը։ Գյավր շալվար հագնում էին չքավորները։

Բնավշա շալվար (բնավշան քրդերեն է և ունի միաժամանակ երկու իմաստ՝ առանց նախշերի, նաև՝ մանուշակ)։ Այն գործվում էր նախօրոք ներկված կարմիր և մուգ կապույտ գույնի թելերից. մեկը գործածում էին որպես հենք, մյուսը՝ գործվածք, և կտորը ստանում էր մի գույն՝ մանուշակագույն։ Մանուշակագույն, այսինքն՝ բընավշա շալվարը հագնում էին ամեն հասակի, դիրքի տղամարդիկ։ Բնավշա շալվար գործելու վարձը գյավր շալվարի գնի կրկնակին էր։

Բալաք շալվար։ Սրա թելերը նույնպես ներկում էին կարմիր։ Բայց գործում էին զոլերով, այսպես՝ մի զոլ սպիտակ, մի զոլ կարմիր։ Կար երեք զոլանի, հինգ զոլանի շալվար, իհարկե, պահպանում էին միայն կարմիր ու սպիտակ գույները։ Բալաք շալվարը գործվում էր առավել թանկ։

Նման արհեստներն այնքան էլ հարգի չէին Արճակում, որովհետև կապված չէին գյուղատնտեսության ամենօրյա պետքերի հետ։

Գութանի հյուսնություն։ Ամենահարգի արհեստը գութանի հյուսնությունն էր։ Եվ Արճակն ուներ հյուսների մի քանի ընտանիք, որոնք սպասարկում էին ոչ միայն Արճակի գութանատերերին, այլև Աղտաշ, Մալավա, Քրդվան, Աղկարա, Մաղրա և Մանդան քրդական գյուղերին։

Աշխատանքի վարձը պապենական էր ու անփոփոխ. մի ողջ տարի հյուսնը կատարում էր գութանատիրոջ տան ամեն տեսակ վերանորոգումները (ինչ-որ գութանի հյուսնությանն էր պատկանում) և ստանում էր չորս չափ ցորեն։ Բացի դրանից, գութանատիրոջ գութանը մի օր պետք է աշխատեր հյուսնի համար, նույնը և վիճակին, ինչպես և նրա սայլը պետք է մի սայլատոտ օրան կամ խոտ բերեր հյուսնի արտից։ Հյուսնը, գութանի աշխատանքի ժամանակամիջոցին, ամեն

օր այցելում էր դաշտում գործող գութաններին և եթե կոտրվել էր որևէ մաս, ապա անմիջապես վերանորոգում էր։ Անհրաժեշտ գործիքները հրյուսնը իր հետ ման էր տալիս, իսկ փայտը գութանի հետ միշտ էլ լինում էր, քանի որ տերը աչքի առաջ ուներ վթարումները։

Համաձայնագիր կամ պայմանագիր գոյություն չուներ։ Եթե գյուղի միջի գութանատեր էր, պայմանն այսպես էր լինում՝ գութանատերը գարնան սկզբին մի որևէ թեթև հանձնարարություն էր տալիս հյուսնին, թեկուզ մի թիակ կոթել։ Դա արդեն անխոս առաջարկություն էր. ուրեմն՝ տվյալ գութանատերը որոշել էր այդ հյուսնի հետ պայմանավորվել։

Եթե գավառի գյուղերին էր վերաբերում, ապա գարնան գլխին պատվիրատու գյուղի գյուղապետը գալիս էր ու հայտնում, որ իրենց գյուղացիք որոշել են այս տարի այսինչին հրավիրել իրենց գութանները շինելու։ Այստեղ արդեն անհատական պատվերին փոխարինում էր կոլեկտիվ պատվերը։

Մինչև 1896 թ. Արճակն ունեցել էր բարեկարգ դարբնոց։ 1896 թ. կոտորածներին սպանվել էին եղած հինգ վարպետ դարբիններն, ու դարբնոցը հրդեհվել էր։ Այնուհետև ոչ մեկի մտքով չէր անցնում դարբնությամբ զբաղվել։ Դարբնոցի տեղը մնացել էր ավերակ։ Գյուղատնտեսական գործիքների կռելու կամ զոդելու անհրաժեշտության դեպքում գյուղացիք կամ քաղաք էին գնում, կամ դիմում շրջիկ դարբիններին։

ԱՌԵՎՏՈՒՐ

Արճակցիք առևտրականության հանդեպ առանձին արհամարհանք էին տածում։ Գյուղից մի մեծատոհմ ընտանիք, Բորանյան ազգանունով, տարիներ առաջ փոխադրվել էր Վան ու զբաղվում էր կտորեղենի առևտրով։ Արճակցիք այդ տոհմին արհամարհանքով էին վերաբերվում և բարվոք էին համարում օտար վանեցու խանութից գնել իրենց անհրաժեշտ կտորեղենը, քան «Բորանու լաճուց»։

Գյուղում կար երեք սրճարան և երկու մանրավաճառի խանութ, որոնք պատկանում էին ժամանակավորապես Արճակում հաստատված վանեցիներին։

Տան անհրաժեշտ մանր-մունր գնումները կատարվում էին կանանց ձեռքով՝ շրջիկ չարչիներից, որոնք մշտապես այցելում էին Արճակ, և կամ՝ գյուղի հիշյալ խանութների մանրավաճառներից։ Բոլոր տեսակի մանրուքները՝ սկսած թելասեղից մինչև էմալե թասերը, խունկն ու մոմը, համեմունքները, կժերն ու կարասները, ձեռք էին բերում ապրանքափոխանակությամբ։ Փոխանակում էին ցորենով, ալյուրով, չորաթանով, ժաժիկով, յուղով և այլ գյուղատնտեսական մթերքներով։ Եթե գնվելիքը թարմ միրգ էր, ապա մի մաղ ցորենին չարչին մրգավաճառը տալիս էր կես մաղ միրգ։

Սակայն արճակցին իր հիմնական գնումը կատարում էր Աստվածածնա տոնի նախօրեին, այսինքն՝ տարին մեկ անգամ։ Տան ղեկավարը Վան էր գնում ու կատարում ընտանիքի բոլոր անդամների համար նախատեսված գնումները՝ հագուստ, կոշիկ, անկողնու երեսացու և այլն։ Լուծաքանակ այդ գնումները դրամով էին։ Ընտանիքի պանդխտության մեջ գտնվող անդամները միշտ էլ օգոստոս ամսվա սկզբներին փող էին հասցնում գյուղ, որպեսզի, նախ՝ ցանքերը հնձելու վարձը տան և ապա՝ «ասպարածնա բազարն անեն»։ Իսկ այն ընտանիքները, որոնք պանդխտության մեջ մարդ չունեին, հետևաբար և կանխիկ դրամ ունենալու հնարավորություն էլ չկար, հիշյալ օրերին վանեցի առևտրականին էին վաճառում իրենց արդեն վարած այսինչ արտի գալիք տարվա բերքի կեսը։ Այդ գալիք բերքը գնահատվում էր արտի մեջ ցանված սերմացուի քանակով և արժեքով։ Եվ այսպես, ապագա հունձի արդյունքի հաշվին տան ղեկավարը ետ էր գալիս քաղաքից, բերելով իր հետ ընտանիքին պետք եղած հանդերձանքն ու կոշկեղենը։

Արտի ապագա բերք գնող առևտրականը կոչվում էր «աշարի խոջա» (կանաչ ցորենի տեր)։ Հունձը սկսվելուն պես գյուղն էր գալիս աշարի խոջան, որը արտատիրոջ պատվելի հյուրն էր, ու մնում էր մինչև բերքի կալսումը։ Կալից հետո նա տանում էր իր բաժին ցորենը, իսկ հարդը արտատիրոջն էր։

Միշտ հաշվենկատ վանեցի խոջան գյուղ գալիս, արտատիրոջ ընտանիքի համար բերում էր էժանագին նվերներ՝ մետաքսե կտորտանքից պատրաստված պոչիկներ (մազերի համար, որ փոխարինում էր ժապավենին), ճակտի կապեր, շլորալավաշ, չորացրած ռեհան, խաղողի թարմ տերև և թարմ միրգ, իսկ իր օրթաղին (բաժնետիրոջը)՝ մի քիչ թեյ-շաքար կամ օղի։ Աստվածածնա տոնից մի քանի օր առաջ գալիս էին խոջայի ընտանիքի անդամները, մասնակցում տոնախըմ-

բութլանը, հյուրասիրվում ու վերադառնում, տանելով իրենց հետ և՛ լավ վերաբերմունքի զգացումներ, և՛ տանտիկինների կողմից իրենց հետ դրված բարիքներ։

Տարին մեկ անգամ, ձմռանը, հայտնվում էին Միջագետքի կողմերից եկող Թուրք, պարզ հագնված Թեջիրները (անասուն գնողները), որոնք հուրախություն անասնատիրոջ, գնում էին առավելապես ծերացած եզներ։

Սակարկելուց հետո, Թեջիրները խարանում էին անասունը, տալիս որոշ կանխավճար, Թողնում անասնատիրոջ մոտ ու իրենք գնում։ Գնման գործողությունը կատարվում էր ռեսի և մի քանի ոստիկանների ներկայությամբ։ Գարնանը գալիս էին տանելու իրենց անասունները, ու վճարում մնացած գինը։ Պատահում էր, որ մինչև Թեջրի գալը անասունը սատկում էր, գյուղացին այդ դեպքում Թեջիրին ցույց էր տալիս խարանված եաշին, և Թեջիրը տանում էր կաշին, որի արժեքը վաղօրոք տվածի գնի կեսն էլ չէր կազմում։

Այս պարզ, հնատարազ Թուրքերը անխարդախ մարդիկ էին։

Գյուղի ոչխարատերերը իրենց ունեցած սլու ոչխարները կանխիկ դրամով վաճառում էին Արճակում ապրող միակ մսագործ՝ վանեցի Հովհաննեսին։ Հովհաննեսն, առհասարակ, անասունը մորթել էր տալիս Թուրք ոստիկանի ձեռքով և միսը վաճառում Թուրք պաշտոնյաներին։ Այս երկու ձևի անասնավաճառությունն էր, որ արճակցուն դրամ էր բերում։

ԱՐՏԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆ (ՊԱՆԴԽՏՈՒԹՅՈՒՆ)

Առհասարակ Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիությունը, նույնպես և արճակցիք, դրամ վաստակելու համար սովորաբար պանդխտում էին Կոստանդնուպոլիս, որպեսզի կարողանան վճարել պետական բազմապիսի ծանր հարկերը և հոգալ ընտանիքի կարիքները։ Երկար ու դժվարին ուղիներ կտրելով, արճակցին նավահանգստներում, ցնցոտիները հագին, սառնամանիքին, Թե շոգին նավերը բեռնողի ու բեռնաԹափողի աշխատանք էր կատարում, զրկանքներով լեցուն, կիսաքաղց օրեր անցկացնում, կեղտոտ խաներում (իջևանատներում՝) ապաստանում և «հաջող» դեպքում, ութը-տասը տարուց հետո, նույն դժվարին ճանապարհով հայրենի Սրճակ վերադառնում, այնտեղ Թողած իր առողջության փոխարեն տուն հասցնելով 30—40 ոսկեդրամ։

Հայ պանդխտի՝ փող վաստակելու առավել հին հանգրվան Կ. Պոլսին, սակայն, անցյալ դարասկզբին փոխարինելու եկավ Բաքուն։

1880—90-ական Թվականներին արճակցի պանդուխտների մի փոքրիկ խումբ, դրամ վաստակելու մտահոգությամբ, հասնում է Անդրկովկասի նավԹարդյունաբերության կենտրոն Բաքու։ Վեց արճակցի, որոնց ղեկավարում էր մինչև այդ միայնակ Բաքու պանդխտած ու վերադարձած, արդեն «փորձառություն» ձեռք բերած Հակոն (Բարխոդարի գերդաստանից), աշխատանքի են տեղավորվում բուլկիների մասնավոր փոքր փուռում և երեք տարի հետո բավարարվելով իրենց տնտեսած դրամով, հայրենիք վերադառնում այնպես, ինչպես եկել էին՝ միացած պարսից առևտրական քարավաններին։ Դա 1895 Թվականի դարնանն էր։

1896 Թ. կոտորածի ժամանակ արճակցին Թալանվում է մինչև վերջին շյուղը։ Գավառի խաղաղված քրդերից և Վանի Թուրքերից ծանր վաշխերով անասուն ու գործիք վարձու վերցնելով, արճակցիք հավաքում են արտասովոր առատ բերք և ընտանիքներն ապահովելով հացով ու ցանքով կրկին դիմում են պանդխտության։ Սա ավելի շուտ նման էր գաղԹի, քան պանդխտության, երբ հարյուր տնից միայն մեկն էր գնում։ Այժմ գնում են միանգամից հիսուն տղամարդ, որոնցից չորսը՝ ընտանիքներով։

Արճակցի տղամարդիկ առաջ են շարժվում աշխատելով ու աշխատանքի արդյունքով սնվելով։ Բաքու հասնելով, Հակոն ծանոԹներից տոկոսով դրամ է վերցնում և հիմնում ընկերովի բուլկու փուռ, հետևյալ ձևակերպումով՝ ինքը փռատեր ու ավագ վարպետ, եղբայրը ևս ավագ վարպետ, կինը՝ գանձապահ, գրագետ ու հաշվումներում ընդունակ Համբարձումը (Փանոյի Խամբոն) հաշվապահ, իսկ մնացյալները բանվոր ու բուլկի վաճառող։ Վերջիններս պետք է մասնատեր համարվեին փռան հիմնադրման վրա եղած պարտքերին, սակայն ոչ շահույԹին։ Մի խոսքով, չարաշահվեին։

Բուլկի վաճառողները զամբյուղներով բուլկին հասցնում էին բանվորական ավանները, վաճառում ու դրամը հաշվում-տալիս հաշվապահին։

Որոշ ժամանակ անց, Խամբոն արճակցիների առաջ բացում է իր ծրագիրը՝ քսան տարվա պայմանագրով վարձել Ծովային մեծ (Большая морская) *փողոցում գտնվող մի բարձր*

շենքի ամբողջ նկուղը, իրենց բոլորի տնտեսած գումարը ներդնել և բաց անել ավելի ընդարձակ բուլկեղենի փուռ։ Նկուղի հարմարավետ ու լուսավոր չորս սենյակից մեկը ծառայեցնում են որպես մթերապահեստ, իսկ երեքը՝ փոի հետ կապ պահպանողների համար ննջարան։ Հաշվապահի ու դանձապահի կարիք այլևս չի լինում, յուրաքանչյուրն իր վաստակած բուլկեղենից ստացած շահույթի տերն է դառնում։ Փուռը կոչվելու էր «Խլոյան Համբարձում և արճակցի ընկերություն»։ Հայրենիք դրամ փոխադրելու գործողությունը, որ կապված էր ռուսերենի հետ, հանձն պիտի առներ, «Երկրից» նոր միայն եկած ուսուցիչ Մարգար Հյուսյան-Հովհաննիսյանը իր հորեղբորորդի Գալուստի հետ։ Փողի փոխադրումը պիտի կատարվեր Վանի հայտնի վաճառական Մարգար և Գալուստ Ջիդեչյան եղբայրների վաճառատան միջոցով։

«Հ. Խլոյան և արճակցի ընկ.» փուռը բացվելուց անմիջապես հետո, ուսուցիչ Մարգարի ջանքերով հիմնադրվում է նաև «Արճակի կրթասիրաց միությունը» (նախագահ՝ Մարգար Հյուսյան-Հովհաննիսյան, գանձապահ՝ Համբարձում Խլոյան)։ Միության ծրագիրն էր՝ «Յուրաքանչյուր պանդուխտ արճակցի, որտեղ էլ նա պանդխտած լինի, ինչ զբաղմունք էլ ունենա, անկախ այն հանգամանքից գյուղում ընտանիք ունի, թե ոչ, կամ Արճակի դպրոցը հաճախող երեխա կա, արդյոք, գյուղում եղած ընտանիքում, պարտավոր էր պանդխտության մեջ վաստակած իր դրամի երկու տոկոսը հատկացնել գյուղի դպրոցի օգտին»։ Ջէին մերժվում և առանձնակի նվիրատվությունները։

Միությունը հասավ իր ծրագրի իրագործմանը։ Երկու արճակցի, որ պանդխտել էին Տաշքենդ, երեք հոգի էլ՝ Թիֆլիս, առանց տատանվելու, փոստով Խլոյան Համբարձումին էին ուղարկում դպրոցին հասանելիք տոկոսները և նամակով տեղյակ պահում նախագահ Մարգարին։ Հավաքված դրամը միության նախագահն ուղարկում էր Արճակի դպրոցում պաշտոնավարող ուսուցիչներին, միաժամանակ նամակագրական կապ պահպանելով ուսուցիչների ու դպրոցի հոգաբարձուների հետ։ Հիշյալ միության ջանքերով Արճակի դպրոցը դասվեց Վանի շրջակա գավառների առաջնակարգ դպրոցների շարքը, իսկ 1908 թ. հետո, ամենաառաջինը՝ իր բազմահատոր գրադարանով։

1896 թ. ջարդերից հետո, Պարսկաստանի առևտրական քարավանները փոխեցին իրենց երթուղին։ Արճակի միջով այլևս քարավան չէր անցնում, և արճակցի, ինչպես և մյուս գյուղերի, պանդուխտները գրկվում են քարավաններին միանալով Պարսկաստան, այնտեղից էլ Կովկաս, մանավանդ Բաքու, հասնելու հնարավորությունից և սկսում են Թուրքական սահմանն անցնել քուրդ վալադների (ուղեցույց) ընկերակցությամբ։ Պայմանավորված օրը վալադները գալիս են Արճակ, պանդուխտներից յուրաքանչյուրը մեկական ոսկի հանձնում է վալադի կողմից վստահված որևէ արճակցու ու ուսերին հինգ օրվա ճամփապարեն, մթնով, գաղտագողի դուրս գնում։ Գիշերները քայլելով, իսկ ցերեկները թաքնվելով, հինգ օրվա ընթացքում նրանք անցնում են Թուրքական սահմանը։ Վալադների միջոցով ուղարկվում էր տոմսակ՝ անվտանգ անցման նախօրոք պայմանավորված խոսքերով։ Վալադները Արճակի ծանոթին ցույց տալով տոմսակը, ստանում էին իրենց վարձը։ Նույնն էր վերադարձը։

Եթե մինչև նոր փոի գոյությունը արճակի պանդուխտները Թուրքական սահմանն անցնելուց հետո, օրավարձով աշխատանք կատարելով, պետք է գնացքի տոմսի դին վաստակեին, ապա նոր փուռը հիմնվելուց հետո առաջադեմ ու նահապետական հոգու տեր Համբոն ստեղծեց նոր միջոցներ։ Առաջվա նման բոլոր բուլկիագործ արճակցիները նրան էին պահ տալիս իրենց խնայողությունները, և Համբոյի մոտ միշտ էլ բավականաչափ դրամ լինում էր։ Վանի գավառից պանդուխտները հասնելով Իգդիր, մի հեռագիր էին ուղարկում Բաքու, անգիր արած հետևյալ հասցեով՝ «Բաքու, Բոլշայա մորսկայա, ուգլ Ջադրով, բուլկեղենի փուռ, Համբոյին՝ Այսինչ-Այսինչյանից, Իգդիր, փոստ, ըստ հարցման»։

Համբոն հեռագրով ուղարկում էր դրամը։ Բաքու հասած պանդխտին մեկի հետ ուղարկում էր հնավաճառանոց՝ հանդերձ գնելու, ու մի քանի ժամ հետո տրեխավոր վասպուրականցին արդեն լողացած ու հագնված, Համբոյի փոի սենյակներից մեկում, թախտին պառկած, հանգրստանում էր։

Հաջորդ օրը Համբոն նրան աշխատանքի էր գնում ու հարցնում, թե որքան դրամ է պետք «Երկիր» ուղարկելու համար։ Ինչքան որ ասվեր, այնքան էլ ուղարկում էր։ Դրամը Համբոն ետ էր ստանում, երբ պանդուխտն արդեն վաստակ ուներ։ Նման վերաբերմունք Համբոն ցուցաբերում էր ոչ միայն իր համագյուղացիների, այլ «Երկրից» եկած բոլոր «տղեյներաց» հանդեպ։

Արճակցոց փուռը հռչակ հանեց, շահելով ղարաբաղցիների ու շամախեցիների համա-

կրանքը։ Այն դարձավ «հայաստանցոյց» հանդիսման վայր։

Արճակցի պարոն Մարգարը Խամբոյի փոխից մի քանի տուն հեռու հիմնեց լրագրավաճառանոց։ Դա բավական էր, որ արճակցիների մեծամասնությունը թողներ բուլկիագործի ու բուլկիավաճառի գործն ու դառնար լրագրավաճառ ու լրագրատար։

«Մալայա մորսկայա» փողոցում գտնվող «Գազետնոյե բյուրո-Նոր լույս» ընդարձակ ու լուսավոր գրասենյակը դարձավ բաքվեբնակ հայ մտավորականության սիրելի հավաքատեղին։ Պարոն Մարգարը մեծ քանակությամբ ստանում էր թե տեղական, թե Թիֆլիսի, Պետերբուրգի ու Մոսկվայի օրաթերթերը և բաժանում հինգ կրպակի ու յոթանասունհինգ լրագրավաճառի վրա։

Լրագրավաճառներից յոթանասունն արճակցի էր։ Նրանք ընթերցում էին հայերեն լրագրեր, իրենց ձևոքով բաժանող «Մուրճը», «Հասկերը», «Աղբյուր-տարազը» և այլն, ու օր-օրի ընդլայնվում էր նրանց մտահորիզոնը։ Երբ այդ լրագրավաճառները «երկիր» էին վերադառնում, իրենց հետ տանում էին լուսավոր մտքեր։

ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԲՆԱԿԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱԼԻՐ

Պատերի շինանյութը անտաշ քարն ու հում աղյուսն էր, ծածկերի ու դռների փայտը՝ գյուղում առատորեն աճող բարդին։

Նույն հարթության վրա գտնվող, նույն մարդագետիններով և նույն ադի լճով օղակված երկու գյուղերի՝ Արճակի և Խառակոնիսի տնաշինարարությունը արտաքնապես միատեսակ էր։ Սակայն խառակոնիսցիներն իրենց շինությունների պատերը շարում էին աղյուսաձև կտրատված ու արևի տակ չորացրած չիմբերով և միայն վերջին տարիներին էին գործածում հում աղյուս, այնինչ Արճակում անհիշելի ժամանակներից տրները, միահարկ աղքատիկ խրճիթներից սկսած մինչև երկհարկանիները, հում աղյուսից էին։ Ջիմբը Արճակում օգտագործում էին միայն ախոռների երդիկները փակելու համար։

Բակ։ Սա մեծ մասամբ պարիսպ չուներ, իսկ պարսպապատվածներից քչերն էին, որ դարպաս ունեին։ Դարպաս փակելու սովորություն չկար։ Յուրաքանչյուր բակ ուներ իր ջրհորը։ Ջրհորի բերանը փակում էին տափակ քարով։ Ջրհորի կողքին դրված էր լինում պղնձե կլայեկած փարխաջը (դույլ)՝ ճիլ կոչված մարգագետնային ամուր բույսից գործած պարանով։ Ջրհորներն առհասարակ ունենում էին հինգից յոթ մետր խորություն։ Բակի ջրհորի ջուրը օգտագործվում էր տնտեսության մեջ, ամեն ինչում՝ խնոցի հարելիս, ճաշ եփելիս, բացի խմելուց։

Ամռանը բակերում էին դրվում գյուղատնտեսական բոլոր տեսակի իրերը, ինչպես նաև դանազան պուտուկներ։ Բակերում էին շարում նաև աթարը։

Տուն կամ թոնրատուն։ Փոքրիկ սրահի ներսում բացվում էր թոնրատան դուռը։ Թոնրատունն ուղղակի կոչում էին տուն։ Տունը բնակարանի ամենակարևոր ու ամենաընդարձակ մասն էր։ Տունը ներսից հենված էր չորս միաչափ բարձր ու հաստ փայտե սյուների վրա։ Տան առաստաղը՝ ծածկը սյուների մոտից, աստիճան առ աստիճան բարձրանում էր և թոնրատանը տալիս էր դմբեթաձևություն։ Կտուրի այդ ձևի ծածկը կոչվում էր «կուբա»։ Կուբան վերջանում էր քառակուսի երդիկով։

Երդիկը ծառայում էր թե՛ ծխահանության, թե՛ օդափոխության և թե՛ լույսի համար՝ որպես միակ միջոց, մանավանդ որ ձմռանը ոչ միայն տան, այլև սրահի դուռն էլ փակում էին։

Տունը ծառայում էր ամբողջ ընտանիքին թե՛ որպես ննջարան, թե՛ ճաշասենյակ, թե՛ աշխատասենյակ և թե հյուրասենյակ։ Տան երդիկի ներքո տեղադրվում էր թոնիրը, որով եփում էին կերակուր կամ ջուր ու կաթ էին տաքացնում, հաց թխում։ Ձմռանը թոնրան շուրջն էին նըստում։

Տան մի պատի երկարությամբ կառուցվում էր հսկա քառատ «թաջիրը» (տախտակե երկմասանի ամբար)։ Թաջիրը ներսից, ուղիղ մեջտեղից բաժանված էր լինում երկու մասի՝ ցորենի ու ալյուրի համար։ Թաջիրն իր բարձրությամբ առաստաղից ցած էր լինում մեկ մետրով։ Նրա առաստաղին լինում էր երկու դռնակ՝ ցորեն և ալյուր լցնելու համար, իսկ առաջամասի ներքևից՝ երկու անցք, շարժական կափարիչներով՝ ալյուր կամ ցորեն բաց թողնելու համար։

Թաջրի գլխին էին դնում աշնան մսացուի համար մորթված, նախօրոք աղ արած և ղոլերի

բաժանված մորթիները, որոնց սովորաբար անվանում էին «չարխի զոլեր»։ Տանտիկինները թաջրի գլխին էին շարում իրենց եփած օճառների մեծ-մեծ գլուխները, փթերով քարաղերը՝ խոնավությունից զերծ պահելու համար, և հազար ու մի բան։

Թաջրի ներքևն էին կոթծում խմորի տախտակե տաշտը, վրան էլ՝ դաբաղած կաշե սուփրաները։ Այնտեղ էին դնում կողքից կլոր անցք ունեցող կավե աղամանը, հասարակ կավն «սախեններ» (տաշտի ձևի կավե սանը՝ լվացք անելու համար) և «չողթրիկները» (սախենի ավելի փոքր տեսակը՝ չորթան տրորելու և այլ պետքերի համար)։

Տան պատերին խփված էին լինում փայտե ցցեր՝ զանազան իրեր (մաղ, խարազան, գդալի հատուկ գամբյուղ և այլն) կախելու համար։ Դռան ետևի հատուկ հարմարանքից, վաղ գարնանից մինչև ուշ աշուն, կախված էր լինում խեցե «տիկը» (խնոցի)։ Այնտեղ՝ փայտե պատվանդանին դրված էին լինում ջրի կժերն ու պղնձե կլորավուն թասը։

Դռան մոտի պատի երկարությամբ, մի-մի թզաչափ փորված փոսիկների մեջ կանգնեցնում էին հսկայական պուտուկներ՝ լցված կաթով ու պինթանով։

Թոնրատան ամենավերևի անկյուններում, փայտե կոպիտ պատվանդանի վրա, դարսում էին թոնրատանը քնողների անկողինը և ծածկում կանաչ-կարմիր վանդակավոր ջեջիմներով։ Պատերին էին հենում գիշերները անկողինների տակ փռվող, իսկ ցերեկը կոլոլվող խսիրները։ Այս ամենին երբեմն գումարվում էր նաև քարե մի փոքրիկ սանդ՝ քարե դինգով՝ կանջրակ ու աղ ծեծելու համար։

Տան հողե հատակը միշտ բաց էր լինում, բացի թոնրատան վերևի կողմից, ուր փռված էր լինում մեկ կամ երկու խսիր, վրան էլ նույնքան թաղիք։ Հանդիսավոր օրերին թաղիքների վրա միներաներ (ներքնակիկներ) էին փռում և պատի տակ բարձեր շարում։

Եթե հարուստ կամ քաղաքի նիստուկացին ձգտող ընտանիք էր, ապա փռվածքը ավելի ընդարձակ էր արվում և բարձ ու մինդար միշտ էլ լինում էր։ Տանը՝ դռան մոտիկ, անպայման լինում էր մի փոքրիկ պատուհան, այնտեղ տարին բոլոր դրվում էր ձեթով լի փարչ և մի քանի հողե կամ թիթեղե տափակ ճրագ, նույնպես ձեթով լի՝ ախոռ, գոմ, խորթանոց տանելու համար։ Տան վերևի սյունին խփված մի ափաչափ տախտակի վրա դրվում էր թիթեղե բարձր պատվանդանավոր ճրագը՝ ընդարձակ ու մրոտ թոնրատան միակ լուսատուն։

Տան պատի մեջ բացվում էին մեկ կամ երկու մառանի դռները։ Ներսի մառան կոչվող այդ բաժանմունքները ընտանիքի առավել երիտասարդ զույգի համար ննջարան էին ծառայում։ Տան պատերից մեկում լինում էր փոքրիկ դռնակով մի տոլար (պահարան), որի բանալին պտնվում էր տան դիակավար տղամարդու ձեռքին։ Այնտեղ նա պահում էր զանազան կարևոր թղթեր և իր օղու փարչը։

Սրահի մեջ բացվում էր մեծ մառանի դուռը։ Այստեղ դրվում էր ամբողջ պարևնը։ Մեծ մառանի բանալին պտնվում էր տան ավագազույն տղատեսուհու մոտ։ Ինչպես տունը, այնպես էլ մառանները լույս ստանում էին երդիկից։

Ախոռ (փայախ)։ Փայխի սրահը շինված էր տանը կից։ Սրահները երբեմն լինում էին երկուսն իրար մեջ՝ փայախները ցուրտ հոսանքից պաշտպանելու համար։ Ձմռանը անասուններին տրվելիք օրվա կերը, այն է՝ սակառներով (մեծ կողով) հարդ ու խրձերով խոտ, փայխի սրահում էին դնում։ Սրահից հետո սկսվում էր փայախը։ Փայախը բաղկացած էր լինում մի քանի նեղ և երկար բաժանմունքներից։ Փայախի այդ բաժանմունքները անվանվում էին լարեր, օրինակ՝ «դանա-դոլուններաց լար», «եզներաց լար», «կյոմըշներաց լար» և այլն։ Լարերը շինվում էին իրար մեջ։ Բացի սրահների ու ամենաառաջին լարը սրահից բաժանող դռնից, ուրիշ դուռ չէր դրվում, որպեսզի լարերի ջերմությունը փոխանցվեր մեկը մյուսին։ Փայախները, բացի սրահի հատակից, բոլորն էլ սալարկված էին լինում։

Յուրաքանչյուր լարի երկարությամբ հաստ կաղնե սյուներ էին շարված՝ իրարից երկու-չորս մետր հեռավորությամբ։ (Սյան փայտը ամուր ծառատեսակից էր, որպեսզի դյուրաբեկ չլիներ)։ Սյուների ուղղությամբ մեծ-մեծ սալաքարերից մսուրներ էին կապված, յուրաքանչյուր մսրան սալի վերնամասում մի ծակ կար արված, որտեղից ամրացված էր անասուն կապելու կանեփե պարան կամ երկաթե շղթան, նայած կապվելիք անասունի ուժին։

Սալարկված հատակը աննշմար թեքություն պետք է ունենար, իսկ ետնամասի մեջտեղը համարյա փոսանման էր լինում, որտեղ օրվա ընթացքում հավաքվում էր անասնաղբը։ Առաջին լարը բաժանված էր լինում երկու մասի, հատակից կես մետր բարձր ու ցածր։ Բարձր մասում,

պատի մեջ, լինում էր բուխարին, այս մասը կոչվում էր **փայխի հողա**: Ձմռանը փայխի հոդայի բուխարին օրը երկու կամ երեք անգամ վառում էին, հատակին կտավատի բալմ կամ չոր խոտ էին տարածում, որովհետև տան անդամները սիրում էին նստել այնտեղ։

Համրա (ունևոր) ու անվանի տնատերերի այդ հողաներում էին հավաքվում թաղի ամեն տարիքի տղամարդիկ։ Նման փայխի հողաներն արդեն կոչվում էին **դիվանխանա**: Դիվանխանաներում, նայած տանտիրոջ ու հավաքվող մարդկանց նախասիրությունների, պատմում էին հեքիաթներ, հին հուշեր, խոսում ներկա անցուդարձերի մասին, ընթերցում դյուրըմբռնելի վեպեր (Խրիմյան Հայրիկ, Րաֆֆի, Պռոշյան)։ Երբեմն էլ, մի քանի ծերեր թուղթ էին խաղում։ Նման դեպքերում դիվանխանայում տիրում էր լռություն։

Առաջին լարում, ուր դուռն անընդհատ բացվում-կողպվում էր, ուր մինչև կես գիշեր ճրագ էր վառվում, կապվում էին դանա-դոլուները, այսինքն՝ խոշոր եղջերավորների մինչև երեք տարեկան մատղաշները։

Երկրորդ լարը ևս բաժանված էր լինում երկու մասի, նորից ոչ թե միջնորմով, այլ հատակի բարձրությամբ ու ցածրությամբ։ Առաջին մասը երկրորդից փոքր էր լինում, հատակը կես մետրաչափ բարձր։ Այս մասում էր լինում ջրհորը և նրան կից՝ քարե մեծ **գյուռը**: Գյուռի վերևում, ցցից կախված էր լինում փարխաջը՝ իր ճլե պարանով։ Ջրհորի ջուրը օգտագործվում էր անասուններին ջրելու և աղբը թրջելու համար։

Ջրհորին կից, բավական լայն տարածությամբ, ավելի խնամքով սալարկված հատակից դեպի դուրս ջրատար **ծոծակն** էր լինում, որտեղից դուրս էր հոսում հատակին թափված ջուրը։ Սալարկված հիշյալ մասը կոչվում էր **չոլ**: Ձմռանը չոլումն էին լողացնում անասուններին։ Եզներին՝ ողջ ձմռան ընթացքում միայն մի քանի անգամ, գոմեշներին՝ պարբերաբար, տասն օրը մեկ, իսկ ամիսը մեկ անգամ էլ օծում էին կտավատի տաքացրած ձեթով։

Եթե չոլում որևէ գործ չէր լինում, ապա ծլուծակը խցանում էին խոտով։ Գոմեշների լարերի սյուները, որպես բացառություն, լինում էին երկշար։ Ետնակողմի սյուներից մի երկուսի արանքում, առաստաղին մոտիկ, անասնապահը կապում էր իր **թառման**: Գիշերները նա այնտեղ էր քնում, որպեսզի անմիջապես տեղյակ լիներ անասունների վիճակին, քանի որ քիչ չէր պատահում, որ հանգուցն արուները հենց մսուրում շըղթայակապ դրությամբ ևս հարձակվեին միմյանց վրա։ Այդ իսկ նկատառումով էլ նրանցից հեռու էին կապում էգերին (գոմշակովերին)։ Բոլոր լարերի մսուրներն էլ մեկ-երրորդական մասով թաղված էին լինում հողում, այնպիսի ամրությամբ, որ ոչ մի ուժ չկարողանար ծանր սալաքարերը տեղահան անել։ Մսուր կապող վարպետները ևս որմնադիրների չափ հարգվում էին։

Փայխի յուրաքանչյուր լարի առաստաղին լինում էր մեկից մինչև երեք փոքրիկ երդիկ։ Կտուրում, այդ երդիկների շուրջը, տեղադրված էին լինում լայն ու ծակ անիվ հիշեցնող չիմբեր (յուրաքանչյուրի կողքին կլորաձև մի մեծ չիմբ)։ Ձմռանը հենց փայխի միջից, թիակի կոթով կիսով չափ ետ էին հրում չիմբը, բաց անում երդիկը և թիակի կոթով էլ առաջ էին քաշում չիմբն ու փակում երդիկը։ Երբ երդիկը բաց էր լինում, այնտեղից ելնող դաղջ գոլորշին սպիտակ ամպի էր նմանվում։

Հողա (սենյակ): Հողան շինված էր լինում տնից անջատ։ Հողան առհասարակ երկհարկանի էր լինում, հարթ պատերով, ներսից ու դրսից սվաղած, ապակե փեղկեր ունեցող մեծ ու երկաթապատ լուսամուտներով, բաղկացած միջանցքից և մեկից մինչև չորս սենյակից։ Ջերմացումը կատարվում էր թիթեղե վառարանով։

Հողան նախատեսվում էր նորապսակների համար, սակայն մինչև 1908 թ. աշունը, տերերի մտքով անգամ չէր անցնում դրանք վայելելու, որովհետև իշխանությունը օգտագործում էր իր կարիքների համար, իհարկե, առանց որևէ փոխհատուցման։ Մինչև հիշյալ թվականը արճակցիք բավարարվում էին միհարկանի հողաներով։ Դրանք ևս տաքացվում էին թիթեղե վառարանով և ծառայում էին որպես հյուրասենյակ կամ նորապսակների առանձնասենյակ։

Հողաների հատակն ու առաստաղը տախտակամած չէր լինում։

Խորթանոց կամ ցանոց: Խորթանոցը, որ ծառայում էր, նախ, որպես ցախատուն, կառուցվում էր բակի հեռավոր անկյունում։ Դա շատ պարզ, քառանկյունի մի շենք էր, ուր ձմռանը դարսում էին հսկայական քանակությամբ փթիր ու տառթ, լցնում ցան, ոչխարի կտըտոր, կալատեղի խըզուզ, աշնանը՝ բլուրներից բերած գյաղ ու ծառերից կտրտված չորացած ճյուղեր։ Ձմռանը խորթանոցի մի կողմի վրա էին շարում երկրագործական առարկաները (գութան, վիծկի, լուծ, մանգեռ, տափ, կամ, ջարջառ, անվադող, խոփ, և այլն)։ Խորթանոցում էին դարսվում նաև ցա-

խավելներն ու տնային ավելները, չգործածվող կողովներն ու մեծ-մեծ սակառները։ Խորթանոցի պատերին խփված ցցերից էին կախվում աշնանն աղջիկների ձեռքով բերված տուղտի արմատներով փոքրիկ խրձերն ու հոտաղների հյուսած ճլճլուկի մի մատնաչափ պարանների կծիկը, որ ծառայում էր որպես գործվելիք խոհրների հենք։ Այնտեղ էին դրվում նաև խոհր գործելու համար բերված ճլերի հսկայական խրձերը։ Խորթանոցի մի կողմում, միմյանց կողքի հորվում էին պանրի ու ժաժկի պուտուկները, ինչպես նաև պատից կախված առանձին կողովներում էին դարսվում զանազան տեսակի բանջարների չորացված գալերը։ Այս ամենը՝ ձմռանը, իսկ ամռանը խորթանոցը դատարկվում էր։

Գոմ։ Գոմը շինում էին բակում։ Դա երբեմն առանց սյան էր լինում (նայած գոմի մեծությանը)։ Գոմի երդիկը երբեք չէին փակում, ոչ էլ հատակի անասնաղբն էին մաքրում։ Գոմում ձմռանը պահում էին ոչխարներ, այն էլ օրվա որոշ հատվածում, մնացած ժամանակ նրանք մնում էին դրսում, այսինքն՝ բակում, ուր խոտ էին ուտում։ Եթե գոմի հատակը շատ թաց էր եղել և դուռը բաց թողնելով էլ չէր չորացել, ապա ոչխարներին ներս քշելուց առաջ չոր փայեն էին շաղ տալիս հատակին։

Գարնանը, ծինն սկսվելուն պես, գոմի մի անկյունում կապում էին բարալիկ փայտիկներից, չվանով իրար միացրած, մի մետր բարձրություն ունեցող միջնորմ, որին անվանում էին չըղ։ Չըղի ետևն էին պահում գառնուկներին, նրանց ծնոտի բարձրության համեմատ խփված ցցից կախելով խոտի խրձիկ, որը նորոգում էին օրը մի քանի անգամ։

Գոմի դուռը լինում էր տախտակե, իսկ կողպանները նահապետական փայտե փականներն էին, փայտե բանալիներով։

Բոլոր նպատակների համար կառուցված շինությունները, կաթելքից վերծ պահելու համար, երեք-չորս տարին մեկ անգամ սվաղում էին։

Ոչխարի բակ (պյակ)։ Պյակ ունենում էին մեծ թվով ոչխար ունեցողները, որոնք իրենց շուրջն էին հավաքում քիչ թվով ոչխար ունեցողների ոչխարներն ու կազմում էին հոտ՝ ջոլ, որի տերը կոչվում էր ջոլատեր։ Ջոլատերերի պյակերը լինում էին ընդարձակ, առանց ծածկի, պարսպապատ մի տարածություն փայտե ցանկապատաձև դռներով և փայտե փականքով։ Վաղ գարնանից մինչև ուշ աշուն, երբ այլևս ոչխարը դաշտ չէին ուղարկում արածելու, ջոլի բոլոր ոչխարները գիշերը այդ պյակերում էին հավաքում, որպեսզի հովվին հնարավորություն ընձեռվեր գիշերով ոչխարն արոտ քշելու։

Հովիվները, եթե քուրդ վարձկաններ էին, իրենց թաղիքե թիկնոցի մեջ կոլոլված, քնում էին պյակերի դռան մոտ։

Մարագ։ Մարագը սովորաբար կառուցվում էր գյուղից դուրս, յուրաքանչյուրն իր կալատեղին կից։ Մարագը տարածությամբ մեծ լիներ, թե փոքր, ունենում էր խիստ բարձր ու հաստ կավածեփ պատ, առանց ծածկի, ներսից խոր, և փայտե ցանկապատաձև լայն դուռ ու փայտե փական-բանալի։

Մարագը հարդ էին լցնում ու շարում էին հսկայական դեզը։

Սովորաբար հարդ լցնելու ձևն այս էր. որքան հնարավոր էր մեծ թիակներով, որ կոչվում էր բաֆրիկ, հարդը քշում էին մարագի մեջ, հետո էլ փայտե սանդուղքը դրսից դնում էին պատին կից, հարդը մեծ կողովներով շալակած, բարձրանում սանդուղքով ու հասնելով պատի վերջավորությանը, կողովը շրջում էին ցած՝ մարագի ներսը։ Խոտն էլ այսպես՝ մի հոգի խուրձն էր տալիս, մյուսը դեզը շարում։ Այդպես էլ, թե՛ հարդը, թե՛ խոտը պետք է մնային բացօթյա։

ԿԱՀ–ԿԱՐԱՍԻ

Ամաձեղեն։ Ամանեղենն առհասարակ երեք նյութից էր, փայտե՝ խմորի տաշտ, շերեփ, գդալ, պղնձե՝ թաշտ, ջուր տաքացնելու մեծ կաթսա (պղինձ), ջրհորից ջուր քաշելու դույլ, ձվածեղ ևիելու լյանգառ (տապակ), օրվա ճաշի յուղահալիկ, ջուր խմելու կլորավուն թաս և սեղանին դրվելիք սկուտեղ (պղնձե ամանեղեն առհասարակ քչերն էին ունենում) և կավե՝ տանը գործածվող բազմապիսի ու բազմաթիվ ամաններ։ Վերջինս ըստ տեսակի բաժանվում էր երկուսի՝ կաղնձեղեն և պոտճե։ Կաղնձեղեն էր կոչվում Վան-Տոսպ գավառի Գիրաշեն գյուղի ամանեղենը, որ պատրաստում և վաճառքի էին հանում այդ նույն գյուղի բնակիչները։ Հիշյալ ամանեղենը թեթև էր ու բայց գույն ուներ։ Կային նաև չնարակածներ, որ կոչվում էին կաճաչիկ (դուրսն ու ներսը կանաչ էր)։ Գիրաշենից էին գնում խնոցին, ջրի կուժը, փարչն ու պոզիկը, ջրաման ու չողթրիկը, կարասն ու սեռիկը, կովկիթն ու նամիկը, ինչպես և տարբեր մեծության, մեծ մասը կանաչ չնարակած քյասան ու կուռիկը։ Սակայն կաղնձե ամանները, լինեին պարզ, թե չնարակած, այնպիսի ջերմադիմացկունություն

չունեին, ինչպես պատնե ամանները։ Պոտինը հողի մի որոշակի տեսակի անունն էր, որ ուներ շագանակի գույն և կպչուն էր։ Նման մի պոտնոց կար Արճակի դաշտում, որտեղից էլ բերում էին թե՛ թոնիր, թե՛ պուտուկ շինելու հողը։ Պուտուկ շինում էին այդ գործում հմտացած չքավոր կանայք։

Շաղախված պոտինը մոտ երկու շաբաթ պահում էին, չորս օրը մեկ անգամ հատակին փրուված, դաբաղված, մաղազերծված մորթու վրա ոտքով լավ տրորելով և քիչ-քիչ ջուր տալով, փափկեցնում էին։ Հետո, լայնշուրթ բյասաների կամ չողբրիկների շրթների վրա սկսում էին շինել ամանը՝ փորից բարձրանալով բերանը։ Մի քանի օր հետո, որոշ չափով պնդացած այդ կեսը պոկում էին իր հենակետից, կործում գետնին ու սկսում շինել ամանի ներքևի մասը, ինչպես նաև բերանին մոտիկ երկու տեղով մի քիչ ծակ էին անում, մտցնում ունկերի ծայրերը և կլոր քարով այնպես հարթում, որ ներսից հետք չմնար։ Տաս-տասնըհինգ օրից հետո, չորացած ամանները, օրը մի հատ, թրծում էին թոնրան մեջ։ Թոնրից դուրս բերված, շիկացած ամանների վրա սրսկում էին սառը թան և պուտուկը պատրաստ էր։

Պուտուկը վառ թոնրան վրա դնելով, եփում էին օրվա ճաշը, պուտուկի մեջ էին տաքացնում կաթը և նույն ամանում էլ մերում մածունը։ Պուտուկում էին թանը կարում՝ վերածում պինթանի։ Դրա մեջ էին աղ դնում կարագը։ Հին, յուղ կերած պուտուկը թաղելով հողի տակ, մեջը աղ էին դընում ամբողջ տարվա գործածելիք տառեխը, որից զատ, Վանի նահանգի ժողովուրդը մի այլ տեսակի ձկան մասին պատկերացում չուներ։ Պուտուկով էին պանիրն ու ժաժիկը թաղում հողում։ Հին, ջարդված պուտուկների մեջ էին բովում փոխինդացու աղանձն ու փլավացու ոշտան։

Վերջին շրջանում, ավելի շուտ, վերջին տասնամյակում որոշ արճակցոց սեղանից համարյա թե վերացել էին պղնձե ափսեներն ու ջնարակած կուռիկները, տեղի տալով էմալապատ, մասամբ էլ հախճապակե սպասքին, որ բերվում էր Բաքվից։ Մի քանի տներում կային սպիտակ ինքնաեռներ, գնդեցիկ, հախճապակե ափսեներ ու գավաթներ, ինչպես նաև ապակե բաժակներ։ Այս նորությունը, սակայն, չէր կարող պակասեցնել պուտուկների նշանակալից դերը։ Որոշ տներում երևան էին եկել պղնձե սրճեփներ և հախճապակե մանրիկ գավաթիկներ։ Մի քանի տներում հյուրերի առաջ պատառաքաղ էր դրվում։ Պառավների ձեռքով շինված պոտնե ծանր պուտուկները տեղի էին տալվել այդ նույն կավից, սակայն մշեցի շրջիկ բրուտ տղամարդկանց ձեռքով պատրաստված թեթև պուտուկներին։ Սրանք սարքվում էին դուրգի օգնությամբ։

Անկողին։ Եթե համեմատելու լինենք գավառի մյուս գյուղերի կամ նույնիսկ Վան-Տոսպի ու Թիմարի որոշ գյուղերի հետ, Արճակում անկողնի վիճակը ավելի լավ էր, թեև բարվոք չէր։ Մինչև սահմանադրությունը շատ տներում նույնիսկ այնքան վատ էր, որ մի ձեռք պահունի անկողին չէին կարող ունենալ իրենց խստապահանջ «կոնախների» համար։ Անկողինը (վերմակ, ներքնակ) բրդից էր, բարձը թե՛ բրդից, թե՛ փետուրից։ Ներքնակի առաջին շերտը, որի մեջ և բուրդն էր, կտավից էր, իսկ կտավի վրա քաշվում էր շերտավոր քաթան։ Վերմակի երկրորդ երեսը ծաղկավոր չիթ էր լինում, որ պասմա էր կոչվում։ Անկողնաշարից (ծալք) անկողինը երեկոյան հանվում էր և գցվում հատակին։ Հատակը, նախ ծածկում էին խսիրով, ապա վրան թաղիք փռում և նոր միայն ներքնակը։ Եթե պանդխտելուց վերադարձածների տներում կային փետրաբարձեր ու դործվարանային ծածկոցներ, ապա մնացյալներում գյուղական ընդունված կլոր ու երկար բարձերի վրա դրվում էր կուշթուրքի կոչված, Վանում ընդհանրացված բրդե բարձն ու անկողնաշարը ծածկվում կանաչ-կարմիր վանդակներ ունեցող չեչիմներով։ Թաղիքները շատ էին, սակայն գյուղացիք դեռ չէին վերականգնել 1896 թվականի ջարդերից առաջ իրենց ունեցած գորգերի ու կարպետների պակասը։

ՈՒՏԵՍՏ

Արճակում ուտելիքը շատ էր առատ, սակայն ոչ բազմատեսակ։ Այն գլխավորապես բաղկացած էր հացամթերքից, կաթնամթերքից, ընդեղենից, բանջարեղենից, մսից, հավ ու ձվից, նաև տառեխից։ Այս ամենը, բացի վերջինը, արճակցու երկրագործական աշխատանքի արդյունքն էր։

Յորենից էին ստանում, հացից հետո, ամենակարևորը՝ ձավարն ու կորկոտը, ոշտան ու փոխինդը, առանց որոնց չէր լինի ամենօրյա սրպասն ու պասվա վոշը, փլավն ու կորկոտաճաշը, յուղով կամ քաղցրով շաղախելիք փոխինդը։

Կտավատի ձեթով էր, որ եփում էին պասվա ամեն տեսակի կերակուրները, թխում պասվա բաղարճ, պատրաստում պասվա հալվա և այլ։

Ոսպը պաս օրերի գլխավոր ուտելիքներից էր։ Այն ուտում էին խաշած, եփում էին վոշ, որը պաս օրերին փոխարինում էր թանի ու չորաթանի սպասներին։ Խաշած ոսպով կուտապ կոչվող կաթ-

կանդակ էին թխում։ Առանց ոսպի գյուղացին զրկվելու էր իր ուտիք օրվա ամենասիրած կերակուրներից մեկից՝ fյալագյոշից։

Կաղամբը, թարմ, թե թթու դրած, ուտում էին ու օգտագործում և՛ ուտիս օրերին՝ մսի վրա գցելով, և՛ պաս օրերին՝ կանջրակի հյութով կամ կտավատի ձեթով «կորկոտով թթու» անունը կրող կերակուր եփելիս։

Կանջրակի հյութով էին պատվա բազմատեսակ կերակուրները եփում, սկսած թթվից, վերջացրած չորացրած բանջարների ու կորկոտի խառնուրդ «փոշածներով»։

Շաղգամը օգտագործվում էր և՛ մսի վրա գցելով և՛ պաս օրերին խաշելով որպես աղցան. երեխաներն այն ուտում էին թարմ վիճակում։

Ձմեռվա համար աղ դրած մանդակ, էրեժնակ, սխտորուկ, սուխուկ, բոլորը կամ կանայք ու աղջիկներն իրենք էին դաշտից բերում կամ քրդուհիների հետ փոխանակում էին հացամթերքով։

Հացահատիկով էին գնում դդումը, որից պատրաստած չիրը ձմռանը մսի վրա էին գցում, յուղով տապակում կամ թարմ գործածում, ինչպես նաև սոխն ու բազուկը։

Ահա մի քանի կարևոր ուտելիքներ պատրաստելու ձևերը։

Պ ա ն ի ր։ Արճակի գավառի բնակչությունը, բացի այծից ու ոչխարից, ուրիշ կաթից պանիր պատրաստել չէր պատկերացնում։ Միայն ոչխար ունեցողներն էին հնարավորություն ունենում մեկ անգամից, մի օրում իրենց տրամադրության տակ ունենալ այնքան քանակությամբ կաթ, որից կարողանային երկուսից-երեք մեծ պուտուկ պանիր պատրաստել։

Հնամենի սովորույթ էր, որ ոչխարատերը իր հոտատիրոջ և հոտընկերի հետ ոչխարի կաթի փոխանակում կատարեր։ Ըստ ընդունված կարգի, ոչխարը բերի հանելու առաջին իսկ օրից սկսվում էր կաթի փոխ տալ-առնելը։ Առաջին օրից, յուրաքանչյուր ոչխարատեր բերում, հոտատիրոջն էր հանձնում կտավե «պանրի տոպրակ», որի մի մասն առանց կարել էր լինում՝ ծայրերն ազատ։ Առաջին իսկ օրից էլ կաթն իր վրա էր վերցնում հոտատերը։ Մի հոտատիրոջ շուրջն առնվազն խմբվում էր 12—15 տնտեսություն։

Կաթ փոխ տալու հաշվապահական ընդհանուր կանոնն էր՝ փայտե մի բարակ ու երկար ձող թաթախում էին կաթով կիսատ ամանի մեջ, դուրս բերում ու դանակով մի խազ անում, հաջորդ օրը տված կաթը ետ վերցնում, դրա վրա ավելացնում այդ օրվա կաթը, լիք ամանը դատարկում և հաշվում՝ «Սա մեկ ջրա»։ Մնացած կաթի չափումը նորից կատարում էին փայտե ձողիկով, հին նշանը ջնջում, նոր նշան անում, և այսպես շարունակաբար։

Կանայք ղարմանալիորեն ճիշտ էին պահում կաթնային հաշիվը։ Տոպրակները այդ օրից սկսած պատում էին կաթ վերցնողների շրջանում։

Մի քանի օր հետո, կաթն իր վրա վերցնելու հերթը հասնում էր կաթի քանակով երկրորդ տեղը գրավող ոչխարատիրոջը, և այսպես հերթականորեն, մինչև կաթ վերցնելու հերթը հասնում էր միայն մի քանի այծ ու ոչխար ունեցողին, որի կաթի ամբողջ սեզոնի հաշիվը, ընդհանուր կաթերի համեմատական հաշվից ելնելով, մի օրից ավելի չէր լինելու։ Այնուամենայնիվ, այդ մի օրում էլ, արդեն որակով ու յուղալիության մակարդակով բարձրացած կաթից ստացած պանրով նա ապահովվում էր։

Այս սովորույթը համարյա ընդհանուր էր Վանի նահանգի գյուղացիների մեջ։

Նախքան ոչխարը բեր հանելը, ոչխարատերերը պատրաստած էին լինում պանրի մերանը՝ տեղեուր։ Դա հետևյալ բաղադրությունն ուներ՝ ամենակարևորն ու անփոխարինելին հինգից տասն օրական գառի կամ ուլի ստամոքսն ու նրա մեջ կուտակված պանրանման մի ձվաչափ զանգվածն էր՝ գլխիկ։ Եթե գառը կամ ուլը չէին սատկում, ապա ոչխարատերն ինքն էր մորթում։ Այս երկու բաներին, այսինքն՝ ստամոքսն ու մեջը եղած նյութին համապատասխան խառնում էին շիբ, շաքար, մեխակ, դարչին, սև պղպեղ, հավլուջան և հիլ, բոլորը լցնում որոշ քանակությամբ մաքուր շտուկով լցված սեռիկի մեջ ու բերանը փակում։ Ստացվում էր մի քիչ պղտոր, բայց անասելի բուրումնավետ հեղուկ. փորձարկում էին նրա ուժունակությունը։

Կաթն ում տուն տանելը որոշված էր լինում մի քանի օր առաջ։ Այն ստացողը կանխապես պատրաստում էր մաքուր կարասներ, բերից եկողները չափում, հաշվում էին կաթերը և դատարկում քամոց կտավներով փակված կարասների մեջ, իսկ տանտիրուհին կաթով լիքը կարասներից յուրաքանչյուրի մեջն էր լցնում երեքից չորս գդալ տեղեուր, ապա բերանները ծածկում։ Երկու ժամ հետո կաթերը կպչում էին։ Դալամա կոչվող այդ մածնանման դոնդողը լցնում էին հիշյալ տոպրակների մեջ, հավասարապես շաղ տալով աղ դրված մանրած սուխուկի ու ուրցի խառնուրդը։ Ոմանք դրա փոխարեն օգտագործում էին մանդակի տերև կամ քեղի ղոխ։ Տոպրակները

երկու ծայրով կապում էին գետնից մեկ մետր բարձրությամբ հորիզոնական դրված փայտե ձողից ու տակը դնում մաքուր աման։ Երբ տոպրակները լցված դալաման ցամաքում էր, խմորի մեծ տաշտի մեջ դնում էին սեղան-տախտակը (խմորի գնդերը գրտնակելու սեղանը), վերցնում տոպրակները, դրանց երկու ծայրերը բերում իրար վրա և շարում սեղան-տախտակին, վրան դնում մի լայն տախտակ ու դրա վրա էլ դարսում մեծ-մեծ քարեր։

Հաջորդ առավոտյան արդեն տոպրակներից դուրս էին հանում տափակած պանրի կլորավուն գլուխները, սեղան-տախտակի վրա կտրտում, կտորներն առանձին-առանձին թաթախում կարմրավուն ադի մեջ, թեթևակի թափահարում ու շարում էին երկար ժամանակ կաթ-մածնի համար գործածված պուտուկներում ու դնում մթերանոց։

Այսպիսով, դեռ քսաներկու ժամ չանցած, ոչխարից կթվող կաթն արդեն պուտուկներում աղ դրված պանիր էր։

Երեք օրվա ընթացքում պանրից քամված աղաջուրը ծածկում էր պանրի երեսը։ Պուտուկներն այս անգամ էլ դնում էին բերանքսիվայր։ Մի երեք օր էլ ամանից ջուրը դուրս էր քամվում, նորից մի քանի ժամ պուտուկները դնում էին ուղղահայաց, պանրի կտորներն իջնում էին ցած, պանրի պակասած տեղը, այսինքն՝ պուտուկի բերանի մոտը սեղմում էին մի քիչ թարմ ժաժիկ, վրայից էլ պինդ կավ (հասարակ հողից) և գլխիվայր թաղում մթերանոցում, այդ նպատակի համար փորված և մի 15 սմ չոր մոխրով լցված փոսում ու ծածկում չոր մոխրով։

Աշնանը, հաջորդականությամբ, դուրս էին հանում պուտուկները անուշաբույր, ոչ շատ աղի և կարմիր աղից հաճելիորեն բաց վարդագույն դարձած պանրով։

Ավելի որակով պանիր ստանալու համար կաթի մեջ տեղ-տեղ էին խառնում ու լցնում աղաջրից ցամաքած այդ պանրի վրա, մի քանի ժամ հետո բերանը ծեփում և թաղում հողի տակ։ Այս ձևով պատրաստված հորած պանիրը կոչվում էր դալամայով պանիր։

Ժաժիկ։ Ժաժիկը շինում էին կտրած թանի պինթանից։ Երբ տոպրակի մեջ լցված ու քարերից սեղմված պինթանը լավ ցամաքում էր, դրան խառնում էին նույն բանջարները, ինչ պանրին, միայն ժաժիկի մեջ լցվելիք աղը պետք է սպիտակ լիներ։ Ժաժիկը սեղմում էին պուտուկի մեջ, պուտուկի բերանը ծեփում կավով, գլխիվայր թաղում ճիշտ այնպես, ինչպես պանիրը և աշնանը դուրս բերում հորած ժաժիկը։

Խուրուղու։ Արճակցիների կենցաղում ամենաթանկարժեք ու հազվադեպ կերակրատեսակն էր։

Նոր մորթած ոչխարի չորս ոտքն իրար էին կապում, ամբողջ մարմինը ծեփում պինթանով, ալյուրով ու աղով խառը թանձր խյուսով, լավ վառված և արդեն ծուխը վերջացած թոնրան մեջ կպցում երկու կամ երեք քար ու քարերի վրա դնում մի դատարկ հողե չողթրիկ։ Թոնիրը խառնելու երկար ու կեռագլուխ երկաթե երկու շիշ մտցնում էին ոչխարի կապված ոտքերի արանքը և կախում կրակի շեղջով լիքը թոնրան մեջ։ Թոնրան շրթին դնում էին շշերի երկու ծայրերը, թոնրան բերանն անմիջապես լրիվ ծածկում թոնրան սալով, սալն էլ ծածկում թոնրան ջուլով։ Թոնրան բերանը սալով ծածկելիս թողնում էին մի փոքրիկ անցք, որի վրա դնում էին հասարակ կավից կլորավուն, մի մեծ խմորագնդի չափ գնդիկ։ Սալը ջուլով ծածկելիս կավե գնդիկը թողնում էին բաց։ Երբ այդ գնդիկը այնքան էր չորացած լինում, որ սպիտակում էր, բաց էին անում թոնրան բերանն ու դուրս քաշում պատրաստի խուրուղուն։ Ոչխարի վրա ծեփված աղե խյուսը չորանալով, ամուր կեղև էր կապում, պաշտպանում ճարպերը հալել-կաթելուց, միաժամանակ միսը չափավորապես աղիացնելով, իսկ դատարկ չողթրիկի մեջ կաթկթած հյութը անընդհատ շոգիանալով ու ներծծվելով մսի մեջ, պահպանում էր այն վաղաժամ չորանալուց։

Խյուսից առաջացած մուգ վարդագույն կեղևը խուրուղուի վրայից պոկում էին այն սառելուց հետո։

Խուրուղուն ամենահարգի ուտելիք-նվերն էր, որ ինչպես Արճակում, այնպես էլ մյուս հայ գյուղերում ընծայաբերում էին միմյանց որոշ արտահարգ դեպքերում, ինչպիսիք էին՝ գյուղից դուրս բարեկամի հարսանիքին կամ մահացյալի թաղումին, կամ փափագելի արու զավակի կնունքին, պանդխտելուց վերադարձած հարդելի անձնավորությանը տեսակցության գնալիս և այլն։

Պահունի մածունը, կարագը, սերը։ Խամած մածուն ու կարագ։ Հին, մեծ ու արդեն ճաք տված որևէ պուտուկ դնում էին թոնիր, սպա թոնիրը վառում։ Պուտուկը շիկանում էր և մաքրվում էր իր մեջ ներծծված յուղերից։ Այրված պուտուկը դնում էին մթերանոցի մի անկյունում ու լցնում մածնով։

Նորաթուրծ ու ճաքեր ունեցող պուտուկից

ծլծլալով դուրս էր մաղվում մածնի շտուկը, իսկ պակասող մածնին օր-օրի ավելացնում էին նոր մածուն ու գլուխներով կարագ և այսպես շարունակաբար։ Ապա երեսին հալած յուղ էին լցնում ու պահում։ Քամած մածունն ու նրա մեջ պահված թարմ կարագը հաճելի ուտելիք էին ձմռան օրերին, երբ ոչ մի անասուն չէր կթվում։

Քամած մածունը ջրով բացում, նոր էին գործածում։

Մերածուրիկ։ *Մեծ պուտուկով կաթը թոնրում մարմանդ եռացնում, ապա մերում էին (նախօրոք այդ պուտուկը մթերանոց տանելով)։ Անշարժ պուտուկի երեսին երեք օր դնում էին չոր մոխրով լցված տոպրակ։ Երբ նկատում էին, որ մոխիրը թրջվել է, փոխարինում էին չոր մոխրով։ Այդպիսով, առանց մածունը թեկուզ թեթևակի շարժելու, նրանից անջատում էին ջրային մասը։ Իջնում էր մածնի մակարդակը, վրան լրացնում էին տոպրակով քամած մածուն, երեսին հալած յուղ լցնում ու պահում։*

Մերածուրիկը թարմ մածնի տեսք ու համ էր ունենում, սակայն մի քիչ կծված։ Հյուրերի համար մերածուրիկը սեղանին էին դնում՝ վրան դոշաբ կամ շաքարափոշի լցրած։

Չոր սեր։ *Չոր սերը պատրաստում էին միայն ոչխարի կաթով, աշնան մոտերքը (օգոստոսի վերջերին), երբ ոչխարները շատ քիչ, սակայն թանձր կաթ էին ունենում։ Ոչխարի կաթը մեծ կաթսայի մեջ մի քանի ժամ եռացնում էին և թողնում մինչև սառչելը, կաթի բերանը ծածկելով ոչ թե խուփով, այլ մաղով։ Առավոտյան սառած կաթի երեսից զգուշությամբ վերցնում էին թոնրում թխվող լավաշ Տացի ձև ստացած սերը և փռում պարանին։*

Տասից-տասներկու նման լավաշներ լայնակի դարսում էին նոր նամիկի մեջ, արանքները հով թոնրում չորացրած կորկոտ կամ ցորեն էին հավասարաչափ լցնում և պահում ձմեռվա տոն օրերի (Ծնունդ, Բարեկենդան) համար։

Չոր սերը, որ միայն ոչխարատերերն էին ունենում, հազվագյուտ և ամենաարնտիր ուտելիքն էր։ Չոր սերի արանքներում շաղ տրված ցորենը անում էին աղանձ, որը նույնպես իր տեսակի մեջ առանձնակի համեղ էր լինում։

Աղջրի կարագ։ *Աշնանը, երբ արդեն ոչ միայն օրը երկու-երեք խնոցի էին հարում, այլ եւթեք, չորս օրը՝ մի խնոցի, սկսում էին այդ կարագը պահել։ Կարագը մեծ գլուխներով լցնում էին աղաջրի մեջ։ Երբ արդեն ոչ մի խնոցի չէր հարվում, հանում էին կարագի գլուխները, դանակով երկու մատի հաստության կարագը անջատում և միջին մասը, որ աղ չէր ներծծած, դնում էին սեղանին։ Այսպես պահված կարագը ոչնչով չէր տարբերվում խնոցուց նոր դուրս բերված կարագից։*

Սոխաթաո։ *Սեպտեմբերի վերջերին թանը կտրում էին ոչ թե թոնրան մեջ, այլ վառ թոնրան վրա և այնքան, որ հազիվ բզրում էր։ Այդ թույլ կտրված թանից ստացված պինթանը լցնում էին վառ թոնրում այրված՝ հին ու ճաքճքված (ինչպես քամած մածնի համար պատրաստվողը) պուտուկի մեջ և անընդհատ պակասած շտուկի փոխարեն ավելացնում էին նոր պինթան, եռացրած ու սառեցրած կաթ։ Խառնված կաթն ու պինթանը նոր պուտուկի մեջ քամելով, ստանում էին առանձնակի համի թանձր զանգված։*

Սոխաթանը թուլացնում էին կաթով, իսկ եթե կաթ չկար՝ ջրով և աշնանը մի երկու ամիս ունենում էին մածնին փոխարինող ուտելիք։

ԲՈՒՅՍԵՐԻ ԴՈՐԾԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուտելի բույսեր։ *Լեռներն ընդհանրապես անտառազուրկ էին, մի քանիսի գագաթին աճում էին կարծր ու ցանցառ թփուտներ, որոնք, ինչպես գավառի ծառազուրկ լեռնային գյուղերի բնակիչները, այնպես էլ արճակցիք բերում էին ցախավելի, մանավանդ տափի (հերկերը տափանելու գործիք) համար։ Փշոտ ու կարծր այդ թփուտները գյուղ էին հասցնում շալակով։ Երբեմն էլ գնում էին շրջակա լեռնային գյուղերի գյուղացիներից։*

Արճակի գավառի լեռները ընդհանրապես բազմաղբյուր, թավշականաչ ու ծաղկառատ էին։ Այդ լեռներում առատորեն բուսնում էր օգտակար բանջարեղեն։

Խավրծիլ[1]։ *Սրա տերևը, որ կոչվում էր «կյապու տակ» գետնատարած էր և մի մաղի մեծության հասնող կլորություն ուներ։ Տերևների ա-րանքից դուրս էին պրծնում դալար, հաստ, երկար կոթուններ, ծայրերին վարդագույն կամ սպիտակ փնջաձև ծաղիկներով։ Թե՛ կյապու տակի մեկ թիզ երկարության և երկու մատնաչափ լայնության ունեցող տերևակոթերը, թե՛ խավրծիլները խիստ խավոտ մաշկ են ունենում ու թթվաշ համ։ Կոթուններն ուտվում են թարմ վիճակում, բայց մաշկից մաքրում, կոտորում ու չորացնում են նաև՝ ձմռանը մսի վրա գցելու համար։ Անձրևի*

[1] *Խավրծիլն ունի շատ տարատեսակներ, որոնցից մեկը կոչվում է խանձիլ։ Խավրծիլ աճում է Նախիջևանի լեռներում, սակայն խիստ նվազ, հազիվ մեկ թիզ բարձրությամբ, ու մի քիչ էլ դառնաթթու է։*

առկայության դեպքում խավրծիլը առատորեն է ծլում, դալար ու հյութալի է լինում։ Երկարությունը հասնում է 40 սմ և ունենում է երկու մատի հաստություն։ Խավրծիլը հողի երես դուրս գալուց հետո, երկու-երեք օրում է այդքան հասակ առնում։ Մի քանի օր անցնելուց դառնանում է և ուտելու համար դառնում է ոչ պիտանի։

Նվիկ։ *Ավիլուկի նման, նվիկի տերևներն են գործածում։ Տերևները լինում են սրտաձև, երկարակոթ։ Թարմ վիճակում նվիկը սոսկալի կրծկրծացնող է, իսկ չորացնելուց հետո համեղ է և ամենակարևորը՝ բուժում է ստամոքսի խանգարումներն ու արյունալուծը։ Նվիկը բուսնում է լեռնագագաթների, ժայռերի ստորոտներում։ Քաղելը դժվարությունների հետ է կապված։ Ժողովրդի մեջ տարածված էր այն համոզումը, թե իբր օձերը իրենց բները շինում են նվիկ աճող տեղերում*[2]։

Ծամոնի հյութ։ *Սնձանման, կաթնահոս բույս է, աճում է լեռներում։ Սնձի նման ուտվում է հում վիճակում, միայն թե մի քիչ դառնավուն է։ Հողի երեսին բազմաճյուղ աճած ծամոնի հյութի արմատը հիմնականում միաճյուղ է։ Այդ մի հատիկ հաստ արմատից կաթը հոսում է հողի մեջ և հետզհետե վերածվում կոշտ ու սև զանգվածի։ Հենց այդ զանգվածն էլ անվանվում է «Սև ծամոն», որը Վանի նահանգի բազմազգ բնակչության կենցաղում իր հաստատուն տեղն էր գրավել՝ որպես հողային, ինչպես նաև այլևայլ պատճառներից առաջացած ցավերի ամենաբույժ միջոց։ Պինդ, քարացած ցեխակոշտի նմանվող սև ծամոնի զանգվածը ծանր մուրճով՝ սանդաքարի եզրին այնքան էին ծեծում, մինչև տաքանում էր, միաժամանակ մաքրվում մեջը եղած հող ու ավազից և դառնում քիչ կպչուն։ Ապա ավելացնում էին չաչյան (քաշող) կոչվող ինչ-որ սև, մանր հատիկներ ու շարունակում ծեծել մինչև չաչյանի հատիկների լրիվ տրորվելը։ Այդ զանգվածը տաքացնում էին և փակցնում ամուր կտավի վրա, նախօրոք նկատի ունենալով, թե ինչպիսի տեղի համար է (դաստակ, թիկունք, մեջք, մատ և այլն)։ Պատրաստի յախուն մի քիչ տաքացնելով, կրպցրնում էին մարմնի ցավոտ տեղին։ Ծամոնը ցաված տեղին ամուր կպչում էր՝ քանի տեղում դեռ ցավ կար, հետո ինքն իրեն պոկվում էր։ Ծեծված ու քաթանին փակցված սև ծամոնը օգտագործվում էր շատ անգամ, համարյա տարիներով*[3]։

Չաչյան, ինչպես արևելյան մի շարք բուժիչ նյութեր, գյուղացիք գնում էին Վանի խանութներից։

Սիվտկուկ *(սպիտակ բանջար)։ Աճում էր առավելապես լեռնային վայրերում։ Սիվտկուկի երկար ու բարալիկ տերևների՝ հողից դուրս եկած մասը աղոտ կանաչ է, իսկ հողի միջինը՝ սպիտակ։ Ունի նաև կլոր, կոճակաչափ գլխիկ, որը նույնպես սպիտակ է։ Սպիտակ է նաև տերևների միջից բարձրացող ծաղկակոթունը և երկարափունջ ծաղիկը։ Սիվտկուկը մածուցիկ է, արտաքին տեսքով շատ նման է մարգախոտի, սակայն փափուկ է։ Սիվտկուկը իր լավ համով մյուս բանջարների թագուհին էր։ Այն թե՛ թարմ էին գործածում, թե՛ չորացրած։ Առավելապես չորացնում էին ձմռան համար։ Թե՛ յուղով-ձվով տապակում էին, թե՛ ձավարով շիլա եփում, թե՛ աղցան անում (Արևելյան Հայաստանի գյուղացոց ծանոթ է այն ու հաճախ են երևանի շուկայում վաճառում)։*

Պղպոշ։ *Արտաքին տեսքով շատ նման է սիվտրկուկին, միայն թե պղպոշի տերևները համեմատաբար լայն են ու կարճ, տերևների գույնն էլ ավելի մուգ է։ Պղպոշի մածուցիկությունն ավելի շատ է, և փորձված բանջարագետը իսկույն տարբերում է այդ երկու բանջարները՝ թե՛ տեսքից, թե՛ համից։ Պղպոշը նույնպես աճում է լեռնային վայրերում և Երևանի շուկայում վաճառվում է «Սպիտակ բանջար» անվամբ՝ պարանանման հյուսվածքով։*

Շրեշտ *(շրեշ)։ Կարճ, սկզբից մինչև տերևավերջը հավասարապես քիչ սրված, կանաչ տերևիկների խմբավորումները դուրս են պրծնում հողի տակից, իսկ հողի մեջ բոլորը միասին վարագուրված են մի քիչ նուրբ և ուտելու համար ոչ պիտանի շղարշով։ Հողի մեջ գտնվող այդ մասը դեղնասպիտակ է։ Արճակում շրեշտը օգտագործում էին թե՛ թարմ, թե՛ չորացված։ Ձմեռները շրեշտը, յուղով-ձվով տապակելուց բացի, ձավարի հետ խառնած փլավ էին եփում։ Շրեշտը ներկա-*

---

[2] *Նվիկը աճում է առատորեն Մոզդոկի շրջակայքում։ Այնտեղ վերաբնակած արևմտահայերը օգտագործում են այն և հաստատում, որ այդտեղի նվիկը «ծերկրի» նվիկի որակը չունի։*

[3] *Արդի Հայաստանի լեռներում ևս շատ է աճում ծամոնի հյութ։ Երևանում ևս գյուղերից բերում-վաճառում են փոքրիկ կտորներով, մուգ գույնի և սկզբում մի քիչ դառնավուն սարի ծամոններ։ Սակայն ծամելու համար հավաքված այդ ծամոնը պատրաստում են հողի երեսին աճած մասերը կտրատելով և հոսող կաթը հավաքելով։*

Հողի մեջ կուտակվածը, ասում են իբր շատ հագվագյուտ երևույթ է, և գաղթած արևմտահայերը, որոնք կարիք էին ունենում իրենց հողային և այլ ցավերը «ծերկրի պես» «սև ծամոնով» բուժելու, չէին կարողանում բավարար չափով ձեռք բերել դրանից։

յումս օգտագործվում է թարմ վիճակում, տապակում են յուղով ու ձվով։ Այժմ մշակովի է դարձվել։

Ավիլուկ (ավլուկ)։ Արճակում ավիլուկը չորացնում էին ձմեռվա համար միայն նրանք, ովքեր նվիկ չէին ունենում։ Ծանոթ է Հայաստանի ողջ ագգաբնակչությանը, օգտագործվում է չորացված վիճակում, թե՛ որպես աղցան՝ համեմված սխտորով, թե կորկոտով կամ բրնձով հարիսայանման ճաշ եփելով։ Ավիլուկը ճանաչված է նաև որպես բուժիչ բանջար։

Գյանդալա (շան սխտոր)։ Թե՛ սխտորի ձև ունեցող տերևներով, համով, հոտով, թե՛ հողում գտնվող իր նախասերմի շուրջը գոյացող բազմաթիվ չոր, կեղևապատ սերմնահատիկներով, կարելի է համարել ներկա սխտորի նախամայրը։ Արճակցիք գործածում էին թե՛ թարմ, թե՛ չորացած վիճակում։ Գյանդալան գարնան սկզբում ուղղակի հում-հում աղ էին անում, ուտում, խառնած ուրիշ բանջարների հետ՝ փոշած էին եփում, աղ դնում, բայց ավելի շատ՝ չորացնում և ձմռանը խաշելով աղցան էին անում։

Հատկապես աղ էին դնում ձմռան համար հետևյալ բանջարները, առանց որոնց չէր կարելի պատկերացնել ոչ միայն Արճակի գավառի ագգաբնակչությանը, այլ նաև Վան քաղաքի հայ և թուրք ընտանիքները։

Մանդակ։ Աճում է լեռներում։ Ունի բազմաթև տերևներ, հաճելի համ ու անուշ բույր։ Վաղ գարնանը մանդակի դալար տերևները օգտագործում էին որպես սպասի բանջար։ Տապակում էին նաև յուղով-ձվով, գցում պանրի ու ժաժկի մեջ։ Ամռանը մանդակի կոթունը ուտում էին թարմ վիճակում, սակայն մանդակի օգտագործման ամենատարածված ձևը կոթուններն աղ դնելն էր։ Աղ դրած մանդակը ձմռանն էին ուտում (մանդակ Երևանի շուկայում վաճառվում է)։

Էրեժնակ (երենջնակ)։ Ավելի շուտ դաշտային բույս է, քան լեռնային։ Դրա գետնատարած փշոտ տերևներից և նույնպես փշապատ կոթուններից անասունները խուսափում են։ Անգամ դրա բաց, վարդամանիշակագույն ծաղիկները փշապատ են, արմատը դառն է։ Այս ամենով հանդերձ, էրեժնակի կոթունները ուտվում են անգամ հում վիճակում։ Էրեժնակը քաղում էին ձեռքերին հատ թաթմաններ հագած։ Սկզբում, դեռ կոթունը արմատի վրա, ձեռքը տանում էին արմատի մոտ և դեպի վերև քաշելով, կոթունը մաքրում փշոտ տերևներից և ապա պոկում արմատից, կապուկներ անում, բերում տուն։ Տանը մի անգամ ևս մաքրում էին փշոտ տերևների մնացուկներից և շարում պուտուկների մեջ, թունդ աղաջուր լցնում վրան ու պահում ձմռան համար[4]։

Պող (բոխի)։ Պողը կամ ոմանց ասելով պուղուկը աճում է լեռներում։ Բազմաթիվ կտրտվածքներ ունեցող պողի տերևները, երբ մաքրում են, ստացվում է մատնանման տերևակոթ։ Ահա հենց այդ տերևակոթերն էլ աղ են դնում։ Պողը խիստ օգտակար, համով և հաճելի հոտով պաստուց ուտելիք էր։ Ի տարբերություն Վանի նահանդի, Արևելյան Հայաստանում օգտագործվում է դառը բոխին։ Այն աղ է դրվում ձմռան համար, աղցան արվում։ Արճակի գավառում ուտում էին միայն քաղցր բոխին, այսինքն՝ պողը։ Այն օգտագործում էին նաև մահմեդականները։

Քյել (ճավիկ)։ Լեռնային բույս է. բարձրաթեք, խողովակաձև և բավականին անուշաբույր։ Այն շատ սիրելի է Հայաստանի լեռնային շրջանների բնակիչներին, որոնք աղ են դնում ձմեռվա համար։ Արճակի գավառում օգտագործում էին նաև որպես պանրի ու ժաժկի բանջար։

Սխտորուկ (սխտորուկ)։ Վաննեցիները սուխուկ էին ասում։ Մարգագետնային բույս է՝ մուգ կանաչավուն, սոխի նման խողովակաձև, սակայն համով ու հոտով ավելի շուտ սխտորին է մոտիկ։ Տերևները երկար են ու բարալիկ, շոշափելիս ըզգացվում է, որ հարթ չեն և դրանով էլ անվարժ տանտիկինները տարբերում են սխտորուկի հենց կողքին աճող և իր արտաքինով դրան հար և նման Փոռուռուկ կոչվող չուտելի բույսից։ Սխտորուկը ևս, գյանդալայի նման, բազմանում է թե՛ հողի ներքո գտնվող սերմնարմատի գլխի շուրջը գոյացող բազմաթիվ սերմնագլխիկներով, թե հետագայում զարգացող մանուշակագույն բազմաթիվ ծաղիկներ տվող ծաղկեպսակում գոյացող սերմնահատիկներով։ Սխտորուկը աղ են դնում թե՛ կապուկներով, թե՛ նախապես մանրացնելով։ Մանրացրած սխտորուկը, ուռցանուխի հետ խառնելով, օգտագործում էին որպես պանրի ու ժաժկի բանջար։ Աղ դրած սխտորուկը ձմռանը օգտագործում էին թե՛ առանձին, թե՛ պաստուց օրերին եփած ձեթով ու ձավարով փլավի հետ (Երևանի շուկայում սխտորուկը՝ սուխուկ անունով, շատ է վաճառվում)։

Եղրոճա։ Գյանդալայի տարատեսակն է, մի-

[4] Երևանի շուկայում էրեժնակ վաճառվում է, սակայն, ավելի բարալիկ է, քան Արճակի և կամ Վանում վաճառվող էրեժնակը։

այն ավելի նուրբ տերևներով և նվազ սխտորահոտով։ Ընդհանուր ևս, ինչպես դյանդալան, աճում է ամենուրեք, բայց սակավ է։ Սղրոճան, ինչպես սխտորուկը, մանրացնում էին և ուղցանուխի հետ խառնած օգտագործում որպես պանրի ու ժաժկի բանջար։ Աղ էին դնում ձմեռվա համար, թարմ վիճակում ևս աղ ցանում ու ուտում հացով (Երևանի շուկայում չի վաճառվում)։

Կային նաև անուշահոտ բույսեր, որոնք արճակցիները գործածում էին որպես կերակրի համեմունք և կամ սեղանին դնում, որպես կանաչի։ Դրանք են՝

Տաղց (դաղձ)։ Աճում է առավելապես առվակների եզրին, ինչպես նաև խոնավ, ջրառատ տեղերում։ Արճակցիները, Արևելյան Հայաստանի բնակիչների նման, դաղձը օգտագործում էին որպես սեղանի կանաչի։ Օգտագործում էին հում վիճակում, ավելի շատ՝ խաշած ձվի, պանրի, ժաժկի, ինչպես և հնդեղենի (ոսպ, բակլա, գլուլ, լոբի) հետ։ Դաղձի չորացած ծաղիկները ձմռանը որպես թեյ օգտագործում էին մրսած հիվանդներին քրտնեցնելու համար։ Դաղձը ճանաչված էր նաև որպես մայասուլին հակազդող ուտելիք։

Ուղցանուխ։ Աճում է առավելապես անջրդի ու անմշակ տարածություններում։ Շատ ցածիկ, բազմաճյուղ թփիկ է, խիստ մանր և անհյութ տերևներով անուշահոտ բույս, որ տալիս է մանր, բսպիտակին տվող բուրումնավետ ծաղիկներ։ Աճում է ու վերաճում՝ հին արմատին մոտ։ Օգտագործվում էր որպես պանրի ու ժաժկի բանջար, ինչպես նաև՝ կերակրի համեմունք։ Ուղցանուխը անհյութ է դառնում հատկապես ծաղկելուց հետո, սակայն էլի օգտագործում էին։ Ձմռանը դրա ծաղկով եփած թեյը համարվում էր մրսածության դեմ բուժիչ միջոց։ Արևելյան Հայաստանի չոր բլրալանջերում առատորեն բուսնում է ուղցանուխը և լոլորի կողմից էլ ճանաչված է ուրց անունով։

Նաճուխ (անանուխ)։ Ուղցանուխի տարատեսակն է։ Սա ևս աճում է անջրդի և անմշակ բլրալանջերում։ Նանուխը ավելի փափկիկ է և ավելի երկարավուն, բունը հաճելի կարմրավուն է։ Ճանաչում է գտած Հայաստանի հայ և ադրբեջանցի ազգաբնակչությունից։ Արճակցիք նանուխը օգտագործում էին ճիշտ այնպես, ինչպես ուղցանուխը։

Սարի կյինձ (սարի գինձ, համեմ)։ Սարի կյինձը, այլ կերպ՝ սարի համեմը, մշակովի համեմի ավելի լավ տեսակն է։ Մեր գործածած համեմի ծաղկման շրջանին հասած, նուրբ ու բարակ տերևներ և սպիտակավուն ծաղիկներ ունի, շատ բուրավետ է։ Արճակցիք օգտագործում էին որպես կերակրի համեմունք, առավելապես թանով ու չորաթանով սպասների մեջ. ուտում էին նաև պանրի ու ժաժկի հետ։

Սարի բոհան։ Մշակովի ռեհանից ոչնչով չտարբերվող բույս է, միայն ավելի մանր տերևներով և ավելի բուրավետ է։ Աճում է լեռնալանջերին, օգտագործվում էր որպես կերակրի համեմունք։ Արևելյան Հայաստանի գյուղացիներին ևս հայտնի է այն։

Պլթեմ։ Հազվադեպ պատահող բույս է։ Աճում է ոչ բոլոր լեռներում։ Ձևով հիշեցնում է նորածիլ մանդակի։ Հաճելի բուրմունք ունի և կարելի է պահել տարիներով։ Օգտագործվում էր միայն հագուստեղենը անուշահոտելու համար։ Սճում էր Արճակ գյուղի մոտակա լեռներում։

Սիվեղ (սիբեխ)։ Ամենաշատ տարածված բանջարաբույսերից է։ Խոր կտրտված տերևներ ունեցող այս բույսը աճում է ամենուրեք, սակայն վարելահողում, մանավանդ աշնանացան արտերում աճածներն ավելի համեղ են լինում և հեշտ են եփվում։ Փխրուն հողի մեջ եղած տերևակոթերը սպիտակ են ու դալարավուն։ Սիբեխը երևանցիների վաղածանոթ ու սիրելի բանջարն է և վաճառվում է Երևանի շուկայում։ Երևանցիները սիբեխը տապակում են յուղով ու ձվով, իսկ հետո, երբ կոթուններն են վաճառում՝ աղ են դնում։ Արճակի ազգաբնակչությունը վաղ գարնանը մի շարք այլ բանջարների հետ սիբեխը ևս օգտագործում էր թե՛ որպես աղցան, թե՛ որպես յուղով-ձվով տապակելու ու փղշած եփելու համար։ Արճակցիները կոթունները ուտում էին միայն հում վիճակում. ուրիշ տեղերում, մանգակի կոթունների նման աղ են դնում։ Ամռանը սիբեխի կոթունների ծայրերին բացվում են մանր ծաղիկների համախմբային սպիտակ պսակներ։

Կաթնաճարուկ։ Հազվադեպ պատահող բույսերից է։ Գետնատարած տերևախումբ է և որպես բանջար չէր գիջում անգամ սիվտկուկին։ Աճում է բլրալանջերում և ձորակներում։ Հում վիճակում չի ուտվում։ Մյուս բանջարների հետ խառնած օգտագործում էին փղշած եփելիս կամ տապակելիս։ Ոմանք չորացնում էին նաև ձմռան համար։ Հայաստանի իմ շրջագայած վայրերում (Արտաշատ, Ծաղկաձոր, Ապարան, Եղեգնաձոր, Ջերմուկ, Կամո, Կոտայք) չեմ հանդիպել կաթնաճարուկի։

Տափխիյարուկ։ Դյանդալային նմանվող երկար ու նեղ տերևներ ունեցող բույս է, բայց սրխտորահամ ու հոտ չունի, աճում է ամենուրեք,

բայց ավելի շատ՝ վարելահողերում ու ցանքի մեջ։ Ուտվում է նաև հում վիճակում։ Ունի փշատաչափ երկարավուն կոճարմատ, որը նույնպես համեղ է։ Տափխյարուկը ևս խառնում էին ուրիշ բանջարի հետ և կամ առանձին տապակում։ Այս բանջարը երևանցիներին ծանոթ չէ։

Ախչկու տակ (փիփերթ)։ Աճում է ամենուրեք, բայց ամենից ավելի բնակավայրերին մոտիկ։ Կլորաձև, գետնատարած և մի փոքր մածուցիկություն ունեցող այս բանջարը լայն ճանաչում է գտել հայ և ադրբեջանցի բնակչության կողմից և համարվել է բուժիչ միջոց։ Կամոյի շրջանում (Նոր Բայազետ) սրան ասում են հաց-պանիր։ Արճակցիք ախչկու տակը մյուս բանջարների հետ խառնած (վաղ գարնանը) թե՛ աղցան էին անում, թե՛ փոշած եփում, թե՛ տապակում, իսկ արդեն հասունացած բույսը օգտագործում էին որպես բուժիչ նյութ, այն է՝ եփում էին և կանացի հիվանդություն ունեցողներին նստեցնում վրան։ Որոշ մայրեր ախչկու տակի սպիտակ արմատները մաքրում էին, չորացնում, հավանկով ծեծում-փոշիացնում, նուրբ գլխաշորով (յազմայով) մաղում և խառնելով մոր կաթին, օրը մի քանի թեյի գդալ լցնում նորածնի բերանը։ Փորձը միշտ էլ տալիս էր դրական արդյունք։ Ախչկու տակի «քյոքով» կերակրված երեխան ավելի արագ էր աճում և սակավադեպ էր «սանջու» ունենում։ Փակ, այսինքն՝ ներքուստ թարախ կուտակվող և ցավ պատճառող վերքերի վրա կապում էին աչխկու տակով և գոմշակովի կաթով եփած լափա։ Ջանցած մի քանի օր, վերքի բերանը բացվում էր։ Երևանում ապրող կին հեքիմները ախչկու տակի (փիփերթի) արմատը օգտագործում էին կանանց վիժեցնելու համար։ Ախչկու տակի մի արմատից դուրս է գալիս մի քանի գետնատարած կոթուն, որոնք տալիս են բաց գույնի անբույր ծաղիկներ։ Յուրաքանչյուր ծաղկի տեղը գոյանում է մի սերմնակոճակ՝ նստած ափսեաձև ծաղկեբաժակին։ Երեխաները շատ էին սիրում այդ սերմերն ուտելը, որին «ճնջղկան պաղարճ» էին ասում։ Արևելյան Հայաստանի շրջաններում ևս մանուկներն ախչկու տակի սերմերն ուտում են։

Թաղրեկ (թոռթեկ)։ Ոմանք կվքոն են անվանում, ոմանք՝ թոռթեկ, սպանաղանման բույս է, բուսնում է բնակատեղի ավերակների մոտերքում (եթե նույնիսկ ավերակներ չեն երևում, ապա եղել են. ժողովուրդն այդ համոզումն ունի)։ Երևանի շուկայում թաղթեկը վաճառվում է կվքոն կամ թոռթեկ անվամբ և օգտագործվում է որպես աղցանի ու տապակելու բանջար։ Արճակում ևս նույն ձևով էին օգտագործում, բայց սիրված բանջարների շարքը չէր դասվում։

Կովու ճայտեկ։ Կարտված, գետնատարած, երկարավուն տերևներ ունեցող բույս է, աճում է ամենուրեք։ Ոմանք այդ բույսին ճնջղկան պաշար են ասում, ոմանք՝ չրկոտեմ։ Գարնան սկզբներին օգտագործվում է որպես աղցանի բանջար, իսկ հետո երեխաները ցողուններն ուտում են։

Խինձ (սինձ)։ Բուսնում է վաղ գարնանը, ամենուրեք, սակայն ավելի համեղ են լինում լեռնալանջերին բուսածները, որոնց կոթունները բաց կարմիր գույն են ունենում։ Ուտելի են այդ կաթնահոս բույսի երկար, բարակավուն կոշտ տերևները (ճանաչում է գտած նաև Արևելահայաստանում)։ Ավելի ուշ, դախացած տերևները հեռացնում են և ուտում միայն դալար ու հաճելի համ ունեցող կոթունները։ Վերջիններս գետնից բարձրանում են երբեմն երկու թզաչափ։ Մեխակի նմանվող չբացված կոկոնները տալիս են դեղին գույնի ծաղիկներ և սերմերը հասունանալիս, խատուտիկի թռչող սերմերի նման, ցրվում են օդում։ Խինձը թեպետ կաթնատատ է, զուրկ է մածուցիկությունից ու եփելիս չի փափկում։

Կա նաև «կյլխով խինձ» (գլխով սինձ)։ Սրա՝ հողի երես դուրս եկած տերևները կարճ ու տգեղ են, իսկ հողի տակ եղածը սպիտակ, հյութալի տերևներից կազմված մի գլուխ է, շրջապատված հետը միացած այլ փոքրիկ գլխիկներով, որոնք բոլորն էլ հաստլիկ տերևների միահյուսություն են։ Կյլխով խինձը բուսնում էր առավելապես Արճակ գյուղի հյուսիսակողմում։ Գոյություն ուներ և սնձի այլ տեսակ՝ լայնակի և բազմաթեր տերևներով, կոչվում էր «օձու խինձ». ուտելի չէր։

Մաստոռն։ Առատ կաթ պարունակող քաղցրահամ բույս է, տերևները լայնակի են, եզերքները՝ կարտված, ծաղկեբաժակը կոշտ է, սրածայր, ծաղկելիս դեղին գույն ունի ու տալիս է ոչ թե հատիկային, այլ փետրասերմ։ Մաստոռնը իր մեջ այնքան կաթ է պարունակում, որ քաղելուց, տուն բերելուց երկու օր հետո նույնիսկ, եթե նրա թողնած տերևները կտրեն, առանձին-առանձին կտորների ծայրերին կաթ է երևում։ Դաշտային հազվադեպ վայրերում է աճում, շատ սննդարար է, ուտվում է հում վիճակում, հաճելի են հատկապես հաստ ու դալար կոթունները (Հայաստանի իմ ապրած վերը նշված վայրերում չեմ հանդիպել մաստոռնի)։

Կուտուտու։ Սնձանման, նեղ ու երկարավուն տերևներ ունեցող բույս է, կաթնահոս է, աճում է հատկապես բլրակներում։ Տերևները գետնից քիչ

հն բարձրանում և հենց գետնից էլ բաժանվում են մի քանի ճյուղերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունենում է մի կոթուն։ Դրանք շատ չեն երկարում, սակայն ծաղկելիս շատ են նմանվում սնձի ծաղկին։ Տերևներն ու կոթունները սնձի համ ունեն, ուտելիս գերադասում են արմատակոճը։ Դրա տերևախումբը հողում կազմված է միայն մի արմատակոճից, որը ամսական բողկի նմանության ու մեծության սնագույն կոպիտ կեղևով պատած սպիտակ անուշահամ միջուկ ունի, որն էլ հենց ուտվում է։ Արմատակոճը մի քանի մազարմատով է միացած մայր հողին։ Որքան փքխրուն է հողը, որի մեջ աճում է կուտուղուն, այնքան էլ փխրուն է կուտուղուն ինքը։ (Հաճախ է պատահում, որ կուտուղուի գլխիկի մեջը թաղված է լինում, դրան արճակցին կատվոտ է ասում։ «Կուտուղույթեր սադա կատվոտ են, տաս իատ չկա, որ մեչներ կատու չըլնի»,— ասում էին միմյանց։ Կուտուղուի մեջ «կատու» լինելը բացատրվում էր հողի քարացածությամբ։

Պտուկ։ *Սա կակաչ կոչվող այն ծաղիկն է, որ այնքան շատ է տարածված ամենուրեք և իր «սրտի» սևությամբ ասքերի առիթ է տվել։ Այն իր հմայիչ կարմիր գույնով զարդարում է դաշտերն ու բլուրները։ Պտուկները, այսինքն՝ կակաչները, բաժանվում են մի քանի տեսակի։ Կան մանր ու բաց գույն ունեցող ծաղիկներ, կան մեծածաղիկ, բայց բաց-կարմիր գույն ունեցող պտուկներ, կան նաև մուգ վառ-կարմիր գույնի՝ բոլորն էլ մշակովի խաշխաշների նախատիպերըն են, որոնք ունեն մանր սերմեր։ Գյուղացիներն ուտում էին միայն վառ-կարմիր ծաղիկ տվող կակաչի կոկոնը (պտուկը), որը տարբերվում էր մյուսներից իր վարսանդի ձևով։ Եթե մյուս պտուկների վարսանդները խիստ բարալիկ են ու այնքան երկարավուն, որ ծաղկաթերթերից դուրս են կանգնած, խաշխաշին նմանվողը, կարճ է ու լայն և սև վարսանդակալով է։ Այսպիսի կակաչի կոկոնն էր, որ չէր համարվում թունավոր և ուտում էին թե՛ մեծերը, թե՛ փոքրերը։ Մեծածաղիկ, բայց բաց գույն ունեցող կակաչը կոչվում էր «Աջմու պտուկ»։ Մանրաթուփ և բաց գույնի մանրածաղիկ կակաչները կոչվում էին «օձու կակաչ»։ Ընդհանրապես այն համոզումը կար, որ դրանք ուտողների միտքը «կպղտորվի, կմնան սարսամ»։*

Ջիմնի պտուկ։ *Ինչպես անունն է ասում, ջիմնի պտուկը մարգագետնային բույս է, սնձի տարատեսակն է, ունի կաթնահոս նեղ ու երկար տերևներ, ուտում էին միայն կոթունները։ Ջիմնի պտուկը ևս սնձի նման տալիս է դեղին ծաղիկներ և փետրասերմեր։*

Խալիվորիկ *(ալևորիկ)*։ *Բլրալանջերին աճող բույս է։ Մարգախոտի տերևներ հիշեցնող նրա երեքից-չորս նեղ ու երկարավուն դժգույն տերևները գետնատարած են և կենտրոնում ունենում են սպիտակ գիծ։ Հողի տակ գտնվում է խալիվորիկի մի հատիկ, կոճակաչափ կոճղարմատը, որը դուրս է բերվում սրածայր փայտի միջոցով։ Խիստ փոքրիկ այս կոճղարմատը հաճելի համ ունի։*

Մճողեզ *(կոճղեզ)*։ *Նուրբ, շատ նուրբ ոլոռնի տերևներ հիշեցնող բույս է, աճում է մշակվող վարելահողերում, արմատները մխրճելով հողի խորքերը։ Արմատներին գոյանում են կոշտ մաշկով, սպիտակ միջուկով, փխրուն ու անուշահամ պալարներ, որոնք էլ ուտվում են հում։ Վանում գտնվող մի ամերիկացի բժիշկ մճողեզից մանկական առողջարար սնունդ ստանալու փորձեր էր անում։ Սա՝ Արևելյան Հայաստանում հայտնի է կոճղեզ անվամբ և շատ է տարածված։*

Կյանգառ։ *Աճում է մարգագետնում՝ խիստ փշալի, գետնատարած բույս է։ Օգոստոսից հետո սկսում է բաց վարդամանուշակագույն ծաղիկներ տալ, ծաղիկները համարյա կպած են լինում գետնին։ Կյանգառի արմատը մի քանի արմատների համախմբում է։ Դրանք կարճ են ու հաստ և շաղգամի համ ունեն։ Կյանգառը հողի տակից հանում էին դանակի օգնությամբ, մաքրում արտաքին փշոտ տերևներից և ուտում։ Դա ստամոքսի հիվանդության բուժիչ էր համարվում։ Կյանգառը ավելի մեծացած է լինում, երբ նրա ծաղիկները արդեն գունատված են։*

Կյետնի թութ։ *Սպանաղանման, սակայն գետնատարած բույս է, որ աճում է ամենուրեք, առավելապես՝ ցանքերում։ Տերևներն ու ցողունները քանի դեռ դալար էին, օգտագործվում էին որպես տապակելու բանջար, իսկ ամռանը գետնատարած կոթունները ծածկվում էին անհամար թրթանման պտուղներով, որոնք հասունանում էին ու կարմրում, ահա սրանք էին կյետնի թութ անունն ստացել և դարձել երեխաների սիրելի ուտելիք։ Կյետնի թութը խիստ անհամ պտուղ է։ Արևելյան Հայաստանի շատ վայրերում ևս աճում է։*

Բայլա-պատիճ *(բակլա-պատիճ)*։ *Աճում է անջրդի տեղերում, բոիկ կոչվող դառնահամ և խիստ սուր հոտ ունեցող ավելացու բույսի հարեվանությամբ։ Գետնատարած ցողունները բակլայի ծաղիկ հիշեցնող ծաղիկ են տալիս, ապա՝ փոքրիկ, քնքուշ, վարդագույն պատիճներ։ Յուրաքանչյուր պատիճում լինում է մեկից-չորս*

փոքրիկ հատիկ։ Այս պատիճներն էին, որ դեռ չհասունացած ուտում էին։

Փշկա–լալա։ Բայլա-պատիճին է նմանվում, նրա պես աճում է անջրդի հողերում, գետնատարած սերմնարմատներ է տալիս, միայն թե սբրանք նեղ ու երկարավուն են և իրենց մեջ ամփոփում են ավելի մեծ թվով հատիկներ։ Պատիճները բաց-կարմրավուն և կոշտ են, ուտում էին պատիճներով, չհասունացած վիճակում։ Արևելյան Հայաստանում ևս շատ է աճում։

Մոճիկ։ Աճում է ամենուրեք։ Մոճիկի կտրրտված գեղեցիկ տերևները տալիս են բաց գույնի անբույր, փոքրիկ ծաղիկներ։ Հողի տակ գտնվող և դյուրությամբ հանվող դրա բազմաթիվ մանրիկ պալարները դեպի իրենց էին գրավում մանուկների խմբերին։ Ուտում էին հում վիճակում, պալարները վաղ գարնանից մինչև աշուն էին գոյանում։

Մեղրածծուկ։ Լինում է երկու տեսակ՝ կապույտ և դեղին։ Երկուսն էլ, քիչ տարբերությամբ, ծածկված են նուրբ, ծակծկող մազմզուկներով։ Եթե կապույտ մեղրածծուկը աճում է ամենուրեք, դեղինը սիրում է խոպան ու անջրդի տարածություններ։ Կապույտ մեղրածծուկի տերևներն ու ցողուններն ունեն մածուցող հյութ և կիսաքաղցր համ։ Վաղ գարնանը այն խառնում էին փոշած եփելու բանջարներին, օգտագործում նաև որպես սպասի բանջար։ Դեղին մեղրածծուկը համարվում էր չուտելի բանջար։ Մեղրածծուկները միմյանցից տարբերվում էին իրենց տերևների ու ցողունների տեսքով։ Երկու տեսակի մեղրածծուկների մանրիկ ու անհամար ծաղիկների բաժակներն էլ լիքն էին լինում քաղցր հյութով։ Դրանց կողքին հավաքվում էին երեխաները, հատ-հատ պոկում ծաղիկները և ծծում միջի «մեղրը»։ Դեղինի «մեղրը» ավելի շատ էր լինում և մի քիչ էլ սուր համ էր ունենում, սակայն երեխաները չէին խուսափում դրանից։

Ախչկա մատուկ։ Գետնատարած, մանրատերև բույս է, աճում է ամենուրեք։ Մեծանալիս ախչկա մատուկը իր յուրաքանչյուր մանրիկ տերևի տակից տալիս է մանրիկ և մի փոքր վարդագույն ծաղիկ։

ՏԱՐԱՋ

Տղամարդկանց։ Տարիքավոր տղամարդիկ հագնվում էին նահապետական ձևով։ Շապիկի վրա հագնում էին կուրծքը երկու կողմից իրար վրա եկող իշլիկ։ Իշլիկը կարվում էր մանիսայից կամ դոքից՝ բյազե աստառով։ Իշլիկը կոճակ չուներ, այլ կապվում էր բարակ կտորից կարված երկու բարակ կապով՝ մեկը վզի, մյուսն էլ մեջքի մոտ։

Ներքևում՝ լայնափողկ բանավշա շալվարն էր՝ խոնջաններով։ Մեջքին կապում էին պարսկական քիրմանի շալ։ Մեջքի շալը ծառայում էր նաև որպես դրպան, ուր տեղավորում էին ծխախոտի տուփը, տերողորմյան (թաղբեհ), թաշկինակը, փողի քսակը (քիսա) և այլն։ Ջքավորները կապում էին Վանի գործած հասարակ շալեր, իսկ հետո՝ սև քյաղաղիկ։

Ոտքերին բրդե թելից գունավոր, ծաղկազարդ գուլպաներ ու սև պոչով սոլեր էին հագնում, չքավորները՝ պարզապես տրեխ (չարուխ)։

Գլխներին դնում էին շագանակագույն թաղիքե գդակ (քոլոզ), ճակատից վերև կապելով ոլորած, սև ու կարմիր նախշեր ունեցող, հաստ ու էժանագին կախիկներ (յազմա)։

Երիտասարդների իշլիկի կտորը լինում էր դոք կամ պասմա, նույնպես բյազե աստառով, սակայն կուրծքը մեջտեղից, վերից-վար ճեղքվածքով և կոճակներով։ Շալվարները նույն ձևի էին, բայց գործվածքը ավելի գեղեցիկ, երկարությամբ կարմիր ու սպիտակ զոլերով։ Այդ շալվարներն ունենում էին երեք կամ հինգ զոլ։ Վերջինն ավելի թանկ արժեր։ Երիտասարդների մեծամասնության իշլիկների առաջամասի երեսի կտորն ավելի լայն էր, քան աստառինը։ Ջքի այդ հավելյալ մասը պարանոցի մոտ քաղ էին անում, բացվածքը կողքի վրա անում։

Իշլիկի վրա հագնում էին ելագ։ Ելագը՝ թեվերի տեղերը լայն բացված, կուրծքը կիսաբաց, մինչև փորի կեսը հասնող, կրծքի երկու կողմերում փոքրիկ գրպաններ ունեցող կիսազգեստ էր։ Այն կարում էին վանեցի դերձակները՝ առաջամասը եվրոպական բրդե կտորից, ետնամասը՝ սև սատինից։ Ելագը ևս աստառով էր լինում, սակայն ոչ թե սպիտակ կամ զոլավոր, այլ սատինե։ Երիտասարդները նույնպես մեջքին քիրմանի շալ էին կապում՝ վրայից նույնպես կրծքի երկու կողմը սպիտակ, իսկ մնացածը սև, կարճաթև (արմունկներից շատ վերև) ու մինչև մեջքը չհասնող չուռ քյաղաղիկ էին հագնում, իսկ ոտքերին սպիտակ, գունավոր նախշերով, մինչև ծունկի ներքևը հասնող բրդե գուլպաների վրա հագնում էին սև կուճղուռա (կիսակոշիկ)։ Ելագի վրա ոմանք կրում էին արծաթե շղթայով ժամացույց։

Երիտասարդներն իրենց քոլոզի շուրջը ոչ թե յազմա էին փաթաթում, այլ սպիտակ գծերիզներ

ունեցող, սև մետաքսե մեծ ու թանկարժեք փուշիներ։ Փուշիները այնպես էին ոլորում և այնպիսի ձևով փաթաթում քոլոզի շուրջը, որ ծոպերը կախ ընկնեին ճակատի շուրջն ու ծոծրակի վրա։ Ջքավորներից ոմանք հագնում էին գյավր (գորշ) շալվար, որն իր տեսակի մեջ ամենաէժանագինն էր, մինչդեռ ունևորներից ոմանք (ծերերը), քյալպաղիկի փոխարեն հագնում էին մուգ շագանակագույն վերարկու։

Տարեց կանանց։ Տարիքն առած կանայք, որ մինչև 1896 թ. կոտորածը հագնվել էին Վան-Տոսպի ու Թիմարի գավառների հայ-գեղջկական ընդհանուր ձևով և նրանց արդուզարդն էին պահպանել, կոտորածից հետո վերջ էին տվել գլխի, պարանոցի և կրծքի ու մազերի բազմապիսի արծաթե զարդերին, ինչպես նաև դաստակներին ու ոտքերի կոճերին հուլունքներ կապելուն և աչքերին սև դեղ դնելուն։ Եվ այդ բանը արել էին ոչ թե հնարավորություն չունենալով նորից արդուզարդ գնելու, այլ ուղղակի պարզ նորաձևությանը հետևելու համար։ Սակայն պահպանել էին հագուստի հին ձևը։

Հասակավոր կանանց հանդերձը հետևյալն էր՝ շապիկը հասնում էր մինչև ազդրերի կեսը, բաց թողնելով վարտիքի մեծ մասը. վարտիքը լայն էր՝ վերևը խոնջանով, երկարությունը ծածկում էր սրունքների մի մասը։ Վարտիքի փողքերը մանր-մանր փոթեր էին անում և այդ փոթերին, որպեսզի այլևս չքանդվեն, կարմիր կայթան էին կարում։ Ընդ որում, կայթանը գնում էին Վանի խանութից, չունևորներն էլ գործում էին իրենք՝ բրդե թելից և այնքան բարակ, որ ոչնչով չէր տարբերվում մեքենայով գործածից։

Վարտիքը կարում էին հատկապես ռուսու պասմա կոչված, կարմիր ֆոնի վրա նշաձև սպիտակավուն ծաղիկներ ունեցող չիթից՝ բյազե աստառով։ Շապիկի վրա հագնում էին բյազե աստառով չիթե իշլիկ՝ առաջամասը ամբողջությամբ ճեղքված ու կոճակներով։

Իշլիկի վրա հագնում էին ֆոնը կարմիր կամ սպիտակ (նայած տարիքին, ընդ որում, սպիտակ ֆոնովը հագնում էին ավելի երիտասարդները) մեջը սև գծեր ունեցող մանիսա զգուն կոչվող ամբողջական զգեստ։ Զգունը կարվում էր բյազե աստառով ու պարանոցից մինչև ներքև ճեղքված։ Ճեղքվածք էին ունենում նաև երկու կողքից, սկսած ազդրերից քիչ ներքև ու մինչև վերջ։ Թևերը հարթ, առանց որևէ ձև տալու, քիչ էլ լայն։ Կարում էին կտորի լայնքով, որպեսզի սև գծերը թևերի շուրջն օղակներ գոյացնեին։ Կողքերին, բացվածքներից վերև, զգունի ներսի կողմից, կարում էին գրպաններ։ Կողքերի բացվածքների շուրջը (սկսած վերևից), չորս մատի լայնքով կարում էին կայթան։ Կայթան էին կարում նաև վզի բացվածքի շուրջը և կոճկում էին պարանոցի տակ կարված մի հատիկ արծաթե կոճակով։

Զգունի կողքերի «չաք» կոչվող ճեղքերից երևում էր և՛ չորս մատնաչափ սպիտակ շապիկը, և՛ մինչև սրունքների մեկ երրորդ մասը ծածկող կարմիր ծաղկավոր վարտիքը։

Զգունացու մանիսան վաճառվում էր առանձնակի հակերով։ Յուրաքանչյուր հակը մի զգունացուից ավելի չէր լինում։ Մեջքին կապում էին պարսկական քիրմանի շալ։ Շալին տալիս էին ևանկյունու ձև և կապում այնպես, որ սուր ծայրը ընկներ հետև։

Շալը կապելուց առաջ իրար վրա էին քաշում զգունի առջևի մասերը, այդպիսով ապահովելով դրանց բացվելը։

Կրծքին կապում էին պարանոցից մինչև ներքև տարբեր չիթերից երկտակ կարված գոգնոցը, որն ընդգրկում էր կուրծքն ու թևերի տակը և կոճկվում հետևը՝ թիկունքից ներքև։ Գոգնոցի վերնամասի շուրջը ևս կայթան էին կարում։ Գոգնոցը հետևից կոճկվում էր կաղինաչափ արծաթե մի հատիկ կոճակով։

Բարդ էր կանանց գլուխը կապելու պարագան։ Մազերը, եթե կտրված չէին, հյուսում էին մեկ ճյուղ։ Գլխին ամենից առաջ դնում էին կարճացված ու ծոպը պոկված մի հին ֆես։ Ֆեսի վրա, գագաթի վրայով կապում էին փողֆիկը։ Դա փոքրիկ եռանկյունի մի գլխաշոր էր, որի միջին ծայրը ծածկում էր ծոծրակը, իսկ երկու եզրածայրերը ծնոտի տակից հասնում էր գագաթին։ Այդ ծայրերը ֆեսի վրայից կապ էին գցում։

Գլխի առաջամասից կապում էին երկտակ չիթից կարված մի ավելի փոքր եռանկյունի, որ կոչվում էր ճայտի կապ (ճակատի կապ)։ Ճայտի կապը արդարացնում էր իր անունը, որովհետև այն իսկապես էլ ծածկում էր ճակատը։ Ճակատակապից հետո կապում էին չիթե չոմբարը։ Վերջինս կապում էին գագաթի մոտից, տակը թողնելով ճակատակապի միջին սուր ծայրը։ Այս չոմբարը անհամեմատ մեծ էր, իսկ չոմբարի վրայից գցում էին մի անկյունը ներս ծալած կանաչ ֆոնով ծաղկավոր յազմա։

Որպես զարդ, համարյա անխտիր, դաստակ-

ներին կրում էին արծաթե ապարանջաններ, որոշ կանայք պարանոցին կապում էին մեկ շար մարջան կամ սաթ։

Ոտքերին, ձմռանը նախշուն գուլպա՝ վրան սոլ, իսկ ամռանը՝ միայն սոլ։ Հարուստների տարեց կանայք ևս թաղթափափուշ էին հագնում։ Ջրքավոր կանայք ամռանը շրջում էին լրիվ ոտաբաց, աղջիկներն ու մանուկները՝ նույնպես։

Աղջիկների։ *Աղջիկները հագնում էին վանեցուհիների օրինակով՝ տան մեջ պասմա ֆստան (շրջազգեստ)։ Նրանք լրիվ գլխարաց էին, մազերը մի ճյուղով հյուսած, բազունչքը մեջտեղից կամ կողքանց բացած։ Ճակատից վերև մազերի վրայից կապում էին երկու մատի լայնությամբ մանուշակագույն կամ մուգ կապույտ թավշյա ճակատի կապ, որի ծայրերը հանգուցում էին հյուսքի տակ։ Մազերի հյուսքի ծայրին, մազերի հետ հյուսում էին գույնզգույն մետաքսե կտորտանքներից պոչիկ։*

Ունևորներն ականջներից կախում էին լալով ու մարգարիտով ճոխացրած արծաթե երեք ճյուղանի ականջօղ, պարանոցին՝ մի շար հուլունք, լիներ դա մարջան կամ երկնագույն հասարակ հուլունք։ Ֆստանի տակից պարանոցը օղակող դավք կոչված հավելյալ վզկապ էին կապում և ֆստանի օձիքի տակից դուրս թողնված սպիտակ ժանյակը՝ դավքը, նոր ու մաքուր շապիկի պատրանք էր տալիս։ Ֆստանի վրայից, առջևը, կապում էին պասմայից փեշտրմալ, իսկ ոտքերին հագնում պայտավոր ու մեխապատ սև թաղթափափուշներ։

Շատերը ֆստանը փոխարինել էին չակետ–միսով (փեշ-վերնաշապիկ)։ Աղջիկները, հարուստ, թե չունևոր, իրենց հագուստով բոլորովին չէին տարբերվում։

Հարսների։ *Արճակցի քոլոզավոր սկեսրայրները, երբ վանեցու վաճառատունն էին մտնում, հատկապես հարսանեկան գնումների ժամանակ հիվանդագին շահագրգռվածություն էին ցուցաբերում, որ իրենց հարսների համար պատվիրելիք փալթո–ֆստանը լինի ամենաարնտիր կտորից և կարվի նորաձևությամբ։ Այնպես որ, արդեն սովորական էր դարձել արճակցի հարսների համար եվրոպական ձևի, ետևն առանց ճեղքվածքի փարդիսոն (կանացի վերարկու) և կոռեե (մետաքսե գործվածք) չակետմիսոն։ Իսկ նրանք, ովքեր ավելի վաղ էին ամուսնացել, հագնում էին փալթոն ու ֆստան, որը նույնիսկ վանեցի երիտասարդ կանայք էլ էին դեռ հագնում։ Այդ ֆստանի կուրծքն ու օձիքը լինում էր սև թավշե հավելվածով, երկու մատի լայնությամբ սև թավիշ էր դրվում շրջագծին, իսկ թևերի վերևի մասը լինում էր բարձրաթեք ուռուցիկ (փուփուշով), ինչպիսին կարում էին աղջիկները իրենց պասմա-ֆստանները։*

Վերարկուները (փարդիսո) լինում էին ընտիր ասվե, իսկ ոմանցը՝ թավշե կտորից։ Հագնում էին սև բարձրաճիտ կոշիկներ, սև լաք կրկնակոշիկներով։

Որպես զարդեղեն հարսները, որոնց ամուսինները նոր էին վերադարձել պանգխտությունից, ունենում էին մեկից երկու ոսկե մատանի, պաստակին՝ լայն ապարանջան, դրա աջ ու ձախ կողմերում՝ մի զույգից երկու զույգ արծաթե շատ բարակ խալխալ կոչվող ապարանջան կամ բարձրադիր, ոսկեզօծ նախշերով ապակի գունավոր օղակաձև ապարանջան։ Կրծքին ունենում էին արծաթե կամ ոսկե (նայած կարողության) ժամացույցի շղթա։ Մեջքներին կրում էին Վանի հռչակավոր վանքանկար արծաթե քամար, պարանոցին, երկնագույն հասարակ հուլունքների մեջտեղում, մեկից ավելի օսմանյան լիրա, ոմանց, նորից ըստ կարողության, լինում էր բեշի–բիյլիկ (հինգ լիրանոց), իսկ ականջներին՝ օրիորդական երեք ճյուղանի լալաղարդ ականջօղերի վրայից կախում էին արծաթե օղերով օսմանյան մի լիրանոց ականջօղեր։

Այսպիսով, արճակցի նորահարսերը լինեին տեղի աղջիկներ, Վանից, թե հեռավոր հետամնաց որևէ գյուղից բերված, իրենց ամուսնական հանդերձով միմյանցից չէին տարբերվում։ Գրլխրներին էլ գցում էին սպիտակ ֆոնով ծաղկավոր յազմա։ Հարսները սկզբի ամիսներին, նույնիսկ մինչև տարին լրանալը, այդ յազմայի երկու եզրերը կարում էին իրար, բաց տոպրակի ձևով գրում գլխներին և տղամարդկանց ներկայությամբ այդ տոպրակները իջեցնում էին ներքև ու դեմքը ծածկում։

Նուրբ յազմայի տակից նրանք ամեն ինչ հրաշալ տեսնում էին։

Նրեխաների։ *Ամենափոքրիկները միատեսակ թուլում էին հագնում։ Թուլումը շրջազգեստի ամենահին ձևն էր։ Մազերից, ճակատի կողմից, կախում էին կլորավուն աչքի ուլնիկ, ինչպես նաև նշաձև աչքի ուլնիկ էին կարում մանկան ուսերին։ Թուլումի վրայից հագցնում էին անասուառ չթե վերնաշոր, որին վերարկու էին անվանում, երևի վրայից հագցնելու պատճառով։*

Մանկան մեծանալու հետ աչքի ուլնիկները պոկում էին, մեկ տարուց ավելի հասակ ունեցողների համար այլևս նոր վերարկու չէին կարում։

Հինգ տարու հասած տղա երեխաներին արդեն հագցնում էին իշլիկ և թոմբան։ Վերջինս կարում էին սպիտակ կտավից, փողքերը փոթփոթած, որ կապում էին ծնկից ցած։

Թուլումից թոմբանին անցնելուն անվանում էին ոռ տոպըրկել։ Տասից տասներկու տարեկանների գլխներին առանց փաթաթանների քոլոզ էին դնում, իսկ մեջքներին փոքրիկ բամբակե շալ կապում։

Տղա երեխաները, լինելին դպրոցական, թե վարձու հոտաղ, այդ տարազով էին մինչև մեծանալը։ Հետո արդեն սկսում էին հագնել շալվար, կապել փուշի և այլն։

Աղջիկներին, ինչպես ամենուր, Արճակում ևս վաղ էին սկսում օրիորդի ձևով հագցնել։

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Արճակը Վանի նահանգի տասնչորս գավառներից մեկն էր, Արճակ գյուղը՝ գավառի կենտրոնը։

Արճակի գավառը վարչական տեսանկյունով մյուդուրլըք (մյուդուրանիստ) էր։ Ըստ օրինի, մյուդուրը պետք է ենթարկվեր կայմակամին, սակայն Արճակի մյուդուրը միշտ էլ հաշվետու է եղել Վանի վալիին, այսինքն՝ նահանգապետին։ Արճակում կար հաստատուն կազմով ոստիկանություն՝ ոստիկանապետով ու ոստիկաններով, հեռագրատուն, ինչպես և հարկային բաժին, գինվորական բաժին և այլուայլ բաժիններ ներկայացնող պաշտոնյաններ։ Վերջին տարիներին ավելացավ նաև փոստը։

Մյուդուրը ներկայացնում էր գավառի գերագույն իշխանությունը, մնացած բոլոր բաժինները ենթակա էին նրան։

Մինչև 1890 թ., ընդմիջումներով, Արճակում պաշտոնավարել էին մի շարք հայազգի մյուդուրներ և այն էլ բացառապես արճակցի հայեր։ Ամենավերջին հայազգի մյուդուրը՝ Ավետիս Հյուսյանը, 1890 թ. իր ծախսերով կառուցել էր երկհարկանի մի շենք և ծառայեցրել որպես մյուդուրլըք։ Շենքն այդ նպատակին էլ ծառայեց մինչև Եղեռնի օրը։ Բայց հայազգի մյուդուրներ այլևս չեղան, մինչև 1913—14 թթ., երբ մեկ տարով Արճակում նշանակվեց վանեցի պարոն Մարգար Կարա-Սեֆերյանը։

Անցյալի արճակցի հայազգի մյուդուրներից ոչ մեկը թուրքերեն գրել-կարդալ չէր իմացել, բացի Վանեցյան Պետրոսից։ Մնացած հայազգի մյուդուրները գործերը վարել էին թուրք եաթիբի (դրագրի) միջոցով։

Վերջին հիսնամյակում, ընդմիջումներով, Արճակում հիմնվել ու լուծարքի էին ենթարկվել 100—200 հոգիանոց զորանոցներ։ Զորանոցների տևողությունը եղել էր վեց ամսից երկու տարի։ Գոյություն ունեցող զորանոցի շենքը միշտ էլ Արճակ գյուղի սուրբ Մեսրոպյան դպրոցն էր եղել։

Մյուդուրին հասարակական կարգով օգնական էր նշանակվում մի արճակցի հայ, որը կոչվում էր ազա և որը միայն անվանապես էր։ Առհասարակ պետական (գավառային) հիմնարկները, ինչպիսիք էին՝ մյուդուրլըք (դավառապետարան), կալուշ (ոստիկանատուն), կըշլա (զորանոց), թելեկրաֆ-խանա (հեռագրատուն) և մնացածները տեղավորված էին գյուղացոց սեփական երկհարկանի բնակարաններում (իհարկե, առանց որևէ փոխհատուցման)։

Պաշտոնյաներից շատերն իրենց ընտանիքները պահում էին Արճակում։ Սրանք ևս ապրում էին հայերի տներում և եթե երկհարկանի շենք չըկար, ապա անպայման դրսի հոդայում։

Տանտերերի կողմից մատուցված ծառայությունները, ինչպիսին էր՝ հաց թխելը (որին ոչ մի պաշտոնյայի կին ընդունակ չէր) կամ աղբյուրից ջուր բերելը, նույնիսկ իրենց վառելիքը հայթայթելը, թե՛ պաշտոնյանները, թե՛ իրենց կանայք համարում էին հյուրընկալման ընդհանուր կանոն, ուրիշ ոչինչ։ Հաճախ այդ խանումներն այցի էին գնում համբաների կանանց և հյուրասիրվում օշլակով, սուրճով ու ծխախոտով, երբեմն էլ մնում էին ճաշի։ Սա համարվում էր հայ ընտանիքի հանդեպ սիրալիրության ցուցաբերում։

ԴՅՈՒՂԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱԶՄԸ

Ազա։ Նշանակվում էր մյուդուրի կողմից, լինում էր հարգված ու տարիքավոր անձնավորություն։ Ըստ օրինի, ազան պետք է հանդիսանար բնակչության և կառավարության միջև անմիջական կապ պահպանողն ու հասարակության կարիքների մասին իշխանությանը տեղյակ պահողը։ Սակայն իրականում նա ոչ մի արտոնություն չուներ, բացի որոշ դեպքերում մյուդուրին ներկայանալուց, այն էլ՝ նրա կանչով։ Այս ամենով հանդերձ, ազա տիտղոսը պատկառազդու էր։

Ռես (գյուղապետ), գյուղի կարևորագույն

դեմքն էր, ընտրվում էր գյուղական համայնքի կողմից՝ գյուղի տոհմիկ հարուստ ընտանիքից՝ տարիքով ու բանիմաց։ Պետք է լիներ ազդեցիկ անձնավորություն և լավ տիրապետեր թուրքերենին։ Ռեսը անմիջական ներկայացուցիչն էր գյուղացիների և պետության միջև թե՛ արճակցիների, թե՛ այլևայլ գյուղերի միջև ստեղծված համայնքին վերաբերող գործարքներ կարգավորողը։ Ռեսի տանն էին իշխանում կառավարության հետ առընչություն ունեցող գավառի տարբեր գյուղերից եկած մարդիկ (եթե գյուղում ծանոթներ չունեին), անծանոթ ուղևորները, փախստականները և ուրիշներ։ Ռեսի տանն էր սնվում նաև գյուղի գվիրը։ Ռեսը թեև տնտեսական զոհաբերումների առաջ էր կանգնում, սակայն ոչ մի վարձատրություն չուներ, բացի մի զուբարայից, որից նյութապես ոչինչ չէր շահում։

Մաջլիսցիներ։ Սրանք ռեսի անմիջական օգնականներն էին, նույնպես ընտրվում էին գյուղական համայնքի կողմից։ Մաջլիսները հինգն էին, նույնպես տարեց ու տոհմիկ գյուղացիներից։ Նրանց դերն էր օգնել ռեսին գյուղի հասարակական գործերը վարելուն, ռեսի բացակայության ժամանակ կարգավորել հասարակական աշխատանքները, մասնակցել պետական հարկը հավաքելուն, կատարել իշխանությունից եկած անակնկալ պահանջները, ուրիշ գյուղից եկած որևէ բանագնացի հետ բանակցել և այլն։ Մաջլիսները ևս աշխատում էին հասարակական կարգով, առանց որևէ բան ավելացնելու իրենց ունեցվածքին, առանց արտոնության։

Գվիր, վարձվում էր ռես-մաջլիսի կողմից, լինում էր չքավորներից։ Նա պետք է շատ թե քիչ իմանար թուրքերեն խոսել, բնավորությամբ ոչ դյուրագաց կամ խեղճ, ֆիզիկապես էլ լիներ տոկուն։ Պետք է միշտ մոտիկ լիներ մյուդուրլըքին, կատարեր պաշտոնյանների կողմից իրեն տրված հանձնարարությունները։ Նա առաջինն էր ներկայանում Արճակի բազմապիսի կոնախներին, բաժանում նրանց գյուղացոց տների վրա, հաշվի առնելով յուրաքանչյուրի աստիճանն ու քմահաճույքները, ըստ այդմ էլ ապահովելով նաև սպասարկուներով։ Ջնչին սխալի կամ մի փոքր հապաղման դեպքում գվիրն էր, որ կոնախների կողմից ենթարկվում էր լուտանքի, նաև՝ ծեծի։ Քչերն էին, որ հանձն էին առնում գվրի աշխատանքը[1]։

Գվրի աշխատավարձը գանձվում էր գյուղական համայնքից, յուրաքանչյուր տնտեսության տվյալ տարվա ստացած հացահատիկի քանակի չափաբերական հաշվով։ Ինչպես ամեն տեսակի պանձումները, գվրի աշխատավարձը ևս հացահատիկն էր և գանձվում էր կալոցին՝ կալատեղիներից։

Ռես-մաջլիսը նախօրոք որոշում էին, թե այսինչ տնտեսությունը տվյալ տարին ինչքան բերք ունի, և մաջլիսներից որևէ մեկն ու գվիրն այդ տընտեսության կալատեղն էին գնում։ Շահնաների գործը վերջացնելուց հետո, մի շարք հասարակական վարձահավաքների թվում լինում էր և գվրի վարձ հավաքելը։

Եթե տվյալ կալատերը լիառատ բերք էր ստացել, և բերքը կիսարար չէր, բոլորը տվյալ տնտեսությանն էր մնում, ապա ռես-մաջլիսն էլ հաշվումների ժամանակ, ի շահ գվրի, խախտում էին գվրի աշխատավարձի կանոնները։ Եվ ոչ մի արճակցի չէր առարկում դրա դեմ։

Ջրբաշ։ Վարձվում էր ռես-մաջլիսի կողմից։ Ջրբաշի պարտականությունն էր շրջել դաշտերը, հսկել ջրատար առուները, ուղղել դրանց փոքր ու աննշան վթարները, մեծ վթարների մասին իրազեկ դարձնել ռես-մաջլիսին։

Ջրբաշը լինում էր հաշվից գլուխ ունեցող և բավականին սիրված անձնավորություն։ Նա էր արտատերերին ջուր բաշխում, ըստ նրանց ունեցած ջրային պճեղների, հսկում էր, որ ջուրը կանոնավորապես հոսի ջրվելիք արտը և վերջինս ջրվելուց հետո, ջուրն ուղղում էր դեպի հերթական ջրվելիք հաջորդ արտը։

Ջրբաշը ևս իր աշխատավարձը ստանում էր հացահատիկով։ Վարձը լինում էր նայած տընտեսության տվյալ տարին ստացած ջրի ժամերի, անկախ նրանից, թե տվյալ տնտեսությունը պապենական քանի պճեղ ջրի իրավունք ուներ։

Այն ընտանիքները, որոնք ջրային մեծ իրավունքների տեր էին, բայց սնանկացել էին ու չէին օգտվում ջրային իրենց ժամերից, ազատվում էին ջրբաշին աշխատավարձ տալուց։ Սակայն նրանք պարտավոր էին ջրբաշին հայտնել, որ իրենց ջրային իրավունքը զիջում են այս կամ այն ազգականին, որը շատ ցանք ունի և քիչ ջուր։

Կուտուղչիներ (ցանքերի ու խոտհարքների պահակներ)։ Լինում էին երկուսից-երեք հոգի։

---

[1] Խրիմյան Հայրիկն իր «Պապիկ ու թոռնիկ» վիպակում ընթերցողին ներկայացնելով Արճակի գվրի տապանաքարը, մեջ է բերում մի երկար տապանագիր, որի մեջ ասվում է. «Գվեցին, գվգվեցին ինձ այդ «հյուրերը», և «Արճակի գվիրն իր տապանագիրը վերջացնում է մի այսպիսի պատգամով՝ «Ինչ աշխատանք անում եք, արեք, բայց ոչ Արճակի գվրության»։

վաղ գարնանից մինչև ուշ աշուն շրջում էին դաշտերում, պարտազանց հողատերերի ու պատահական անցորդների անասուններից պահպանելով ցանքերն ու խոտհարքները։

Նման պարտազանցներին կարգի հրավիրելու համար չէին զլանում դիմել մահակի օգնությանը։ Հիշյալ պահակները արգելում էին նաև կանանց ու աղջիկներին ցանված արտերից բանջար քաղելը։ Կուռուղչիների աշխատանքը թեթևանում էր սկսած խոտհնձից մինչև աշնանացանի կանաչելը, այսինքն՝ սեպտեմբերի սկզբները։

Կուռուղչիների աշխատավարձը որոշվում էր տարվա խոտհարքների ու ցանքատարածությունների չափերի հաշվով։ Կուռուղչիները ևս վարձվում էին ռես-մաջլիսի կողմից և իրենց վարձը հավաքում էին կալոցին, կալատեղիներում։

Նոբադարներ (գյուղի գիշերապահներ)։ Հայլը զենք կրելու իրավունք չունեին, իսկ գյուղը գայլերից ու թալանչիներից պաշտպանվելու նախապայմանը հրազենն էր։ Նոբադարները լինում էին գավառի քրդական գյուղերի քրդերից, նայած հանգամանքներին, երկու կամ երեք հոգի։

Սնվում էին հերթականորեն՝ գյուղի ունևոր ընտանիքներում։ Այդ հերթականությունը որոշվում էր ռես-մաջլիսի կողմից։ Որպես լեռնաբնակ ու առողջ տղամարդիկ, նոբադարները աչքի էին ընկնում լավ ախորժակով, բայց ոչ ծայրահեղ պահանջկոտությամբ։ Սակայն տանտերերն իրենք էին մտածում նրանց սնունդը լավ անել, այն է՝ անպակաս լիներ ձվածեղը, յուղով շաղախած փոխենդն ու ճմուռը և այլն։

Նոբադարներին կերակրելու պարտավորությունից զերծ էին մնում չքավոր ընտանիքները, այրիները և այն պանդխտածների ընտանիքները, որոնց տներում հասուն տղամարդիկ չկային։

Նոբադարները վարձվում էին ռես-մաջլիսի կողմից՝ հնչուն դրամով։ Նրանց վարձը լինում էր յուրաքանչյուրին երեքից հինգ հարյուր ղուռուշ։ Այս գումարը բաժանվում էր գյուղի տնտեսությունների վրա, ըստ նրանց կարողության։

Նախուրդներ։ Սրանք երկուսն էին, որոնց նույնպես վարձում էին ռես-մաջլիսները։ Աշխատավարձը տալիս էին այն ընտանիքները, որոնք իրենց անասունների համար առանձին վարձած հոտաղներ չունեին։ Վարձատրվում էին ըստ իրենց արածեցրած անասունների գլխաքանակի, յուրաքանչյուր անասունին՝ մեկ ոբեկ ցորեն կամ երկու ոբեկ գարի։ Աշխատավարձը հավաքում էին կալոցին իրենք նախրորդները։ Մատղաշ հորթերն ու գոմշաձագերը նախիր չէին ուղարկվում։

ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԱՋՄԸ

Եկեղեցին։ Գյուղն ուներ սուրբ Գևորգ անվամբ բավականին մեծ ու լուսավոր եկեղեցի։ Այն շինված էր 1878 թ. շեյխ Ջալալեդդինի հրոսակների կողմից հրդեհված նախկին համանուն եկեղեցու հիմքերի վրա։

Եկեղեցու հիմքը մի մետրաչափ քարերով էր շարված, մնացածը հում աղյուսից էր։ Դրսից բարձրանում էր մի մեծ գմբեթ և մի փոքրիկ զանգակատուն, մնացած կտուրը հարթ էր։ Ներսից, հենց դռան մոտից, շենքի մի մասը ճաղերով անջատված էր ընդհանուր եկեղեցուց։ Այդ մասը երկհարկանի էր։ Դա կանանց բաժանմունքն էր, վերևում՝ երիտասարդ հարս-աղջիկներն էին, ներքևում՝ տարեց կանայք։ Եկեղեցու հինգ զույգ փայտե սյուները ժամանակին գնվել էին տասը մեծատոհմիկ արճակցիներից, և նրանց ալեհեր ժառանգորդները եկեղեցի գալիս կանգնում էին իրենց պապենական սյան տակ։

Մի քանի էժանագին սրբապատկեր, խաչաղարդ ժամագիրք, մի արծաթյա սկիհ, զույգ ծնծղա, երկու խշոց, մի զույգ հին փիլոն, մի քանի մոմակալ, խորանի չթե վարագույր, երկու տասնյակ չթե ժամի շապիկ, մկրտության կոնք, մի երկու բուրվառ և հատակին փռված խսիրներ, մեկ էլ նախկին սուրբ Գևորգից մնացած զանգը։ Այս էր սուրբ Գևորգ եկեղեցու ամբողջ գույքը։ Եկեղեցուն էր պատկանում նաև 1907 թ. աշխատանքի գցած (դեռ 1891 թ. կառուցված) ձիթհանը։

Հոգևորականները։ Քահանա։ Արճակի եկեղեցուն միշտ էլ սպասարկել են երկու քահանա։ Ավագ քահանան ավագության պատվին էր արժանանում իր տարիքի և քահանայական պաշտոնի վաղեմության շնորհիվ։ Քահանաներն առանձնակի վարձատրվում էին կնունք, պսակ և թաղում կատարելիս։ Բացի այդ, յուրաքանչյուր ծուխ քահանային էր ընծայաբերում տարեկան մեկ օխա յուղ, ինչպես և մի սարակ (աշխատող) էր ուղարկում քահանայի դաշտային աշխատանքներն անելու։ Երբեմն, տոնական պատարագների պահերին, եկեղեցու ավագ տիրացուն, մի ձեռքով ծխացող խնկաբուր բուրվառը թափահարելով, մյուս ձեռքին փոքրիկ թասը բռնած, մոտենում էր աղոթողներին ու մրմնջում, օրինակ՝ «խունկ-մոմ», «Այսմավուրքի» կամ «ժամտան խամար» և այլն։ Աղոթողները տասական կամ շատ-շատ քսանական փարա էին գցում թասի մեջ, դրանով մասնակցելով եկեղեցուն խունկ-մոմ, Այսմավուրք և այլ սլիտանի բաներ գնելու համար հավաքվելիք դրամական հանգանակությանը։

Բայց կար նաև «ժամվորի թաս», այսինքն՝ հանգանակություն այդ օրվա պատարագ մատուցողի օգտին։ Եվ հացառատ, բայց հնչուն դրամից միշտ պակասություն ունեցող արճակցիները, նույն չնչին տասը փարաներն էին գցում «ժամվորի թասի» մեջ։

Ծննդյան տոներին քահանան ժամհարի և երկու սարկավագի ուղեկցությամբ շրջում էր իր ծխի տները տնօրհնեքի։ Տանտիկիններն ալյուրի մաղի վրա երկու լավաշ էին դնում, քահանան օրհնում էր տունն ու ալյուրի մաղը, ժամհարը վերցնում էր հացը, դնում իր չվալը, իսկ քահանան մաղի վրա դնում էր Հիսուսի խաչելության պատկերով կնքված կլորավուն նշխարը։ Օրհնված տան տիկինը քահանայի ձեռքի խաչն ու Ավետարանը համբուրելիս Ավետարանի վրա էր դնում տնօխանելաև (տունն օրհնելու վարձը), որը լինում էր արծաթե քառասուն փարանոց կամ երկու կուռուշանոց։ Տնօրհնեքի փողը որոշակի չէր՝ ով ինչքան տար։

Նույն գործողությունն էր կրկնվում նաև Քրիստոսի հարության տոնին, միայն այդ օրը մաղի վրա դրված երկու լավաշին ավելացվում էր նաև չորս կարմիր ձու՝ երգեցիկ մանկահասակ սարկավագների համար։ Պասակի, կնունքի և թաղումի համար կանխատեսված հնգական կուռուշ վարձը պարտադիր չէր կանխիկ վճարել, սակայն նման արտակարգ դեպքերում քահանան պատրաստակամորեն գնում և կատարում էր իր հոգևոր դերը։ Նշանդրեքների ու հարսանիքների ամենակարևոր անձնավորությունը քահանան էր և ամենաառաջին հրավիրյալը նա էր լինում։

Լուսարար։ *Արճակում լուսարարը եկեղեցական պծով հասարակական աշխատող էր, որն իր դերն անշահախնդրությամբ կատարում էր։ Լուսարարը հսկում էր «ճրագ-լուսի» վրա։ Առավոտ-երեկո, ժամասացությունը սկսվելուց առաջ, նա էր վառում եկեղեցու ճրագները։ Լուսարարն էր գնում գործածվելիք մոմն ու խունկը, հոգ տանում պատարագների պահերին օրհնվելիք գինու մասին։ Քահանայի հետ լուսարարն էր պատրաստում եկեղեցում բաժանվող ծխախոտի թղթի նրբությամբ պանցրացը և խաչելության կնիքով կլորավուն նշխարը, պատարագի պահերին լուսարարն էր աղոթողներին պանցրաց բաժանում, հետևում ավետարանների ու այլ սրբությունների պահպանմանը, ինչպես նաև ժամի շապիկների մաքրությանը։*

Տարեկան մի քանի անգամ, պատարագների արարողության պահին, ինչպես պատարագիչ քահանայի օգտին էին հանգանակության թաս պըտտեցնում աղոթողների շարքերում, նույնպես և լուսարարի օգտին՝ տարին երկու, թե երեք անգամ, աղոթողների շարքերում պտտեցնում էին լուսարարի թասը։

Ժամհար։ *Սրա պարտականությունն էր օրը երկու անգամ, այսինքն՝ այգաբացին ու վերջալույսին, եկեղեցու զանգեր տալը, ճրագները ձեթով լցնելը, նախօրոք դրանց կարճացրած պատրույգները փոխելով նորերով, եկեղեցու կտուրը ձնից մաքրելը, խոիրներով ծածկված հատակն ավլելը և այլն։*

Ժամասացություններին ժամհարն ամենաառաջինն էր եկեղեցի մտնում և գնում ամենավերջինը։ Նրա մոտ էր գտնվում եկեղեցու բանալին։ Գյուղում մահացություն լինելու դեպքում, առաջինը ժամհարն էր հայտնվում ննջեցյալի դռանը, ուսին դրած մշտապես եկեղեցու սրահի մի անկյունի պատին հենված նաշը։ Եթե ննջեցյալը տղամարդ էր, ապա նրան լողացնող երկուսից մեկը ժամհարն էր, ննջեցյալին եկեղեցի տանող նաշակիրներից առաջինը նորից ժամհարն էր, եկեղեցում տղամարդ ննջեցյալին պատանողը նորից նա էր։ Նա ննջեցյալին, նրա հարազատներին հավասար, ուսերի վրա հասցնում էր մինչև գերեզմանը։

Ժամհարի աշխատավարձն էր՝ հարուստ տներից, կալոցին, տունը չորս որեկ ցորեն, տարին մեկ անգամ, յուրաքանչյուր տնից յոթական հաց (որը տանտիկիններն աղոթելու գնալիս իւրնք էին տանում եկեղեցի), ինչպես նաև տրնօրհնեքների օրերին ամեն մի օրհնված տնից՝ երկուական հաց։

Տիրացու։ *Արճակի եկեղեցու տիրացուները լավ ձայն ունեցող, գրագետ, երիտասարդ մարդիկ էին, որոնք այդ դերը կատարում էին կամավոր։ Տիրացուներից մի քանիսը եկեղեցու հոգաբարձուներ էին, մի քանիսը՝ դպրոցի հոգաբարձուներ և տիրացվական դերը կատարում էին ոչ թե կրոնական նեղ նախապաշարումներից ելնելով, այլ երաժշտության սիրուն, ժողովրդի հանդեպ ունեցած հարգանքից և այլն։ Տիրացվական դեր կատարելուց հետո, այդ մարդիկ մտնում էին երկրպագուի իրենց բնական դերի մեջ։*

Սարկավագ։ *Սարկավագները դպրոցի բարձր դասարանցի, լավ ձայն ունեցող աշակերտներն էին։ 14—15 տարեկան այդ պատանիները, ժամի շապիկը հագներին, մասնակցում էին երգեցողությանը, խշշոցներն էին շարժում, նեղ ու երկար թղթե ժապավենի վրա գրված Դանիել, Եսայի*

մարգարեների ընթերցվածներն էին կարդում, հաղորդության պահերին, հաղորդություն ավող քահանայի աջ ու ձախ կողմերում նստած, վառ կերոնները ձեռներին, «աշակերտություն» էին անում, տնօրհնեքներին, քահանայի հետ տներն էին օրհնում՝ իրենք ևս իրենց բաժինը երգելով, հարսանիքի օրերին, պսակի ժամանակ, մոմը ձեռներին կանգնում էին քահանայի ետևը, իսկ պսակի արարողությունից հետո, հարս-փեսայի առաջից դեպի դուրս ընթացող երգեցիկ խմբի մեջ էին մտնում։

Այս ամենն իրենց հասակակից տղաների համեմատությամբ առավելություն էր, սակայն առավելագույնն այն էր, երբ ծնողները նրանց համար նոր ժամաշապիկ էին կարում։ Նոր ու իրենց հասակին համեմատ կարված ժամի շապիկը հագած եկեղեցու բեմում հայտնվելը, հպարտությամբ էր լցնում թե՛ աշխարհի չարին ու բարուն դեռ անծանոթ մանուկների, թե՛ նրանց ծնողների հոգին։

Երեցփոխան։ Սա ընտրվում էր համայնքի կողմից։ Երեցփոխանն առհասարակ գյուղի համբաներից էր։ Նա պետք է լիներ ծանրաբարո, կրոնապաշտ ու տարեց անձնավորություն և մանավանդ՝ հյուրընկալ ու լայնսիրտ։

Երեցփոխանը պարտավոր էր հոգ տանել և՛ եկեղեցու կարիքներին, և՛ դպրոցը բարեկարգ պահելուն։ Դպրոցի դռներին փականներ դնելը, լուսամուտների ապակիներ գցելը, թիթեղե վառարաններն ու վառելիքն առնելը, դպրոցի ու եկեղեցու կտուրները սվաղելը, ուսուցիչներին բնակարանով ապահովելը և խոստացված քանակությամբ ալյուր տրամադրելը, եկեղեցապատկան միակ շահութաբեր կետի՝ ձիթհանի անխափան աշխատանքին հետևելն ու ստացված շահույթի նպատակահարմար օգտագործումը մտնում էին երեցփոխանական պարտականությունների մեջ։

Երեցփոխանի տանն էին իջևանում կրոնական դործի հետ որևէ առնչություն ունեցող ուղևորները, ինչպիսիք էին ամեն տարի եկող Շատախի «Փյութկի» սուրբ Գևորգի նվիրահավաքները, Պարսկաստանից Մուշի սուրբ Կարապետ ուխտի գնացողները և Թիմարի հուշակավոր Տիրամոր վանքին ապավինող, «Տիրամոր խեղճ» կոչված հիվանդները (բորոտները), զանազան հանգանակության կոնդակ ունեցող տարեց ու սնանկ, սակայն լրջախոհ ու հարգարժան մարդիկ, որոնց տնե-տուն ման գալուն երեցփոխանն ինքն էր ընկերակցում և ստացված հացահատիկը վաճառում և այլն։

Պարսկաստանի սահմանադլխային Սարա փոքրիկ քաղաքի և վիլայեթի կենտրոն Վան քաղաքի բանուկ ճանապարհի կենտրոնում ընկած Արճակում միշտ էլ հանդիպում էին կրոնական գծով երթևեկողներ, և նմանների համար իջևանատուն չունեցող Արճակում օրինական իջևանատունը երեցփոխանի տունն էր։

Հոգաբարձու։ Հոգաբարձուները ընտրվում էին համայնքի կողմից։ Սրանք պետք է լիներն կրոնական անոտիապաշտական նախապաշարումներից զերծ, գրագետ և լուսավոր մտքի տեր մարդիկ։ Մինչև ընտրվելը նրանք դպրոցի նկատմամբ ցուցաբերած շահագրգռվածությամբ արդեն շահած պետք է լինեին համայնքի վստահությունը։

Հոգաբարձուները հինգից-յոթն էին։ Սրանք Բաքու քաղաքում գտնվող «Կրթասիրաց միության» հետ համաձայնեցնելով, բանակցություններ էին վարում Վանի «Գավառների կրթական գործը» դեկավարող մարմինների ու Առաջնորդարանի հետ՝ ուսուցիչներ վարձելու խնդրում, երաշխավորում վարձվելիք ուսուցիչների ոճիկի, բնակարանային և այլ կենցաղային պայմանների ապահովումը։

Հոգաբարձուներն իրենք էին քաղաքից առնում անհրաժեշտ դասագրքերը, տետրերն ու գրենական այլևայլ պիտույքները և դասերն սկսվելուն պես բաժանում աշակերտներին, ծնողներից գանձելով դրանց արժեքը։ Հոգաբարձուները հաճախակի լինում էին դպրոցում, տեղեկանում այնտեղի դրության մասին ու պակասներն անմիջապես լրացնում։

Նրանք թե՛ ուսուցիչների հետ էին ամուր կապ պահպանում, թե՛ Բաքվի միության հետ գրավոր հաղորդակցվում ու այնտեղից տրվող հրահանգների համաձայն գործում։ Մի խոսքով, հոգաբարձուները գյուղական մտավորականներն էին։ Դպրոցի գործը նրանք ինքնուրույն չէին վարում, այլ իրենց հաշվետու էին համարում Բաքվի «Կրթասիրացի» նախագահ Մարգար Հյուսյանի առաջ, որը կրթված ու բանիմաց մի անձնավորություն էր (հիմնադիրն էր եղել այդ դպրոցի ու «կրթասիրաց միության»)։ Թեպետ հիշյալ անձնավորությունը նյութական անապահով վիճակում էր, բայց մեծ կապեր ուներ Բաքվի հայ մտավորականների հետ և նամակային հարաբերություն էր պահպանում Վանի Առաջնորդարանի և գավառի կրթական գործով զբաղվող մարմնի հետ։

Հոգաբարձուները երեցփոխանի հետ միաձույլ էին աշխատում ու ջանք էին թափում ոչ այնքան հկեղեցին բարեկարգելու, որքան դպրոցը լավ վիճակում պահելու ուղղությամբ, ինչքան դա հնարա-

վոր էր Թուրքիայի պես երկրի գյուղական պայմաններում։

ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԱՎԱՔԱՏԵՂԻՆ

Համայնքը որոշակի ժողովատեղի չուներ։ Համայնական հարցերը, մեծ մասամբ արծարծվում էին գարնանն ու աշնանը, ու ժողովատեղին Փոս թաղում գտնվող «Պաղում խաչերին» մոտիկ մի պատի հովանին էր, որի դիմաց թաղված էին 1896 թ. նահատակված արճակցիները։ Այս վայրը ընդհանրապես գյուղի ծերունիների նստելու սիրած տեղն էր, որը ամենահարմարն էր խոսելու ու վիճելու համար, քանի որ հեռու էր կառավարական պաշտոնյաների աչքից։

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԿԵՐԻ ՎՃԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

Պետական հարկերի հավաքը այնպես էր դասավորվում, որ յուրաքանչյուր անգամ, հարկահավաքները տարբեր մարդիկ էին լինում։ Այսպես, հողային հարկը միշտ անփոփոխ էր, քանի դեռ տվյալ տնտեսությունում չէր կատարվել հողային փոփոխություն, այսինքն՝ չէր գնվել նոր հողակտոր կամ ունեցած հողից որևէ վաճառք չէր կատարվել ու նման փոփոխությունը պետականորեն չէր ձևակերպված։

Հողային հարկ։ Հավաքումը կատարվում էր հետևյալ կերպ։ Հունվարի վերջերին Եյուֆուս մյուդուրը (հարկային բաժնի պետ), Ֆյաթիքի (գրագիր), սանդխֆյարի (գանձապահ), ռեսի, ազայի և երկու ոստիկանի ուղեկցությամբ, շրջում էր տներ-տուն, ստուգում տվյալ տնտեսությունում պահպանված անցյալ տարվա հողային հարկերի վճարման համար տրված ընկալագրերը, հենց տեղնուտեղն էլ ստանում ընթացիկ տարվա հողային հարկն ու տալիս էր նոր ընկալագրեր։

Եթե պատահեր, որ տնտեսությունը հնարավորություն չունենար մինչև այդ օրը պատրաստած լինել վճարելիք դրամը, ապա տնտեսության ղեկավարը ևնթակա էր բանտ նստելու[2]։

Մարդուն բանտ տանելը ոչ միայն անպատվություն էր, այլև աղետ, որից խուսափելու համար բոլորն էլ նախօրոք պետք է պատրաստած լինեին տուրքը։ Իսկ որևէ պատճառով հարկը պատրաստ չունեցողին, այսինքն՝ բանտարկվելու աղետին ևնթարկվածին օգնության էին հասնում հարևան-բարեկամները, երաշխավորությամբ կամ իրենց հարսների ոսկեդրամ ականջօղերը տրամադրելով, որպեսզի վերանար բանտ տանելու խնդիրը։

Գլխահարկ։ Նույն ձևով, նույն հիմունքներով և միաժամանակ էին գանձում գլխահարկերը։ Գլխահարկին ևնթակա էին ընտանիքի չափահաս, արու անդամները։ Այս հարկն իր քանակով ամենածանրն էր։ Գլխահարկը ծանրացնում էին հենց իրենք՝ նյուֆուս մյուդուրները։ Ապրելով հայերի տներում, օգտվելով նույն տան բարիքներից, նրբանց աչքից չէին վրիպում ոչ միայն տվյալ տան, այլև ամբողջ գյուղում կատարված մահացության դեպքերը։ Սակայն ռեսի ու ազայի կողմից նրանց հայտնված մահացածի անունն ու ազգանունը և խնդրանքը՝ ննջեցյալին ազատել գլխահարկից, թողնվում էր անուշադիր, ձգձգվում տարիներով, տվյալ ննջեցյալի անունով պահանջագիր էր ներկայացվում և գլխահարկ գանձվում։

Դամշուտ (անասնահարկ)։ Ըստ օրենքի, հարկ պիտի վճարվեր երեք տարեկան խոշոր եղջերավորների և երկու տարին լրացած ոչխարների ու այծերի համար։ Բայց այս հարկի հաշվարկը Արճակում այլ բնույթ ուներ։ Փետրվարի վերջերին կամ մարտի սկզբներին, երբ դեռ ոչխարները դուրս չէին տարվել արոտի, գալիս էին դամշուտչիները, մոտ քսան հոգի, որոնք նույնպես ռեսի, ազայի և մի երկու ոստիկանի ուղեկցությամբ շրջում էին գյուղամիջում, այն էլ ոչ միայն ոչխարատերերի, այլ հաճախ նրանց հարևանների տները։ Դամշուտչիները չափազանց խարդախ ու ստոր մարդկանց հավաքածու էին։ Նրանք ստուգում էին ոչ միայն գոմերն ու մարագները, այլև ծոներատները, մառաննները, մթերանոցները, ամենուրեք՝ մայունի ու բառաչի ձայներ արձակելով, որպեսզի հայտնաբերեին թաքնված անասուններին, թեև Արճակում երբեք նման դեպքի չէին հանդիպել։ Բացարձակապես ստում էին՝ կավըռին (տարին լրացրած արու գառին) և ռոջաչին (տարին լրացած էգ գառին) հաշվում էին հղի ոչխար ու դնում հարկի տակ։ Շնորհիվ նրանց այս սոսկալի խարդախության, Արճակի անասունների թիվը գերազանցում էր իրականությանը, որովհետև երինջներին հաշվում էին հղի կով, դանաներին (երկու տարեկան արու խոշոր եղջերավորներին) հաշվում էին լծկան։

Դամշուտչիներն իրենց հաշվարկումն ավարտելուց հետո, անմիջապես գանձում էին դամշուտն ու գյուղից հեռանում։

---

[2] Բանտը Արճակի ոստիկանատան ախոռն էր՝ ուրիշ գյուղերի բանտարկյալների համար, իսկ եթե կալանվածը արճակցի էր, նրան ուղղակի տանում էին Վան, ուր և դատվելու էր։

Կերի տասանորդ։ *Այս տասանորդը հաշվողներն, ըստ իրենց դերի, կոչվում էին օթնյուֆուսչի (խոտի հարկահան)։ Օթնյուֆուսչիները փոքրաթիվ էին ու հեծյալ։ Նրանք սկզբում ստուգում էին, թե կառներում խոտի դեղ չկա՞, արդյո՞ք, մարագներում չի՞ թաքցված այն, ապա ձիերով շրջում կուռուղների տարածություններում, համրում հրնձրված խոտի խրձերը, դևռ չհնձված խոտհարքներն էին հաշվի առնում, ըստ որում, որոշելով հնձվելիքի քանակը, հաշվում էին կորնգանի ու առվույտի տարածությունները, որից հետո արտոնություն տալիս գյուղի հասապրակությանը՝ անասնակերը փոխադրելու մարագները։ Ըստ որում, հիշյալ արտոնությունը չէր վերաբերում անհատներին, այլ հաշվի էին նստում գյուղի կամ գավառի նյուֆուս մյուդուրի հետ, իսկ նյուֆուս մյուդուրը հայտնում էր գյուղի ռևսին, վերջինս էլ իր հերթին գիտեր, թե ցուցակում գրված այսինչ խոտհարքն ումն է պատկանում։ Օթնյուֆուսչիները հենց դաշտից էլ ուղևորվում էին գավառի մյուս գյուղերը՝ հաշվառում կատարելու, իսկ երբ վերադառնում էին, արդեն գյուղացիք պատրաստած էին լինում խոտի տասանորդ հարկը՝ հնչուն դրամով։*

Քյարխանաների[3] (շահութաբեր ձեռնարկությունների) հարկերը։ *Արճակում եղած ծառատանները պտղատու չէին, ուստի դրանցից հարկ չէր գանձվում։ Գյուղում կար վեց ջրաղաց, որոնցից երկուսը արևմտյան մարգագետնում էին։ Ժամանակի ընթացքում լճի ջուրը առաջ շարժվելով, խափանել էր դրանց աշխատանքը։ Արճակի նյուֆուս մյուդուրը հարկային ցուցակից չնչել էր այդ ջրաղացները։ Երկու ջրաղացը գյուղամիջումն էր, աշխատում էին աշնան ու գարնան ամիսներին և համարվում էին «իքինջի չլաշ» (երկրորդ կարգի աղաց)։ Դրանց հարկը այնքան էլ ծանր չէր։ Ջրաղացներից երկուսը գտնվում էին գյուղից մի քանի կիլոմետր հեռու՝ Արճակի հողային սահմանների եզերքին։ Սրանք նույն առվի ջրով էին աշխատում, այն էլ ամառ-ձմեռ անխափան, սպասարկում էին ոչ միայն արճակցոց, այլև շրջանի մի շարք քրդական գյուղերի։ Հիշյալ երկու ջրաղացները հարկային մարմինների կողմից համարվում էին «բիրինջի չլաշ» (առաջնակարգ աղաց) և ենթակա էին ամենաբարձր չափի հարկի։*

Գյուղում գոյություն ունեցող մեծ ձիթհանը, որ կառուցված էր 1891 թ. (բայց աշխատանքի էր դրվել 1907 թ.), պատկանում էր եկեղեցուն և հարկային ցուցակում չկար։ Սակայն անուղղակի հարկի էր ենթարկվում, որովհետև և՛ մյուդուրլըքի, և՛ փոլիսխանայի զանազան կարիքների համար գործածվելիք ձեթն այդտեղից էր տարվում։ Գյուղում ապրող պաշտոնյաների ընտանիքներին ևս քաղցր ձեթից առյուծի բաժին էր ուղարկվում և Արճակի ձիթհանի նման քյարխանայից միշտ մնում էր այնքան, որ բավականացնում էր ընդամենը եկեղեցու ու դպրոցի ճրագ-լուսին։ Երկրորդը վանից տան ձիթհանն էր և համարվում էր երկրորդ կարգի։

Բոստանների ու բախչաների հարկերի չափը որոշվում էր տեղական իշխանությունների, այսինքն՝ մյուդուրի ու նյուֆուս մյուդուրի կողմից։ Հարկը վճարվում էր միանվագ՝ կանխիկ դրամով և բոստանային բարիքներով։ Բոստանների և բախչաների թիվը կամ գրաված տարածությունները շատ չէին։ Մշտապես բոստան էին դնում Վարագի վանքին պատկանող երկուսից-երեք արտում, իսկ գյուղացիք իրենց հերթին նորից երկու իրար կից արտեր և մեկից երեք արտ բախչա էին անում։ Այս իսկ պատճառով էլ բոստանների ու բախչաների վրա դրված հարկը գյուղացոց ընդհանուր հաշվի մեջ չէր մտնում։

Հացահատիկի տասանորդ։ *Շահնաները (հացահատիկային տասանորդ հավաքողներ) թե՛ թվով, թե՛ գյուղում երկար մնալով գերազանցում էին մնացյալ բոլոր տեսակի հարկահավաքներին։ Նրանք գալիս էին կալսումները սկսվելուց առաջ և հեռանում կատավատի կալսումից հետո։ Շահնաների թիվը հասնում էր երեսունի։ Նրանք սովորաբար մնում էին Փոս թաղում, վերցնում էին երկու հատ մի հարկանի հոդա կամ ոչխարի գոմ, ներսից սվաղել տալիս, դրսից դռները փակում ու կնքում։ Կտուրի վրա բարձրանալով, հացահատիկը ներս էին թափում երդիկներից, մի ամբարում ցորենը, մյուսում՝ գարին։ Իսկ ոսպը վաղուց արդեն հավաքված էր լինում, կանջրակն էլ շատ ուշ էր հասունանում և երբևէ շահնաները դրանցիդ տասանորդ չէին կարողանում հավաքել։*

Շահնաները սովորաբար իրարից բաժանբաժան էին շրջում կալատեղերում։ Երբ որևէ ընտանիք մի թեղ արդեն ուներ, դիմում էր շահնաների գլխավորին և հայտնում, որ իրենք հերան ունեն անելու։ Թույլտվություն ստանալուց հետո

[3] *Քյարխանա բառը երկիմաստ էր՝ քյարխանաջի, քյարխանաջու որդի և կամ այլ ձևով արտասանվածը որևէ անհատի հասցեին ամենածանր հայհոյանքներից մեկն էր, որովհետև այդ դեպքում բառի իմաստը բացասական էր։ Այդ նշանակում էր՝ անբարոյական տուն պահող և ստոր ճանապարհով շահույթ ստացող նման մարդու որդի։ Սակայն քյարխանաջի բառն ուներ և շահութաբերի՝ պատվավոր կոչման իմաստ, մարդ, որ ուներ քյարխանա, ասենք՝ ջրաղաց, ձիթհան, ներկատուն, չուլհականոց և այլն։*

միայն կարող էին սկսել հերանը։ Շահնաներից մեկը հայտնվում էր տվյալ կալատեղը և մնում այնքան, մինչև ցորենը մաղվեր։ Եթե քամին էլ դադարել էր, և հերանել չէր լինում, թեղը լրիվ հերանված չլինելու պատճառով ցորենի չափումը հետաձգվում էր։ Լիներ լրիվ մաղված, թե առանց մաղելու, ցորենը փոքրիկ բրգի ձև էին տալիս և վերից վար հատուկ տախտակե կնիքներով կնքում էին։ Հաջորդ օրը կնիքները եղծված գտնելու դեպքում, կալատիրոջը տուգանում էին։ Նման անախորժություններից խուսափելու համար կալատերերը օր ու գիշեր հսկում էին շեղջը, որպեսզի պատահական անասուն կամ շուն չկոխկրճեր։

Երբ հերանվում ու մաղվում էր ամբողջ թեղը, ապա շահնաների մի խումբ հայտնվում էր շեղջի մոտ ու սկսում չափել։ Չնայած այդ հարկը կոչվում էր տասանորդ, սակայն գանձվում էր ութանորդի հաշվով, այն է՝ յոթ չափ լցնում էին ցորենատիրոջ կողմը, մեկը՝ իրենց կողմը, այն էլ այսպես՝ առաջին չափը լցնում էին իրենց, հետո յոթ չափ կալատիրոջ կողմը. դուրս էր գալիս, ասենք, 27—28 չափ, ապա շահնաներին պետք է հասներ երեք ու կես չափ, այնինչ վերցրած էին լինում չորս ու կես։

Այս բոլորով հանդերձ, շահնաները (որոնց մեջ միշտ էլ լինում էին հողագործի ղավակներ), բոլոր տեսակի հարկահավաքների համեմատությամբ, ամենամեղմաբարո և ամենանահապետական հոգու տեր մարդիկ էին։ Հացահատիկը չափելիս, մանավանդ, եթե քանակը շատ էր լինում, նրանց դեմքերին արտահայտվում էր հացը հարգող մարդու ուրախություն։ Առաջին չափը դատարկելիս բարձրաձայն ու միաբերան կանչում էին՝ բիր, ալլահ, բիր։ Երկրորդ չափը դատարկելիս կանչում էին՝ իքի, ալլահ, օլ վաքիլ (երկու, աստվա՛ծ, եղի՛ր երաշխավոր)։ Երրորդին՝ նորից էին կանչում՝ ուչ, ալլահ, վերմա բիդա սուրչ (աստվա՛ծ, մի տուր մեզ հանցանք)։ Ապա լռելյայն կատարում էին աշխատանքը, մինչև քսաներորդը։ Սովորաբար քսաներորդ չափը կոչվում էր տալյա։ Եթե չափվող ցորենը եղել էր քսան չափ, ապա մի տալյա էր խփվել, եթե եղել էր քառասունմեկ չափ՝ երկու տալյա, իսկ եթե երեսունինը չափ էր, նորից մի տալյա էր։ Տասնինն ու կես չափ ցորենը տալյայի չէր հասնում։

Յուրաքանչյուր տալյան, անկախ այն բանից, թե արտատիրոջն էր բաժին ընկնում, թե հարկահավաքին, այդ չափը լցնում էին գլխե-գլուխ (առանց հարթելու դատարկում էին), բայց նախքան դատարկելը շահնաները մի պահ կանգ էին առնում, բարձրաձայն ու երգեցիկ, հատ-հատ արտասանում քսան մաղթանք. աշխարհին՝ խաղաղություն, թագավորներին՝ սեր-միություն, հողագործին՝ առողջություն, հողին՝ բերրիություն, լծկանին՝ ուժ, բերքին՝ առատություն, ցավին՝ պակասություն, հացին՝ էժանություն, մահին՝ թանկություն, անձրևին՝ չափավորություն, աստծու ողորմությանը՝ անչափելիություն և այլն։

Շեղջի տակ որքանով շատ էր չափված ցորենը, այնքան էլ երբեմն մեկ մատի հաստությամբ թողնում էին առանց չափելու, որպես «կալեմաստ» (կալից մաս)։ Դրա մոտ էին կանդնում տասնյակ աղքատ մանուկներ, որոնք մեծ մասամբ ուրիշ գյուղերից էին այդ օրերին հավաքվում Արճակ, ու արտատերն այդ շեղջատակը կուշերով լցնում էր նրանց տոպրակները։ Շահնաների կողմից շեղջի տակն արտատիրոջը թողնելը, որպես կալեմաստ, և արտատիրոջից՝ այդ ցորենը չքավորներին բաժանելը, դարերի խորքից եկած, սրբագործված սովորություն էր։

Երբ չափվելիք ցորենը շատ էր լինում, կալատերը մի քանի մաղ ցորեն էր ուղարկում բոստան՝ սեխ ու ձմերուկի հետ փոխանակելու և բերում ու հյուրասիրում էր շահնաներին։ Այս հյուրասիրությունը, որ կոչվում էր «բողազ թրջել» նույնպես դարավոր սովորույթ էր։

ԴԱՏԱՎԱՐԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐԸ

Արճակցիք ատելություն և թերահավատություն էին ցուցաբերում Օսմանյան դատարանի հանդեպ։ Ուստի, թեպետ տարիներ շարունակ մոտիկ էին գտնվում թուրք պաշտոնեությանը, այնուամենայնիվ, չէր լինում դեպք, որ իրենց մեջ ծագած վեճերի կապակցությամբ գործր հասցնեին մյուդուրին։ Ծագած վեճերը նրանք հարթում էին յուրովի։ Ջրի համար վեճի բռնվածներին, իրար հետ գժտված հարևաններին, ընտանեկան բաժանումների առթիվ ծագած աղմուկ-աղաղակներին միջամտում էին տարիքավոր հարևանները։ Հաշտություն չկայանալու դեպքում կանչում էին ռես-մաջլիս։

Դատաստանը լինում էր՝ նախատինք հանցավոր ճանաչված կողմին, կշտամբանք, վնասի փոխհատուցման որոշում, և որքան էլ անարդար համարվեր ռես-մաջլիսի կայացրած վճիռը, որքան էլ կռվող կողմերի մեջ շարունակվեր վեճը, գործը կառավարությանը չէր հասցվում։ Եթե հասցվեր, ապա նման քայլն անողը շրջապատի ատելությանն էր արժանանում։

ԿՈՆԱԽՆԵՐ

Ինչպես հատկանշական է աշխարհի բոլոր ազգերի հոգի մշակներին՝ օտարականի հանդեպ դռնբաց լինել ու նրա հետ կիսել իր վերջին կտոր հացը, այնպես էլ արճակցին հոգատար էր իր շեմը մտնող ամեն մի օտարականի հանդեպ։ Իսկ Արճակը, որպես բանուկ ճանապարհի վրա ընկած հանգրվան, շեմք կոխողներ շատ էր ունենում։

Խաղաղ աշխատանքի տեր ուղևորները, ինչ ազգից էլ լինեին, մտնում էին պատահած տան բաց դռնից ներս, նստում սյան տակ կամ փայախան էին մտնում, տեղավորվում վառ բուխարու կողքին և աստծու այդ հյուրերը շնորհակալությամբ էին ընդունում տանտիրոջից իրենց մատուցված ուտելիքն ու դիշերելու ապաստարանը։ Հաջորդ օրը նրանք գնում էին իրենց ճանապարհը, երբեմն հետները տանելով տանտիրոջից տրված ճամփապարենը, երբեմն՝ դատարկաձեռն։ Սակայն միշտ էլ թողնում էին «շեն մնաք» մաղթանքը։

Այդպես էին վարվում ոչ միայն քրիստոնյա հյուրերը, ոչ միայն հայերը, այլև քուրդ հասարակ, խաղաղ հողագործները, նույնիսկ զինյալ ու աներկյուղ քուրդ ավազակները և գող, խաբեբա մահմեդական դնչու-մաղագործները։

Տարին մի քանի անգամ Արճակում հայտնվում էին Պարսկաստանից Վան գնացող քարավանները՝ ուղտերի շարաններով։ Պարսիկները հայերի ուտելիքից խորշում էին, ուստի ուտելիքից չէին օգտվում, ոչ էլ տներն էին մտնում։ Լիներ ամառ, թե ձմեռ, նրանք կծկվում էին իրենց ուղտերի կողքին։ Ուղտերի համար ստացած խոտի արժեքը նրանք փոխհատուցում էին իրենց բեռան մթերքից՝ լիներ մի քիչ բամբակ, չամիչ փշատ, դոշաբ, մանրած կարմիր տաքտեղ, մի խոսքով նրանք անպայման որևէ բանով փոխարինում էին ստացած անասնակերն ու վառած աթարը։ Սրանց բոլորին էլ արճակցիք ոչ թե ասում էին կոնախ, այլ պարզապես «դյալան-գիդան» կամ «իկող-կընացող»։

Արճակցու համար կոնախները տեղից տեղ փոխադրվող ասկյարներն էին, ոստիկանական խմբերը, պետական նշանավոր, թե աննշան պաշտոնյաները, համիդիե զորախմբերը։ Լինեին նրանք փոքրաթիվ, թե շատավոր, հետիոտն, թե ձիավոր, միևնույն է, արճակցիների համար սերնդեսերունդ կոչվել էին կոնախ։

Կոնախները հասնելով գավառապետարանի հրապարակը, անմիջապես վրդովմունք էին արտահայտում, եթե դղիրը շուտափույթ չէր ներկայանում։ Այդպիսիներին դղիրն անմիջապես բաժանում էր ունևորների տների վրա, սպասարկու նշանակելով չունևոր և կոնախ ընդունելու հնարավորությունից զուրկ գյուղացիներին։ Կոնախները խստապահանջ էին։ Նրանց ձիերի առջև անմիջապես ոչ միայն խոտ պետք է դրվեր, այլև տոպրակները գարի լցվեր։ Շատերը չէին բավարարվում ձվածեղով կամ ձավարե փլավով, այլ պահանջում էին հավ մորթել, եթե համոզված էին, որ իրենք կարող են այնքան ժամանակ մնալ գյուղում, մինչև հավը եփվեր։ Դիշերողները պահանջում էին մաքուր անկողին, տեղի-անտեղի մտրակում էին սպասարկու գյուղացուն, հայհոյում տանտիրոջ հավատն ու բոլոր տեսակի սրբությունները, հաշվի չառնելով դիմացինի պատկառելի տարիքը։

Այս ամենն արճակցու համար անսովոր չէր։ «Դե, հյուքմաթի (իշխանության) շունն են, հո իսկական շուն չեն, որ հաց տվող ձեռքերը չկծեն», պատում էին ծերերը և պատմում, որ վաղ ժամանակներում այդ կոնախները հյուրասիրվելիս՝ «դիշ քրասի», այսինքն՝ ատամնավարձ էին պահանջում տանտիրոջից։ Ջնայած նման բռնություններին, այնուամենայնիվ, իգական սեռի պատվին դիպչել նրանց մտքովն իսկ չէր անցնում։

1908 թ., օգոստոսյան սահմանադրությունից հետո, կոնախների նման կամայականությունները վերջ էին գտել, սակայն նրանք նորից անվճար կերակրվում էին։ Ահա թե ինչու, արճակցին ցորեն էր ցանում այնքան, որքան իր կարիքների տասնապատիկն էր և խոտ ու առվույտ դիզում այնքան, որքան իր գործածելիք կերի քսանապատիկն էր։

ԱՐՃԱԿԻ ԴՊՐՈՑԸ

Շենքը գտնվում էր գյուղի արևելյան մասում և երևում էր գյուղի բոլոր կողմերից։ Դա լայն տարածության կենտրոնում ընկած միհարկանի շինություն էր, գետնից երկու աստիճան բարձր, կառուցված 1899 թ. և, ինչպես գյուղի մնացած նորաձև շինությունները, հիմքից վեր մի երկու շար էր քարով շարված, մնացածը հում աղյուսից էր։

Դպրոցը բաղկացած էր ընդամենը երկու դասարանից և մեկ ուսուցչանոցից։ Հատակը տախտակից էր։ Դասասենյակներում դրված էին կո-

պիտ, երկար նստարաններ ու սեղաններ։ Կտուրը տափակ էր, լուսամուտները՝ լայն, երկաթե վանդակներով ամրացված և ունեին ապակեպատ փեղկեր։ Շենքը տաքացվում էր թիթեղե վառարաններով։

Դպրոցի առաջն ընկած լայն տարածությունը ծառայում էր, որպես աշակերտների խաղահրապարակ, իսկ ետևի արտը վերածված էր գերեզմանոցի։

Դեռևս 1870 թ., երբ Արճակը չուներ ոչ այդ շենքը և ոչ էլ կրթական գործն էր ապահովված, դպրոցի դեր էր կատարում գյուղի ավագ քահանա տեր Կարապետի փայտախիչ հոգան, ուր քահանան մոտ քսան տղաների տախտակե գրակալով տառեր էր սովորեցնում։ Տարիներ հետո էր, որ Խրիմյան Հայրիկի հիմնադրած Վարագի ժառանգավորաց ուսումնարանի անդրանիկ շրջանավարտներից երկու երիտասարդ (Արճակից՝ Մարգար Հյուսյան-Հովհաննիսյանը և Վան-Տոսպի Պողանց գյուղից՝ Մովսես Ջաքարյանը) եկան Արճակ, գյուղացոց օժանդակությամբ կառուցեցին դպրոցի շենքն ու իրենք էլ դարձան դպրոցի ուսուցիչներ, այն էլ առանց վարձատրության։ Դպրոցն արական էր և կոչվում էր Սուրբ Մեսրոպյան։ 1894 թ. դպրոցը վերածվեց թուրքական զորանոցի, մինչև 1895-ի հունիսյան կոտորածները։ Կոտորածի ժամանակ թալանվել էր դպրոցի աղքատիկ կայքը, քանդվել դռներն ու լուսամուտները, սակայն գյուղացիք նորից շինեցին։

Դրամ վաստակելու համար ժամանակավորապես Բաքու պանդխտած արճակցիք հիմնեցին Արճակի Կրթասիրաց միությունը, որը հիմնավորապես կարգավորեց դպրոցական գործը և դպրոցի ուսուցիչներին դրամով վարձատրելու հարցը։

Դրամական կանխիկ վարձատրության շնորհիվ, Արճակի դպրոցում սիրով էին գալիս պաշտոնավարելու Վան քաղաքի լավագույն ուսուցիչները, ինչպիսիք էին ներկայումս Երևանում ապրող, վաստակավոր ուսուցիչ (այժմ կենսաթոշակառու) Արսեն Հացագործյանը, Սփյուռքում հրատարակչական գործով զբաղվող Հովհաննես Վարդանյանը, հանգուցյալներ՝ Մկրտիչ Ռշտունին, Մկրտիչ Մնուշյանը, Բարունակ Կապուտիկյանը և այլոք։

Բացի Արճակից, գավառում միայն Խառակոնիս գյուղում էր, որ գոյություն ուներ տարրական (արական) դպրոց (Մ. Փորթուգալյանի հիմնադրածը)։ Վանի նահանգում, հայկական հինգ գյուղերի դպրոցներից միայն Խառակոնիսինն էր, որ անխափան գործել էր և մինչև Մեծ եղեռնը կապի մեջ էր էրզրումի Սանասարյան դպրոցի հետ։

1908 թ. հետո Արճակի դպրոցը դարձավ երկսեռ։ Բացվեց երեկոյան դասընթաց՝ անգրագետ երիտասարդության համար, հիմնվեց գրադարան։ Թեև խափանումներով, լույս էր տեսնում դպրոցի խմորատիպ պարբերականը՝ «Գավառի ձայն» անունով։ Դպրոցի ուսուցիչները և գյուղի երիտասարդությունը հաճախ փոքրիկ պիեսներ էին ներկայացնում եկեղեցում։

Սակայն Կրթասիրաց միությունն այս ամենը քիչ էր համարում։ Արճակցին երազում էր մի նոր շենք՝ դպրոցի համար և կողքին էլ հարյուր հանդիսականի տարողության դահլիճ՝ ժամանակակից ոճով։ Բայց այդ բոլորը մնաց երազանք...

1914 թվականին երկրում ռազմական դրություն հաստատվելուց անմիջապես հետո, Արճակի դպրոցը վերածվեց զորանոցի և զորանոց էլ մնաց մինչև 1915-ի ապրիլի տասը՝ Եղեռնի օրը։

Բ Ն Տ Ա Ն Ի Ք

ԿԱՋՄԸ

Մի ընտանիք էին կազմում, ապրում միևնույն հարկի տակ և ընտանեկան ընդհանուր հոգսեր էին կրում արդեն թոռների տեր դարձած ճերմակահեր եղբայրները, երբեմն նույնիսկ հոր եղբոր որդիները և քանի որ երիտասարդ հասակում չէին բաժանվել, ապա օր ծերության լսել անգամ չէին ուզում «շեն տան ավիրվելը», մանավանդ, եթե դեռ տանը կենդանի էր թեկուզ մի զառամ կին։

Ընտանիքները տան ներսում կազմում էին օբարներ, ասենք՝ Հակոյի օբար, կամ՝ Սարգոյի օբար, ըստ որում, այդ Հակոն կամ Սարգոն, ո՛րոնք օբարի տերերն էին, հաճախ ոչ թե դեռ ողջ ալեհերներն էին, այլ հանգուցյալ ծնողներ։ Այդպիսի ընտանիքները, իհարկե, լինում էին հարուստ։ Նման բազմանդամ ու հարուստ տներն էին, որ կոչվում էին համբա տներ։

Ընտանիքներում, լինեին բազմանդամ թե սակավանդամ, համբա թե հասարակ, միևնույն էր, ընտանիքի կրտսեր անդամները հարգանք ու-

նեին տարեցների հանդեպ։ Թեկուզ նրանցից շատերը կենսափորձ էլ ունեին, իրենց դաղափարներով ու աղատամտությամբ շատ էին առաջադիմել ավագներից, այնուամենայնիվ հարգանքը դեպի տարիքավորը, ինչպես սովորաբար տիրում էր նահապետական կենցաղով ապրող հայ շինականների մեջ, արճակցիների հոգիներում խիստ ամուր էր նստած։

Կնոջը ծեծելու սովորությունն Արճակում բացառիկ երևույթների շարքն էր անցել, սակայն դա չէր խանգարում, որ կանայք առհասակ հարգալից լինեին տղամարդկանց հանդեպ։ Այդ հարգանքի բազմաթիվ արտահայտություններից մեկն էլ այն էր, որ երեկոները ճաշելիս, սկզբից տղամարդիկ էին նստում սեղան, ապա՝ կանայք։

Հարսները տարիքավոր կանանց հետ չխոսկան էին՝ երբեմն մեկ տարուց ավելի, իսկ տղամարդկանց հետ՝ անկախ տարիքից, միշտ էլ մրնում էին չխոսկան։

Տան ծերերը, որքան էլ անաշխատունակ լինեին, դարձյալ հետևում էին երիտասարդների աշխատանքին ու նրանց կողմից պարտաղանցություն ու ծուլություն նկատելու դեպքում չէին խնայում լուտանքն ու նախատինքը։

Երբ տանը բաժանում էր լինում, ծերացած տանտերերը կատարվելիք փաստի առջև իրենց դգում էին անզոր ու ծանր վիշտ էին ապրում։ Սերանցից շատերը քաշվում էին մի կողմ, կարմիր ու երկար «չքարի չիբուխը» ատամների տակ սեղմած, դառը ծուխ էին ներծծում ու չէին մասնակցում ո՛չ բաժանվողների վեճին, ո՛չ էլ բաժանելու եկած բարեկամ-հարևանների խոսակցությանը։

Երբեմն բաժանումների վեճերին խառնվում էր նաև ռես-մաջլիսը։ Որոշում էին, թե որ անասունը, որ արտը, ծառաստանի որ մասը, շինության որ մասը որին տրվի։ Ծերունիներն այդ դեպքում անգամ լուության էին պահպանում կամ էլ միայար օ՞ֆ, օ՞ֆ անում։

ՀԱՐԱՆԵԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐ

Նշանդրեք։ Նշանդրեքը լինում էր երկու կողմերի տարիքավոր բարեկամների և փեսայի, քավորի մասնակցությամբ (հաճախ առանց փեսայի)։

Աղջկա հայրն այդ օրը պաշտոնապես ներկայացնում էր իր պահանջները, թե ինչ պետք է տան իրեն հարսանիքի օրվա համար և թե ինչքան է ղալաթը (ղալանի սակարկումը համարյա թե դատարկ խոսակցություն էր, քանի որ ընդունված չափ կար)։

Ղալան լինում էր՝ ա) 1—2 օսմանյան ոսկի, բ) միս՝ 1—3 փութ, երբեմն պահանջվում էր, «ոտաոչխար», այսինքն՝ կենդանի ոչխար (իր ոտքով գնացող ոչխար), գ) գինի՝ 20—30 լիտր, դ) օղի՝ 10—15 լիտր։

Նշանդրեքին տանում էին մի փարչ օղի, մի քանի նուռ կամ փայլաթղթերում փաթաթված հրեշտակների նկարներով զարդարված, բայց իրականում խիստ անորակ շաքարեղեն, որին «փախլավա-շաքար» էին ասում։ Նշանը լինում էր կամ արծաթե ապարանջաններ (երկու ձեռքի համար), կամ ոսկեզրամ ականջօղ։ Ոչ մի ակնարկ չէր լինում ո՛չ հարսի հորը տրվելիք խալաթի, ո՛չ մորը տրվելիք զոլբնչփերթի (ղոքանչի նվերի), ո՛չ էլ այն մասին, թե այդքան ղալան պահանջող հայրն ինչ օժիտ է դնելու իր աղջկա հետ։ Դա խնամիների պատվի խնդիրն էր և կատարվում էր սովորույթով օրինականացած կարգով։

Նշանդրեքի օրից նշանված աղջիկն այլևս դուրս չէր գալիս տնից՝ աղբյուր, կալատեղ կամ դաշտ գնալու։ Նա չխոսկան էր մնում փեսայի բոլոր բարեկամ-բարեկամուհիների հետ (բացի փոքրահասակներից, իրեն հասակակից տալից ու այլ օրիորդ բարեկամուհիներից)։

Փեսան հաճախ էր լինում հարսնացուի տանը, հարգվում ու հյուրասիրվում, բայց նշանածին կամ բոլորովին չէր հանդիպում, կամ էլ հանդիպում էր թաքուն։ Կիրակի օրերն սկեսուրը գալիս էր հարսին այցելության. ըստ ընդունված սովորույթի, նա ձեռքի ափին դրած բերում էր փոքրիկ սկուտեղով տաք-տաք ձվածեղ, վրան էլ երկու լավաշ։ Տոն օրերին, եկեղեցի կամ Ասպարածին գնալու դեպքում, սկեսուրը գալիս էր ուղեկցելու իր հարսին։ Նման հանդիսավոր օրերին նշանված աղջիկը ևս, նորահարսի պես, պետք է մետաքսե կիսածածկոցով քողարկված դուրս գար հասարակության մեջ և իր քողը բարձրացնողին հարգանք մատուցեր՝ թամաղդա աճեր (աջ ձեռքի բութը ծալած, չորս մատները սկզբում իր շուրթերին հպեր, ապա ճակատին), կամ ձեռքը համբուրեր, նայած դիմացինի տարիքին։

Նշանվածի այս դրությունը շարունակվում էր մինչև ամուսնություն։

Բազար։ Հարսանիքից քսան-քսանհինգ օր առաջ հարսի ու փեսայի հայրերը գնում էին Վան՝ հարսի համար հանդերձներ գնելու։ Փեսայի հայրը հանձարկվում էր հարսի հոր կամքին։ Հարսի համար գնվելիք կոշիկը, վերարկուն, ավսե կամ մետաքսե շրջազգեստը, ոսկեզրամ ականջօղը, բոլորը լինում էր հարսի հոր ընտրությամբ։ Իսկ թե փեսայի հայրը հարսի հորն ու մորը ինչ գնանոց կամ ինչ գույնի խալաթ էր առնում, հարսի հայրը

խուսափում էր այդ գնումներին ներկա լինելուց։

Փեսայի հայրը ևս խուսափում էր իրազեկ լինելու, թե իր ապագա հարսի հայրն ինչ մանրուքներ է գնելու հարսին որպես օժիտ։ Միակ բանը, որ բացահայտ էր լինում, դա աղջկա հոր կողմից գնված հասարակ տախտակե նախշուն սնդուկն էր, քանի որ միասին էին վերադառնում գյուղ, և սնդուկը հնարավոր չէր թաքցնել։

Խալվածև *(հագուստի ձևում)։ Բազարից վերադառնալուց մի քանի օր հետո, նշանակված օրը հարսի տանն էին հավաքվում տարեց բարեկամուհիները, ինչպես նաև հարսի* **ուստան**։ *Ուստան այն շնորհալի ազգականուհին էր, որ դեռ մանկուց հարսնացուին սովորեցրել էր կար անել, գուլպա գործել և այլն։ Գալիս էին փեսայի մայրն ու բարեկամուհիները, բերելով հարսի համար գնված հասարակ հանդերձների կտորները։ Կապոցը կրում էր որևէ չքավոր կին, որը երկուստեք արժանանում էր պարգևների (էժանագին յաղմա կամ թաշկինակ)։*

Խալվածևին մասնակից էին լինում 30—40 կին։ Հարսը ներս էր մտնում իր ուստայի ետևից, կրկնելով նրա բոլոր շարժումները։ Նրանք երկուսով ծունկի իջնելով, առաջ էին շարժվում, հերթով համբուրելով շուրջանակի նստած բոլոր հյուրերի ձեռքերը։ Սկեսուրը հանդիսավորությամբ մեջտեղ էր բերում հարսի համար գնված զարդերը։

Զարդերը լինում էին ըստ փեսայի տան կարողության, օրինակ՝ ոսկեդրամ մանյակ, նորաձև արծաթե քամար, ժամացույցի շղթա, հակառակ դեպքում՝ անխուսափելի արծաթե ապարանջանները կամ ոսկեդրամ ականջօղը, եթե նշանդրեքի ժամանակ չէին տարել։

Անթիվ բարեմաղթությունների ու միմյանց ուղղված մեծարման խոսքերի տարափի ներքո սկսվում էր հագուստեղենի ձևումը, ապա տրվում էր ճաշ։ Հարսի բարեկամուհիներից նրանք, ովքեր տանը հարս կամ աղջիկ ունեին, նորահարսին հարգանք տալու նպատակով, հետները տանում էին ձևված հագուստից մեկ կամ երկու հանդերձ՝ իրենց երիտասարդուհիներին կարել տալու։

Հարսը, որ մինչ հյուրերի ոտքի կանգնելը ուղղած էր եղել նրանց ոտնամանները, կանգնում էր դռան մոտ ու հերթականորեն համբուրում դուրս գնացողների ձեռքերը, ըստ որում, հյուրերն էլ իրենց հերթին համբուրում էին հարսի այտերը։

Տնից ամենավերջինը դուրս էին գալիս սկեսուրն ու քավորակինը։ Շեմի վրա հարսնեմայրը **բողչա բերողի** *ուսին էր գցում իր կողմից տրվելիք նվեր* **յազման**։

Հարսանիքի նախապատրաստություն։ *Հարսանիք անելու առաջին նախապայմանը խմիչքի գնումն էր, որ կապված էր Վանին մոտիկ Շահբաղի կոչվող խաղողառատ գյուղ գնալու հետ։ Ամեն մի դժվարին դրության դեպքում միմյանց օգնության հասնելու ընդունված սովորույթի համաձայն, այս գործում ևս օգնության էին գալիս հարազատները։ (Պետք է նկատի ունենալ, որ հարսանիքները տեղի էին ունենում ձմռանը, և խմիչքը բերվում էր կաշվե տիկերով՝ շալակով)։ Խմիչքի խնդրից բացի, հարսանքատերերին օգնության էին գալիս հարևան-բարեկամները՝ սկըսած հաց թխելուց, ճաշ մատուցելուց, մինչև դըռնեդուռ շրջելով հյուրեր հավաքելը։ Ինչ էլ լինեին հարսանքատերերը (հարուստ, թե աղքատ), պետք է ունենային* **մառանապետ** *ու* **տանտկին**։ *Սրանք պետք է լինեին փորձված, հաստատակամ ու աշխատունակ անձինք։*

Տանտկինը լինում էր հարսանքատիրոջից հարգված հարազատ պառավը։ Տանտիկնոջ տրամադրության տակ էր դրվում մթերքը, նրա հրահանգով էին պատրաստվում ճաշերը։ Ճաշերը լավ պատրաստելը նրա պարտականությունն էր, իսկ մթերքի քանակի պահանջը՝ նրա իրավունքը։ Նա շահագրգռված էր ճաշն այնպես բաժանել, որ նստողների առաջ ճաշը ոչ ավելանար, ոչ էլ պակասեր, ուստի ինքն էր լցնում ափսեները։ Սովորաբար հարսանիքի ճաշը լինում էր երկու տեսակ՝ շաղգամով միս և կարտոֆիլով միս։

Մառանապետի համար տարիքը կարևոր չէր, այլ փորձառությունը։ Սրա տնօրինության տակ էր գտնվում խմիչքը։ Առանց մառանապետի համաձայնության, անգամ տան երեցն իրավունք չուներ մի աման խմիչք վերցնելու։

Հարսանիքի ամենահարգված հյուրերը **քավորանքն** *էին, ուստի քավորանց տան ազապ տղան էլ նախատեսված էր* **ազապբաշի** *(ամուրիների գլխավոր), երկրորդը լինում էր փեսայի կրտսեր եղբայրը (եթե կար) կամ փեսայի սիրված ազապ ազգականը կամ ընկերը։ Ազապբաշիները մինչև հարսանիքի վերջին պահն անբաժան էին լինում փեսայից։*

Տաշտատրեք և քյաղցըր զանել։ *Պսակի նախընթաց օրվա նախաճաշի պահին սկսվում էր* **քյաղցըր զանելու** *(հալվա հարելու) հանդիսավոր գործողությունը։*

Հատուկ հրավիրակների առաջնորդությամբ փեսայի տուն էին հավաքվում հարևան ու ազ-

գական տարեց կանայք, յուրաքանչյուրը մի-մի ափսե հալած յուղ ձեռքի ափին դրած, ափսեի վրա էլ՝ երկու հաց։

Վառ թոնրան վրա դրված էր լինում հալվա հարելու չողթրիկը և տանտիկնոջ կողքին բերանը սարեկով կապած փթանոց յուղի ամանն ու դոշաբը։ Առանց ձեռք տալու հրավիրյալների ընծայաբերած յուղին, տանտիկինը պատռում էր յուղի ամանի բերանի սարեկն ու սկսում էին մի կողմից հալվան հարել, մյուս կողմից բաղարջի խմորը շաղախել։ Հետո թոնրի վառելը դադարեցնում էին ու սկսում բաղարջ թխել։ Գործը ավարտելուց հետո, հրավիրյալները հյուրասիրվում էին հալվայով ու բաղարջով, իսկ յուղի ափսեները, որ դատարկված ու մաքրված էին, տերերին էին վերադարձվում՝ բաղարջով ու հալվայով լի։ «Քյաղըըր գանելու» այս գործողությունը համարյա թե արարողություն էր, քանի որ դեռ գիշերն էին հալվայի ու բաղարջի մեծ մասը պատրաստել։

Փեսաթրաշ կամ կլլոխ վեր առնել և արորֆ: Մայրամուտին հատուկ հրավիրակներով փեսայի տունն էին հավաքվում հարսանքավորները։ Ամենահարգված հյուրերը, դրանց մեջ ամենաառաջինը՝ քավորանք, դհոլ-զուռնայով էին բերվում հարսանքատուն և դհոլ-զուռնայով էլ վերադարձվում իրենց տները։ Հարսի տանը, իհարկե, ոչ դհոլ-զուռնա կար, ոչ էլ տաշտատրեֆ էր լինում։

Սկսվում էր արորֆի գնալը (հարսի հոր տուն գնալը)։ Տարվում էր հարսի հանդերձն ու ոտաոչխարը, եթե այդպիսին կար։ Նախօրոք կատակաբան տղամարդիկ ուղարկվում էին լուր տանելու։ Այս լրաբերները անվանվում էին աղվես: Սրանց համար համարյա թե պատվավոր գործ էր հարսի հերանց տնից հավ գողանալը, վիզը ճոլտելն ու իրենց գլխից բարձր բռնած պարելը:

Արորֆ գնացողների մեջ, բացի մի քանի հարգարժան տղամարդկանցից ու կանանցից, մնացած բոլորը ջահել-ջուհուլներն էին լինում։ Նրանք բոլորն էլ, վառ մոմերը ձեռներին, դհոլ-զուռնայի ուղեկցությամբ շարժվում էին դեպի հարսի տունը, տանելով խոստացված միսը, օղին, գինին։ Եթե ոտաոչխար էր, ապա ոչխարի գլխին վառ մոմեր էին կպցնում։ Ազապբաշիները գլխըներին դրված մաղերի մեջ տանում էին հարսի կոշիկը, վերարկուն ու շրջազգեստը։ Մյուս մաղի մեջ տանում էին բաղարջ ու հալվա, գործածվելիք հինան և հարսի մորն ընծայվելիք զոքընչփերթին, այն էր՝ մի թոփ մանիսյա (բամբակե գործվածք, սպիտակ կամ կարմիր ֆոնով և սև, բարակ, երկարությամբ հյուսված գծերով)։

Մինչ սակավաթիվ մեծահասակները կհյուրասիրվեին, երիտասարդները բռնում էին գյոնդապար: Հարսի տնից մի տղամարդ, գինու պոզիկը ձեռքին, գինի էր տալիս պարող երիտասարդներին։

Վերադարձող արորֆավորները իրենց հետ տանում էին հարսի կողմից փեսային նվիրված մի սպիտակ և նրբակար կռծկալ (տղամարդկանց դրսի իշլիկին ամրացվող-կապվող գեղեցիկ վերնաշապկային մի բան) և մի զույգ սպիտակ գուլպա:

Արորֆ տարողների վերադարձի հետ սկսվում էր փեսայի դեռ առավոտյան սափրված այտերի ձևական սափրումը։ Մինչ այդ, հրավիրյալներն արդեն ճաշած-վերջացրած էին լինում, սակայն սուփրաները չէին հավաքվում։ Փեսային նստեցնում էին աթոռին, երկու ազապբաշիները մի-մի մոմ ձեռքերին կանգնում էին փեսայի աջ և ձախ կողմերում, սափրիչը ածելին ձեռքին կանգնում էր փեսայի ետևը, նրա կողքին կանգնում էր թագ գովացողը, ինչպես նաև գյուղի գզիրը՝ օղիով լի բաժակը ձեռքին։

Թագ գովացողը երգով կանչում էր նորափեսայի հարազատներին, որպեսզի գային «թաքվորին պաքեին ու թաքը կնեին»։ Հարազատները լսելով իրենց ուղղված կանչը, մեկիկ-մեկիկ մոտենում էին, փեսային համբուրում ու դրամ սահեցնում օղիով լի բաժակի մեջ։

Դրամը պատկանելու էր սափրիչին ու բաժակ բռնողին՝ գզիրին։

Էսը թաքյին թայն ի՞նչ պիտեր,
Ուր աղա խեր կայնուկ պիտեր,
Որ կյեր, պաքյեր, թաքյնը կյներ։
Որ թաքյին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռբե շոռ
կյեր, թաքոսին տուն կյեր։

Էսը թաքյին թայն ի՞նչ պիտեր,
Ուր խաթուն մեր կայնուկ պիտեր,
Որ կյեր, պաքեր, թաքյնը կյներ։
Որ թաքյին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռբե շոռ
կյեր, թաքոսին տուն կյեր։

Էսը թաքյին թայն ի՞նչ պիտեր,
Աղա-քյավոր կայնուկ պիտեր,
Որ կյեր, պաքյեր, թաքյնը կյներ։
Որ թաքյին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռբե շոռ
կյեր, թաքոսին տուն կյեր։

5—386

Էսը թաքյին թայն ի՞նչ պիտեր,
Ճոչ քավորկին կայնուկ պիտեր,
Որ կյեր, պաքեր, թաքյնը կյներ։
Որ թաքյին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռբե շոռ կյեր, թաքոսին տուն կյեր։

Էսը թաքյին վովքե՞ր պիտեն,
Ծառ-ծառ խրոխպերներ պիտեն,
Որ կյան պաքեն, թաքյնը կյնեն։
Որ թաքյին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռբե շոռ կյա, թաքոսին տուն կյա։

Էսը թաքյին թայն ի՞նչ պիտի,
Ջիվան ախպեր կայնուկ պիտի,
Որ կյա պաքի, թաքյնը կյնի։
Որ թաքյին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռբե շոռ կյա, կյա, թաքոսին տուն կյա։

Էսը թաքյին թայն ի՞նչ պիտի,
Ուր ազիզ քյոր կայնուկ պիտի,
Որ կյա պաքի, թաքյնը կյնի։
Որ թաքյին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռբե շոռ կյա, թաքոսին տուն կյա։

Էսը թաքյին վովքե՞ր պիտեն,
Ջան-ջիգյար քեռիչքեր կայնուկ պիտեն,
Որ կյան պաքեն, թաքյնը կյնեն։
Որ թաքյին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռբե շոռ կյա, թաքոսին տուն կյա։

Էսը թաքյին վովքե՞ր պիտեն,
Խաթուն քեռկիչքեր կայնուկ պիտեն,
Որ կյան պաքեն, թաքյնը կյնեն։
Որ թաքյին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռբե շոռ կյա, թաքոսին տուն կյա։

Էսը թաքյին վովքե՞ր պիտեն,
Նազ-խաթուն խորքուրներ կայնուկ պիտեն,
Որ կյան պաքեն, թաքյնը կյնեն։
Որ թաքյին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռբե շոռ կյա, թաքոսին տուն կյա։

Էսը թաքյին վովքե՞ր պիտեն,
Ջեյրան-ազապբաշիք կայնուկ պիտեն,
Որ սըռտով պաքյեն, թաքյնը կյնեն։
Որ թաքյին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռբե շոռ կյա։ թաքոսին տուն կյա։

Որքան ազգականներ կային, երգով կանչվում էին, հետո սափրիչը ածելին դեպի մյուս այտն էր տանում։ Թագ գովացողը հիմա էլ սկսում էր երկրորդ դրվագը։ Այժմ արդեն կանչվում էին երկնայիններըւ

Մեր խարսնըսին վո՞վ խուր պիտեր,
Իսուս-Քյըրիստոս խարսխուր պիտեր,
Յոթ նկանի օխնանքն ուր տեր,
Որ թաքյին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռբե շոռ կյեր, պայսում դաս չի կյեր։

Մեր խարսնըսին վո՞վ խուր պիտեր,
Աստվածածին պազմած պիտեր,
Կանաչ չոմբար պացած պիտեր,
Որ թաքյին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռբե շոռ կյեր, ցավ-դարդ դաս չի կյեր։

Մեր խարսնըսին վո՞վ խուր պիտեր,
Սրփ-Կարապետ խարսխուր պիտեր,
Ուր յոթ խունար թաքյվորին տեր,
Որ թաքյին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռբե շոռ կյեր, չար աչկ դաս չի կյեր։

Երես սափրելու շարժումներն ավարտվում էին, այժմ սափրիչը սրբիչով մաքրում էր փեսայի դեմքը, ծոծրակը, երգում էր երրորդ դրվագը։ Սա արդեն թագավոր փեսային՝ լավագույններին նմանվելու իղձի արտաբերումն էր։

Էսը թաքյվոր վի՞ր նմանվեր,
Ներ Ապրահամուն թո նմանվեր,
Որ ուր արթար մատաղն աներ։
Որ թաքյին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռբե շոռ կյեր, Իսահակ դաս կյեր։

Էսը թաքյվոր վի՞ր նմանվեր,
Լուսավորչուն թո նմանվեր,
Որ խայ խոկյին տրժողքյից խաներ։
Որ թաքյին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռբե շոռ կյեր, Ճոչ Ծոթատ դաս կյեր։

Էսը թաքյվոր վի՞ր նմանվեր,
Քաչ Վարթանա թո նմանվեր,
Որ խայ խուկյուն հիմդատ կայներ։
Որ թաքյին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռբե շոռ կյեր, լոս-խավատ դաս կյեր։

Սափրիչը օղիով լվանում էր ածելին, դնում պատյանն ու հեռանում։ Փեսան կանգնում էր ոտքի, երեսը դեպի Աստվածածնա վանքը, իսկ թագ գովացողը սկսում էր նոր երգ, նույն եղանակով.

Աստարածնա տեմ կայնիր ես,
Կանաչը կարմիր կապիր ես,
Աստրծուց մուրադ առիր ես,
Ասպած քյե պախի պարգիրես,
Պարով թաքուհիտ վայիլես։

Էշմիածնա տեմ կայնիր ես,
Կանաչը կարմիր կապիր ես,
Աստրծուց մուրադ առիր ես,
Սուփ-մեռոն քյե պախի պարզիրես
Պարով թաքուհիտ վայիլես։

Խանա-փյութկա տեմ կայնիր ես,
Կանաչը կարմիր կապիր ես,
Աստրծուց մուրադ առիր ես,
Ասպած քյե պախի պարզիրես,
Պարով թաքուհիտ վայիլես։

Երուսաղամա տեմ կայնիր ես,
Կանաչը կարմիր կապիր ես,
Աստրծուց մուրադ առիր ես,
Ասպած քյե պախի պարզիրես,
Պարով թաքուհիտ վայիլես։

Ավարտվում էր թագ գովելու արարողությունը, փեսան ազապբաշիների ուղեկցությամբ դնում էր իր թաղթը (թաղթն այն մառանն էր, որ սովորաբար լինում էր Թոնրատան խորքում և որոշված էր նորապսակների ննջարանի վերածել։ Կային այնպիսիներն էլ, որոնք Թոնրատան մի անկյունը կարպետով անջատում էին և այդ անջատված մասում էլ հարսին պահում մինչև հարսանյաց հանդեսի վերջը)։ Տան պատերի երկայնքով, ուր նստած էին լինում հյուրերը, շարվում էին տախտակե կարճոտն, կլոր ու մեծ սեղանները, որոնց վրա և մատուցվում էր ճաշը, տղամարդկանց՝ առանձին, կանանց՝ առանձին։ Ճաշկերույթի պահին տան մի անկյունում հարսանքատիրոջ մի հարազատուհի նստած, մեծ քյասայով շաղախված հինան առաջին, փոքրահասակների ձեռքերին հինա էր դնում, որոնք թաց ձեռքերը վերև տնկած, վազում էին իրենց տները։ Հետո, դհոլ-զուռնայի ուղեկցությամբ, իրենց տունն էին գնում քավորանք և մյուս մեծարգո հյուրերը։

Հարսանքատանը գիշերելու էին մնում միայն ամենամոտ ազգական հարսն ու աղջիկները, որոնք փեսայի ու ազապբաշիների հետ հինա էին դնում իրենց ձեռքերը, իսկ մնացած հյուրերին չոր հինա էին տալիս, որպեսզի նրանք տներում շաղախեն ու դնեն։

Խաբսխուր։ *Թամը տասի մոտերքը, նախկին կարգով, ոմանք դհոլ-զուռնայի ուղեկցությամբ, ոմանք՝ հատուկ հրավիրակների, հավաքվում էին նախորդ օրը հրավիրյալ ընտանիքները, այնքան թվով, որ Թոնրատունը լցվում էր ոտքի վրա կանգնողներով։ Սեղան էր դրվում միայն ամենահարգված տարեց մարդկանց առաջ, որոնց թվում էին քահանան ու քավորը։ Այդ ժամանակ քահանայի առաջ էր բերվում մաղի վրա դրված քողը. քահանան օրհնում էր այն։ Դրսում ազապբաշիները փեսային նստեցնում էին ձի, ու, բացի փեսայի մորից, մնացած բոլոր հրավիրյալները պարելով ուղևորվում էին հարսի տուն։ Պարողների ետևից երկու հոգի գլխներին կամ թևերի տակ դրած տանում էին մի-մի մաղ, մեկի մեջ՝ 25—30 հատ բաղարջ, նաև հարսի քողը, մյուսում՝ երկու կլայեկած սկուտեղով հալվա։ Մաղ տանողներից մեկը լինում էր գդիրը, մյուսը՝ որևէ աննշան անձնավորություն։ Նրանք պարգևատրվում էին հարսանիքի ավարտի օրը։*

Հարսի հերանց տանն էլ նույն ձևով հավաքվում էին հրավիրյալները, բայց առանց դհոլ-զուռնայի։ Այստեղ նստած հյուրերը սպասում էին փեսայի ժամանմանը։ Եկողներից տղամարդիկ նստում էին պատերի երկայնքով փռված թաղիքներին, ամենակենտրոնում, իհարկե, քահանան, քավորը, փեսայի հայրը և ուրիշ տարեց մարդիկ։ Դրվում էին սեղանները, մատուցվում էր անխուսափելի երկու տեսակի ճաշը, ըստ որում, ինչպես միշտ, հարսանքատանը ևս, ճաշը դրվում էր ոչ թե առանձին-առանձին ափսեներով, այլ ընդհանուր ամաններով։ Մի սեղանի շուրջ, եթե բոլորած էր տասը հարսանքավոր, դրվում էր երեքից-չորս ափսե ճաշ։ Գինին բաժանվում էր նույն բաժակով, հատուկ գինի մատուցողների ձեռքով։

Մինչ տարեց ու միջին տարիքի տղամարդիկ նստած ուտում-խմում էին, փեսան, ազապբաշիների ու հասակակից երիտասարդների ուղեկցությամբ, դանդաղորեն, քայլ առ քայլ ներս էր բերվում ու հասցվում Թոնրատան գլխին։

Հարսհյուր գնացած կանանց ու աղջիկներին սեղան նստեցնելու սովորություն չկար, նրանցից մի մասը ոտքի վրա էր մնում, մյուս կանայք՝ քավորկնոջ հետ մտնում էին այն մառանը, ուր հարսը հագնված, կանգնած էր յուրայիններով։ Քավորկինը երեք անգամ հարսի գլխի շուրջը պտտեցնում էր քողը և մի շարք բարեմաղթություններով, ինչպիսիք էին՝ աստված անփորձանք պահի, բախտավոր հարս լինի, յոթ որդով սեղան նստի և այլն, քողը գցում էր հարսի գլխին, իսկ ներկաները՝ ամե՜ն, ամե՜ն էին ասում։ Ապա քողածածկ հարսին՝ մի թևը քավորկինը բռնած, մյուս թևը՝ հարսնեղբայրը, բերում-կանգնեցնում էին փեսայի կողքին։

Փիլոնն ուսին առած քահանան, ավետարանը ձեռքին, կատարում էր արարողության մի մասը,

որ կոչվում էր «կես փսակ»։ Այդ պահից էլ հարսը ու փեսան անդառնալիորեն կապված էին համարվում։

Հարսանքավորները շարժվում էին դեպի դուրս։ Սակայն դռան մեջ կանգնած հարսի բարեկամներից մեկը թույլ չէր տալիս անցնել, մինչև քավորը դոնըրացեf չվճարեր։ Դրսում, դհոլ-զուռնայի և ուրախ բացականչությունների աղմուկի տակ, փեսան նստում էր ձի, հարսնեղբայրներից մեկը երկրորդ ձիու թամբից էր բռնում, իսկ մյուսը հարսին գրկած նստեցնում էր ձի, և պարող բազմության ետևից դանդաղորեն առաջ էին շարժվում հարս ու փեսայով բեռնավորված ձիերը։

Եկեղեցու դռան մոտ բազմությունը բաժանվում էր երկու մասի, ճանապարհ տալով հարս ու փեսային, որոնք առաջ էին անցնում՝ մեկն իր երկու ազապբաշիների և քավորի ուղեկցությամբ, մյուսն իր հարսնեղբայրների ու քավորկնոջ ուղեկցությամբ։ Եկեղեցի լցված հարսանքավորների աչքի առաջ կատարվում էր պսակի լրիվ արարողությունը, ապա բազմությունն ուղղվում էր դեպի դուրս։

Ելքի մոտ նրանց առաջն էին ընկնում դպրոցի բարձր դասարանի տղաները՝ ուսուցիչների գլխավորությամբ և սկսում էին երգել սովորական դարձած երկու երգ.

Թե հայրենյաց պսակադիր
Գողթնի քնարք լռել են,
Երկնից թող գան անմահ հոգիք
Հայոց քաջեր պսակեն։
(ապա շարունակությունը)

Եվ մյուսը.

Գողթան մանկտիք, ահա ձեզ
Շքեղ փառաց ասպարեզ,
Օ՛ն, փութացեք, խումբ կազմեցեք,
Պսակ անթառամ մնա ձեզ։
(և շարունակությունը)

Եկեղեցու շեմն անցնելուն պես, քավորկինը հարսի գողի վրա էր տարածում մի ընտիր յազմա, հետո իր ետևից փեսայի հարազատներն ու մյուս բարեկամները սկսում էին հարսի գլխին գցել իրենց նվեր բերած յազմաները։ Վերջում հարսնեղբայրը վերցնում էր յազմաների կույտն ու հանձնում քավորկնոջը, որը դեռ հարսի թևն էր բռնել։

Հարս ու փեսային նորից էին նստեցնում ձի և նույն շուքով առաջնորդում փեսայի տուն։ Դռան առաջ ցած էին իջեցնում, հարսի գլխին չամիչ, թափում, փեսայի ոտքի առաջ ափսե դնում, որը փեսան պետք է ջարդեր ոտքի մի հարվածով, իսկ շրջապատողները կանչեին՝ «կոտրի քյասեն, ապրի փեսեն»։ Ոմանք հարսի գգոնությունը փորձելու համար շեմի առաջ խաչերկաթ էին գցում, ոտքը քսքստացնելով առաջ շարժվող հարսը ըզդում էր ծանր երկաթի ներկայությունը և կռանում-վերցնում էր ու կանգնեցնում պատի մոտ։

Փեսայի հոր դռան մուտքը փակում էր գզիրը կամ փեսայի մի այլ հարազատ և մինչև հարսնեղբայրներից դոնըրացեf չստանային, դուռը չէին բացում հարսի առջև. մինչ այն կողմը հարսանքավորները փոխն ի փոխ երգում էին «թագավորի» հորն ու մորը ուղղված կատակերգը.

Թաքյվորի մեր տուս արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Քյու տան Ճրաքյն ենքյ պիրե,
Խուկյուտ կրակն ենքյ պիրե։

Թաքյվորի խեր, տուս արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Քյե խորոտ խարս ենք պիրե,
Լեզուն պակաս ենք պիրե։

Թաքյվորի մեր տուս արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Ալուրտ մաղող ենք պիրե,
Լաչիյտ Ճղող ենք պիրե։

Թաքյվորի խեր, տուս արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Քյե սոլ շիտկող ենք պիրե,
Ոտքերդ մաժող ենք պիրե։

Թաքյվորի մեր տուս արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Քյե խաց թխող ենք պիրե,
Ճյլոխտ դմփող ենք պիրե։

Թաքյվորի խեր, տուս արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Ճրայտ նորող ենք պիրե,
Թոռներ շարող ենք պիրե։

Թաքյվորի մեր տուս արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Տախտրտ ավիլող ենք պիրե,
Շերեփրտ խլող ենք պիրե։

Թաքյվորի խեր, տուս արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,

Ոտըտ լվացող ենք պիրե,
Տունըտ շենցուցող ենք պիրե։

Թաքյվորի մեր տուս արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Տյաշտ խաց տարող ենք պիրե,
Դարադտ արող ենք պիրե[1]։

Փեսայի մայրը, ուրախ ժպիտը դեմքին, կրկնում էր. «Ես ծե մեռնեմ, ծեր պիրածներաց մեռնեմ, խաղար-խաղար պարով էկաք»։

Հարս-աղջիկների, հարսնեղբայրների ուղեկցությամբ հարսը տարվում էր իր **թաղր** *(առանձնացված բաժանմունք)։ Անմիջապես հարսի պիրկըն էին տալիս ընտանիքի ամենահարազատ տղա երեխան։ Հարսը գրպանից հանում էր այդ պահի համար պատրաստած մանկական ծաղկահյուս գուլպան, հետն էլ մի բուռ չամիչ ու տալիս մանկանը։ Հետո նա չամիչ էր բաժանում թաղթ մրոտող բոլոր երեխաներին, մինչև սկեսուրը դռնից մտնելով, հարսին համբուրելով տալիս էր որևէ զարդեղեն և իրավունք՝ նստելու։ Նստելու հրահանգի հետ տրված այս նվերը կոչվում էր* **նստելա**:

Օրն արդեն մթնած էր լինում։ Հարսի հերանց ետևից գնացած դհոլ-զուռնայի նվագակցությամբ գալիս էին **հարսի հերաձ**, *որոնց թիվը 30-ից 50-ի էր հասնում։ Նրանք բերում էին մի մաղով բաղարջ, մի մաղով էլ երկու սկուտեղ հալվա։ Այս երթը կոչվում էր* **իրեմ**:

Երկու նույնատեսակ մաղերով բաղարջ ու հալվա էր բերվում նաև քավորի տնից (նույնպես դհոլ-զուռնայի ուղեկցությամբ), որը նույնպես իրեք էր անվանվում։ Տրվում էր **Փսակաճաշ**՝ *կանանց առանձին, տղամարդկանց առանձին, ապագաբաշիներին՝ փեսայի հետ առանձին, հարսնեղբայրներին՝ հարսի թաղթում առանձին։*

Կար մի ներելի սովորություն ևս՝ հարսնեղբայրը, հարսի շուրջը հավաքված հարսն-աղջիկներից մեկն ու մեկի փեշից կամ մաղից բռնելով համբուրելու շարժումներ էր անում, և հարս-աղջիկները թաղթից դուրս էին փախչում։ Պատահում էր, որ հարսնեղբայրը մեկն ու մեկից խնամապարֆ էր առնում, այսինքն՝ համբուրում էր, դա առիթ էր տալիս կատակների ու ծիծաղի, բայց ոչ վրդովմունքի։

Կերուխումից հետո սկսում էր ծանրաշարժ գյոնդապարը, որն այդպես էլ կոչվում էր՝ **Ծանդրր գյոնդ**։ *Ծանր գյոնդը կամաց իր մեջ էր ներգրավում հարսն ու աղջիկներին. սա արդեն կոչվում էր* **ալաջա գյոնդ** *(երկերանգ պար)։ Ալաջա գյոնդի մեջ էր ներգրավվում փեսան՝ իրենից անբաժան ազապբաշիներով։ Այս պարը փեսայի մասնակցության պատճառով էլ կոչվում էր* **փեսախաղ**։ *Հարսանքավորներից քչերը կլինեին որ չմասնակցեին փեսախաղին, և բոլորն էլ՝ վառ մոմը ձեռներին։*

Կես գիշերին հարսանքավորները ցրվում էին, բացի հարսնեղբայրներից, ազապբաշիներից և մշտական հյուր մնացող հարազատներից։

Հաջորդ օրը նորից նույն կարգով հրավիրվում էին։ Նորից դհոլ-զուռնայով գալիս էին նաև հարսի հերանք, այս անգամ էլ բերելով հարսի սնդուկը։ Ահա դրա պարունակությունը՝ ա) երկու բողչա՝ մեկն սպիտակ կտորից, ժանյակազարդ, մյուսը՝ երկտակ չիթ։ բ) հագուստեղեն՝ երկուհյան շապիկ, վարտիկ, իշլիկ, չիթե շրջազգեստ, նուրբ ավսե ծաղկավոր կտորից, չիթե աստառով և անպայման արծաթե կոճակներով՝ գոգնոց, չիթե փեշտրմալ (կիսագոգնոց), մի զույգ ընտիր յազմա, մազերը սանրելու ժամանակ ուսերին գցելու թևշոր, մոտ վեց հատ սպիտակ ժանյակազարդ դավքեր (շրջազգեստի ներքևից կապելու, որից միայն ժանյակներն էին երևում), մոտ վեց զույգ բրդե ծաղկահյուս գուլպա և սաորինչե թաշկինակներ։ գ) սնդուկի միջի աչքում դրված էր լինում խոզանակ, սանր, ձեռքի օճառ, սրիչ, մկրատ, գրչահատ, տարբեր գույների թելի կոճեր, ժանյակ, գուլպա հյուսելու ճաղեր, ասեղի տուփ, մատնոց, լուցկի, մոմպատ (մի քանի մետր երկարության գունագեղ բարակ մոմի ձևավոր փաթոթ), դեղմաշկ (հավի ազդրի մաշկից պատրաստված պարկ, որի մեջ լցնում էին աչքի ծարիր (սուրմա), դեղտիր (ոսկե բարակ իր՝ գլխիկը արծաթազարդ ու արծաթե շղթայիկով էլ միացած դեղմաշկին)։ Բացի սրանցից, լինում էին նաև կանաչ-կարմիր գույներով ներկված եղեգնի փափուկ գլխիկներից կապված փոքրիկ ավելներ, որոնք օգտագործվում էին ճաշից հետո սեղանը ավլելու համար, ուստի կոչվում էին սեղանի ավել։ Վերջիններս լինում էին նախատեսված թե՛ քավորի ընտանիքի, թե՛ ամուսնացած տալերի և ուրիշ բարեկամների համար։

Սնդուկի մեջ լինում էր նաև 2—3 զույգ տղամարդու գուլպա, ամեն մեկի մեջ կամ մեկական նուռ, կամ փախլավա-շաքար։ Դրանք

[1] *Փեսայի մորը դուրս կանչելու այս արարողությունը Խառակոնիսում կատարվում էր ոչ թե դռան առաջ, այլ երդիկի վրայից։ Փեսայի ու հարսի առաջ պարողները բարձրանում էին կտուրն ու երդիկի շուրջը պար բռնած երգում էին սույն երգը։*

հարսի կողմից նվեր էին սկեսրայրին, քավորին և ամուսնու եղբորը։

Այս հրավերքը վերջինն էր։ Հրավիրյալ ընտանիքների ավագ տանտիկինները խոր ափսեները ձեռքերին դրած, բերում էին ջրով եփած չիր կամ չամիչ։ Մի խոսքով բերելիքը պետք է քաղցրահամ լիներ։ Ետնաճաշ կոչվող հիշյալ օրվա ճաշին հաջորդող պուլոր գյոնդր տևում էր մինչև երեկո։ Երեկոյան, դհոլ-զուռնայի ուղեկցությամբ, ետ էին ուղարկվում հարսի հերանք։ Քիչ առ քիչ ցրվում էին նաև մյուս հրավիրյալները։ Հարսի թաղթն էին մտնում քահանան, քավորը, կեսրարը, ապա այնտեղ էր բերվում փեսան։ Հարս ու փեսային կանգնեցնում էին իրար դիմաց, վառ մոմերը ձեռքներին կանգնում էին աղապաշիներն ու քավորը, քահանան նորից փիլոնը առնում էր ուսին և հարս ու փեսայի գլուխները մոտեցրած աղոթք էր մրմնջում։ Վերջին ու կարճատև այս արարողությունը կոչվում էր ուց կտրել։ Դրանից հետո բոլորը դուրս էին գնում, մի քանի րոպե թողնելով հարսին առանձնացված իր հարսնեղբայրների հետ։ Քիչ անց, դհոլ-զուռնայով, հարսի հերանց տուն էին վերադարձնում նաև հարսնեղբայրներին։ Մեծ հարսնեղբոր ուսին էր գցվում հարսի հոր համար նախատեսված նվերը՝ ֆիրմանի շալը։

Հարս ու փեսայի առանձնանալուց հետո, ամենաանօրինակելի, ամենագռեհիկ ընտանիքներում էր, որ հարս ու փեսային ականջ դնողներ լինեին, ինչպես նաև կուսության ապացույցներով հետաքրքրվեին, ուր մնաց՝ հարսի հերանց կարմիր խնձոր ուղարկելը։ Այս սովորույթը արճակցի հարյուրամյա պառավներն անգամ չէին տեսել։

Կյլխալվա (գլուխ լվանալ)։ Ամուսնության ութերորդ օրը, մոտիկ հարազատ կանայք հրավիրվում էին հարսի գլուխը լվանալու։ Հարսի սկեսուրը երեք երիտասարդ աղջիկների ներկայությամբ լողացնում էր իր հարսին։ Աղջիկներից երկուսը, վառ մոմերը ձեռքներին, կանգնում էին հարսի աջ ու ձախ կողմերը, իսկ երրորդը ջուր էր լցնում, քանի որ հարսը շարժումներ անելում ամաչում էր։ Հագնված հարսը սկեսրոջ և աղջիկների ուղեկցությամբ գալիս էր ներս, հերթականորեն համբուրում նստածների ձեռքերը և սկսում սպասարկել ճաշասեղանին, հյուրերի մեկնելու պահին ուղղում էր նրանց սոլերը և վերջում կըրկին համբուրում գնացողների ձեռքերը։

Գլուխ լվանալով էլ վերջանում էին փեսայի տան հարսանեկան ծիսակատարությունները։

Այնուհետև հարսի մայրը կիրակի օրերը գնում էր իր աղջկան այցի, այնպես, ինչպես սկեսուրն էր գալիս հարսին տեսության՝ տանելով ձեռքին դրած ձվածեղի ափսեն։ Իսկ մեծ պասի չորրորդ շաբաթի չորեքշաբթի օրը հարսի հերանք բերում էին երկու մաղ պասվա բաղարջ։ Սա կոչվում էր միճիճ, որովհետև այդ օրը մեծ պասի միջին օրն էր։

Թազա կամ ճոչ տաղց (մեծ դարձ)։ Մեծ պատիից, այսինքն՝ Հարության տոնից երկու շաբաթ առաջ, հարսի հարազատներից մի կին գալիս էր, հարսին տանում դարձ։

Զատկվա տոներին, երբ առհասարակ բոլոր հարսն-աղջիկները եկեղեցի էին գնում հաղորդություն առնելու, հարսի սկեսուրը գալիս էր իր հարսին եկեղեցի տանում, իհարկե, հերանց ընտանիքի հետ։ Իսկ զատկին հաջորդող կանաչ ու կարմիր կիրակիներին գալիս ու հարսի ընտանիքի հետ միասին գնում Աստվածածնա վանքը։

Այս դարձին հարսը հերանց տանն էր մնում վեց շաբաթ ու այդ ընթացքում էլ պատրաստում էր իր տանելիք ջհեզը (օժիտը)։ Ջհեզը լինում էր՝ տղամարդու զուլպաներ, որ հարսը տանում էր տան բոլոր տղամարդկանց ու քավորին, ինչպես և մյուս մոտիկ ընտանիքի ավագներին, նաև բրդե գունավոր թելերից ամանների բերանները կապելու թելեր ու ջվալների բերանները կարելու լարաններ, եթե կեսարանք կամ քավորանք ձի ունեին, նաև ձիու կապ՝ զարդարուն կանաչ-կարմիր չուռով։

Սրանցով էլ վերջանում էին հարսի հերանց պարտականությունները։

Երկրորդ անգամ հարսը հերանց տունն էր տարվում աշնանը, այս անգամ արդեն՝ տասնըհինգ օրով, առանց հատուկ ձևականությունների, և դրանից հետո այցելությունները լինում էին ըստ հարմարության կամ անհրաժեշտության։

Հեռու տեղերից աղջիկ բերելը։ Հարսանեկան բոլոր կանոնները պահպանվում էին, միայն թե տաշտադրեքի առավոտյան փեսայի կողմից հարսհյուր էին գնում տվյալ վայրը, ուր հարսն էր, հաջորդ օրը հարսին հասցնում էին տեղ։ Դհոլ-զուռնայով հարսանքավորները գնում-դիմավորում էին եկողներին ու տանում-իջեցնում քավորանց տուն։

Քավորի տուն էին առաջնորդում փեսային, քավորի թոնրան վրա էր կատարվում կես-պսակը և այդտեղից էլ հարս-փեսային ձի նստեցրած տանում էին եկեղեցի։ Մնացած ծիսակատարությունները արվում էին առանց հարսի հերանց։ Իսկ եթե այնպես էր պատահում, որ հարսի՝ բերած

օրը տարաժամ էր լինում, ապա պսակը հետաձգվում էր հաջորդ օրվան։ Նման բացառիկ դեպքերում, երեկոյան, քավորի տուն էին գնում արորք անելու, այսինքն՝ հարսանիքը ևս մեկ օրով երկարում էր։

Իսկ հեռու տեղից եկած հարսնեղբայրներին պահում էին տասից տասնհինգ օր, բոլոր բարեկամները նրանց հրավիրում էին իրենց տները և վերջում երկուսին էլ մի-մի քիրմանի շալ նվիրում ու առատ ճամփապարենով ճանապարհ դնում։

Եթե հարսը բերվում էր վանից, ապա հարսին բերելու գնացող հյուրերը սովորաբար փոքրաթիվ էին լինում՝ քավոր, քավորկին, տալ, մի ուրիշ երիտասարդ կին և չորս հինգ տղամարդ՝ բոլորն էլ ձիերով։ Հաջորդ օրը փեսայի հայրը կառք էր վարձում, հարսին ու գնացած կանանց քաղաքից բերում գյուղ։ Քաղաքից եկած հարսի հետ հարսնեղբայր չէր լինում։ Մնացած ծիսակատարություններն ընդունված կարգով էին ընթանում։ Ի դեպ, կառքի սովորությունը նորամուծ էր։

Աղջիկն ուրիշ գյուղի տղայի հետ ամուսնացնելը։ Սովորաբար, եթե մեկն իր աղջիկը տվել էր ուրիշ գյուղի տղայի, ապա հարսանիքից շատ առաջ տուն էր հրավիրում ծանոթ-բարեկամների ավագներին։ Կանչվածները գնային, թե չգնային, միևնույն է, իրենց համարում էին հրավիրյալ և հարս տանելու օրը պետք է մասնակցեին այդ հարսանիքին։ Գյուղից գյուղ հարս տանելու եկողների թիվը 25—40 հոգի էր լինում, բոլորն էլ երիտասարդ տղամարդիկ և միայն մեկ, երկու կին։ Որքան մեծ էր եկողների թիվը, այնքանով էլ կարծիք էր ստեղծվում փեսայի ընտանիքի մասին։

Նախքան հարսհյուրը կհասներ գյուղին, հայտնվում էին աղվեսները, որոնք հարսի դռան առաջ հյուրասիրվում էին խմիչքով, իսկ երբ լսվում էր մոտեցող նաղարա-զուռնայի ձայնը, ապա հարսի դռանը հավաքված նախապես հրավիրված ընտանիքների երիտասարդները իրենց գյուղի նաղարա-զուռնայով շտապում էին ընդառաջ։ Եկողներն անպայման ձեռնափայտեր էին ունենում։ Ընդառաջ գնացողներից ամեն մեկը մի հյուրի ձեռնափայտը վերցնում էր, իսկ եթե եկողների թիվը գերազանցում էր ընդառաջ գնացողների թվին, ապա վերցնում էին մեկից ավելի ձեռնափայտ և որոշ ժամանակ գյոնդապար կամ մենապար էին պարում, որից հետո յուրաքանչյուր դիմավորող իր վերցրած ձեռնափայտի տիրոջն առաջնորդում էր իրենց տուն։ Նախօրոք պատրաստված սեղանի կողքին նստած տան ավագը մեծ հարգանքով ընդունում էր հյուրին։

Հյուրասիրությունը երբեմն տևում էր մինչև մայրամուտ։ Աղջկա հոր տան կողմից ուղարկված նաղարա-զուռնայի ուղեկցությամբ, յուրաքանչյուր հյուր իրեն հյուրընկալողների հետ գնում էր աղջկա հոր տուն։ Սկսվում էր հյուրասիրությունը, ապա քահանան օրհնում էր։

Եթե գնալիք գյուղն այնպիսի հեռավորության վրա էր գտնվում, որ կարելի էր մինչև երեկո տեղ հասնել, ապա սեղանից շուտ վեր կենալով, հարսհյուրերը, վերցրած հարսին ու երկու հարսնեղբորը, ինչպես նաև հարսի օժիտը, ուղևորվում էին իրենց գյուղը։ Իսկ եթե ոչ, ապա յուրաքանչյուրն իր հյուրի հետ վերադառնում էր իր տուն։ Առավոտյան շարունակվում էր հյուրասիրությունը, նորից էր գալիս նաղարա-զուռնան։ Հարսի հերանց դռանը մի քանի երիտասարդ ազգականներ, գինով լի պոզիկներն (թևչնիկ հիշեցնող ջրամաններ) ու գավաթները ձեռքներին, գինի էին մատուցում բոլորին։

Հազար ու մի հաճոյախոսություններով, բարեմաղթություններով ու շնորհակալանքներով հարսին տանում էին, իսկ հենց որ հասնեին գյուղի եզրին, երկուստեք միմյանց ուրախ ծաղրի էին ենթարկում։ Նայած որ կողմից էր նախահարձակը, ասենք՝ տղայի, բարձր երգում էին.

Ախր խապիցինք կըթխեմ կյինով, տարանք,
տարանք, տարանք, տարանք,
Մեր խապիցինք մատըմ խինով, տարանք,
տարանք, տարանք, տարանք,
Կյեղ խապիցինք պուտուկ մը ժաժկով,
տարանք, տարանք, տարանք։

Արճակցիք խոսքի տակ մնացող չէին, ետևներից գոռում էին.

—Ծո՛, ռաբաննե՛ր (ողորմելիներ), ձեր տարած ըսկի մեյ քյասա ժաժիկ չարժե, տարեք ձեր կյեղ, աշխար պիտի ուր մեռլի վրեն լա, տուք ձեր տարած խարսի վրեն պիտի լաք, տարեք, տարեք, որ պյարի պան ըլներ, մեր կյեղ ազար յամ չկյե՛ր...

Կամ նախահարձակ էին լինում աղջկա գյուղացիները՝ բարձրաձայն գոռում էին.

—Ծո՛, այսինչ (տալիս էին գյուղի անունը) գյուղացիք, ասպած ձեր մեկն խազար անի, մի քիչ թափ (արագ) քյալեք, էտը աչլաչեր աղչիկ մեր սնորից (սահմանից) զատացուցեք, նոր կուզեք խաղցեք, կուզեք կյլոխներտ դըմփեք։ Սնորն ընցաք, էլ չեք կանա ետ տա։

կամ հարսնեղբայրների եւսից էին կանչում.

—Տղեյներ, ասծու սիրուն, կըխասնեք իտոնց կյեղ, չթողնեք էտը թաբառուքյի իրես պանանտիսնան, չում չտանեն ժամ, չփսակեն, մեյ թողնի խարսին մոտանան։

Այս բոլորն, իհարկե, սրախոսություններ էին, որովհետև աղջիկն իրականում վատը չէր։ Սակայն կար մի ճշմարտություն, որ արճակցիք իրենց ամենալավ աղջիկներին գյուղից դուրս չէին հանում։ Որպես մոտիկ հարևաններ, նաև համարյա նույն մակարդակի վրա գտնվող մարդիկ միշտ էլ խառակոնիսցի աղջիկներ հարս էին բերվել Արճակ և արճակցի աղջիկներ տարվել Խառակոնիս։ Հնօրյա և մշտանորոգ այդ ազգականները միմյանց հանդեպ ունեին հարազատը հարազատին վայել անբասիր սրտակցություն։ Արճակցի աղջկանից ծնված յուրաքանչյուր խառակոնիսցի, որքան էլ որ իր մայրը Արճակի անվանի տան աղջիկը լիներ ու իրենց գյուղի ամենալավ կինը, նորից պետք է պնդեր, որ արճակցիները անխտիր իրենց գյուղից տանում են գեղեցկուհիներ, իսկ խեղճ-միամիտ խառակոնիսցիների գլխին են նապում իրենց տգեղ ու դախացած աղջիկներին։ Արճակցին իր արյունակից ազգականից հարազատ գյուղին ուղղված պարսավանքի դեմ արտահայտվելու փոխարեն, հաղթանակ ժպիտով համաձայնվում էր ու ասում, թե, հո անխելք չէին, որ իրենց լավ աղջիկները նրանց տային։

Տիրող սովորույթ էր, որ ուրիշ գյուղից աղջիկ տանելու եկած հարսանքավորները հարգալիր հյուրասիրություն վայելելուց հետո, երբ պետք է գյուղից դուրս դնային, մի քանի խոսքով աղջրկա գյուղի խափվածությունն էին ծաղրում։ Ըստ ավանդական սովորույթի, աղջկա տերերը պետք է «կուլ տային» նման ծաղրանքները, թեև պատահում էր, որ աղջկա տերերն ծաղրանքին ծաղրով էին պատասխանում[2]։

[2] *1910 թ. արճակցի մի աղջիկ էին տանում Խառակոնիս։ Աղջիկը խիստ կարճլիկ էր, իսկ փեսան՝ շատ բարձրահասակ։ Երբ հարսհյուրը արդեն գյուղի ծայրն էր հասել, պար բռնած հարսնեղբայրներն սկսեցին բոլոր գյուղերում տարածված ավանդական կատակերգը՝*

Տարա՞նք, տարա՞նք, խոր խապիցինք կըճխեմ կյինով, տարա՞նք,
մոր խապիցինք մատըմ խինով, տարա՞նք,
կյեղ խապիցինք պուտուկ մը ժաժկով, տարա՞նք...

Արճակցիներից մեկը բարձրաձայն կանչեց՝ «Ծո՛, խառակոնիսցի՛ք էտը տյուք մե խապե՞քյ։ Ծո՛, մեր ախչիկ պուտուկըմ չէ, ըսկի մեյ կուտիկ ժաժիկ էլ չարժի։ Իսկ խառակոնիսցի մորից ծնված Ավեդի Ներսեսը սկսեց բարձրաձայն նախատինք կարդալ օրինականությունը խախտող արճակցուն.

—Ծո՛, շան լակոտ, խառակոնսցոց ընչի՞ ես անպատվում, հը, որ նրանք չլնեն, մենք մեր քյոռ-թոփալ աղչիկներ ո՞ւր սաղացուցենք։—Ապա դիմեց հարս տանողներին,—տարե՞ք, ախպեր, տարեք մեր մարալ, բաժով-բոյով Մարան, շնախավոր ըլնի ծե, Մելքյոնի պես թարանջա որ ունեքյ, էլմ էլ իկեք, Արճակ շեն տեղ ի, մեյն էլ կուտանքյ։

Այդ նույն թվականին արճակցիք են Խառակոնիսից հարս բերում։ Հարսանեկան բոլոր հյուրասիրություններն անցնում են պատշաճ կարգով։ Հարսնհյուրը գյուղից դուրս է գալիս առանց ծաղրելու ու ծաղրվելու։ Արճակ գյուղի ճանապարհին են գտնվում Խառակոնիսին պատկանող ջրաղացներից երկուսը։ Ջրաղացպաններից մեկը, որ անցյալ հարսանիքի հարսհյուրերից մեկն էր եղել և դեռ չէր մոռացել իրենց ծաղրվելը, որոշում է վրեժխնդիր լինել, ուստի կանչում է։

—Առճակցի՛ք, շուտ մեր սնորից տյուս տարեք էտը այլակերպ ախչկան, տարեքյ խասեք ծեր սնոր, էնտեղ նրստեքյ ծեր կյլոխ դըմփեքյ։

Ծաղրված արճակցիք հանգիստ պատասխանում են.

—Է՛յ, խառակոնիսցիք, տյուքյ ծեր ախչկանից եք խաբար, տուբյ ըսկի մեր լաճուց խաբար չեք։ Այլակերպ չէ, մեյ խին ցախավել էլ որ խարս տանենք մեր լաճու խամար, էլըմ մե խամար փառքյ ի։

ՏՂԱԲԵՐՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐԸ

Ծննդկանի երկունքի ցավերը սկսվելիս, լիներ գիշեր, թե ցերեկ, տան տարեց կնոջ առաջին գործն էր լինում տնից հեռացնել անչափահասներին ու տղամարդկանց, կանչել ազգական կամ հարևան կանանցից երկուսին կամ երեքին, որոնց ծննդկանն է հոժարում, ապա տատմորը։

Ծննգկանի ձեռքն էին տալիս թոնիր խառնելու երկաթե կեռապլուխ շիշը, երկու կին նրա թևվերից բռնած քայլեցնում էին տան մի պլիից մյուսը։ Պահպանվող օրենք էր ծննդկանին անընդհատ քայլեցնելը, միայն երբեմն-երբեմն, երբ ցավերը դադար էին առնում, նստեցնում էին աթոռին։ Ծննդկանի շուրջը պետք է տիրեր կատարյալ լռություն։

Ազատվելուց հետո, ծննդկանին զգույշ հասցընում էին իր անկողինն ու պառկեցնում, անմիջապես տակն էին դնում որևէ հին լաթի վրա լցված տաք ու մաղված մոխիր և սկսում գդալով խմեցնել յուղի, փոխինդի ու շաքարի խառն շատ չրիկ ախտավ։

Նորածնին լողացնելուց հետո, տատմերը նրա ամբողջ մաշկին աղ էր ցանում և առավելապես ուշադրությամբ՝ ականջների ետևները, ոտքերի ու թևերի հոդածալերը, ազդրերի արանքներն ու թևատակերը, պարուրում ու դնում ծննդկանի կողքին։

Մանկանը կերակրում էին ծնվելուց 12—14 ժամ հետո, իսկ երկրորդ անգամվա լողացնելը հետաձգում էին երեք օրով։ Ծննդկանին կերակրում էին սննդարար ու դյուրամարս ուտելիքներով, բայց ոչ երբեք մսեղենով։ Տակի մոխիրը օրը երկու անգամ փոխում էին։ Տատմերն իր այցելությունները շարունակում էր, քանի դեռ ծննդկանը լրիվ չէր առողջացել։

Կճուճ։ *Մինչև նորածնի մկրտությունը տատմերը համարվում էր հարամ (կեղտոտված)։ Նա չպետք է խմոր հունցեր, կարագ հավաքեր, հորելու համար պատրաստվող ժաժիկը կամ պանիրը սեղմեր պուտուկների մեջ։ Մի խոսքով, ձեռք չպիտի տար այն ուտելիքներին, որոնք ընդհանուր ընտանիքի անդամների համար էին։*

Երեխային մկրտում էին ծնվելուց ութից տասն օր հետո։ Մկրտության օրն ընտանիքում կնքաճաշի պատրաստություն էին տեսնում։ Հրավիրում էին քավորին (քավորը տոհմական էր լինում, նոր քավոր կանչելու սովորություն չկար), նվեր տալով նրան մի զույգ գուլպա։ Մկրտող քավորը հաճախ լինում էր պատանի։

Ժամասացության պահին նորածնի ընտանիքի մի քանի անդամներ, քավորը՝ մանկան բարուրը գրկած, ինչպես և տատմերը գնում էին եկեղեցի՝ իրենց հետ տանելով և տաք ջուր։

Մկրտված նորածնին տատմերը բարուրում ու գնում էր քավորի գիրկը, որն իր նոր սանիկին տուն էր հասցնում և հանձնում սանամորը։ Կընքաճաշին գալիս էին մասնակցելու մոտիկ հարևանները, ազգականները, քահանան ու ժամհարը։ Քավորը, գնալուց առաջ սանիկի բարուրի վրա էր դնում որոշ գումար՝ ընծա։

Կնունքից հետո, թե՛ ծննդկանն էր մաքրատրծված, թե՛ տատմերը։ Նորածնին լողացնում էին երեք օր հետո։ Այդ լողացումը կոչվում էր մեռոնից հանել։ Նորածնին այդ օրը լողացնում էին մաքուր չողթրիկի մեջ և ջուրը թափում էին կտուրը, որ մեռոնոտ ջուրը չկոխկրտվեր։ Նորածնին մեռոնից հանելուց հետո տատմերը դադարեցնում էր իր ամենօրյա այցը մորը և մանկանը։ Տատմորը խալաթ էին տալիս՝ նայած նորածնի ընտանիքի առատաձեռնության՝ մի յափմայից մինչև մի զույգ սոլ։ Ջունևորները երբեմն ոչինչ չէին տալիս։

Դրանից հետո նորածնին արդեն դնում էին օրորոցը և տակը թոնրում բոված հող փոում ու ամեն օր լողացնում։

Քառասուճից հանել։ *Քառասունքը պահելու կանոնը հետևյալն էր՝ ծննդկանը քառասուն օր չպետք է արևի առաջ երևար, իսկ քառասուներորդ օրն իր հարազատների ուղեկցությամբ գնար եկեղեցի, ընդ որում, երեխան գրկին, աղոթողների բարեմաղթությունների տարափի ներքո մոմ վառեր, խորանում՝ քահանայի առջև ծնկի եկած օրհնանք ստանար և ապա տուն վերադառնար։*

Սակայն բոլոր ծննդկանները չէին, որ հնարավորություն էին ունենում քառասուն օր ներս ու դուրս չանել։ Նման մայրերի նորածիններին առանց մոր էին տանում եկեղեցի քառասունքից հանելու։ Եթե դուրս գալու, արևի երես չտեսնելու կանոնը շատերը ստիպված խախտում էին, ապա քառասունքի մյուս կանոնները պահպանում էին, այն է՝ քառասուն օր ամուսնական առագաստ չմտնել, արևը մայր մտնելուց մինչև հաջորդ արևածագը իրենց սնարի ճրագն անմար պահել, քառասուն օր մսեղեն չգործածել, նորածնին ամեն օր լողացնել ու արևի տակ չհանել։

ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍԵՐ

Հոգեվարքն սկսելու դեպքում, լիներ մանկիկ, թե ղառամյալ, կանչում էին քահանային՝ հաղոր-

դուքյուն տալու մեռնողին։ Մահանալուց անմիջապես հետո հավաքվում էին բարեկամ ու հարեվան։ Ննջեցյալի անկողնու մոտից հեռացնում էին հարազատներին, ննջեցյալին դուրս տանում, կամի տախտակի վրա լողացնում։ Մինչև այդ հասած էին լինում քահանան ու ժամհարը։ Վերջինս մի քանիսի ուղեկցությամբ բերում էր Նաև նաշ կոչված եկեղեցական պատգարակն ու ծածկոցները։ Ննջեցյալին փաթաթում էին այդ ծածկոցներից մեկի մեջ, դնում նաշին, մյուսով ծածկում նաշը և քահանայի, բարեկամների ուղեկցությամբ ննջեցյալը տարվում էր եկեղեցի։ Այնտեղ ժամհարը վառ ճրագ էր դնում ննջեցյալի սնարին ու դուրս էին գալիս, ննջեցյալին թողնելով իր «պահապան հրեշտակների հետ»։ Իսկ տանը ննջեցյալի հագուստն ու անկողինը, ներառյալ խոիրը, արդեն տարվում էր խորթանոց կամ մի այլ աչքից հեռու տեղ ու պահվում։ Մեռնողի անկողնի տեղը խունկ էր ծխվում։

Մահացության դեպքում ոչ ոք չէր հրավիրվում։ Գալիս էին ամենքն ու յուրաքանչյուրն իր ծառայությունն էր մատուցում։ Նստում էին վշտահարների կողքին, որ նրանք մենակ չմնան, զբաղեցնում էին նրանց միտքը, որ գոնե ժամանակավորապես դադարեն սգալ։ Դա տևում էր օրեր ու շաբաթներ, եթե՝ ննջեցյալը այնպիսի տարիքի էր, որ խոր վիշտ էր պատճառել հարազատներին։

Հաջորդ օրը նորից էին հավաքվում ննջեցյալի տունը և եթե ննջեցյալը մանուկ էր կամ կին, ապա նրա պատանը կարելու և թաղելու էին գնում տարեց կանայք։ Եկեղեցում մի պառավ կարում էր պատանը, նախօրոք ննջեցյալի քթածակերն ու շուրթերի արանքը խունկ մտցնելով։ Նաշի ետևից էլ՝ գերեզմանատուն, կանայք էին գնում ու թաղելուց հետո վերադառնում էին մեռելատուն։ Իսկ եթե ննջեցյալը պատանյակ էր կամ տղամարդ, նաշին հետևողները և՛ տղամարդիկ էին լինում, և՛ տարեց կանայք։

Եթե ննջեցյալին թաղում էին պատարագով, ապա թաղումից առաջ, եկեղեցում երեկոյան կատարվում էր հոգեհանդիստ՝ քահանայի և տիրացուների մասնակցությամբ, հաջորդ օրը, կեսօրին, պատանքը կարելուց հետո կատարվում էր պատարագ։ Ննջեցյալին եկեղեցուց մինչև գերեզմանատուն տանում էին եկեղեցական լրիվ կազմով՝ զգեստավորված և շարականներ երգելով։

Պատարագով թաղվածի համար տրվող հոգեճաշին մորթվում էր եղ կամ կով՝ ըստ ննջեցյալի հիվանդ ժամանակ տված պատվերի։ Հոգեճաշը մեռելատանը մատուցելուց բացի, բաժանվում էր բոլոր տներին։ Ջատանելն էլ մեղք էր համարվում, մերժելն էլ։

Բոլոր դեպքերում էլ, հաջորդ օրը գնում էին խունկ ծխելու։ Խունկ ծխելու էին գնում նաև մահվան յոթերորդ օրը։ Այդ օրը լվանում էին ննջեցյալի հանդերձն ու անկողինը։ Հանդերձն այնուհետև բաժանում էին աղքատներին։

Քառասուներորդ օրը ննջեցյալի հարազատներին սգից հանելով էին զբաղվում։ Տարեց, թե երիտասարդ տղամարդկանց երեսն էին ածիլում, կանանց լողացնում, մայրամուտից առաջ գնում էին գերեզմանին այցելության՝ խունկ ծխում ու վերադառնում։

Ի դեպ, ննջեցյալի վրա արվող սուգը խիստ կուսպ էր։

ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՒՏՆԻՆ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աչքացավ։ *Որպես ծխի ու փոշու մեջ աշխատողներ, Արճակի տարեց կանայք ամենից ավելի էին ենթակա աչքի տկարության։ Վաղուցվա սովորություն էր՝ տարեց կանայք իրենց մոտ ունենում էին կսկծացնող դեղափոշի, որ աչքին էին դնում աչքը ծարիրող տեղտիրով։ Վերջինս սև, ոսկրե բարակ ու հղկված ձողիկ էր, որ պատրաստում ու վաճառում էին վանեցի արհեստավորները։*

Արճակցի հարուստ ու տոհմիկ Մինասի տան ավագուհին աչքի հեքիմ էր։ Աչքի հեքիմությունը նրա հորենական տոհմից էր գալիս, և նա աղջիկ ժամանակ մորից սովորել էր ու ծերության հասակում սովորեցնում էր իր արդեն թոռատեր հարսին։ Դեղորայքի ցանկը չորսից ավելի չէր՝ մի կտոր պղնձարջասպ (շրամանիկ), քյաշմիկ (ոչ մուգ գույնի խիստ մանր ու տափակ սերմ, որ վաճառում էին Վանի խանութներում)։ Քյաշմիկը հատ-հատ չրթացնելով ու ասեղի ծայրով դուրս բերելով դրա տափակ ու դեղին միջուկը, հեքիմը դրանք որոշ ջերմության ենթարկելուց հետո, հավանգով փոշիացնում էր, ու դեղանյութը պատրաստ էր։ Ապա՝ ռասութ (կարմիր գույնի փայլփլուն դեղափոշի) և վերջապես՝ սիվտայ

տեղ (սպիտակ դեղ) կոչված մոխրագույն դեղափոշի։

Վերջին երկու դեղափոշիները գնում էին Վանի քաղաքամիջում ապրող մի այլ հեքիմ կնոջից, որին անվանում էին Սրպիկ։ Արճակցի տարեց կանանց գրպաններում միշտ էլ գտնվում էր սիվտայ տեղը։ Այս կծկծացնող դեղերը ամեն օր չէ, որ գործածում էին։ Իսկ լողանալուց և գլուխը լվանալուց հետո էլ նույն օրը չէին գործածում։ Ռասութը էլ, սիվտայ տեղն էլ տեղտիրով էին քաշում աչքերին և շատ կանայք իրենց մոտ ունենում էին ու հատկապես ռասութը, հարմար նկատած ժամանակ քաշում էին աչքներին։ Քյաշմիկը, սակայն, գնում էր ինքը՝ հեքիմը, որովհետև նա այդ դեղափոշին ցանում էր վերևի կոպը շրջելով և եթե նպատակահարմար չէր գտնում, քյաշմիկով բուժում չէր անում, պատճառաբանելով, որ ավելորդ տեղը դեղ գործածելը վնասաբեր է։

Պղնձարջասպը նա գործածում էր, եթե պրտնում էր, որ աչքի կոպերը դան-դանա են բռնել։ Այսպես էին կոչվում կոպերի ներքևում գոյացած մանր արնային կծիկները։ Շրջում էր վերևի կոպը և խիստ զգուշությամբ կոպին էր քսում պղնձարջասպի կտորը։ Արջասպով կոպին քսելը կոչվում էր կոպ դաղել, իսկ երբ կոպի ներսից դեղ էին ցանում, անվանվում էր կոպ կոխել։ Կոպը կոխում էին թե՛ քաշմիկով, թե՛ ռասութով։

Աչֆաշոբ (աչֆացավ) կամ խուստուկ (ուժեղ ցավ)։ Աչքացավն ամենից շատ երևան էր գալիս ամռանը, մանավանդ կալոցին։ Սա միակ հիվանդությունն էր, որի դեպքում առողջներն զգուշանում էին վարակվելուց, սակայն քչերին էր հաջողվում վարակից զերծ մնալ։ Ամենից շատ աչքացավով վարակվում էին փոքրիկները։

Աչքացավի հիշյալ տեսակի դեպքում աչքերից արտահոսում էր դեղին թարախանման հյութ, կոպերը ուռչում էին, և զգացվում էր ուժեղ կսկրծոց, որն էլ կոչվում էր խուստուկ։ Այսպես՝ «աչքերը կխուստուկեն» կամ «խուստուկ պռներ ի», «խուստուկ տատրեց» և այլն։ Խուստուկը մեղմելու միջոցներն էին՝ փոքրիկ աղջնակի (1—7 տարեկան) մեղ և, մանավանդ, աղջիկ երեխայի մոր կրծքի կաթ լցնելը։ Դա խիստ մեղմում էր ցավը։ Սակայն խուստուկի դեմ պայքարելու, ավելի ճիշտ՝ խուստուկը բուժելու հիմնական միջոցը շրլեխն էր։

Շրլեխը պատրաստում էին երկու ձևով՝ տաք կամ սառը։

ա) Մի փոքրիկ մաքուր կուռա թոնրան մեջ տաքացնում էին, ձվի սպիտակուցը թափում մեջը և մի կտոր սպիտակ շիբով խառնում։ Տաքացրած և շիբով խառնված սպիտակուցը բաժանվում էր երկու նյութի՝ վճիտ ջուր և կիսեփ սպիտակուց։ Այդ ջուրը տաք վիճակում լցնում էին աչքի մեջ, իսկ մյուս՝ մածնանման մասը դնում էին աչքի կոպերի վրա։ Հիվանդը միաժամանակ աչքերը փակ էր պահում։

բ) Թարմ ձվի ծայրը ծակում էին, սպիտակուցը թափում, իսկ դեղնուցի մեջ լցնում մի քիչ մանրացված սպիտակ շիբ ու սկսում ձուն հարել։ Հարված շբախառը դեղնուցը օրը երեք անգամ կաթեցնում էին աչքի մեջ։ Խուստուկը տևում էր 4—5 օր։ Եթե հիվանդությունից հետո աչքի կոպերը մնում էին հում, այսինքն՝ ուռած, և երեկոները ծանր էին բացվում ու առհասարակ լրիվ առողջացած չէին լինում, ապա դիմում էին այլ միջոցի։ Թոնրան վառ ժամանակ խաչերկաթի վրա մի քիչ սպիտակ շիբ էին դնում, մեջն էլ երկու մեխակ։ Ջերմացած շիբն սկզբում դառնում էր հեղուկ, ապա վերածվում սպիտակ, փրփրուն պանդվածի։ Այդ պանդվածը մի փոքր կտոր շաքարի հետ փոշիացնում էին, երեկոները հիվանդ աչքի կոպերին դրսից մի քիչ կարագ էին քսում, այրված շբափոշին ցանում վրան ու այդպես մնում էր։

Հիշյալ գործողությունը կրկնում էին չորս-հինգ անգամ։ Արդյունքը դրական էր լինում։

Թոզ (կատարակտ)։ Եթե աչքի վրա երևան եկած սպիտակ բիծը ծաղիկ հիվանդության հետևանք էր, ապա ոչինչ չէին ձեռնարկում։ Սակայն պատահում էր, որ դա արդյունք էր լինում գըլխին իջած հարվածի։ Նման դեպքում, ութ օր իրար վրա, հատկապես բոցի վրա տաքացրած ջրով, գլուխը լվանում էին ու անմիջապես խմեցնում մի բաժակ յուղ ու մեղրի տաք խառնուրդ։ Միաժամանակ արգելում էին աշխատել, ինչպես նաև ուժեղ լույսին նայել։

Մազ։ Եթե դանդանան (տրախոմա) դյուղերում խիստ տարածված այս հիվանդությունը, ժամանակին չէր բուժվում, ապա տվյալ մարդու կոպերի տակ մազ բուսնելը անխուսափելի էր։ Այն բուսնում էր առավելապես տարեց կանանց աչքերում։ Բուժման միջոցը երկուսն էր՝ նախ, փոքրիկ ունելիով քաշելը, երկրորդ՝ մազը կոպին կպցնելը։

Մազ քաշելը կատարում էին աչքի հեքիմը կամ ձեռներեց ջահել կանայք։ Այն համոզմունքն էր տիրում, որ մազ քաշելն ավելի է նպաստում մազի բազմանալուն, քան մազը կոպին կպցնելը։

Իսկ մազը կոպին էին կպցնում հետևյալ կերպ. տաք ասեղի ծայրի վրա էին վերցնում մի աննշան մասնիկ սպիտակ ծամոն և կամ սև-ճարճատուկ կոչված բույսի արմատի կպչուն հյութը, կպցնում մազին ու մազը սեղմում կոպին: Մազը պառկած վիճակում կպչում էր կոպին և այդպես էլ մնում մինչև այդ կպցնող նյութի հալվելը, որ երբեմն երկու ամսից ավելի էր դիմանում:

Ականջացավ: Ականջացավով ավելի շատ տառապում էին նորածինները: Նրանց բոլորի դեղատոմսը մեկն էր՝ կաթեցնել մոր կրծքի կաթն ու տաք պահել: Մեծահասակների ականջացավի հիմնական պատճառը համարվում էր ղվախ մըրսելը: Ուստի առաջին հերթին դիմում էին գլուխը տաք պահելու միջոցին: Տոպրակով տաքացրած տղ էին դնում և դեռ լրիվ չսառած՝ փոխում էին նոր, ավելի տաք տոպրակով, խորոված սոխի ծիլը թաթախում էին ձեթում ու սեղմում ականջի մեջ: Ուժեղ ու տևական ցավի դեպքում կաթով կտավատ էին եփում ու այդ լափան (խյուս) տաք-տաք կապում ականջին և համբերությամբ սպասում ցավի հանգստանալուն:

Ատամնացավ: Եթե փտած ատամ էր, ապա մի քիչ օղի էին առնում վրան, ծխախոտի ծուխ պահում բերանում, աղ լցնում մի փոքրիկ բամբակի մեջ ու դնում ատամի վրա, սպիտակ շիբ դնում ատամի մեջ, չհանգստանալու դեպքում դաղում էին ընկույզով: Այսպես. ընկույզի միջուկից մի երկարավուն կտոր ամրացնում էին գուլպա հյուսելու ճաղին, իսկ միջուկի աղատ ծայրը բռնում էին վառ ճրագի վրա մինչև բոցավառվելը և այդպես էլ հպում էին ցավացած ատամին: Եթե այս միջոցն արդյունք չէր տալիս, ատամը հեռացնում էին:

Արճակում ատամ հեռացնողը գյուղի ժամհար Արթենն էր, որն այդ ծառայությունը կատարում էր անվճար: Երբեմն Արթենը նվերի անվան տակ ստանում էր մի թաշկինակ կամ մի զույգ գուլպա:

Պատահում էր, որ ցավում էին բոլոր ատամները միասին: Դրան ճավագիլ էին ասում: Նավագիլին համարյա ոչ մի միջոց չէր օգնում, բայց և այնպես աշխատում էին գլուխը տաքացնել՝ տաք աղի տոպրակ դնելով: Ոմանք էլ խաբրբուկ կոչված թունավոր բույսի սերմերը խառնելով ծխախոտին, գլանակ էին փաթաթում ու ծխում, ծուխը ոչ թե ներս քաշելով, այլ բերանում պահելով ու ապա դուրս փչելով:

Ոսկրի կոտրվելը կամ դուրս ընկնելը: Ոսկրի երկու մասնագետ-սնրողչի տղամարդ կար Արճակում: Սնրողչին շոշափում էր, եթե գտնում էր, որ ոսկորը դուրս է ընկել, մարմնի տվյալ մասը (ոտք, ձեռք, դաստակ) դնում էր տաք ջրի մեջ, միաժամանակ զգուշությամբ մաժում ներքևից վերև և հետո մի ձեռքով վերևի մասն ամուր բռնելով, ներքևի մասն ուժեղ ձգում էր, ապա տաք ու երկարավուն շորի կտորով (վիրակապի ձևով) ամուր փաթաթում ու պատվիրում 2—3 օր այդպես պահել:

Երբ սնրողչին գտնում էր, որ ոսկորը կոտրված է, ապա մի ուրիշ ուժեղ անձնավորության հետ ձգում էր կոտրածը, տեղը նստեցնում, նոր միայն կապում: Կապելը կատարում էին հետևյալ կարգով՝ հում ձվի դեղնուցով շրեշտը (սոսնձափոշի) շաղախում էին, լցնում համապատասխան կտավե կտորի վրա, ըստ որում, կտավը պետք է լիներ բոլորովին նոր ու ամուր տեսակի, դրանով կապում կոտրած տեղի շուրջը, հետո մի այլ շորով էլ փաթաթում, դրա վրա էլ երկու կտոր համապատասխան տախտակ դնում ու նորից փաթաթում:

Եթե կոտրածը թև էր, ապա պատվիրում էր թևը շալով կապել կրծքին ու լրիվ անշարժ պահել (հագուստ չհանել-չհագնել), ջանալ մատները միշտ դեպի վեր պահել, երբեմն շարժել, իսկ եթե ոտքն էր, ապա պառկել անշարժ վիճակում, ոտքին տալով մի քիչ բարձր դիրք:

Սնրողչին պատվիրում էր կոտրվածք ունեցողին լավ սնել, հատկապես պատվիրում էր կերակրել, ըստ հնարավորին՝ խաշով ու դինի խմեցնել, մատները հաճախ շարժել, որ չփայտանան, իսկ հետագայում անպայման սնրողչին ինքն անձամբ պետք է քանդեր կապերն ու ստուգեր:

Բարեհաջող բուժումներին զուգընթաց պատահում էին նաև անբարեհաջող հետևանքներ, որի պատճառով տվյալ անձնավորության ոտքը կամ թևը ծուռ էր մնում: Սակայն այդ բանի համար ոչ ոքի մտքով չէր անցնում սնրողչուն պատասխանատվության ենթարկել, ինչպես և հաջողության դեպքում՝ վարձատրել: Հարգալիր վերաբերմունքն ու շնորհակալական խոսքն էր սնրողչու վարձը:

Մեյ դեխան կյլխացավ (մի կողմից գլխացավ): Սրանով տառապողները սովորաբար միջին տարիքի մարդիկ էին, հիմնականում՝ կանայք: Հիվանդությունը միշտ էլ կապում էին մրսելու կամ հոգեկան ուժեղ ցնցումներ ունենալու հետ: Համոզմունք կար, որ մեյ դեխաճ կյլխացավին լրիվ բուժում չկա, բայց կար մեղմելու դարավոր մի միջոց, դա շուղ զանելն էր, որը կիրառում էին

հիմնականում ուժեղ գլխացավի ժամանակ։ Կրակի մեջ շարում էին գուլպա հյուսելու մի քանի բարակ շյուղ և թողնում մինչև կրակի մեջ եղած մասերը ստանային կրակի գույն, հետո այդ շյուղերի շիկացած ծայրերով արագ-արագ և իրարից քիչ հեռու հարվածում էին հիվանդի ճակատին, գլխավորապես քունքերին մոտիկ։ Երբ շյուղը կորցնում էր իր շիկագույն տեսքը, վերցնում էին հաջորդը։ Շիկացած շյուղի կպած տեղերի մաշկը մանրիկ այրվածքներ էր ստանում (երեսանց)։ Ամբողջ ճակատին քսում էին տաք կոճով (խիստ ջերմություն տվող, սպիտակ արմատ, որ վաճառվում էր Վանի խանութներում, արևելյան մյուս համեմունքների կողքին) խառնրված օղի և թաշկինակով կապում։

Շուղ զանելը բավականին նուրբ գործ էր և բոլոր կանայք չէին, որ ընդունակ էին այդ անելու։ Շուղ խփված տեղի այրվածքները վերքի չէին փոխարինվում, այլ մի փոքր մուգ գույն էին ստանում ու երկու շաբաթվա ընթացքում անհետանում։ Շուղ զանելու երկրորդ օրը քունքերին կպցնում էին երկու կտոր սպիտակ յախու, որը պատրաստում էին հետևյալ ձևով։

Ծեծված, փոշիացված խունկի, տաք-կոճի և մի քիչ էլ սև պղպեղի փոշուն ավելացնում էին սպիտակ ծամոն և ձվի հում դեղնուց, լցնում շղիով թրջված բոլորովին նոր կտորի վրա և փակցնում քունքերին։ Յախուն մնում էր քունքերին կպած մինչև ինքն իրեն պոկվելը։ Սրանից զատ, հիշյալ գլխացավի դեմ պայքարելու ուրիշ միջոց չունեին։

Մատնաշուրթ (մատնաշունչ)։ Ժողովրդի մեջ այն համոզումը կար, թե մատնաշուրթը կանխելիք վերք է։ Դրա համար էլ, երբ մատի եղունգի շրջանում ուժեղ, ծակող ցավեր էին զգացվում, միաժամանակ էլ նկատվում էր մաշկի որոշ գունափոխում, ինչպես նաև հիվանդացող մատը ջերմում էր, ապացույց էր, որ մատնաշուրթ է սկսվելու։

Հիվանդացող մատը ստեպ-ստեպ թաթախում էին եռացող կաթի կամ դրա չլինելու դեպքում՝ եռացող ջրի մեջ այնքան, մինչև ցավող մատի մաշկը այրվածքի աստիճանի հասցնելը, մինչև սպիտակելն ու ծակոցների մեղմանալը։ Ճիշտ ժամանակին ձեռք առնված այս միջոցառումը կանխում էր մատնաշուրթի զարգացումը։ Չկանխելու դեպքում, վերքը բացվելուց առաջ, հասունացնելու նպատակով յուղով ու շաքարով խմոր էին կապում մինչև վերքը ծակվեր, հետո խորոված սոխի թերի վրա ձեթ էին քսում-կապում կամ եզան լեզու էին կապում, իսկ եթե ժամանակը ձմեռ էր, ապա թարմ կաղամբի տերև։

Այսպես թե այնպես, ժամանակին ձեռք առնված մատը այրելը, որին գյուղացիք անվանում էին վախցուցել, ամենատարածվածն էր։

Խավկոր (հավկուրություն)։ Այս հիվանդությունը ոմանք անվանում էին նաև շավկոր (գիշերվա կույր)։ Հիվանդության արտահայտությունն այս էր՝ արևի մայր մտնելուց մինչև հաջորդ առավոտ աչքը զրկվում էր տեսողությունից։ Խավկորով բռնվում էին արևի ներքո, դաշտում շատ երկար մնացողները, առավելապես հոտաղները։

Խավկորի բուժումը հիվանդին լյարդ կերցնելն էր, ընդ որում, ոչ թե խորոված կամ տապակած, այլ խաշած։

Հիվանդին լողացնում էին կամ գլուխը կախ լվանում, մի մեծ շորով գլուխը մինչև ծնկները ծածկում ու փոքրիկ կճուճով խաշած լյարդը տալիս նրան։ Վերջինս կճուճը գրկին պահած ու կոացած դրա վրա, արագ-արագ ուտում էր տաք լյարդը և խմում պղտոր լյարդաջուրը։

Ուտելիս հիվանդը աչքերը պետք է բացած պահեր գոլորշու վրա։ Մի քանի անգամ կրկնելուց հետո (ընդ որում՝ օրը մեկ անգամ) տեսողական այդ աննորմալ երևույթն անհետանում էր։

Թոլ մեչի (թույլ մեջք)։ Որոշ անչափահասներ, որոնք քնած տեղը տակները թրջում էին, համարվում էին թույլ մեջք ունեցողներ։ Նման երեխաներին կիսախորոված փայծաղ էին կերցնում, ուտելիքի հետ խառնում ու կերցնում էին հում ձվի կեղևի փոշի, մեջքին սև ծամոնի յախու էին փակցնում։

Ճնջխուկ (ջնջխվածք)։ Եթե որևէ հարվածից մարմնի որևիցե մասը ջնջխվել էր, մաշկը կապտել, բայց արյուն չէր եկել, դա համարվում էր ավելի վտանգավոր, քան եթե մաշկը քերծված ու արյունոտված լիներ։ Նման դեպքում դիմում էին խմթուրծի։ Խմթուրծը պատրաստում էին հետևյալ կերպ՝ թոնրան տաք մոխիրը շաղախում էին աղաջրով և կապում ջնջխված տեղին։

Խամ առնել։ Խամ առնել էր կոչվում այն ցավի զգացումը, երբ անաշխատ թողած մկանները չափից ավելի էին լարում, օրինակ՝ երկար ժամանակ ուղևորություն չկատարածը հանկարծ երկար ու դժվարին ճանապարհ էր գնում կամ հնձի անսովորը մի անգամից շատ հունձ էր անում։ Նման անսովոր ու չափից ավելի աշխատանքից հետո անհնարին էր լինում քայլելը կամ ասենք, շարժվելը։ Սա հենց խամ առնել էր։ Այսպիսի դեպքերում խամ առած տեղին աղաջուր

էին քսում, իսկ եթե սովորականից ավելի էր արտահայտվում ցավը, թթխմորին ավելացնում էին երկու բուռ աղ և այնքան ալյուր, որ խմորը հաղիվ իրար կպչեր, գրտնակով բաց էին անում և այդ բացված լավաշը գցում եռացող ջրի մեջ, ապա հանում, կապում խամ առած տեղին։ Կիսաեփ թթխմորալավաշը տվյալ տեղի վրա կապված էր մնում ամբողջ գիշերը։ Մարմնի ջերմությունից ավելի ևս պնդացած այդ խմորը պոկում էին ու հետո աղաջրով կամ մանկան մեզով լվանում մարմնի տվյալ մասը։

Մայասուլ (թութֆ)։ Այս հիվանդությամբ տառապողները, ամոթի զգացումից, միայն մտերիմներին էին հայտնում։

Այն կարծիքն էր տիրում, որ մայասուլով հիվանդը ինքը պետք է իր բժիշկը լինի։ Նման հիվանդները պետք է խուսափեին կծու ուտելուց, ոտքերը պիտի տաք պահեին, քոնիր կախվելիս, այնպես պետք է նստեին, որ նատելատեղը կպչեր քոնրան տաք շուրթին, շատ ուտեին նվիկ բանջարը։ Դառուչ անունով մի բույս կար, որ բուսնում էր ամենուրեք։ Սա այնքան դառն էր, որ երբ ձեռք էիր տալիս, ձեռքդ դառնանում էր ու հաց ուտելիս զգացվում։ Ահա այս բույսի հյութը քսում էին հետույքին։

Բացի դառուչից, կար նաև մի այլ բույս, որ ուղղակի կոչվում էր մայասուլի ծաղիկ։ Բազմաճյուղ ու բազմաթիվ մանր վարդամանուշակագույն կամ սպիտակ ծաղիկներով այս բույսը, որ շատ նման է ոսպի ծաղկած թփիկի, շատ շուտ չորանում էր ու խիստ դառնահամ էր։ Մայասուլի ծաղիկը թարմ, թե չորացած, խաշում էին, ջուրը տաք-տաք խմում, ինչպես և խաշված լցնում ամանի մեջ ու վրան նստում։

Տեղնութեն (դեղնախտ)։ Այս հիվանդությամբ տառապում էին մանուկները և այն էլ դողերոցքով հիվանդացածները։ Տեղնութեն պոնած մանուկներին լողացնում էին կովի շտուկով, փա թաթում կոեզի թաֆ կոչվող դառն ու մեծ տերևներով ու դրանց մեջ էլ քրտնեցնում։ Ոմանք ավելի հարմար էին գտնում մանկանը լողացնել ուռենու տերևի ջրով ու փաթաթել վերջինիս տերևի մեջ։

Դա արվում էր հետևյալ ձևով։

Լույսը դեռ լրիվ չբացված, քաղում էին մի մաղ ուռենու տերև, բերում լավ եռացնում, ստացված ջրով լողացնում մանկանն ու հետո փաթաթում խաշված տաք տերևների մեջ։ Սրա հետ օգտագործում էին նաև տեղնուց ոլնիկ կոչված մի հուլունք, որը գերբնական էր համարվում։ Մանկանը լողացնելիս հիշյալ հուլունքը գցում էին լողացնելիք ջրի մեջ, իսկ դրանից հետո կախում մանկան պարանոցին՝ շուրջ երկու շաբաթ։

Տեղնուց ուլնիկը սաթանման մի շատ խոշոր դեղնագույն հուլունք էր, որ գտնվում էր վաղուց Արճակում բնակություն հաստատած շատախցի մի ընտանիքում։ Տեղնուց ուլնիկի մասին ժողովրդական այն համոզմունքը կար, որ այն անձրևից հետո երկնքից է ընկնում, և գտնում են միայն ամենաարդար երեխաները։

Այլ էր համոզմունքը, երբ դեղնախտով հիվանդանում էին մեծահասակները։ Դա արդեն բացատրվում էր ծանր վշտով կամ հանկարծակիի եկած լինելով՝ խիստ անսպասելիորեն ծանր բոթ լսելուց։ «Հախտոց ի առե» ասում էին շրջապատի մարդիկ և բացատրում, որ «հախտոց հախտոցով կրնցնի»։ Նման դեպքերում կիրառում էին ապտակելով բուժում։ Երբ հախտոցով հանկարծակիի եկած հիվանդը միամիտ նստած էր լինում, բռնված հետաքրքիր զրույցով, հանկարծ մեկը նրան ապտակում էր։ Ապտակվող դեղնախտավորը մինչև կկոահեր իր ապտակվելու դրդապատճառը, գոնե մի րոպե անցած կլիներ ու կբացվեր լեղիի փակված բերանը, որ «փակվել» էր հախտոց առնելուց։

Սա բուժման մեկ կողմն էր, մյուսը, որ դեղնախտավորը պետք է պաս պահեր, այն էլ՝ մի քանի ամիս։ Անգամ նրանք, որոնք կրոնական նախապաշարումներից բարձր էին կանգնած, դարձյալ ենթարկվում էին փորձառուներին ու հիվանդության ընթացքում ձեթ ու միս բոլորովին չէին ուտում, յուղ, ձու՝ շատ քիչ, դրա փոխարեն խիստ առատ էին գործածում բանջարեղենը, ըստ իրենց կարողության՝ միրգն ու քաղցրեղենը։

Տյող-տայգոց (դողէրոցք)։ Ճահճուտների առկայության պատճառով Արճակի ու Խառակոնիսի բնակչությունը ավելի շատ էր ենթակա դողէրոցք հիվանդությանը, քան գավառի մյուս գյուղերը։ Այս հիվանդներին անպայման խմեցնում էին քինաքինայի փոշի և կամ այդ բույսի կեղևն էին կերցնում։ Երկուսն էլ գնում էին Վանի հայկական դեղատնից։

Պատահում էր, որ դողի ու ջերմի պարբերական նոպաներն անցնում էին, սակայն հիվանդը ունենում էր թեթև սարսուռներ, ոչ բարձր, սակայն տևական ջերմություն, գլխացավ, ախորժակի կորուստ և ուժերի անկում։ Սա արդեն կոչվում էր կյաղտիյ տյող, որը նույնպես բուժվում էր վերը նշված ձևով։ Ոմանց էլ միայն մեկ անգամ խմեցնում էին իշկաթուկ, դեղին ներկատու բույ-

սի կաթ։ Սակայն սա շատ համարձակություն էր պահանջում, քանի որ առաջ էր բերում սոսկալի սրտխառնոց ու գլխապտույտ։

Խոնցավ (հարբուխ)։ *Սա առհասարակ մտահոգող հիվանդություն չէր համարվում, բայց և այնպես աշխատում էին շուտ ազատվել դրա պատճառած անախորժությունից, ուստի և միջոցներ էին ձեռք առնում, որոնք հետևյալներն էին՝ սոխ կամ սխտոր հոտոտելը, օրական մի քանի անգամ կապույտ շորի կտոր այրելն ու ծուխը քիթը քաշելը, գիշերը իր իսկ վարտիկը հանելն ու դրանով գլուխը, քիթն ու բերանը փաթաթելը։ Բոլորն էլ համոզված էին, որ խոնցավը վարակիչ հիվանդություն է, այսինքն՝ կպնելով ի, սակայն այդ ուղղությամբ ոչ մի միջոցառման չէին դիմում։*

Շոբա (գրիպ)։ *Շոբան խոնցավից անմիջապես զանազանվում էր և մտահոգում բոլորին։ Շոբայով հիվանդը ծանր էր տանում ցավը, նույնիսկ ոմանց տաքությունն այնքան էր բարձրանում, որ հիվանդը զառանցում էր։ Ամենահնամոլ ծերուկից մինչև աշխարհ տեսած գրագետն ու ազատամիտը գիտակցում էին, նաև անցյալի փորձից էլ եզրակացրել էին, որ եթե շոբան տուն մտավ, ապա բոլորին էլ վարակելու է։ Սակայն, թե՛ նահապետական մտածելակերպը, թե՛ կենցաղային պայմանները հնարավորություն չէին տալիս հիվանդին առանձնացնելու։*

Հիվանդը միաժամանակ ունենում էր հազ ու բուկուռուցք, ուժեղ ցավեր՝ հոդերում, գլխացավ ու ախորժակի պակաս։

Ձեռք առնվելիք միջոցներից ամենահիմնականն էր քրտնեցնելը։ Հավլուջան կոչված արեվելյան մի կարմրավուն արմատով, որ քրտնեցնելու հատկություն ուներ, օրական մի քանի անգամ թեյ էին խմեցնում, կերցնում ձեթով խավիծ, խորոված սոխ, մեջը խունկ դրած ու մոխրում խորոված սերկևիլ, եռացրած տուղտի ծաղկի տաք ջուրը որպես թեյ խմեցնում, մատին մի կտոր շոր կամ բամբակ փաթաթում ու հիվանդի բերանը մտցնելով սեղմում քիմքի խորքը, երբեմն մատն այնքան խորն էին տանում, որ հնարավոր լիներ կոկորդը պատած կեղևը պոկել, դրսից շոշափվող ուռած գեղձերը հենց դրսից էլ մասաժ էին անում, ապա ծնոտից բռնելով՝ գլուխը երեք անգամ աջ ու ձախ թեքում։ Վերջին գործողությունը կոչվում էր վիզ քյաշել։ Թե կոկորդ սեղմելը, թե վիզ քաշելը կատարում էին բավականին մասնագիտացած ու ժամանակին երկվորյակ երեխա ունեցած կանայք։ Գլխացավը մեղմելու համար հիվանդի ճակատին բողկի շերտեր էին դնում, իսկ ջերմությունը իջեցնելու համար ափերի մեջ, քունքերին ու ոտքերի տակ օղի կամ քացախ էին քսում։ Շոբայով հիվանդին աշխատում էին թարմ միրգ ուտեցնել, ըստ որում, ամենալավը համարվում էր ձմերուկը։ Սակայն դա ձմռանը հազվագյուտ էր, իսկ շոբան ձմեռային հիվանդություն էր։

Շոբան առհասարակ վաղանցուկ հիվանդություն էր, տևում էր ութից տասն օր։

Սաթրջամ (բոխեի բորբոսում)։ *Սա սովորաբար առաջ էր գալիս մրսելուց ու ահաբեկում հիվանդասերերին։ Պատկերավոր խոսքի վարպետ ծերերը սիրում էին բառախաղ անել՝ Սաթըրջամ չի էտը անտեր ցավ, «սաթըրըր ջան ի» (ծախում է կյանք)։*

Հանկարծակի դողը և ջերմաստիճանի բարձրացումը, շնչառության վատացումը, գիտակցության կորուստը բավական էին փորձերեց մարդկանց համոզվելու, որ հիվանդը սաթրջամ է ու փրկությունը շարունակ որոնում էին քրտնեցնելու մեջ։

Արճակցիները սովորաբար հիվանդին քրտնեցնում էին վաղ առավոտյան։ Այսպես. կրակը լրիվ հանգած, բայց տաքությունը դեռ պահպանած թոնրան մեջ մի մեծ կտոր աթար էին գցում։ Հիվանդը մերկ մտնում էր թոնիրը, ոտքերը դնում աթարի վրա, իսկ թիկունքը սեղմում թոնրան տաք կողերին և այդպես նստած էլ սկսում քրտնել։ Հիվանդը թոնրում եղած ժամանակ, թոնրան բերանը վերմակով ծածկում էին, թողնելով մի անշան օդանցք։

Հիվանդն ինքն էր հայտնում, որ արդեն լավ քրտնել է։ Այդ ժամանակ տալիս էին շապիկ, վարտիկ և գլուխ փաթաթելու շոր, որոնք հիվանդը հագնում էր թոնրան մեջ և նույն վերմակով էլ ծածկված դուրս էին բերում թոնրից ու պառկեցնում թոնրան եզրին պատրաստած անկողնում։ Ջանցած քսան րոպե, թոնիրն արդեն վառված էր լինում, իսկ մինչ այդ, նորից քրտնած հիվանդի հագուստն ու անկողինը փոխում էին։ Մնում էր հիվանդին հսկել, որ չմրսեցնի իրեն։ Առաջին օրն արգելում էին նրան ոչ միայն գլուխը բարձից բարձրացնել, այլև անգամ ձեռքերը վերմակի տակից հանել։

Սա քրտնեցնելու ընդունված ձևն էր Արճակում։

Սակայն սաթրջամով հիվանդին թոնրում քրտնեցնել հնարավոր չէր։ Նրան քրտնեցնում էին «նեսոյի քարաբաղնիսի» մի ուրիշ տեսակով։ Մեծ կաթսայով եռման ջուրը դնում էին հիվան-

դի անկողնու մեջ (ոտքերի կողմից)։ Կաթսայի բերանը ծածկված էր լինում տախտակով, իսկ ձգրերը փաթաթված էին լինում շորով։ Հիվանդին ծածկում էին, և նա սոսկալի տանջանքներ էր զգում մինչև քրտնելը։ Քրտնելուց հետո հանդըստանում էր, ապա սկսում էին սովորական ձևով թաց հանդերձներն ու անկողինը փոխել։ Սաթրջամով հիվանդին աշխատում էին կերակրել շուտ-շուտ, բայց թեթև ուտելիքներով՝ հավով ապուր, մսաջուր, քամած մածուն, խավիծ, խմեցնում էին հավկուջանով թեյ, խոշարաջուր, թան և այլն։

Երբ հիվանդության երեք շաբաթն անցնում էր, վտանգը համարվում էր անցած, թեև ասում էին, որ մինչև քառասուն օր պետք է հիվանդն իրեն լավ պահպանի, այլապես կարող է կրկնվել։

Այս բոլորը սաթրջամի բարեհաջող ընթացքն էր։ Լինում էր, որ կատարվում էր հակառակը, տաք դոլորշիով բավարար քրտնեցնել չէր հաջողվում կամ անհասկանալի պատճառներով հիվանդն օր-օրին, լավանալու փոխարեն ծանրանում էր։ Նման դեպքերում հիվանդատերերը ապավինում էին փյոստ ֆաշելուն։ Մորթում էին մի չաղ ոչխար, տաք մորթու ներսի կողմին ցանում էին տաք-կոճի, տորոնի, սև պղպեղի մանրացրած փոշի ու դեղափոշով պատված մորթին փռում հիվանդի մերկ թիկունքի տակ՝ սկսած ուսագլխից։ Հիվանդի թևերը սեղմում էին կողքերին ու կրծքի կողմից այդ մորթին կարում հիվանդի մարմնի շուրջը։

Մորթու մեջ կարված հիվանդները, որ մեծ մասամբ գտնվում էին գառանցագին դրության մեջ, այդպես էլ մնում էին ամբողջ երկու ժամ։ Նրանք անասելի տանջանքներ էին ապրում, մինչդեռ քրտինքը ոտքերից հոսում էր ներքև։ Մորթին քանդելուց հետո, հիվանդին հագցնելիք հանդերձն ու անկողինը պետք է լինեին խիստ փափուկ ու տաք, որովհետև մորթով փաթաթված մարմնի մասերը, հատկապես թիկունքը, պատված էին լինում մանր, կարմրավուն չոր պզուկներով, որոնք և՛ քոր էին գալիս, և՛ ցավ պատճառում արդեն քիչ-քիչ դիտակցության եկող հիվանդին։

Պետք է ասել, որ փոստը երբեմն ծառայում էր իր նպատակին, եթե հիվանդի սիրտը դիմանար և այդ միայն վերջին օրերում չլինեին ձեռնարկած։

Աղբյացավ (փոռաճարիճ)։ Աղբյացավը սկսում էր լուծով, սակայն սա սովորական լուծից տարբերվում էր որովայնի շրջանում զգացվող ուժեղ կծկումներով, նիքերով և արյունալուծով։ Ըստ տիրող համոզմունքի, սա ևս ուժեղ մրսելուց էր լինում, ինչպես նաև մի այլ աղքացավով հիվանդից կպնելով (վարակվելով)։ Համոզում ունեին, որ նման հիվանդների աղիներն այնքան են նրբանում, որ նման են դառնում գլանակի թրջված թղթի։

Հիվանդի սառամոքսը տաք շալով ամուր կապում էին, հետույքի տակ ձեթի մեջ եռացրած թաղիքի տաք կտոր փռում, շիբով քամած մածուն ուտեցնում, նվիկի ջուր խմեցնում, նռան նշեխ եռացնում ու խմեցնում, կերակրում ալյուրով կամ փոխինդով եփած ճաշով։

Աղբյացավը հազվագեպ երևացող և բարհաջող ելք ունեցող հիվանդություն էր։

Պոտուճ ակրոկել (պատառ խցկվել)։ Երբ մեկը բավական երկար ժամանակ որևէ բան կուլ տալիս կերակրափողի ներքևի մասում ցավ էր զգում, համոզվում էին, որ «պըռտուճ ի ակրոկե», այսինքն՝ կերակրափողում ուտելիքի կտոր է խցկվել։

Տվյալ անձն առավոտյան, դեռ ոչինչ չկերած, երկու ձեռքով կախ էր ընկնում որևէ բարձրությունից (ծառի ճյուղից, գերանի ծայրից և այլն), այն հաշվով, որ ոտքերը մի մետրաչափ բարձր մնային գետնից, բերանը լիքը ջուր էր առնում և մի քանի անգամ ճոճվում էր, հետո ուժգնորեն ցած թռչում և հենց այդ թռչելու պահին էլ ջուրը կուլ տալիս։

Կար համոզմունք, որ ջուրը պոկելու էր խցկված պատառիկը, իսկ երբ այդ գործողությունը ոչ մի արդյունք չէր տալիս, ապա ասում էին, որ «ակրոկած պըռտուճը» իր համար տեղ է արել և պետք է սպասեին նրա աստիճանաբար լուծվելուն։

Պոռտ ինգնել (պորտն ընկնել)։ Եթե ուժից վեր ծանրություն վերցնելուց անմիջապես հետո կամ մի քանի օր անց տվյալ անհատը սկսում էր որովայնում, ավելի շուտ՝ պորտի շրջանում տևական ցավեր զգալ, դրա հետ էլ թեթև սրտխառնոց և ընդհանուր ուժասպառություն, ապա դա բացատրվում էր նրանով, որ մարդու «պոռտ ինգեր ի»։ Բուժման ձևը «պոռտ տնելն» էր (պորտ դնելը)։

Դա ստուգում էին մասնագիտացած պառավները, որոնք առավոտ շուտ, դեռ հիվանդը ծոմը չլուծած, շոշափում էին հիվանդի պորտը՝ մինչև ցավ պատճառելու աստիճան։ Եվ եթե համոզվում

էին, որ «պորտը տեղից ցած է ընկել», ապա երկու բուռ աղ լցնում էին կապույտ շորի մեջ, կապում այնպես, որ շորի աղատ մնացած ծայրերը միահավասար լինեին, տափակեցնում էին, աղը դնում հիվանդի պորտի վրա, շորի ծայրերը ձեռոտում ու վառում։ Երբ շորի ծայրերը սկսում էին բաց արձակել, նախօրոք պատրաստված փոքրիկ սեռիկը բերանքսիվայր բռնում էին լոցի վրա և աստիճանաբար մոտեցնում մարմնին՝ ընդհուպ պորտին։

Պորտ դնողն սկզբում փորձում էր, թե արդյոք սեռիկը ամուր կպե՞լ է պորտին ու հետո երեք անգամ թեթևակի ոլորումներ էր կատարում։ Որոշ ժամանակից (հինգ-տասը րոպե) հետո սեռիկը պոկում էին պորտի վրայից՝ օդ բաց թողնելուց հետո։

Թե՛ պրտուջ խցկվելը, թե՛ պորտ դնելը միայն կանայք էին կիրառում, և շատ քիչ էր դրական արդյունք տալիս, բայց հավատում էին։

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱՓՈԽԻԿ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մաղիկ։ Կենսափորձը ինչպես ուրիշ վայրերի բնակչությանը, այնպես էլ արճակցիներին էլ րացակացնել էր տվել, որ ծաղիկը պատվաստի միջոցով կարելի է կինաթափել։ Սակայն ինչպես Թուրքիայի ամբողջ գյուղական ազգաբնակչությունը, այնպես էլ արճակցիները (չհաշված բացառությունները) ձեռները ծալած սպասում էին այդ զարհուրելի անտես այցելուին, բավարարվելով երեխային պապենական ձևով խնամելով։

Ծաղիկով հիվանդացած երեխային չէին լոգացնում։ Որքան էլ թեթև լիներ հիվանդությունը, այնուամենայնիվ, պահպանում էին անկողնային վիճակ։ Նրա սնարին վառ ճրագ չէին պահում, որ շողը չդիպչեր մանկան աչքերին։ Սնում էին քաղցրեղենով, առավելապես անպակաս էին անում չամիչն ու նաբաթ շաքարը, չէին ուտեցնում յուղ, ձեթ, միս։

Այս հոգատարությունը եթե բոլոր ծնողներն էլ կարողանային լրիվ կիրառել, ինչ խոսք, որ նպաստում էր ընդհանուր առողջական վիճակին, սակայն, ցավոք, ծաղկապատվելուն և կուրանալուն արգելք չէր հանդիսանում։ Կային փորձառու մարդիկ, որոնք մանկան վրա գոյացած բշտիկներին նայելով, կռահում էին, թե երեխան ծաղկատարվելո՞ւ է, թե՞ ոչ։ Նրանց ասելով, այն բշտիկները, որոնց մեջտեղները փոսիկներ էին, հետք էին թողնելու՝ ծաղկատելու էին։ Եթե գյուղում մի երեխա հիվանդանար ծաղկով, մնացած բոլոր ծաղիկ հանելու տարիք ունեցողները հիվանդանում էին։ Կար այն հանգստացուցիչ համոզումը, որ իբր ծաղիկով հիվանդացածը այլևս երկրորդ անգամ չէր հիվանդանում։ Սակայն փաստերը հակառակն էին ապացուցում։

Կարմրուկ։ Որպես անխուսափելի հիվանդություն, կարմրուկը ևս հայտնվելիս բոլոր երեխաներին վարակում էր։ Կարմրուկով հիվանդ երեխայի խնամքը շատ էր նման ծաղիկով հիվանդ մանկան խնամքին, այն տարբերությամբ միայն, որ կարմրուկով հիվանդին գոնե մեկ անգամ էշի կաթ էին խմեցնում ու շրջապատում կարմիր պաստառներով։ Կարմրուկին ուղեկցում էր թոքերի բորբոքումը և երիկամների տկարությունը։

Կարմրուկի մասին ժողովուրդը այն կարծիքն ուներ, թե առերևույթ հեշտ անցնող այդ հիվանդությունն ավելի շատ է մահացություն տալիս, քան ծաղիկ հիվանդությունը։ Այսպիսի ասացվածք կար՝ «Ցյու, խիվընդի աչկ կկուրցուցես, ես ինոր խոր, մոր աչկ կկուրցուցեմ»։

Կարմրուկ հիվանդությունը Արճակում մոլեգնեց 1915 թ. ապրիլին։ Եղան մայրեր, որոնց հաջողվեց իրենց հիվանդ երեխային շալակել ու փախչել Խառակոնիս, այնտեղից՝ Կըզլջա, ապա՝ Ավերակի, այդտեղից էլ Վան, այնտեղից գաղթ ու հետո գերեզման... Սակայն եղան նաև կարմրուկով հիվանդացած ութ-իննամյա երեխաներ ևս, որոնք բարձր ջերմության մեջ լինելով, ոչ յաթաղանի սառը փայլը տեսան, ոչ էլ նրա հարվածի ուժն զգացին...

Խոչկուկ (ƒութեչ)։ Արճակի ազգաբնակչությունը այս հիվանդությանն էր վերագրում հետևյալ ասացվածքը՝ «էն որ ես կամ, էլ տյուք ինչացո՞ւ եք»,—ասում է խոչկուկը ծաղիկ ու կարմրուկ հիվանդություններին։ Ժողովրդական ողորմելի միջոցները, ինչպիսիք էին՝ երեխայի ուռած կոկորդը մատով սեղմելը, նավթ քսելը, իշու կաթ խմեցնելը և այլն, որոնք սովորական բուկուռուցքի ժամանակ դրական արդյունք էին տալիս, քութեչի դեպքում անզոր էին մանկան կյանքը փրկելու։

Խոչկուկը թեև ուշ-ուշ էր հայտնվում, բայց հայտնվելիս մեծ ավերածություններ էր կատարում։

Կաբլամա։ Սա կարմրուկին մի քիչ նմանվող հիվանդություն էր, կարմիր ցաներով էր պատում մանկան մաշկն ու դեմքը։ Կաբլաման անցնում էր խիստ բարեհաջող, և երեխան յոթ-ութ օր հետո լրիվ առողջանում էր։

Խոռոզա (կապույտ հագ)։ Հանկարծահաս այս հիվանդությունը, հայտնվում էր փոքրահասակների մեջ առավելապես դիշերներն ու շնչարգելում խորը քնած երեխային։

Երբ երեխան սկսում էր խոխոռացնել, և կոկորդից սկսում էին աքաղաղի կանչերին նմանվող ձայներ դուրս գալ, անմիջապես ուղարկում էին ժամհարի՝ Արթենի եւհից։ Մինչ նրա գալը մի երկու գլուխ սոխ և մի բուռ աղ իրար հետ ծեծում ու կապում էին երեխայի գլխի առաջամասին։ Եթե դա չէր օգնում, ապա ժամհարի հասնելուն պես ածելիով մաքրում էին հիվանդի գլխի առաջամասը և նույն ածելիով սկսում էին մանր-մանր հարվածներ հասցնել։ Մանր-մանր կտրտված գանգամաշկից սկսում էր դանդաղորեն դուրս հոսել սև, լերդացած արյուն։ Երեխայի շնչառությունն սկսում էր կանոնավորվել, իսկ մաշկին քսում էին օղի, և կանխվում էր թարախակալումը։

Խոռոզան տարափոխիկ հիվանդությունների շարքը չէր դասվում։

Խոզուկ։ Խոզուկը համարվում էր մրսելուց առաջացած հիվանդություն և միջոցառումն էր՝ գլուխը օղիով թրջելն ու տաք փաթաթելը։

Ծարավ էյաշել (ծարավ էաշել)։ Եթե ութ ամսականից մինչև մեկ տարեկան երեխան անընդհատ նիհարում էր, հրաժարվում ուտելիքից, կառչում մոր ստինքներին, ջուր էր խմում անհագորեն, նշանակում էր, որ երեխային ծարավը կոտրել է (ծարավը նրան հաղթահարել է), այսինքն՝ եղել է մի որևէ օր, որ երեխան ծարավ է եղել ու մայրը չի հիշել նրան ջուր տալ և ահա այդ օրից մանկիկը ջրից չի հագենում։ Ուրեմն, պետք է նրա ծարավը քաշել։ Երեխային պառկեցնում էին մեջքի վրա, ոտքերը մի քիչ ավելի բարձր, քան գլուխը և ծարավ քաշող կինը սկսում էր նրա աղդրերի առաջամասերի և որովայնի միջև մասած անել, հետո որովայնի ներքևը մի քանի անգամ զգուշությամբ սեղմել դեպի վեր։

Եթե հիշյալ գործողության ընթացքում երեխայի ստամոքսից լսվեր թեկուզ մի փոքրիկ ձայն («փորի զոռց»), ապա երեխան արդեն համարվում էր բուժված։

Ծարավ կոտրածի քաշելը կատարվում էր այդ գործին սովոր մի քանի կանանց միջոցով, որոնք ունեցել էին երկորյակ երեխա։

Ծարավ քաշելը ոչ դրական արդյունք էր տվել, ոչ էլ՝ բացասական։ Դրա համար շատ երիտասարդ մայրեր թերահավատությամբ էին տրամադրված բուժման այս ձևին։ Ջրի հանդեպ ունեցած երեխայի տենդոտ հակումն անցնում էր ինքն իրեն, երբ նա սկսում էր քայլել սովորել։

ԲՈՒԺԻՉ ԲՈՒՅՍԵՐ

Ինչպես արևելյան ժողովուրդներն ընդհանրապես, այնպես էլ Արճակի գավառի բնակիչները սերնդե-սերունդ օգտագործում էին որպես բուժիչ միջոց մի շարք բույսեր։ Դրանցից էին.

Եզան լեզու։ Ծառայում էր վերքից թարախ դուրս քաշելուն։ Բացի վերքի վրա դնելու սովորական ձևից, Արճակի հեքիմները, երբ տեսնում էին, որ վերքի բերանը փակ է, եզան լեզվի սերմերը գոմշակովի կամ կովի կաթի մեջ եփում էին և այդ լափան տաք-տաք կապում վերքին։ Այդ նույն հեքիմները խորհուրդ էին տալիս ստամոքսի հիվանդություն ունեցողներին եզան լեզուն խաշել և որպես աղցան ուտել, մանավանդ սերմերը խաշել և ջուրը պարբերաբար տաք-տաք խմել։

Կյաղտիկ ուռ (գաղտնի կրծքագեղձ)։ Եզան լեզվի մի այլ տեսակն է, միայն թե խիստ նեղ ու երկար տերևներով։ Եզան լեզվի նման աճում է ամենուր, սակայն ավելի շատ առուների եզերքին։ Կյաղտիկ ուռի սերմերը ևս օգտագործվում էին վերքեր, ինչպես և տևական ստամոքսային հիվանդություններ բուժելու համար ու համարվում էր ավելի ազդեցիկ, քան Եզան լեզուն։

Հյավի թաֆ (ցրտահարման, ցրտի տեղ)։ Արտաքին տեսքով շատ է նման բողկի կամ շաղգամի տերևներին, ավելի փափկավուն է, քան եզան լեզուն։ Աճում է առավելապես հոսող ջրերի եզրերին։ Պառավները՝ վերքի վրա դնելու համար հյավի թաֆը ավելի նախընտրելի էին համարում, քան եզան լեզուն։ Տերևներն ու արմատները մանրացնում էին, կաթով եփում և կապում վերքին։ Եթե վերքի բերանը փակված էր և շուրջը կապտած, ասում էին, թե «յարեն հավայի ի առե» (վերքը ցուրտ է առել) և որպես ցրտահարությունը չեզոքացնող միջոց, անմիջապես դիմում էին հյավի թաֆին։

Ջոպաճ դոշակի (հովվի ներքնակ)։ Աճում է առավելապես բնակավայրերից հեռու։ Գետնատարած, սպիտակականաչ, մանր ու խավոտ տերևներով բույս է։ Գյուղական վիրաբույժները դրա տերևները փոշիացնում էին և ցանում արդեն առողջանալու փուլին հասած վերքերի վրա՝ վերքը չորացնելու նպատակով։

Ոոց խոնդատ։ Հանրահայտ բույս է, աճում է անջրդի ու անմշակ տարածություններում։ Խորն-

դատի՝ երբեմն մետրից ավելի բարձրացող ու մանկան բազկից հաստ ցողունները, ներքևից վերև, պճնվում են մանր, դեղին ծաղիկներով և հեռվից ուշադրություն գրավում։

Այդ բույսի անհամար ծաղկաբաժակների մեջ կուտակվում են բազմապիսի բզեզներ. անասունները դրանից տերև իսկ չեն պոկում։ Ջորացած խոնդատոր աշնանը քաղում էին որպես թոնրան կպչան։

Նկարագրածս սովորական խոնդատն է, սակայն կա և այնպիսին, որ անգամ մատնաչափ ցողուն չի տալիս։ Տերևները գետնատարած են։ Սա որձ, այսինքն՝ չբազմացող խոնդատն է, տերևներն օգտագործում էին որպես դեղանյութ՝ չորացած ու փոշիացած վիճակում։

Խաբրբուկ (բարբադ)։ Աճում է ամենուր՝ կուտուրներին, պարտեզներում, մշակովի թե անմշակ տարածություններում, խիստ թունավոր բույս է, ուստի բարբադ (ավեր) անվանն է արժանացել։ Դրա բաց գույնի ծաղիկները խաժիաժի նման կլոր, անոթաձև սերմնարանի են փոխարկվում, որը ներսից երկու մասի է բաժանվում, սերմնարանի կափարիչը ևս երկու մասից է կազմված։ (Հասունանալիս կափարիչն ընկնում է, և միջի մանր ու բազմաթիվ սերմերը թափվում են)։

Ատամների ընդհանուր ցավի դեպքում, որին գյուղացիք անվանում էին «նավագիլ», երբ ոչ մի կերպ ցավը մեղմել չէր հաջողվում, խաբրբուկի սերմով գլանակ էին փաթաթում և նավագիլից տանջվողը ծխում էր այն, ծուխը բերանը պահելով և դուրս փչելով։

Առվոտի ծաղիկ (առվույտի ծաղիկ)։ Սովորական առվույտի ծաղիկը չորացնում, փոշիացնում և ցանում էին արդեն առողջացման փուլում գտնվող վերքի վրա՝ այն չորացնելու նպատակով։

Կարմիր ալել։ Աճում է անմշակ տարածություններում, օգտագործվում էր որպես ալել։ Կանանց ծննդաբերության ժամանակ, երբ նկատվում էր, որ ծննդականի ցավերը արագանալու փոխարեն, կանգ են առնում, և տատմերը գալիս էր այն համոզման, որ կինը մրսած է, կարմիր ալել էին վառում ծննդականին մոտիկ, վերջինիս պպղեցնում ծխացող կրակի վրա։

Պող-կաթ։ Սա պարզապես ամենադառը տեսակի պոդի (բոխի) արմատն է, որ հայ ու քուրդ հովիվները սովորաբար պահում էին իրենց մաղախներում որպես ոչխարների վերքերը բուժող ամենաազդու միջոց։ Սովորաբար ոչխարների դմակի ներքևի մասի նուրբ մաշկը, ինչպես նաև պճեղների արանքները քերծվածքներից որդնոտում էին։ Պող-կաթի մի փոքրիկ կտորը վերքոտ տեղի մեջ սեղմելը բավական էր եղած որդերը սատկեցնելու և ճանճերին հեռու վանելու համար։

Սիվտակ ճաոճրոտուկ։ Բուսնում է ամենուրեք։ Նեղլիկ տերևներով, արագ ճյուղավորվող, հոդավոր ցողուններով բույս է։ Ցողունների յուրաքանչյուր հոդի տակից մի գեղեցիկ, կապույտ ծաղիկ է բացվում։ Ծաղկակոթերը խիստ կարճ են լինում։ Անասունները չեն մոտենում։ Ունի խիստ դառն արմատ, ինքը ևս դառն է։ Օգտագործում էին անիվի ու սռնիի արանքը դնելու համար։ Այրելով՝ մոխիրը կարագով շաղախում էին, քսուկ պատրաստում ու լծկանների լծառված վզներին քսում։

Արճակում ապրող թուրք պաշտոնյաների ընտանիքներում սիվտակ ճաոճրոտուկը գարնանը խաշած ձվի հետ ուտում էին որպես գաղտնի դողէրոցքի, ինչպես նաև դեղնախտի բուժիչ միջոց։

Ապրեմ-չապրեմ (երիցուկ)։ Հանրահայտ և ամենուր տարածված այս ծաղիկը Արճակում ևս համարվում էր հարցուկ։ Մեկ առ մեկ պոկելով ծաղկի թերթերը, հարցնում էին՝ ապրեմ-չապրեմ։ Ատամնացավի դեպքում, երբ ատամի շուրջը ուռչում էր, ապրեմ-չապրեմի չորացված ծաղիկները խաշում էին ու տաք գոլորշու վրա պահում բերանը։

Տեղտ (տուղտ)։ Վայրի տուղտի արմատները օգտագործվում էր օճառի փոխարեն՝ գլուխը լվանալիս։ Վայրի տուղտը տալիս է տարբեր գույնի ծաղիկներ։ Ծաղիկները չորացնում էին և ձմռանը եռացնելով, ջուրը թեյի փոխարեն խրմեցնում հիվանդներին։ Նախընտրում էին հավաքել դեղին ծաղիկները։

Կոեզի թաֆ (տերև)։ Սրա հիմնականում դառը և չափազանց մեծ տերևներով փաթաթում էին այն փոքր երեխաների մերկ մարմինները, որոնց լողացնում էին կովի շոռուկով։

Ճրլելուկ։ Արժե հիշատակել նաև այս բույսը, որը շատ առատ բուսնում էր գյուղի «Վերին տյաշտեր» կոչվող մարգագետնում։ Սրա տերևները աշնանը քաղում և բարալիկ չվաններ էին հյուսում, որպես խոհրի հենք։ Այդ բարակ չվանների մի քանի հատի միացումից ստանում էին ջրհորից ջուր քաշելու պարաններ։

Ամռանը Միջագետքի կողմերից Արճակ էր գալիս անգեն քրդերի ոչ ստվար մի խումբ։ Սրանք իջևանում էին գյուղի աղբյուրի մոտ, ուտելիքի հետ փոխանակում էին տեսակ-տեսակ ու-

լունքներ (որոնց մեջ և աչքի ուլունք՝ աչքով տալու դեմ) և շրջում էին հիշյալ մարգագետնում, փորփրում հողն ու հանում ճրլճլուկի և մի ուրիշ բույսի արմատների վրա աճող կաղինաչափ պալարները։ Ավզնոցում, ավազով տրորելով, կեղևահան էին անում սպիտակ միջուկները, արևի ներքո չորացնում և պարկերը լցնելով վերադառնում էին։ Թե ինչի համար էին օգտագործում այդ պալարները՝ չէին ասում։

ՄԱՔՐԱԿԵՑՈՒԹՅՈՒՆ

Արճակում բաղնիք չկար, լողանում էին՝ ոմանք թոնրատանը մեծ տաշտերի (պղնձե թաշտ) կամ կավաշեն սախեների մեջ, ոմանք՝ փայխի չոլում։

Կանայք ու աղջիկներն իրենց մազերը լվանում էին տուղտի արմատով, որն աճում էր ամենուրեք, սակայն արճակցի կանայք ու աղջիկները տուղտի արմատը բերում էին գյուղի հեռավոր՝ վերին տյաշտեր հանդից։ Տարին մեկ անգամ, աշնանը, թաղի ջահել աղջիկներն ու իրենց երիտասարդ եղբայրները, մեծ խմբերով, դինված փայտատներով, գնում էին այդ հանդը, երբեմն նույնիսկ հասնում խառակոնիսի արտերին և փայտատներով փորում-հանում տուղտի սպիտակ ու հաստ արմատները։

Լողանալու օրերին մեկ կամ երկու արմատ քսան-քսանհինգ րոպե գցում էին տաք ջրի մեջ, հետո քարի վրա դնելով մի քիչ ծեծում, այնքան, որ հեշտանար թելիկների բաժանվելը, կապում էին այնպես, որ ստացվեր փնջիկ։ Այդ կապված փնջիկը կոչվում էր տղտի թնջուկ։ Փոքրիկ մի թնջուկ բավական էր ամբողջ ընտանիքին։ Թրնջուկը գլխներին քսելիս ամբողջ մազերն ու մարմինը ծածկվում էր սպիտակ ու մածուցիկ փրփուրով։

Տուղտի արմատով գլուխ լվանալը գալիս էր դարերի խորքից։ Այն գլխի մազերն ու մաշկը փափուկ պահելու հատկություն ուներ և միաժամանակ մազերին փայլ էր տալիս։

Հագուստեղենը լվանալու անհրաժեշտ օճառը մեծամասամբ հայթայթում էին իրենք՝ տանտիկինները՝ տներում օճառ եփելով։ Այդ գործում լավ հմտացել էին հատկապես մի քանի տարեց կանայք։ Հավաքում էին ամռան ընթացքում կերած ծիրանի կորիզը (որը դառն էր), ձեթի կարասների տակի նստուկը և միացնելով աշնան մսացուից ստացված ստամոքսի ու աղիքների ճարպերին, օճառ էին եփում։ Օճառ եփելու համար անհրաժեշտ նյութերը ձեռք էին բերվում անվճար։

Քաղնայի մոտերքից հավաքում էին սպիտակ քարեր, աթարից խարույկ վառում, նախապես շերտ առ շերտ այդ քարերը տեղավորելով աթարի արանքներում և երբ մի քանի ժամ տևող խարույկը դադարում էր վառվելուց, թողնում էին կրակը մոխրանար (մոխրացման ու սառչելու տևողությունը երբեմն օրվա էր հասնում), ապա ցրում էին մոխրակույտն ու հավաքում պատրաստի չհանգած կիրը։

Օճառ եփելու օրը, ըստ կարիքի, բորակաջուր էին պատրաստում՝ երեք չափ ջրին՝ մեկ չափ բորակ։ Պատրաստի կրաքարերի վրա եփման ջուր էին լցնում և փալասներով ծածկում։ Կրաքարը փոշիանում էր, փոշին լցնում էին թոնրան վրա եռացող բորակաջրի մեջ և հավի թևի փետուրով փորձում այդ խառնուրդը։ Ապա խառնուրդից ստացված մաքրված ջրի մեջ լցնում էին ճարպանյութն ու մի քանի ժամ եռացնելուց հետո թողնում, որ սառչի։ Երեսը կանգնած կիսաեփ օճառն անջատում էին արդեն ուժը կորցրած ջրից, լցնում նոր, ուժեղ կրաբորակային խառնուրդի մեջ՝ եփում մի քիչ էլ, ու օճառը պատրաստ էր։ Օճառը սառեցնում էին հողե զանազան կոթրատված ամանների մեջ ու, այսպիսով, ապահովվում օճառով։

Հագուստեղենը լվանալիս օճառի հետ օգտագործում էին բորակ։ Քչերն էին, որ լվացքը չորացնելու համար պարան էին կապում։ Լվացքը փռում էին պատերին։

Մինչև 1909 թ. Արճակում արդուկ գոյություն չուներ, հետո էլ քչերն էին, որ տներում արդուկ ունեին։ Քիչ խոնավ լվացքը ձեռքով ուղղում էին, ծալում ու դարսում։ Ջրի հատկությունի՞ց էր, կտորեղենի որակի՞ց, թե՞ կանանց վարպետությունից, այնուամենայնիվ, այդ չարդուկված սպիտակեղենը հարթ էր լինում։

ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐ

ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ

Ասպարածին (Աստվածածին)։ Գյուղից մոտ երկու վերստ հեռու, արևելյան բլրալանջին, ձեռատունկ անտառակի կենտրոնում էր գտնվում Արճակու Ասպարածին կոչված ավերակ վանքը։

Վանքից կանգուն էին մնացել միայն պա-

տերն ու խորանը։ Երբեմնի հոյաշեն, այժմ չորս պատը միայն մնացած տաճարի հատակից մի քանի քարե աստիճաններով բարձր, կամարակապ խորանը մթին էր և լույսը ստանում էր բաց դռնից։ Դիմացի պատի ամբողջ տարածությամբ մարդահասակ բարձրության սեղան էր։ Դա մի հսկայական ժայռաբեկոր էր՝ առաջին մասը սրբատաշ և ուներ գեղեցիկ խաչաքանդակներ։ Վերնամասը հարմարեցված էր բեմի։ Խորանի աջակողմյան պատի տակ էր **Ասպարածնա կերեզմանը**, որի քարն ամբողջովին ծածկված էր հայերեն արձանագրությամբ։ Ըստ ավանդության, այդ դերեզմանում թաղված էր Մարիամ Աստվածածնի դուստր մի կտոր։

Վանքի պարիսպների մնացորդներն իսկ պերճախոս կերպով վկայում էին, որ այն հարուստ է եղել։ Ասպարածնա ամեն ինչը սրբացված էր ոչ միայն արճակցու, այլև գավառի ողջ բնակչության կողմից։ Վանքից երկու մետր հեռու գտնվող առատ ու սառն աղբյուրների ջուրը համարվում էր հրաշագործ։ Վանքի սահմանից դուրս այդ ջրից ոչ մի կաթիլ չպետք է դներ թափվեր։ Վանքի շրջակայքի ուռենիներից պատահականորեն կտրված որևէ ճյուղ պետք է վանքապատկան տարածություններում էլ թողնվեր։ Անգամ առվակների եզրերից քաղված դաղձը տուն տանելիս պետք էր զգույշ լիներին, որ մի տերևիկ չընկներ ոտքի տակ։

Ասպարածնա ջրերն անհիշելի ժամանակներից, երևի վանքի շեն եղած ժամանակից, ուղղված էին դեպի հյուսիս-արևելակողմի բլրալանջում փորված փոքրիկ ջրավազանը։ **Խաթյուն-գյոլ** կոչված այդ ավազանը ևս սրբացված էր։ Այնտեղ լողանալու էին գնում ջերմախտով հիվանդները, ինչպես նաև քոս ունեցողները։ Խաթյուն գյոլի ջրով էին ոռոգվում նրա մոտ գտնվող Աստվածածնապատկան արտերը։

Ասպարածին այցելող ուխտավորները մշտապես անպակաս էին։ Սակայն Ասպարածնա բուն ուխտը նրա տոնի օրն էր (*օգոստոսին*)։

Աստվածածնա տոնի նախօրեին՝ շաբաթ օրվա մայրամուտից, սկսում էին հավաքվել ոչ միայն գավառի հայ բնակչությունը, այլ նաև Սարթայի ասորիները։ Գալիս էին գավառի որոշ քրդական գյուղերի բնակիչներ, եզդիներ։ Գալիս էին անհամար մրգավաճառներ, ինչպես նաև մանրավաճառներ։ Ուխտը սկսում էր կիրակի առավոտից։

Արճակի եկեղեցական կազմը Աստվածածնա խորանի մեջ պատարագ էր մատուցում, Արճակի ժամհարը մոմ էր վաճառում հավատացյալ ուխտավորներին։ Դարավոր կեղտից, հալված մոմերից սևացած սեղանն ու Ասպարածնա կերեզմանը վառվող մոմերի ջահ էին ներկայացնում։ Իսկ դրսում, ուռենիների հովանու տակ բացված էին մնում ուխտավորների սուխրանները։ Ուխտավոր տղամարդիկ խմբերով մի սուփրայից մյուսն էին անցնում, երիտասարդ աղջիկներն ու հարսները ձեռք-ձեռքի տված զբոսնում էին, տարբեր կողմերից լսելի էր նաղարա-զուռնայի ձայնը։ Նվագի ներքո պարում էին երիտասարդները (*առավելապես գյոնդապար*)։

Երկուշաբթին մատաղ անելու օրն էր։ Դեռ լույսը չբացված, գավառի քուրդ ոչխարատերերը հավարից ավելի արու ուլ էին բերում Ասպարածնա ներքևի փոքրիկ հովիտը, և ուխտավորները գնում էին։ Ի դեպ, Արճակու Ասպարածնա տոնի օրվա մատաղը պետք է անպայմանորեն արու ուլ լիներ, մատաղացուն գնվեր տեղում, առանց սակարկելու։ Մատաղացուից ոչ մի կտոր, հում վիճակում, չպետք է տուն տարվեր։ Վանի **Ակրոփի** կոչվող գյուղի մահմեդական գնչու մաղագործներն այդ օրը հսկայական քանակությամբ մորթի էին հավաքում (*անվճար*)։

Ուխտը վերջանում էր երկուշաբթի մայրամուտին։

Դարավոր սովորույթ էր՝ տոնից առաջ գնել ընտանիքի բոլոր անդամների համար նախատեսած ամբողջ տարվա հանդերձանքն ու կոշկեղենը։ Աստվածածնա տոնի օրը յուրաքանչյուրը, ըստ իր կարողության, պետք է պատշաճ արտաքինով մտներ իր ամենօրյա այդ սրբատեղին։ Դա յուրաքանչյուր արճակցու տան ղեկավարի պատվի խընդիրն էր։ Շատերի համար այդ խնդիրը լուծվում էր այնպիսի ծանր գնով, ինչպիսին էր կանխօրեն իր որևէ արտի գալիք տարվա բերքը վաճառքի դնելը։

Աստվածածնա տոնը մեր գյուղացոց համար հեռուներում ապրող բարեկամների հանդեպ կատարելիք մեծարման, հյուրասիրության պարտքի ամենահրամայական պահն էր։ Տոներից մի քանի օր առաջ պետք է գնային մոտակա, թե հեռավոր գյուղի հարապատներին բերելու։ Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր ձի տանել։ Դժբախտաբար, արճակցիներից քչերն էին, որ ձի ունեին, այնպես որ այդ ևս ծանր լուծվող խնդիր էր։ Եվ արճակցին շատ թանկ գնով խնդիրը լուծում էր՝ ձիու փոխարեն վարձելով փոքրիկ **փասիճա** կոչվող սայլ։

Հաճախ հեռավոր բարեկամներն իրենք էին գալիս, բերելով նաև իրենց բարեկամներին։ Դա

արդեն փրկություն էր տվյալ արճակցու համար։

Տանտիկինները մի քանի օր առաջ, յուրաքանչյուրն ըստ իր ընտանեկան պահանջի, ցորեն էին բովում (մեկից-երեք փութ), տղամարդիկ այդ աղունը տանում էին ջրաղաց, աղում։ Տոնի նախօրյակին, երեկոյան, թարմ, բուրող փոխինդր լցնում էին խմորի տաշտերի մեջ և մի քանի օրվա հավաքած կարագը (որը, ի դեպ, պահում էին թանի մեջ՝ ամեն օր հին թանը թափելով ու նորը լցնելով) թանից հանում էին, ցամաքեցնում ու շաղախում փոխինդը, զարմանք պատճառելով ոչ միայն խնամի վանեցիներին, այլև օտար գյուղերից առաջին անգամ Ասպարածնա տոնին Արճակ հյուր եկած գյուղացիներին։

Աստվածածնա տոնին Արճակում գրեթե մարդկային շունչ չէր մնում, եթե չհաշվենք մի քանի կույր ծերերի ու պառավների։

Վարչական ամբողջ կողմը, ոստիկանությունը, ինչպես նաև գյուղում ապրող պաշտոնյաների ընտանիքները, բոլորը գնում էին Ասպարածին։

Վանից թաղավոր ավետրաճ։ Գյուղի վերևվում, Աջմու ճամբա կոչված ճանապարհին, գյուղի հին գերեզմանատան մոտ էր գտնվում հին, տոհմական Վանից (վանքի) տունը։

Վանից տունը, որ ժամանակին սպասարկելիս էր եղել Աստվածածնա հարուստ վանքին, վերջինիս ավերվելուց հետո էլ մնացել էր ոչ միայն մեծահարուստ ու համբավավոր, այլև նվիրական, որովհետև այդ տանն էր գտնվում կարմիր կազմով մագաղաթյա մի ավետարան, թերևս իսկապես էլ նախկինում՝ վանքապատկան։ Ավետարանը համարվում էր հզորագոր ու հրաշագործ։

Տարբեր ժամանակներում ասպատակներից շատերը հափշտակել էին ավետարանը, բայց միշտ էլ Վանից տոհմի մարդիկ, մեծ փրկագնով կամ նույնիսկ կյանքը վտանգի ենթարկելով, վերադարձրել էին ավետարանն ու դրել իր տեղը, այսինքն՝ Վանից Թոնրատան միջի մառանում՝ փոքրիկ թմբի վրայի փայտե հին, հասարակ արկղի մեջ, որի բանալին մինչև իր մահը գտնվում էր տան ավագի մոտ, ապա նոր նրա որդին էր իրեն իրավունք համարում ձեռք տալ ավետարանին, իսկ կանայք ձեռք չէին տալիս։

Ավանդություն կար, որ Լենկ-Թեմուրը Վանից թաղավոր ավետարանը տարել էր մինչև Սամարղանդ։ Վանից տնից Սարգիս անունով մեկը պարսիկ ախունդի տարազով հետևել էր ավետարանին։ Նա աշխարհասասանի բարեհաճությանն էր արժանացել մինչև այն աստիճան, որ կարողացել էր ազատորեն ելումուտ ունենալ այն շենքը, ուր արգելափակված էին եղել բազում ազգերից խլված գրական արժեքները։ Ու մի օր, կեղծ ախունդ-արճակցի Վանից Սարգիսը գողացել էր Վանից թագավոր ավետարանն ու Սամարղանդից վերադարձել Արճակ։

1896 թ., հայկական ջարդերի ժամանակ, գյուղը կոտորող ու թալանող տասնութ համիդեական աշիրաթներից մի համիդիե (Մոկսի կողմերից) տարել էր այդ ավետարանը։ 1904 թ. նա ինքնակամ բերել էր Վան ու քրդերի հետ սերտ կապ պահպանող վանեցի մի հայ իշխանատիրոջ պատվիրել էր ավետարանը վերադարձնել Արճակ գյուղի այն տունը, որի մոտ մեծ-մեծ քարերով գերեզմանոց կա ու ջրաղաց։ Ավետարանի տերը՝ Վանից Պիտրոս աղան, որ մի ժամանակ մյուդուր էր եղել, այդ ուրախալի օրը երկու կով էր մորթել, ավետարանը մեռոնով մկրտել տվել, ապա միայն տարել էր տեղը դրել։

Սուրբ Սարգիս անուն ունեցող բլուրն ու նրա ավերակները։ Առհասարակ տարբեր տոհմերի պատկանող արտերի սահմանը երկու արտերի արանքում անհիշելի ժամանակներից կորթ թողնված բավական լայն տարածություններն էին, իսկ գյուղերը սահմանազատվում էին տասնյակ վերստեր բռնող խոպան դաշտերով։ Այդպես էր նաև Արճակը իր ենթակա գյուղերի հետ, բացառությամբ Խառակոնիս հայկական ու մոտակա Քրդվան քրդական գյուղերի։ Արճակապատկան «վերին տյաշտ» կոչվող վարելահողերը ձգվում էին շատ հեռուները՝ ընդհուպ մինչև Սուրբ Սարգիս լայնանիստ ու սրածայր բլուրը, որ Արճակի ու Քրդվանի միջև սահման էր հանդիսանում։

Բլուրն իր արճակահայաց կողմով պատկանում էր Արճակին, նրա հենց փեշին էլ նստած էին երկու աչքանի երկու ջրաղաց, իսկ մինչև գագաթը անջրդի վարելահողեր էին։ Դեռ հեռվից նկատելի էին բլրագագաթին եղած շինության ավերակները (բլուրը մի ժամանակ Արճակին էր պատկանել)։ Հայտնի չէր, թե սուրբ Սարգսի հիշյալ ավերակները վանքի՞, բերդի՞, թե՞ ամրոցի մնացորդներ էին։

Արճակի մի քանի կանայք սուրբ Սարգսի բլրի տակ տուղտի արմատ քանդելիս գտել էին պղնձե ափսեներ, որով կարելի էր եզրակացնել, որ հիշյալ վայրը ժամանակին հարուստ բնակատեղի է եղել։ Հայերը այդ ավերակների հանդեպ սրբազան հարգանք էին տածում, իսկ Քրդվանա քրդերը, որոնց այդ տեղերում հայտնը-

վելը 150 տարուց ավելի չէր, նույնպես այդ ավերակների հանդեպ մեծ երկյուղ ունեին՝ բլրագագաթին չէին մոտենում, ոմանք նույնիսկ խունկ էին ծխում և բոլորն էլ միաբերան վկայում էին, թե դրանք հայկական տաճարի հիմքեր են, հավատում էին, թե այդ հիմքերից լույս է ճառագում։

Թուխ Մանուկ։ Գյուղի ներքևում, քաղաքի ճանապարհի եզրին, լճին մոտիկ (սկզբներում լիճը այդտեղից բավական հեռու էր եղել, վերջին հիսնամյակում ջուրը մոտ մի կիլոմետր առաջ էր եկել), Բարուլիկ կոչված հարթ դաշտավայրի ու նույնքան հարթ մարգագետնի մեջտեղում կար մի փոքրիկ բլրակաձև բարձունք։ Բարձունքն օղակում էին մի կողմից Կազկե տանը պատկանող արտը, մյուս կողմից՝ տերտրոջ ընդարձակ ծառաստանը, մի այլ կողմից՝ քաղաքի ճանապարհը։ Ահա հենց այս բարձունքն էլ կոչվում էր Թուխ Մանուկ։ Բարձրության գագաթին, դեմ դիմաց, չորս միահավասար տաշած քարերից չորս պատ էր արված, որի ծածկը նույնպես նույնանման մի սալ էր։ Քարերից մեկը այնպես էր դրված, որ արանք էր մնում ձեռքը ներս տանելու (ճրագ դնելու կամ դուրս բերելու)։ Հինգ քարերից ոչ մեկի վրա ոչ խաչ կար փորված, ոչ էլ մի այլ նշան։ Սակայն այդ Թուխ Մանուկին վերագրում էին մի շարք հիվանդությունների՝ էկզեմայի, կրծքի վերքի, ականջացավի, և այլնի բժշկություն։

Հիշյալ սրբի մասին ավանդություն չկար, սակայն նրան ուխտի էին գնում ոչ միայն արճակցի, այլև դավառի ուրիշ գյուղերի հիվանդները։ Թուխ Մանուկին վերագրում էին նաև վատ երազը բարի դարձնելու զորություն։

Թուխ Մանուկին մատաղ անելու սովորություն չկար, պարզապես գնում էին ու նրա հողից մի պուլունց վերցնում, ցանում վերքին։ Կիրակնամուտերին պառավները ձեթ էին տանում՝ Թուխ Մանուկի ճրագները վառում։

1913 թ. արճակցիներից մի քանիսը դյուլամերձ արտերի եզրերին նոր բնակարաններ էին կառուցում, Կազկե Տիրան ու Պողոս եղբայրները նույնպես, Թուխ Մանուկին առընթեր բարձունքի մոտ նոր բնակարանի հիմքեր փորելիս բացեցին տաճարի ավերակներ։ Երևան եկած ամբողջ պատի վրա (չնայած տաշված քարերից էր պատը) ոչ մի խաչ չերևաց, ուստի եզրակացվեց, որ դա հեթանոսական տաճար է եղել։

Դժբախտաբար այդ համոզմունքը պեղման միջոցով հաստատելու ժամանակ չեղավ...

Պազում խաչեր (Բազմաթիվ խաչեր)։ Գյուղում կար երկու Պազում խաչ, մեկը՝ Քյողարի թաղում, մյուսը՝ Փոս թաղում։ Թուխ Մանուկի նման սրանք ևս քարե չորսական պատ և մի-մի ծածկասալերից բաղկացած մանկական խաղալիք տների նման բաներ էին, բայց երկու Պազում խաչերի քարերն էլ խաչաքանդակ էին։ Սրանք էլ այնպես էին դասավորված, որ ներսը ճրագ դնելու հնարավորություն կար։ Նրանցում էլ կիրակնամուտերին ճրագ վառողներ էին լինում, սակայն այդ անում էին առանց խնդրանք ներկայացնելու, այլ իրենց հոգու համար։

Քյողարի թաղի Պազում խաչերը, որ գտնվում էր դպրոցին մոտիկ, իր առաջ ուներ և մի շատ ընդարձակ տարածություն։

Ավանդություն կար, որ դա եղել էր եկեղեցի, իսկ հարթ տարածությունը՝ գերեզմանատուն։ Դրա մոտ գտնվող Մոլոյի տան տերերը մի երկու անգամ այդ հարթ տարածության եզրին ցանկացել էին ցորենի հոր փորել, երկու տեղից էլ մարդկային ոսկորներ էին դուրս եկել և նրանք թողել էին հողից օգտվելու միտքը (մարդ թաղված հողը սուրբ ու անձեռնմխելի էր համարվում)։

Փոս թաղում գտնվող Պազում խաչերը բնակելի տարածության նեղլիկ արանքում էր։ Նրա ծածկասալը սպիտակ էր, խաչի հենց մեջտեղը մի մեխի գլուխ էր երևում։ Ավանդություն կար, որ իբր աշրղ Ջիլագն է (Նահապետ Քուչակ) այդ մեխն իր բռունցքով խփել հիշյալ քարի մեջ, երբ, դեռ պատանի, Արճակ էր եկել և հենց այդտեղ էլ երազ տեսել ու երազում ոգեշնչման, ստեղծագործման խմիչք էր ըմպել։

Այս Պազում խաչերից մի հարյուր քայլ հեռավորությամբ անցնում էր գյուղը երկու մասի բաժանող առուն։ Առվի մի կողմում եղել էր մի անհայտ ծագում ունեցող փոս։ Ահա այդ փոսում էին ամփոփվել 1896-ի կոտորածների 108 մեծ ու փոքր արճակցի նահատակների աճյունները։

Ամեն մեռելոցի քահանաներն ու աճյունատերերը սկզբից այդտեղ էին գնում մեռել օրհնելու, խունկ ծխելու, նոր միայն՝ գերեզմանոց։

Արճակի գերեզմանատան անտաշ ու մամաստպատ քարերի վրա փորագրված կային հովվական զավազաններ (նշան, որ թաղվածը եկեղեցական է) և մեկ էլ հավի պատկեր ու արձանագրություններ, որոնք այնքան էին քարաքոսերով պատվել, այնպես եղծվել, որ դարձել էին անընթեռնելի։

ՍՆՈՏԻԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Սատանաներ: *Սատանայի գոյությանը հավատում էր գրեթե ողջ բնակչությունը: Սատանան պատկերված էր մարդկային տգեղ կերպարանքով, ոտքերը՝ հակառակ, այսինքն՝ ոտքի թաթը դեպի ետ: Սատանաները ամենուրեք էին և խանդարում էին մարդկանց: Դրանց հաղթահարելու միջոցը խաչակնքումն էր և Իսուս-Քյրիստոս ասելը: Պետք է խաչ քաշվեր խմորի, ալյուրի երեսին ու նոր միայն բերանը փակվեր: Պանիրը ամանի մեջ շարելիս պետք էր անպայման սկըզբից մի մեծ կտոր պանրի վրա խաչ նշվեր և այդ կտորը ամենասկզբում դրվեր ամանի մեջ և այլն:*

Բոլոր տեսակի ուտելիքներն սկզբից ու վերջից կամ խաչ պետք է կրեին, կամ խաչակընքում, որպեսզի սատանաները դրանց բարաֆյաքը չտաններին: Իսկ ամեն տեսակ ուտելիքի ձեռք տալիս, այսինքն՝ մեծ ամանից ուտելիք վերցնելիս, պետք էր «Իսուս-Քյրիստոս» մրմնջային: «Իսուս-Քյրիստոս» պիտի մրմնջային դիշեր ժամանակ (մանավանդ մթան մեջ) որևէ շեմք անցնելիս, որպեսզի այնտեղ պահված սատանաները անցնողին չկարողանային խփել, հորանջելիս պետք է բերանները խաչակնքեին, որպեսզի սատանաները չմտնեին փորը: Նման յուրաքանչյուր գործողության սկզբին, եթե դա կապված էր ուտելիքի հետ, պետք էր «Իսուս-Քյրիստոսի» անունով կամ խաչի նշանով սաստել բարիքի թշնամի սատանաներին, քանի որ Իսուս-Քյրիստոսի անունը լսելիս նրանք իբր կործանվում էին:

Առհասարակ այն համոզումը կար, որ սատանաներն ավելի աղատ-համարձակ ապրում են բնակավայրերից հեռու ընկած ավերակներում: Բացի բարիքներին թշնամի լինելուց, սատանաները մեծ թշնամություն ունեին ծննդկանների ու նորածինների հանդեպ: Ըստ տեղական հավատալիքի, երբ որևէ գյուղում ծննդաբերություն էր լինում, սատանամայրը ավերակից դուրս էր գալիս և շտապում դեպի ծննդկանի տունը, որ մտներ նրա փորը, պոկեր ջիգյարն ու տաներ ուտեցներ իր սատանայաճուտին: Ջիգյարը տարած ծննդկանը մահանում էր:

Ջիգյար տանելու ճանապարհվող սատանան, գյուղացիների պատկերացմամբ, ուղևորության ընթացքում, անհրաժեշտության դեպքում, կերպարանափոխվում էր, վերածվելով մարդու, աղվեսի, գայլի և այլն: Գյուղին հասնելիս, նա ընդունում էր շան կերպարանք, ծննդկանի տունն էր մտնում կատվի կերպարանքով, ծննդկանին էր մոտենում ճանճի կերպարանքով և ծննդկանի փորն էր մտնում մազի կերպարանքով, որից հետո արդեն պոկում էր լյարդը:

Սատանաներից պաշտպանվելու նպատակով ծննդկանին երկունքի ժամանակ երբեք մենակ չէին թողնում, որովհետև այդ ժամանակ նա անընդհատ պետք է քայլեր, ու մոտը մարդ լինելն անհրաժեշտ էր: Քայլելիս նրա ձեռքը տրվում էր ոչ թե փայտ, այլ թոնրան երկաթե կեռգլուխ շիշը:

Ազատվելուց հետո սառը ջուր բոլորովին չէին տալիս, իսկ սովորական դարձած ախտավը (տաբ յուղը՝ փոքրիկ քանակությամբ փոխինդ խառնած) խմեցնելիս ուշադիր էին լինում, որ մեջը մազ չլիներ: Ծննդկանին տեղից տեղ, այսինքն՝ անկողնից անկողին չէին փոխադրում: Դիշերները նրա ճրագը չէին հանգցնում մինչև քառասուն օր: Թեև ութ օրական ծննդկանը նորածնի մկրտվելով, մեռոնվելով սատանաների հետապնդումից զերծ էր մնում, բայց առաջվա նման առանց խաչակնքելու, առանց Իսուս-Քրիստոս մրմնջալու, նա բարուրը չէր վերցնում կամ տեղը դնում, նույնը և լողացնելիս:

Գյազնա: *Ըստ ավանդության, ամենուրեք բնակվող սատանաներն Արճակում ունեին նաև իրենց հատուկ բնակավայրը: Դա գյուղից հեռու, վերևի մասով Աստվածածնա բլուրներին հասած, իսկ ցածի մասով՝ Ջնձեմ կոչվող արտերին հասնող բլուրներից մեկի մեջտեղը եղած խոր, քարքարոտ, երկայն կիրճն էր, որը կոչվում էր Գյազնա:*

Ահա այդ Գյազնան սատանաների բնակավայրն էր:

Լեռնային ձնհալներից գոյացած և իր անցած ճանապարհին պարզված մի փոքրիկ առվակ էր հոսում այդ կիրճի միջով: Վերը, կիրճի մեջ, կար մի տեղ, որ շատ նեղ էր, և ջուրը ոչ թե հոսում, այլ վիժում էր ցած: Ջրվեժի այդ մասը կոչվում էր Գյազնի խոհինչք, ուր ավանդության համաձայն, անհամար սատանաներ էին աղմկում, հաղար ու մի ձայնով ողբում, կաղկանձում:

Ո՛չ հովիվներն ու դառնարածներն էին այնտեղ հոտը քշում, ո՛չ կանայք ու աղջիկներն էին Գյազնեն բանջարի գնում, ո՛չ էլ անցորդներն էին գնում սատանայաբնակ Գյազնայով: Ըստ արճակցիների Գյազնի խոհինչքը միշտ էլ լիքն էր անխորտակելի չարքերով, որոնք շատ հեռու վայրերից հալածվել-եկել էին թաքնվելու Աստղարածնա զորությունից ու պատսպարվել Գյազնի խոհինչքի մեջ:

Գյազնի ժայռերի ծերպերին իրենց բույնն

էին հյուսում ծանրամարմին և ազգաբնակչությունից սրբացված արոս կոչվող թռչունները։

Աններևի մեղք էր համարվում ոչ միայն արոսի ձագ գողանալը, այլ անգամ նրա բնին ձեռք տալը, քանի որ այն կարծիքը կար, որ իբր մայր արոսը, երբ հեռվից նկատում է, թե իր բնին մարդ է մոտեցել, ինքը սկսում է իր կուրծքն այնքան խփել ժայռին ու տրորվել ժայռի վրա, մինչև սատկում է։ Մեկի վիշտը, ոլբը նկարագրելիս ասում էին՝ «Արոսու պես ուր դող վեր քարերաց կտրորի»։ Հավատում էին որ Գյալնի չարքերն անգամ արոսներին չեն անհանգստացնում։

Պապերից եկած երկյուղախառն պատումներ կային այն մասին, որ երբ մութն ընկնում է, Գյազնի մեջ ապրող անհամար չարքերը հազար ու մի սատանայական հնարանքներով խաբում են միայնակ ուղևորներին, տանում Գյազնի խորհինչքը և այնտեղից քաշում դժոխք։ Որդոց-որդի ամրացած այս երկյուղը սոխպում էր դաշտում աշխատող կանանց, մութն ընկնելիս չանցնել Գյազնի ձորաբերանով (թերևս այդ տեղերում ժամանակին ավազակներ էին եղել)։

1897 թ. արճակցի հյուսն Խսան Ուսեփը, մի մոայլադեմ ու սակավախոս մարդ, հայտարարել էր, որ ինքը մի երեկո, Ջնձեմ կոչված իր արտը չրելուց վերադառնալիս, իբր, Գյազնի ձորաբերանից մի կանացի ձայն է լսում, որը, հարցնում է.

—Ախչի, էտը պյան քյե վո՞վ արաց։

—Քոսքըսոն[1],—լինում է աղջկական ձայնով տրված պատասխանը։

—Վո՞վ կեր դյա,—հարցնում է առաջին ձայնը։

—Քոռքըռոն[2],—պատասխանում է նույն աղջկական ձայնը։

—Ախչի, վյո՞րտեղ։

—Գյազնեն։

—Ախո՞րթ, ախչի,—խիստ ծկրլտուն ձայնով հարցնում է առաջին ձայնը։

—Վալա, բիլա, թալա,—սատանայական քըրթիջով երդվում է երկրորդ ձայնը։

Խսան Ուսեփը, երեսին խաչ հանելով, վազելով անցնում է ձորաբերանի մոտով։ Ուսեփի ասած ժամին այդ տեղերում ոչ մի մարդ չէր լինում։

Վարակյա տներ։ Սատանայաբնակ էին հրուչակված նաև գյուղի հարավ-արևելյան կողմում գտնվող Վարակյա տներ կոչված ավերակները։ Դրանք 1870-ական թվականներին Վարագի վանքի կողմից կառուցված և 96-ի կոտորածներին բանդված երկհարկանի գեղեցիկ շենքի և իր օժանդակ կառույցների ավերակներն էին։ Շենքի շրջապատում եղած մեծ թվով ցորենի դատարկ հորերի բերաններին փարթամորեն աճող վայրի մոլախոտերը ծածկում էին հորերը, և այնտեղ խաղացող երեխաները հեշտությամբ կարող էին ընկնել հորերից մեկն ու մեկի մեջ։ Թերևս այդ էր եղել պատճառը, որ մեծերից Վարակյա տները համարվել էին սատանայաբնակ, և կամ այն, որ Վարագա ավերակների հենց դիմացի ճանապարհից քիչ այն կողմ գտնվում էր թուրքական փոքրիկ ու անշուք մի գերեզմանոց, ուր թաղվում էին թուրք պաշտոնյաների ընտանիքի անդամները, որոնց «հողը քաշել էր Արճակում թաղվելու» (սա ժամանակի տիրող համոզմունքն էր)։ Այսպես թե այնպես, Վարագի երբեմնի լիառատ տները ճանաչված էին սատանայաբնակ։ Տեղական թուրք պաշտոնյաները, մանավանդ ոստիկաններն այդ բանին տեղյակ էին։ Թերևս այդ պիտակցությամբ էր, որ 1915 թ. ապրիլյան օրերին խառակոնիսցի Շիրին Հակոբյանի կնոջն ու իր երեխաներին կենդանի-կենդանի գլորել էին Վարակյա տների ցորենի մի հորի մեջ ու վրաները մի քանի քար շպրտելով, «թաղել»։ Վարակյա տներում դնդակահարելու էին տարել նաև արճակցի 7—10 տարեկան տղաներին, որոնք Լեռնի առաջին օրը պատահականորեն կենդանի էին մնացել։

Պուպուշիկ։ Պուպուշիկները պատկերացվում էին թխամորթ, խիտ-գանգրահեր, հաստապոշ, ճրագի նման փայլուն աչքերով, գզգզված հանդերձներով մանուկներ։

Պուպուշիկ-սատանայաճուտերի կողմից մարդկանց հանդեպ ցուցաբերված թշնամական վերաբերմունքի մասին առանձնապես ոչինչ հայտնի չէր, բայց հանդուրժելի չէին նրանք։ Ուստի տարվա մեջ մի օր, Ավետման տոնի երեկոյան, տանտիկինները ձեռքներն առած թոնիր խառնելու հսկա փայտե ձողը, վառ ճրագը տալով փոքրահասակ աղջիկների ձեռքը, թոնրատան, մառանների, մթերանոցների, ախոռների ու այլ տեղերի շորս անկյուններում թոնրան անթրոցի (թոնիրխառնիչ) ածխացած ծայրով խաչ էին քաշում, անընդհատ կրկնելով՝ «պուպուշի՛կ, տյո՛ւս, պուպուշի՛կ, տյո՛ւս»։ Պուպուշիկները «փախչում էին»

---

[1] Քոսքըսոն՝ արճակցի չսիրված և վավաշոտի համբավ հանած մի այրի ծերունու մականունն էր։

[2] Քոռքըռոն՝ խառակոնիսցի նույնպես վավաշոտ համարված ոչս Պետրոս ծերունու մականունն էր։ Երկուսն էլ մինչև 1915 թվականը կենդանի էին։

և խմբերով «գնում-մտնում» Գյազնան՝ մեծ սատանաների մոտ։

Տավրի չլուտ (անասունի մերկ)։ Տավրի չլուտը ըստ հավատալիքի պատկերացվում էր մերկ տղամարդու կերպարանքով, որը լուռթյամբ շրջում էր գյուղից գյուղ, իր հետ բերելով անասնացավը։ Նա անխոցելի էր բոլոր տեսակի միջոցների հանդեպ, խաչակնքելիս չէր խափանվում և ասում էր. «Ես տավրի չլուտն եմ, գալիս եմ այսինչ տեղից, գնում եմ այնինչ տեղը»։

Տավրի չլուտի երևալը սագնապ էր առաջացնում գյուղացիների մեջ։ Հայտնվելով գյուղում, նա, իբր, կոտորում էր խոշոր եղջերավոր անասուններին։ Այդ աղետաբերին գյուղից հեռացնելու միակ միջոցը սրբերին մատաղ խոստանալն էր։ Եթե Դեղարդը (էջմիածնի վանքում պահվող երկաթե սրածայր կարճ տեգը, որով զինվորը ծակել էր խաչված Քրիստոսի կողը՝ ստուգելու, թե նա մահացա՞ծ է արդյոք) գտնվում էր Վանում, արճակցիք գնում էին, գյուղ բերում ամենափրկիչ սուրբ Դեղարդը։

Աչ կամ Նիաք։ Աչքի զորությանը շատ-շատերն էին հավատում։ Այսինչ երիտասարդին հիացքով նայեց այսինչ անձնավորությունը, երիտասարդն իրեն վատ զգաց, իսկ այդ անձնավորության «աչքն արդեն փորձված» է։ Երիտասարդը նրա աչքից է հիվանդացել, թեկուզ այդ հիվանդությունը լիներ գլխացավ, ջերմ կամ քթից արյուն հոսեր։

Նույնը պատահում էր և աղջիկներին։ Նրանց լավ ձեռագործի, գեղեցկության, շնորհալի շարժուձևի վրա շատերը կարող էին հիանալ, սակայն եթե աղջիկն իրեն վատ էր զգացել, ասենք՝ մատնաշուրթ էր ստացել, սայթաքել էր և ընկնելիս մի վնաս էր պատահել (ուսին դրած ջրի կուժն էր կոտրվել, թե ձեռքը կամ ոտքը), այդ պատահարից առաջ ով որ նրան հիացքով նայել էր, հենց այդ նայողի աչքից էլ աղջիկը «աչք էր առել»։

Աչք էին առնում անասուններն անխտիր՝ լծկան, կթան, մատղաշ։ Աչք էր առնում ամանի մեջ լցված կաթը՝ կտրվում էր, խնոցում լցված մածունը՝ յուղ չէր տալիս։ Աչք առած կթանի կուրծքն ուռչում էր, ու կաթն էլ տհաճ համ տանում, մատղաշ պտուղներն ու հորթերը սատկում էին, նորածին գոմշակովերը կատաղորեն խփում էին կթողներին ու թույլ չէին տալիս մոտենալ իրենց, երբեմն նրանք «աչքի» պատճառով թույլ չէին տալիս իրենց ձագուկներին կաթ ծծել։

Աչքի նախիին ենթակա էին ամենքը և ամեն ինչը, սակայն ամենից շատ՝ երեխաները։ Այսինչ բարեկամուհին առաջին անգամ տեսավ երեխային, գուրգուրեց, իսկ հետո երեխան հիվանդացավ. ուրեմն՝ նրա աչքից էր։ Եթե աչքով տվող անհատի վրա այնքան վստահություն ունեին, որ եթե նրան ասեին՝ ոչ մի անախորժություն չէր ստեղծվի, ապա ասում էին։ Աչքով տվողը գալիս էր «աչք» առածին նորից էր գուրգուրում, թքում նրա վրա, հաճախ իր հագուստից մի դերձան էր տալիս կամ գլխից մի քանի մազ և դնում։ Հագուստի ծվե՞ն էր, թե՞ գլխի մազ, վառում էին փոքրիկի քթի առաջ, այնպես որ ծուխը կպչեր երեխային։ Իսկ եթե աչքով տվողի վրա վստահ չէին, վախենում էին վիրավորվի, կռվի, ապա գաղտագողի էին ձեռք բերում նրա հագուստի ծվենը կամ գլխի մազը, կամ վերցնում էին նրա ոտքի տակի հողը կամ նրա դռնից մի փոքրիկ տաշեղ էին փրցնում։ Ծվեն էր, մազ էր, թե տաշեղ, այրում էին երեխայի քթի տակ, իսկ եթե ոտքի տակի հողն էր, ապա լցնում էին մանկան լողացնելիք ջրի մեջ։

Տարափոխիկ հիվանդությունների դեպքում այնպես էին դասավորում, որ օտարները քիչ տեսնեին հիվանդ երեխային։ Շատերն իրենք էին խուսափում հիվանդ մանկանը նայել, որպեսզի, աստված մի արասցե, մի բարդություն ստեղծվելիս չասեն թե նրա աչքից է։

Դուլվաթ։ Դուլվաթը համարվում էր ընտանիքի կարողության պահապան անտեսանելի բարի ոգին։ Դուլվաթ ունենում էր յուրաքանչյուր ընտանիք։ Դուլվաթը յուրահատուկ կերպարանք չուներ։ Մի ընտանիքում նա կրում էր մարդկային կերպարանք, մյուսում՝ թռնաղուրկ օձի, մի այլում՝ անասունի և այլն։

Դուլվաթը ապ ու պապերի ժամանակներից ապրում էր տվյալ տան մթերանոցի կամ ավելի շատ՝ փայախների որևէ անկյունում։

Դուլվաթը կարող էր խռովել ընտանիքից երկու դեպքում՝ անասուններին չխնամելու և տան «շեմքը փոխելու», այսինքն՝ նոր տուն կառուցելու ու հին տունը լքելու դեպքում։

Գյուղում կային որոշ նախապաշարված ծեր, որ պերադաստում էին բնակվել պապենական խարխլված, կիսամութ տանը, քան նոր, լուսավոր բնակարան կառուցել, որովհետև վախենում էին «դուլվաթի խռովելուց»։ Նման համոզում ունեցողները նոր բնակարան փոխադրվելուց հետո, գնում էին հին կացարանը, դուլվաթի համար ճրագ վառում, լսելի ձայնով խնդրում նրան՝ տեղափոխվելու իրենց նոր կացարանի որ անկյունը որ կամենում է։ Եվ այս անում էին այնքան ժամանակ, մինչև որևէ երազ առիթ էր

տալիս համոզվելու, թե դոլվաթը փոխադրվել է նոր տուն։

Դոլվաթը հարգվում էր ընտանիքի բոլոր անդամներից, առավելապես՝ տան ծերունիներից։

Կուդրաթ։ Կուդրաթը տանու, հին, անտեսանելի բարեկամ ոգին էր։ Կուդրաթը պատկերացվում էր կանացի կերպարանքով։ Երիտասարդ, հզոր ու խոնարհ հարս կամ ջանասեր ու ամոթխած աղջիկ էր նա, որ ապրում էր կա՛մ թոնրան ական մեջ, կա՛մ ալյուրի ամբարի եռևը, կա՛մ մթերանոցի որևէ անկյունում։

Կուդրաթը անտեսանելի կատարում էր տանտիկինների աշխատանքի դժվարին մասը, պահպանում օրորոցի մանուկներին՝ եթե տանը ոչ ոք չէր լինում։

Բարեսիրտ տանտիկինները հաց թխելիս կուդրաթին որպես բաժին, մի փոքրիկ կուտի կտոր էին դնում թոնրան ական մեջ։ Կուդրաթը ոչինչ չէր ուտում, միայն բավարարվում էր այդ կուտից հոտ քաշելով։

Կուդրաթին սիրում և նրա կատարած աշխատանքի համար օրհնում էին տան տարեց տանտիկինները։ Կուդրաթը կանացի հարգված անձանուններից էր։

Թազա հաց ու մատաղ։ Թազա հաց էին խոստանում ասածուն՝ որևէ դժվարին վիճակի մեջ ընկնելիս կամ ծանր հիվանդության դեպքում, ընթացյալ անհատի հիվանդության ժամանակ կամ որևէ նպատակի հասնելու աղերսանքով և այլն։

Մայրամուտին շաղախում էին խոստացված քանակի ալյուրը, կնգդիշերին սկսում էին թխել հացն ու դեռ լուսաստղը դուրս չեկած, տների երդիկներից ցած էին գցում երկուսից-երեք լավաշ, հետո կանչելով՝ «Այսինչ (տանտիրոջ անունն էին տալիս), արթնացեք, այսինչի «թաժա խացն է»։ «Ասպած ընծունելի անի» —պատասխանում էր տանտերը։

Նույնն էր և մատաղը։ Միայն թե մատաղը եփվում էր ցերեկը, միսը մսաջրի հետ ամանով էր բաժանվում։ Մատաղ, թե թազա հաց կանչող անձն ինքը չէր ճաշակում ոչ մեկից և ոչ էլ հյուրասիրում բարեկամներին։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՈՆԵՐ

Կաղանդ։ Կաղանդը կամ նոր տարին շատ աննշան ու անշուք տոն էր։ Բոլոր տներում էլ այդ օրը սովորականից շատ էին աղանձ անում ու մեջն էլ չամիչ, ընկույզի և կաղինի միջուկ խառնում, ապա՝ իրար հանդիպելիս մեկն ասում էր՝ «քյու կաղանդ շնախավոր ըլնի», մյուսը պատասխանում էր՝ «քյոնն էլ շնախավոր ըլնի, հմեն տարի պարով էս օրվան խասննենք»։ Եվ դրանով էլ վերջանում էր նոր տարվա ամբողջ նշանակալիությունը։

Պրստիկ զատիկ։ Հունվարի հինգի երեկոյան զատկի խթումն էր։ Դեռ նախընթաց օրվանից կանայք չնայած պաս էին պահում, բայց պատրաստում էին պաղարջն ու քաղցրը։ Լվացք էին անում, մեծ ու փոքր լողանում էին և հինգի առավոտյան, արշալույսի հետ, յուրաքանչյուր տանտիրին իր ընտանիքի հարս ու աղջիկներին վերցրած, գնում էր եկեղեցի։

Եկեղեցի էին շտապում թե՛ տարեց ու ծեր տղամարդիկ, թե՛ հավատով լեցուն ու թերահավատ երիտասարդներ ու մանկահասակներ։ Ժամասացության ավարտին ղեկտավորված պատարագիչ քահանան նստում էր բեմի առաջ. մոտենում էին նրան, ինչպես միշտ, այստեղ ևս նախ՝ այն տղամարդիկ (ծերերը), որոնք որոշել էին հաղորդություն առնել։ Նրանք մի քանի րոպե ծնկում էին քահանայի առաջ, ստանում իրենց մեղքերին թողություն ու դուրս գալիս։ Մանուկների, երիտասարդ-աղջիկների և առհասարակ բոլոր կանանց համար էլ պարտադիր էր տարվա մեջ երկու անգամ, այն է՝ փոքր և մեծ զատիկներին, հաղորդություն առնելը, և բոլորը լցվում էին բեմ, մի քանի րոպե ծունկի գալիս, մի քանի անգամ քահանայի հետ կրկնում՝ «ողորմիա մեղավորիս», և արդեն խոստովանած տուն վերադառնում։

Ծոմ բերանով, մայրամուտից առաջ, նորից ժողովուրդը գնում էր եկեղեցի, լսում պատարագ, հետո հաղորդություն առնում։ Մինչև հիշյալ արարողությունների ավարտը արևամուտ էր լինում, ու ժողովուրդը նստում էր խթումի լիառատ սեղան։

Խթումի օրն արգելված էր որևէ մսեղեն կերակուր։

Խթումի սեղանին, ըստ սովորության, լինում էր դոշաբով ու ալյուրով եփված ճաշ, ոշտայով ու ձավարով խառը փլավ ու գյուղական ջլբուր։

Երբ խթումն արած-պրծած էին լինում, 12—14 տարեկան տղաները, խմբերի բաժանված, գնում էին «Ավետիս» երգելու խումբ-խումբ և-

նում էին երթիկներն ու պլուխները վար կախած երգում էին.

Այսօր տոն է ծննդյան, ավետի՛ս,
Աշխար լցվավ լիություն, ավետի՛ս,
Մեր Տերն էլավ նախատակ, ավետի՛ս,
Ժողքն էլավ տուռ խորտակ, ավետի՛ս։

Սպա եղանակը փոխում էին.

Մարիամն կնաց տուռն հերին, ալելույա՛,
Ծնավ, պիրեց Հիսուս որթին, ալելույա՛,
Քյրիստոս որդի կյրկանոցին, ալելույա՛,
Քյավոր՝ Սիմոն ծերն արիցին, ալելույա՛։

Հետո երգիչները հարցնում էին.—Ձեր լաճու անուն ի՞նչ ի։

Տանտերերը տալիս էին տան ամենափոքրիկ տղայի անունը, ասենք՝ Սիմոն։ Ավետիս տվողները սկսում էին երգել Սիմոնի ղովքը։

Սիմոնի ճուճ ճրթացավ, ալելույա՛,
Քյանգյ բարդի ծառ հերկնցավ, ալելույա,
Ներ կերավ խպառացավ, ալելույա,
Մեր կերավ զվարթացավ, ալելույա,
Քյոր կերավ, խորոտկրցավ, ալելույա,
Ախպեր կերավ, հայլորացավ, ալելույա,
Մամիկ կերավ, ջըհելացավ, ալելույա,
Պապիկ կերավ, անմախացավ, ալելույա,
Խորքուր կերավ, գյումրախացավ, ալելույա,
Խորոխպեր կերավ, զանգընացավ, ալելույա,
Քեռաղեն կերավ, առողճացավ, ալելույա,
Քեռմամեն կերավ, բախտավորցավ ալելույա,
Մորքուր կերավ, ինգավ թոներ, կոտն իրիցավ, ալելույա՛,
Քյանիմ կերան, չպստկցավ, ալելույա՛,
չպստկցավ, ալելույա՛։

Ով ավետիս երգողները մի քանի անգամ կրկնում էին վերջին տողը։

Տանտիկինը երգով երեխաներին յուղ, ձու կամ ձավար էր ընծայում ու մինչ նա մառանից կվերադառնար, երեխաներից մեկը կտուրից իջնում էր ներքև՝ ընծան ստանալու, իսկ մյուսները զվարթաձայն երգում էին.

Մամի՛կ, մամի՛կ, մո՛ղ արա,
Քյասեն պուպուլեզ արա՛...

Խթումի երեկոն մխիթարանքի օր էր այն ընտանիքների համար, որոնց տներում մեծ զատկից այս կողմ մահացության դեպք էր պատահել։ Տարեց տղամարդիկ ու տարեց կանայք գնում էին մխիթարանքի խոսք ասելու։

Միմյանց ասում էին.

—Քյրիստոս ծնավ և հայտնեցավ, ծեզ ու մեզ մեծ ավետիս։

—Օրհնյալ ի սուրբ ծնունդ Քյրիստոսի,—պատասխանում էր ավետիս ստացողը։

Այս դարձվածքը հունվարի հինգի երեկոյից մինչև հունվարի վեցի երեկոյան փոխանակում էին բոլոր միմյանց հանդիպողները։

Հունվարի վեցի արշալույսին նորից ամբողջ հասարակությունը գնում էր եկեղեցի։ Առավոտից սկսում էին խմբերով միմյանց տուն գնալ, զաւիկը շնորհավորել։ Քահանաները ևս շրջում էին՝ յուրաքանչյուրն իր ծխի տունն օրհնելու։

Պատիկ պատիկը ձմեռնամուտի առաջին ուրախ ու համաժողովրդական տոնն էր։

Սրփ Սարկյիս։ Պատիկ պատիկից հետո, սուրբ Սարգսի պասը, առաջին շաբաթապասն էր։ Սուրբ Սարգսին կանայք ու աղջիկները լացի պասը, ծոմ էլ էին պահում։

Սուրբ Սարգսի շաբաթ օրվա երազին մեծ նշանակություն էին տալիս հատկապես չամուսնացածները։ Այդ գիշերվա երազը համարվում էր բախտագուշակ։ Ամբողջ տարվա ընթացքում միայն սուրբ Սարգսի պասի ուրբաթ օրն էին կտավատի փոխինդ պատրաստում՝ ցորենն ու կտավատը առանձին-առանձին բովում էին ու միասին լցնում սանդի մեջ, ծեծելով մանրացնում և ուտում։ Իսկ աղապ աղջիկներն երեկոյան ուտում էին աղի բլիթ և առանց ջուր խմելու քնում, որպեսզի ծարավեն ու քնի մեջ իրենց ուրիշը ջուր տա։ Սուրբ Սարգսի այդ օրվա երազը պետք է անպայման պատմվեր։ Շատ խանդավառներ այդ ծոմը պահում էին «խինդ օր մեյ դանով», այսինքն՝ առաջին երկուշաբթի օրվանից ոչինչ չէին ուտում մինչև չորեքշաբթի ճաշին մի անգամ ուտում էին ու մնում ծոմ՝ մինչև ուրբաթ երեկո։

Տնդատառե (Տեառն ընդառաջ)։ Տնդատառեի օրը նշանված աղջիկների սկեսուրներն այցի էին գնում իրենց հարսնացուներին և խնամոնց տանը նստում մինչև տնդատառե վառելը։

Արևը մտնելուն պես կտուրներին դիզում էին չոր եղեգ ու կյազ, և յուրաքանչյուր ընտանիք բարձրանում էր իր տան կտուրը։ Կտուր էին հանում նաև հարսնացուին ու սկսում խարույկ վառել։ Խարույկը վառում էին ոչ թե իրենց տան

լուցկով, այլ եկեղեցուց բերված վառ մոմով։ Պարտադիր չէր, որ ամեն ոք վառ մոմ հասցներ իր կտուրը։ Կարելի էր և մեկը մյուսից կրակ վերցնել, պայմանով, որ առաջինը լիներ եկեղեցուց բերած կրակից վառված։

Երբ խարույկի բոցը սկսում էր մեղմանալ, շուրջը բոլորածները խարույկի վրայից թռչում էին։ Խարույկի մոխիրը բուռ-բուռ ցած էին թափում տան, մառանների, գոմերի ու փայտախնձրի երդիկներից։

Այդ օրվա ճրագները վառում էին եկեղեցու լույսերից։

Պարկենդանիք (Բարեկենդան): *Սուրբ Սարգսից հետո սկսում էր բարեկենդանի երկու շաբաթը։ Պարկենդանքը իրոք որ մարդկանց սրտերում կուտակված ուրախության պոռթկում էր, ամենուրեք կերուխում, երգ ու պար։ Պարկենդանքին էին լինում հարսանիքների մեծ մասը, նշանդրեքները։ Պարկենդանքի առաջին հինգշաբթին էր լինում* **ձղոռի օր**: *Այդ օրն աղգական ու հարևան աղջիկներն ու աղջնակները հավաքվում էին նորահարս կամ նշանված աղջիկ ունեցողների տները, երդիկից կախում էին երկօղակ հաստ պարան։ Աղջիկներից ամեն մեկը նստում էր մի օղակի մեջ ու ոտքերը երկարացնում դիմացինի նստած օղակին, իսկ ձեռքերով բռնում իր նստած պարանը։ Երկու հոգի կանգնած ճղոր նստածների ետևը, համաչափորեն հրում էին նրանց թոնրատան մի պատից մյուսը։ Օդի մեջ ուժգնորեն տարուբերվելով, սկսում էին սիրային ուրախ տաղեր ասել։ Աղջիկների ու հարսների զույգերն անընդհատ փոփոխվում էին, մինչև հերթը հասնում էր նորահարսին կամ նշանված աղջկան։*

Ճղորը բարեկենդանի ուրախություններից միայն մեկն էր։ Պարկենդանքի վերջին օրերին արդեն, տղաները ոչ թե առանձին տներում էին գյոնդապար խաղում, այլ հարազատ տղա-աղջիկ խմբովին հավաքվում էին միատեղ գյոնդապարի, փոխնեփոխ երգելով երգիծական տաղեր։ Տվյալ ընտանիքի տարեցներն էլ, կենտրոնում նստած, «թամաշա» էին անում։

Ընդունված էր և խաղ խաղալ, որին այնպես ընդունակ էին գյուղի գվարճասեր երիտասարդները։ Նրանք վարպետորեն ծպտվում էին մաղ վաճառող մթրբների, Միջագետքի թափառիկ կովարար քրդուհիների, հայատյաց կիսախելագար մոլլաների կամ հեռու գավառների հայերի դերում ու ուրախացնում շրջապատին։ Լուսադեմին ցրվում էին տները և սկսում վայելել իրենց ունեցած ուտիք օրվա ամենաընտիր ուտելիքները։ Չէ՞ որ բարեկենդանին հետևելու էր հիսնօրյա մեծ պահքը։

Ահա երիտասարդության կողմից ներկայացվող խաղքերից մի նմուշ։ Այն հեռակա մի հայ գյուղի ընտանեկան ծաղրանկարն է։

Տախ ախչկան տարան իրկան
կամ՝ Կակո-Մակոն նշնվեց։

Բակում կանգնած, վառ հագնված, տգեղ ու պառաված աղջիկը ծիծաղելի անհամբերության նշաններով ինչ-որ եկվորի է սպասում։ Ձեռնափայտին հենված ծերուկը, պատանի, բայց հիմարավուն որդուն հրում է դեպի տան կտուրը, որ ուշադիր հետևի, և եթե որևէ օտարական երիտասարդ գյուղ մտնի, պատանին հարգանքով նրան առաջնորդի իրենց տուն։

Շուտով հայտնվում է և օտարականը։ Պատանին երգով ընդառաջում է, երգի հետ նա գանագան ծամածռություններ է անում.

Պյարով էկավ մեր փեսեն,
Մեյ ոտ կառճ ի, մեյն հերկեն,
Ակընջկրներ մեյ գյաղ են,
Գյավր շլվար ճրղճրղուկ,
Խելքից ասես ճնճրղուկ։

Աղջիկը վազում է փեսացուին ընդառաջ։ Փեսացուն սարսափահար դեն է հրում նրան, ապա դառնում դեպի ժողովուրդն ու երգում.

Ասեք իմ շաշ անիրոչ,
Ես խավան չեմ ուր քյուրոչ,
Քյրթի առաճն ի փուղոց,
Մատ-եղընքյներն են սղոց,
Իրես՝ քյրոնած փրթրի պես,
Ծամեր ճրճան՝ կյապի տեղ։

Հնգլնգալեն առաջ էր շարժվում ձևոնափայտին հենված ծերուկն ու երգում.

Ես կուրբան եմ իմ փեսին,
Ինչ անուշ էր ծեր կրսեն,
Մեյ մեկու բոլ պատվիցիք,
Մտեքյ հոդեն դընջացեք։

Առաջ էր վազում աղջկա կուգիկ, պառավ մայրը։ Սա ևս պարելով ու երգելով.

Օլլուկ խսիր պատի տեմ,
Նստեքյ՝ կուրբան ծե դադեն,
Սուփրեն պյացի դավաթի,
Մաթրաթ հլին չոր-քյառթու

Կյարե խացեր, թան թրթու,
Կիրեքյ-խմեքյ, կըշտացեքյ,
Թռեքյ տանիս փշտացեքյ։

Աղջիկն առաջ էր բերում կոտրած ամանի կըտորով կույայուր՝ չոր աթարի կտորտանքներով լիքը։ Եթե փեսացուն ճարպկորեն դուրս չպրծներ, ապա մյուսները նրա գլուխը կխոթեին կույայրի մեջ։

Ի դեպ, կանացի բոլոր դերերը խաղքերում կատարում էին միայն տղամարդիկ։

Ճոչ պաղս (Մեծ պահք)։ *Բարեկենդանի կիրակի օրվան անմիջապես հաջորդում էր մեծ պասի երկուշաբթի օրը։ Այդ օրը տանտիկինները մի մեծ գլուխ սոխի վրա շուրջանակի խրում էին հավի յոթ փետուր, որպես մեծ պահքի յոթ շաբաթների խորհրդանիշ։ Փետրազարդ սոխը կախում էին Բոնրատան երդիկից ու անցած ամեն շաբաթ օրվա մայրամուտին մի փետուր պոկում ու Բոնրում վառում։ Իսկ վերջին շաբաթ երեկոյան վեր էին առնում սոխն ու դրանով էլ եփում խրթման օրվա ջլբուրը (յուղով ճաշ)։ Երդիկից կախված փետրազարդ սոխը կոչվում էր* **ակլատիզ**։ *Երբեմն ծծկեր մանուկներին վախեցնում էին ակլատիզով։*

Մեծ պահքի առաջին օրը տան բոլոր կերակրամանները կամ եռացնում, կամ եռման բորակաջրով մի քանի անգամ լվանում էին։ Այդ լվացումը կոչվում էր ամանները պասից հանել։ Մեծ պահքի առաջին երեք օրերը կանայք համարում էին կիրակի։ Այսպես, առաջին օրը՝ մկան կիրակի, երկրորդ օրը՝ կատաղած շան կիրակի, երրորդ օրը՝ կայծակի (կեծակի) կիրակի։ Հիշյալ երեք օրերը նկեղեցուց չէր բխում, սակայն կանայք այդ կիրակիները նշում էին ոչ մի ձեռագործ չանելով (բուրդ գզել, գուլպա հյուսել և այլն), որպեսզի աստված մարդկանց պահպանի կայծակից, կատաղած շնից, ինչպես և հեղուկ ուտելիքով լի ամանները հեռու պահի մուկ ընկնելու վտանգից։

Միճիճ (միջիճ)։ *Այդ օրը տանտիկինները թխում էին մի մեծ ձեթով բաղարճ, որը կոչվում էր* **միճճապլիթ**, *քանի որ այդ օրը մեծ պահքի քսանհինգերորդ օրն էր։ Միճճապլիթի մեջ թխելուց առաջ դրված էր լինում 1—5 դուռուշ արժողությամբ արծաթե դրամ։ Երեկոյան միճճապլիթը բաժանում էին այնքան մասի, որքան տվյալ ընտանիքի անդամների թիվն էր։ Տան անդամներից, որի բաժնի միջից որ հայտնվում էր տվյալ արծաթե դրամը, նշանակում էր, որ տան դոլվաթը (հարստության ոգին) նրա գլխին էր։ Միճճապլիթից դուրս եկած արծաթե դրամը գտնողին էր մնում։*

Նույն միճճապլիթի մեջ դրված էր լինում մի այլ փոքրիկ իր (կոճակ, հուլունք և այլն), որը խորհրդանշում էր խելք։ Այդ իրը ևս իր բաժնում հայտնաբերողին էր մնում։ Սակայն «խելքը» այնպիսի ցնծություն չէր առաջացնում, ինչպես «դոլվաթը»։

Նշանված աղջիկներին այդ օրը կեսարանց տնից, նորահարսներին՝ հերանց տնից ուղարկվում էր երկու մաղ ձեթով բաղարճ կամ ոսպով թխված «կուտապ» կոչվող կարկանդակ, հետն էլ որևէ նվեր կամ հնգական դուռուշ արծաթադրամ։ Նվեր տանողը, լիներ տան պատանին, թե վարձու հոտաղը, պարգև էր ստանում մի զույգ գուլպա կամ դրամ։

Ավետիք։ *Ավետիքի տոնը նշվում էր երկու անխախտ սովորույթով։ Առաջինը՝ արևածագից առաջ ընտանիքի ամուրի անդամը, լիներ հասուն, երիտասարդ, թե պատանի, պետք է դաշտ հասած լիներ և ձնից դեռ չմաքրված իրենց աշարանային (ցորենի կանաչ արտին) ավետիս տար, ասելով՝ «Աշխըրին լոս տալու իկող Ռո քե էլ լիութին տա»։ Երկրորդ՝ երեկոյան տանտիկինը, ձեռքն առած Ռոնիր խառնելու անթրոց կոչվող երկար փայտը, դրա մրոտ ծայրը խաչաձև քսում էր տան չորս անկյուններին, կրկնելով՝ «Պուպուշի՛կ, տյո՛ւս, պուպուշի՛կ, տյո՛ւս, Իսուս Քյրիստոսի անունով, պուպուշի՛կ, տյո՛ւս»։ Տանտիկինը խաչակնքելով, Ռոնրատնից մտնում էր մառաններն ու մթերանոցը։ Հավատում էին, որ տան անկյուններում թաքնված պուպուշ-մուպուշ (գանգրահեր-փոքրիկ) սատանայաճտերը տներից հալածված, ձեռքերը գլխներին դրած, մեծ խումբ կազմած, լացուկոծով փախչում են դեպի սատանայարնակ Գյաղնի ձորը։*

Մաղզարթար (Մաղկազարդ)։ *Մեծ պահքի մեջ ընկնող այս վերջին կիրակի օրը եկեղեցու փակ խորանի առաջ օրհնում էին բախչաներից բերված և բողբոջները դեռ չտված ուռենու ճյուղերը։ Քահանան օրհնած ճյուղերը բաժանում էր ժամավորներին։ Կանայք այդ ճյուղերից մի-մի հատ խրում էին իրենց խնոցիների պարանոցներին, իսկ տղամարդիկ, հատկապես պատանիները, տանում էին տնկում ծառաստաններում։ Այդ օրվա օրհնած ճյուղը, եթե կպչում էր, առանձին ուրախություն էր պատճառում ոչ միայն ծառ տնկողին, այլև ամբողջ ընտանիքին։ Այդ օրը նորահարսներին տանում էին առաջին դարձի։*

Ճոչ զատիկ։ *Ճոչ զատիկը, այսինքն՝ հարության տոնը, որպես հաղորդություն առնելու համընդհանուր օր, իր կանոններով համարյա նույնն էր, ինչ պստիկ զատիկը (շաբաթ առավոտ եկեղեցի գնալ՝ «խոստովանվել», մայրամուտին եկեղեցի գնալ՝ «հաղորդվել» կիրակի առավոտյան պատարագին ներկա լինել)։ Սակայն, այդ ամենից առաջ, **մեծ պասի վերջին ուրբաթ** օրը, որին եկեղեցական լեզվով կոչում են «Ջարշարանաց ուրբաթ», իսկ **ժողովուրդն ուղղակի անվանում** էր իսին ուրպաթ, շատ էր տարբերվում հունվարի չորսի ուրբաթ օրվանից։*

*Արճակի գավառում ընդունված չէր հեռու տեղերում մահացող իրենց հարազատների ու բարեկամների թաղմանը անպայման ներկա գրտնըվելու սովորությը։ Թաղումին ներկա լինելուն փոխարինում էր ուրպաթ գնալու պարտականությունը։ Ուրբաթ էին գնում, սուրբ խաչի տոնից հետո մահացածներին, որոնց մահից հետո մեռելոց տոն չէր եղել։ Մեծ պասի վերջին ուրբաթը համարվում էր տարվա մեջ մեռելոց տոնների առաջին այցելության օրը։ Մեծ զատկին նախորդող այդ ուրբաթ օրը գնում լին ննջեցյալ հարազատի գերեզմանը՝ առաջին անգամ օրհնելուն ներկա գտնվելու, նաև նրա հարազատներին գլուխ ուռուցելու, այսինքն՝ մխիթարական խոսք ասելու։ **Տանում էին՝ տան** ղեկավարին մի քիրմանի շալ կամ այլ նվեր (յուրաքանչյուրն ըստ իր կարողության), մի գլուխ շաքար, կանանց՝ մի-մի յազմա, **հետն էլ** բաղարջ, քաղցր (հալվա) և մոտավորապես 50—100 ձու, իսկ բարեկեցիկները, բաղարջն ու քաղցրը փոխարինում էին ոչխարի խուրուղույով։*

Ամբողջ մեծ պասի ընթացքում հավաքած հավկիթները ուրբաթ օրը սոխի կճեպով ներկում էին, և շաբաթ օրն առավոտից պատանիները սկսում էին ձու խաղալ։ Աղջիկները ծոմ բերանով մոտակա արտերից նորածիլ բանջար էին քաղում՝ եբեկոյան յուղով-ձվով տապակելու համար, իսկ սամիրը (կաթով եփված կորկոտաճաշ) պարտադիր կերակուր էր մեծ զատկվա խթումի օրը։

Նորահարսների ու նշանված աղջիկների կեսարանց տներից նրանց համար զատիկ էին բերում՝ մաղով բաղարջ, քաղցր, կարմիր ձու և որևէ զարդեղեն կամ դրամական նվեր (դրամ ստացողն իր համար որևէ զարդ պետք է դներ)։

Շաբաթ մայրամուտին երդիկից ցած էին բերում մեծ պասի առաջին օրը կախված, յոթ փետուրներով պսակված մեծ պասի յոթ շաբաթը խորհրդանշող սոխը, որից ամեն շաբաթ եբեկոյան մի-մի փետուր էին պոկել և այդ օրը մնացել էր վերջին փետուրը։ Այդ սոխով տանտիկինները եփում էին խթումի երեկոյան ջլրուրը։

*Տան աղջիկներն գրաղվում էին ձու նախշելով։ Սոխի կճեպով ներկված ձվերին սոսնձում լին նորածիլ **կանաչի** տերևներ, չորացնում, հետո մի քանի **ժամ գցում** թթու թանի մեջ, ապա զգուշությամբ ձուն մաքրում սոսնձած կանաչներից։ Այդ մասերում կարմիր նախշազարդ տերևների դաջվածք էր մնացած լինում, իսկ շուրջը՝ թթու թանից սպիտակած։ Ստացվում էր տերևազարդ ձու։*

Միմյանց զատիկը հետևյալ խոսքերով էին շնորհավորում.

—Քրիստոս հարյավ ի մեռելոց, ծեզ ու մեզ մեծ ավետիս—ասում էր առաջինը։

—Օրհնյալ է հարություն Քրիստոսի, հավիտյան,—պատասխանում էր երկրորդը։

Հաջորդ օրը նոր ասում էին՝ «Քյու զատիկ շնախավոր ըլնի, հմեն պարի պարով խասնեք էսը օրին, ասպած անփորձանք պախի» և այլ նման մաղթանքներ, իսկ դիմացինը պատասխանում էր.

—Քյու զատիկն էլ շնախավոր ըլնի, ձյու էլ պարով հմեն տարի էսօրին խասնես, ասպած ուր պարի իրես քյե շանց տա... և այլն։

Համբարձում։ Տոնի նախօրեի մայրամուտին, յուրաքանչյուր ընտանիքից մի մանկահասակ աղջիկ, հին փարչն առած, անծպտուն շրջում էր բազմաղբյուր մարգագետնում, յոթ աղբյուրից յոթ կուց ջուր, յոթ քար էր լցնում փարչը, բերանով յոթ անգամ էլ կանաչ էր պոկում ու գցում փարչի մեջ, հետո վերադառնում էր, փարչը դնում կտուրը մի հարմար տեղ, որ տղաները չիմանային, իջնում էր ցած, մտնում տուն, նոր խոսում։

Աստղերը երևալիս, մեծահասակները թզով չափում էին որևէ կանաչ ու նշան դնում։ Առավոտյան, արեգակը չծագած, նրանք նորից էին չափում կանաչը, եթե գիշերվա ընթացքում երկարել էր, ապա այն անձը, որի անունով կանաչը չափված էր, բախտավոր էր, եթե չէր երկարել՝ դժբախտ։

***Տանտիկինները, արևը** դեռ չծագած, ցած էին բերում կտուրում պահված յոթն աղբյուրի ջրով լի փարչը։ Ջրի մի մասը լցնում էին հարվող խնոցու մեջ, մյուսը խառնում ջրին, խմեցնում կաթնատու անասուններին, մի մասն էլ թողնում փարչում։ Ի մի խմբված աղապ աղջիկները փարչում մնացած ջուրն ու քարերը դատարկում էին անկանթ ու նեղաբերան կավե սեռիկի մեջ, ավե-*

լացնելով նաև մանր իրեր (հուլունք, կոճակ, մատանի), որպես բախտանշան իրենց ու իրենց հարազատների համար, նախօրոք որոշելով, թե որ իրն ում անվամբ է։ Հետո արդեն գրտնակը մտցնում էին սեռիկի մեջ, այնպես որ մեծ մասը դուրսը մնար, գրտնակի ու սեռիկի բերանի միջև մնացած բաց տեղը խցկում էին շորի կտորներով և այնպես ամրացնում, որ ջուրը դուրս չթափվեր։ Գրտնակի վերևի մասին գլխիկի ու դեմքի տեսք էին տալիս, պատրաստում մի շքեղազարդ հարսիկ, կրծքին ու գլխին տեղադրելով իրենց ընտանիքում եղած հին արծաթե զարդերը։ Վիճակը պատրաստ էր։

Սկսվում էր վիճակը ձեռքերով թոցնելն ու երգով գովելը։

Ինչպես բոլոր տոն օրերին, Համբարձմանը ևս արճակցիները գնում էին Ասպարածին։ Համբարձման օրը, վերջին անգամ ձու էր ներկվում և սուփրաներ էին փռվում ծառերի հովանու տակ։ Մոտ տասը տեղից լսվում էին աղջկական զիլ ձայնով երգվող վիճակի խաղիկները։ Տաղի յուրաքանչյուր տողին հաջորդում էր՝ «Ջա՜ն վիճակ, ջա՜ն ծաղիկ, ջանե-ջան»-ը, իսկ յուրաքանչյուր երեք տողից մեկը «ազապ լաճերի» հասցեին ուղղված վիրավորական խոսք էր լինում։

Ինչպես առհասարակ ժողովրդական շատ երգեր, վիճակի երգը ևս անսկիզբ ու անվախճան էր։ Երգում էին աղջիկները, ձեռքերին վեր-վեր թոցնելով վիճակը։ Ու վիճակի շարժումից արծաթե բազմաթիվ ու բազմապիսի զարդերն իրար էին դիպչում, թափահարվում էին սեռիկի միջի քարերն ու մանր իրերը ու այս ամենից նվագանման հաճելի ձայն էր ստացվում։

Ահա ազապ աղջիկների վիճակի գովքը։

—Վիճակ նստե վեր իշուն, ջան վիճակ, ջան ծաղիկ, ջանե-ջան,
Իտև, առեվ առբըշում, ջան վիճակ, ջան ծաղիկ, ջանե-ջան։
Ազապ լաճեր վիճկին շուն, ջան վիճակ, ջան ծաղիկ, ջանե-ջան։
Վիճա՜կ, սանյաթըտ գյուլբան, ջան վիճակ, ջան ծաղիկ, ջանե-ջան,
Խալավտ ատլաս ոսկեպյան, ջան վիճակ, ջան ծաղիկ, ջանե-ջան...
Ազապ լաճեր քյե կուրբան, ջան վիճակ, ջան **ծաղիկ**, ջանե-ջան.
Վիճա՜կ, անունըտ Նիգյար, ջան վիճակ....
Աչկով անելն ի քյու քյար, ջան վիճակ...
Ազապ լաճեր քյե նոքյար, ջան վիճակ...

Ես վիճակ չեմ, յալդուզ եմ, ջան վիճակ...
Պարակ մեճացս շալ կուզեմ, ջան վիճակ...
Ազապ լաճեր լալ կուզեմ, ջան վիճակ...
Վիճա՜կ, արե քյե տանեմ, ջան վիճակ...
Տանսե-տանիս քյե խանեմ, ջան վիճակ...
Ազապ լաճեր ախ անեն, ջան վիճակ...
Վիճա՜կ, անունըտ Մանուշակ, ջան վիճակ...
Տայտ փռուկ կուրծնի դոշակ, ջան վիճակ...
Ազապ լաճեր քյե մշակ, ջան վիճակ...
Վիճա՜կ, քյու լեզուն բլբուլ, ջան վիճակ...
Նման ես սարի սմբուլ, ջան վիճակ...
Ազապ լաճեր կյան քյե կուլ, ջան վիճակ...

Մոտակայքում թաքնված ազապ տղաները, հանկարծակի դուրս գալով թաքստոցից, վիճակը վախեցնելու փորձեր էին անում։ Վրիպելիս ավելի էին ենթարկվում ծաղրանքի, հաջողության հասնելիս, կաշառքի խոստումներ ստանալով, վիճակն անվնաս վերադարձնում էին տերերին (ըստ որում, սա էլ սովորություն էր և կատակից այն կողմ չէր անցնում)։

Ասպարածնից վերադառնալով քանդում էին վիճակը։ Ջորսից հինգ տարեկան աղջիկների իմացականությունը փորձում էին, և այն փոքրիկը, որ դեռ ճշգրիտ չգիտեր թե արևը որ կողմից է ծագում, հարսիկ էր ընտրվում։ Նրա գլուխը ծածկում էին քողով ու վիճակը հանող այս հարսիկին սովորեցնում էին, թե ամեն անգամ, երբ ասում են՝ «Խարս, խան վիճակն պյարի, խամբարցում քյու դիլաք կատարի», նա պետք է ձեռքը մտցնի սեռիկի մեջ ու մի որևէ իր դուրս բերի։

Այս անգամ արդեն սկսվում էին վիճակահանման չափածո կարճ ասացվածքները.

Օրինակ՝ Տիքրիս խասավ կյետ Մուրադին,
Տյու էլ խասար քյու մուրադին,
Խարս, խան վիճակն պյարի,
Խամբարցում քյու դիլաք կատարի։

Հարսիկը դուրս էր բերում մի իր։ Մուրադին հասած տերը ուրախանում էր։ Հաջորդ ասացվածքը հաջող չէր լինում, օրինակ՝

Քյու խոր, քյու մոր ինչ մեղ տըրած,
Քյու ճայտի կյիրն էտ էր կյրված,
Խարս, խան վիճակն պյարի,
Խամբարցում քյու դիլաք կատարի։

Անհաջող ասացվածքից իրի տերը տխրում էր, և այսպես շարունակվում էր մինչև «աշխարհի չարն ու բարին չիմացող» քողածածկ հարսիկը

«վիճակի փորից» դուրս է բերում ամենավերջին իրը։ Վերջանում էր Համբարձման տոնակատարությունը։ Սեռիկի ջուրը թափում էին կտուրը, որ չկոխկրտվեր։

Համբարձման տոնի հետ կապված էին նաև մի շարք կախարդելու ծեսեր, որոնք 1896 թ. կոտորածներից առաջ արել էին նախապաշարված, սնոտիապաշտ կանայք, ինչպես, օրինակ՝ պիշերով ավելին հեծնել ու իրենց տան շուրջը յոթ անգամ պտույտ գալ, սակայն կոտորածն ընդմիշտ ջնջել էր այդ սովորույթը և դա արդեն ծիծաղելի հուշերի շարքն էր անցել։

Վարթովար (Վարդավառ)։ Այս տոնը Արճակում նշվում էր միմյանց վրա ջուր շպրտելով։ Ջուր էին նետում առանց հաշվի առնելու դիմացինի տարիքն ու հասարակական դիրքը։ Ջուր էր շպրտում չիոսկան հարսը կևսրայրի վրա, իր կյանքում քավորի ներկայությունից փախչող սանամերը, եթե հաջողացներ քավորի վրա իր բաքստոցից ջուր շպրտել, կաներ առանց երկմտելու։

Վարթովարի այդ կիրակին նույնպես արճակցիներն անցկացնում էին իրենց ավերակ Աստվածածնի ծառերի տակ, այնտեղ եփելով մի-մի հավի մատաղները։

Սրբ Կյորճ (սուրբ Գևորգ)։ Սկսած Վարդավառի տոնից մինչև սուրբ Գևորգի տոնը, ներառյալ Աստվածածնա ու Սուրբ խաչի տոնը, առհասարակ գյուղացոց աշխատանքային ամենաեռուն ժամանակաշրջանն էր։ Այդ ժամանակամիջոցի համար էր հորինվել «կյետնի մեռել պիտի խաննեն, պանցուցեն» փոխաբերական ասացվածքը։ Այնինչ, ս. Գևորգի տոնից հետո իշխում էր արդեն «ցախավելը կալից էկավ տուն» փոխաբերականը։ Նշված տոնից հետո հիմք էր դրվում որոշ չափով խաղաղ կենցաղին։

Ս. Գևորգի հնգօրյա պասից հետո, շաբաթ օրը, թեև ոմանց համար դեռ «ցախավելը կալից չէր էկել տուն», այսինքն՝ կալսի աշխատանքները դեռ ամբողջովին չէին ավարտվել, այնուամենայնիվ, մնացած չնչին գործը երբեք էլ հիմք չէր ծառայում, որ նման ընտանիքների երիտասարդ անդամները չմասնակցեին Վան-Տոսպ գավառի ս. Գևորգի վանքի համաժողովրդական տոնին։

Շաբաթ օրվա կեսօրից սկսվում էր ուխտագնացության պատրաստությունը։ Ուխտագնացությանը մասնակցում էին բնակչության տասնչորս-տասնհինգ տարեկանից մինչև տարիքն առած երկսեռ անդամները։ Ս. Գևորգի վանքը գնում էին արճակցի ու խառակոնիսցի ուխտագնացները՝ **միասին, յուրաքանչյուր** գյուղն իր ղեկավարով, նաղարա-զուռնայով։ Ս. Գևորգ հասնելուն պես, վանքի **կառավարիչներն այդ** երկու գյուղերին առանձին-առանձին սենյակներ էին հատկացնում։

Ս. Գևորգի **ուխտագնացության** երթը սկսվում էր երեկոյան։ Տեղ էին հասնում արևածագից առաջ։ Արճակցիներն սպասում էին մինչև խառակոնիսցիները հասնեին Արճակի ներքևը, իրենք ևս գյուղից դուրս էին գալիս, միանում ու մեկտեղ ուղևորվում։ Ուխտագնացությունը մեծ մասամբ լինում էր հետիոտն, բացառությամբ ձի ունեցողների։ Ուխտագնացների հետ էին լինում և մի քանի փասինասայլ կոչվող թեթևաշարժ սայլակներ, որոնց վրա բարձվում էին ուխտավորների ուտելիքի պաշար կապոցները։ Երկու գյուղի սակավաթիվ ձիատերերն էլ իրենց ձիերը տրամադրում էին ծանոթ-բարեկամների հասուն աղջիկներին, իսկ իրենք իրենց ձիերը նստում էին, երբ տեղ էին հասնում։

Ս. Գևորգի ուխտագնացությունը տևում էր երեք օր։ Այդ նույն շաբաթ երեկոյան, երբ ուխտավորները պատրաստվում էին ճանապարհ ընկնելու, տանը սկսվում էր **հարիսա** դնելու գործողությունը։ Հավով հարիսա, թե մսով կորկոտ, արճակցիների ձմեռային կերակրացանկում միշտ էլ **կարևոր տեղ էր գրավում**, սակայն ս. Գևորգի տոնը պետք է նշվեր հավով հարիսա եփելով։ **Հարիսա էին դնում** բոլորն անխտիր։ Ամենասակավանդամ ընտանիքը պետք է դներ երկու հավով հրահսա, իսկ բազմանդամների տներում այդ օրը մորթվում էր ութից տասը հավ։ Այս հարիսային նաև կալի կորկոտ էին ասում։

Տիրամոր ուխտագնացությունը։ Աստվածածնա տոնը ամենուրեք նշվում էր նույն օրը։ Աստպարածին վանք ունեցող արճակցին պարզ է, որ Աստվածածնա **տոնի օրը** չէր գնա մի այլ տեղի Աստվածածնա **վանքի ուխտին**։

Դարավոր հարևանությամբ և հազար ու մի ազգակցական **թելերով արճակցիներին** կապված խառակոնիս գյուղը ևս Աստվածածնա տոնին Արճակի Աստպարածնից չէր բացակայում։ Հենց այդ պատճառով էլ այդ երկու գյուղի բնակչության պապենական սովորույթն էր ամեն տարի աշնանը, այն է՝ ս. Գևորգի տոնից հետո, միասին ուխտի գնալ Թիմարի գավառի հռչակավոր Տիրամոր վանքը։ Այդ վանքը բոլոր բնակավայրերից այդտեղ գնացած բորոտների գլխավոր ապաստանն էր։ Տիրամոր վանքն ստացել էր մի քանի

պատվանուն, օրինակ՝ Ջառաճ-հեֆիմ (թարախաբուժ բժիշկ), կաճաչ չոմբար (իբր Քրիստոսի մոր գլխաշորն **էր վանքի հիմքի տակ** թաղված), Բալաֆյ էյմբեթ (գմբեթը տարբեր գույնի քարերից էր կառուցված)։ Իսկ քրդերն ու թուրքերն այդ վանքն անվանում էին դեռ բալաֆյ։

Տիրամոր վանք ուխտ գնալու կանոնները նույնն էին, ինչ ս. Գևորգինը։ Սակայն այս վանքըն ավելի հեռու էր և ոչ թե Վանի կողմն էր ընկնում, այլ Բերկրիի, ուստի խառակոնիսցիներն էին իրենց գյուղում սպասում արճակցիներին, ու ապա շարունակում ճանապարհը։ Եթե ս. Գևորգի տոնն ուրախ երգ ու պարերի, զանազան զվարճությունների ականատես լինելու բազմամբոխ մի տոն էր Վանի նահանգի բոլոր բնակիչների համար, ապա Տիրամոր ուխտագնացությունը աշխատանքից թեթևացած այս երկու գյուղերի բնակիչների համար շրջագայության բնույթ էր կրում։

Նրանք գյուղից դուրս էին գալիս ուրբաթ օրվա կեսօրին, գիշերում էին գավառի վերջին գյուղում՝ Հաշփշատում ու շաբաթ օրը մայրամուտին հասնում վանք։ Կիրակի առավոտյան տեղում գնում էին մատաղացուները, եփում, պատարագ անել տալիս և մայրամուտին, դուրս գալով Տիրամեր կոչված գյուղից, ամբողջ հինգ օր, օրը մի գյուղ շրջում։ Այցելում էին Թիմարի՝ Գործոթ, էրերին, Կյոսնենց և Համկուբերդ հայկական գյուղերը, իրենց հետ բերած ձավարն ու շոր փոխինդը գյուղացիների հետ փոխում ծիրանի չրով ու ընկույզով և յոթերորդ օրը կեսօրին տուն վերադառնում։

ԺԱՄԱՆՑ

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐ

Ճըվի-ճըվի։ *(Փոքրահասակ մանուկների առաջին խաղերից)։ Մանուկները նստած տեղը մեկը մյուսի ձեռքերի երեսի մաշկից բռնում էին, և մի քանի մանկական ձեռքեր իրարից բռնած, բարձրանում-իջնում էին, ու երեխաները միաժամանակ երգում էին.*

Ճըվի-ճըվի,
Ակլա ճըվի,
Աղեն կյնաց
Երուսաղեմ,
Պուրթ ի պիրե,
Պամբակ չիպե,
Շալ արաց,
Շըլվար չարաց,
Ուրն արաց,
Լաճուն չարաց։
Թո՜ւռ, ճուճուղի՜կ...

Վերջին ճուճուղիկ (ճնճղուկ) կանչի հետ բոլորն էլ ձեռքերը բաց էին թողնում ու նայում վեր։

Դրոմփինա։ *Մանուկները նստած ձեռքերը բռունցք արած, բութ մատը վերև ցցելով, մյուսի բռունցքի մեջ տեղադրելով, կազմում էին իրար միացած բռունցքների շարք և բարձրացնելով ու իջեցնելով, երգում էին.*

Օմ-փինա,
Դրրոմփինա,
Ճուչն իլե
Օմփի բաշի,
Պատիկն իլե
Ջլաշ դաշի,
Աղեն կասի՝
Վիրին բյաշի։

Վերջին խոսքի վրա վերևի ձեռքը շղթայից անջատվում էր, իսկ մնացածները շարունակում էին նույն երգը, նույն համաչափությամբ՝ վեր ու վար անելով ձեռքերը։ Սակայն այս անգամ ասվում էր՝ «Աղեն կասի տրկին քյաշի» և ամենաներքևի ձեռքն էր պոկվում ընդհանուրից։ Այսպես, մինչև բոլոր ձեռքերն էլ «աղայի» հրամանով հեռացվում էին. ամենավերջին ձեռքը ստանում էր «Օմփի բաշի» պատիվը։

Կյրզրի կրնգան պաղարճ։ *Երեխաներից մեկն իր զույգ ձեռքերի չոր մատների ծայրերը միացնում էր իրար, ու ստացվում էր չորս բացվածք։*

Մյուսը սկսում էր բաղարճի խմոր հունցելու արարողությունը, ընդ որում, ծիծաղելի կերպով՝ մերթ քթից ծորացող ջուրը ենթադրյալ խմորի մեջ խառնելու շարժումներ, մերթ թևատակի կամ գլխի մազերի մեջ վազվզող ոջիլները բռնելու ու խմորի մեջ գցելու ձևեր անելով, վերջապես ավարտում էր «խմոր հունցելը» և մոտենում նստածին ու «խմորը» ձեռքով նրա բաց մատների (սկզբում ճկույթի) արանքը մտցնելով, հարցնում՝

—Էսա վի՞ր թոներն ի։

—Ռես այսինչի,—պատասխանում էր խաղընկերը։

—Մեչ կրակ կա՞ իմ պաղարճ թխեմ։

—Չկա,—պատասխանում էր «թոնրատերը»։

—Վո՜ւյ, ք....մեչ,—հայհոյում էր խմորատերը և ձեռքը մտցնում միջամատի ու մատնեմատի արանքը։

—Էսա վի՞ր թոներն ի։

—Քավոր այսինչի,—լինում էր պատասխանը։

—Մեչ կրակ կա՞ իմ պաղարճ թխեմ։

—Չէ, էսա թոնրան մեչ կատուն ծյաք ի խանե։

—Վո՜ւյ, խարամ ըլնի քավոր այսինչի տան խաց,—հայհոյում էր խմորատերը և ձեռքը մրտցընում միջամատի ու ցուցամատի արանքը.

—Էսա վի՞ր թոներն ի։

—Տերտրուչ,—լինում էր պատասխանը։

—Մեչ կրակ կա՞, իմ պաղարճ թխեմ։

—Մեյ պծաու կեր, ժամխարն էկավ տարավ։

—Վո՜ւյ, ժամխորրի խեր շուն տանի։

—Էսա ճոչ թոներն վի՞րն ի,—հարցնում էր խմորատերը, ձեռքը մտցնելով թոնրատիրոջ բթամատի ու ցուցամատի արանքը։

—Մերն ի,—լինում էր պատասխանը։

—Մեչ կրակ կա՞, իմ պաղարճ թխեմ։

—Հըլին կրակ ի,—լինում էր պատրաստակամ պատասխանը։

«Գզրի կինը» հազար ու մի սխալ շարժումներով վերջին «թոնրան» մեջ թխում էր իր բաղարճը, «թոնիրը» ծածկում և «խմորի տաշտը» տանում տիրոջը հանձնելու։ Մինչև նրա վերադարձը, թոնրատերը թոնրից հանում էր բաղարճները, որն «ուտում» էր, որը «թաքցնում» ու ձեռքերը իրարից անջատելով՝ նստում։

—Դո՞ր են ըստեղի թոնըրներ, դո՞ր ի ըստեղի թոնրատեր,—լացակումած հարցնում էր «գզրի կնիկը» դեսուդեն ման գալով, այնինչ թոնրատերը հանգիստ, նրա աչքի առաջ նստած, ուտում էր բաղարճները։

Խաղը սրանով էլ վերջանում էր։

Պապիկ-պապիկ (խմբախաղ): *Մի քանիսով մեկի աչքը կապում էին, ձեռնափայտը ձեռքը տալիս։ Վերջինս կորացած մեջքով, փայտը թըփթփացնելով, «ուղևորվում» էր։ Երեխաներն ըսկըսում էին ետևից վազել։*

—Պապիկ, պապիկ, դո՞ր կէրթաս,—հարցնում էր նրանցից մեկը։

—Կէրթամ ժամ,— տխրաձայն պատասխանում էր պապիկը։

—Ձիկ էլ տանե՞ս։

—Ախբր վախենամ ճամբեն տըտ...

—Չէ՛, պապիկ, չեմ տ...քրթու տան խաց խարամ ըլնի, թե որ ես տ...,—և բոլորն էլ կուզիկ ձևանալով, շարվում էին պապիկի ետևից։

Պապիկը շարունակում էր իր երթը։ Հետևող երեխաները սկսում էին շրթունքներով պըռ-պըռ ձայներ արձակել։ Պապիկը վրդովված կանգ էր առնում, ձեռնափայտը պտտեցնում աջ ու ձախ ու լացակումած կանչում՝

—Էտա ո՞ր շան թուլեն էր աղոթքս խարամեց։

Խաղընկերները լուռթյամբ փախչում էին տարբեր կողմեր։ Իսկ «պապիկը» ձեռնափայտը պտտեցնելով, որոնում էր «շան թուլաներին»։ Եթե հաջողվում էր ձեռնափայտը որևէ մեկին կպցնել, ապա տվյալ երեխան փոխարինում էր պապիկին, եթե ոչ՝ պապիկը մնում էր իր դերում, և խաղը կրկնվում էր։

Քյարափոսիկ: *(Առավելապես աղջիկ երեխաների սիրված խմբախաղերից)։ Հավաքում էին հին, քայքայվող պատերի ներքևը թափված փոշիացած հողը, կիտում բրգաձև, բրգի գագաթից խիստ ղգուշությամբ ջուր էին լցնում, որ հողակույտը մինչև ներքև թրջվեր, սակայն արտաքին տեսքը չխաթարվեր։ Շուրջանակի շարվում էին և նույն փոշիացած հողով, խիստ ղգուշությամբ, գագաթից մինչև ստորոտն իրենց ափերով տրորելով հողակույտը, կրկնում էին՝*

—Քյարափոսիկ, մազ տուր։

Երբեմն-երբեմն դադարեցնում էին աշխատանքը և «քյարափոսիկի» վրա ցանված փոշեհողը ետ տանելով, ուշադիր նայում, թե քարափոսիկի վրա մազ երևում է, թե ոչ։

Հենց որ մազ նկատեին, քարափոսիկը մաքրում էին վրան լցված հողից։ Այդ ղգույշ և չընդհատվող շփումից հողակույտի արտաքին կեղևն արդեն ամրացած էր լինում։ Հետո ստացված բուրգի շուրջը նստած խաղացողներից յուրաքանչյուրը, իր բաժին «հողամասի» առաջ չոքած, իր քարափոսիկի ներքևի մասում տան համար

մի դռնակ էր բացում։ Մի «դուռ» էլ բացում էին Քարափոսիկ «գյուղի» գագաթին, ապա զգուշությամբ, մատի ծայրով ամեն մեկն իր «տան» ներսը եղած հողը դուրս էր քաշում, մինչև մնում էր մի երդիկով ու մի քանի դռնակով, որոշակի, ամուր, միակտուր մի կառույց, որի «երդիկից» ընկած լույսից կարելի էր նշմարել քարափոսիկի ներքին դատարկությունը։

Խաղացող յուրաքանչյուր երեխա իր դռան առջևը դուրս բերված հողափոշուց իր «տան» առաջ պատ էր քաշում, ներսում զանազան չափեր տնկելով, իր համար «բաղչա» էր ստեղծում և հետո, հերթականորեն, քարափոսիկի «երդիկից» ջուր էին լցնում ներս։

Երդիկից լցված ջուրը դատարկ քարափոսիկի միջով հոսելով, դուրս էր գալիս աղմկող «տանտերերի դռներից» ու լցվում նրանց ծառաստաններն ու բախչաները։

Խաղից հոգնած, միահամուռ ջանասիրությամբ երեխաները ավերում էին իրենց «գյուղն ու բաղչաները» և ցրվում։

ՀՈԴԱՆՆԵՐ

Ինչպես ամենուրեք, Արճակում ևս հնամենի սովորություն էր ձմռան երեկոներին տղամարդկանց հավաքվելը մի քանի հոդայում և ասուլիսով երկար զիշերները կարճելը։ Հոդաները, որ «Դիվանխանա» ընդհանուր անուն էին ստացել, ախոռի առաջին բաժանմունքի մի մասն էին կազմում, որի վերևի ճակատին կար մի լայն բուխարի, իսկ հատակին փռված էր լինում կտավատի չոր ցողուն (բալմ) կամ չոր խոտ, որն ամեն շաբաթ փոխում էին ու նորը փռում։ Թե՛ բուխարու վառ պահելը, և թե հատակին փռված չոր խոտը միշտ նորոգելը տանտիրոջ պարտքն էր։

Միշտ ավելի բազմամարդ էին լինում Քյոզարի թաղի Մոլոյի դիվանը, Փոս թաղի Կամբոյի ու Սիանսու դիվանները։ Եթե մեկի տանը հյուր էր լինում, ընթրիքից հետո տանտերն իր հյուրին ևս տանում էր իր հաճախած դիվանխանան։ Հաճախ այդ հյուրերի մեջ լինում էին ժողովրդական ավանդավեպերի, հրաշապատում հեքիաթների և այլ պատումների գիտակ մարդիկ, որոնք հոժարությամբ դիվանխանայում պատմում էին։

Իգական սեռը, որքան էլ տարիքով, դիվանխանա մուտք չուներ։ Հիշված երեք դիվանխանաների սիրված հյուրն էր Արճակում երեսուն տարուց ավելի ապրած, բայց միշտ նորեկ կոչվող ու միաժամանակ «կոունկ» մականվամբ մկրտված «Թազահայերաց Մարտիրոսը»։

Մարտիրոսը կոունկ մականունն էր ստացել իր չափազանց երկար ու նիհար սրունքների համար։ Մոտ տասը տարի տեխնիկական աշխատանք կատարելով Վիեննայի Մուրատ-Ռաֆայելյան դպրոցում, շնորհիվ իր սուր մտքի, արտակարգ հիշողության և լսածը յուրովի պատմելու գերազանց ունակության, Թազահայերաց Կոունկը բոլորի համար էլ պատմելու նոր ու հետաքրքիր նյութ էր ունենում։ Նրա պատմությունները օրեր էին տևում։ Պատմածները լինում էին թե՛ աստվածաշնչային, թե՛ պարսկական ու հունական դիցաբանությունից վերցրած։

Կոունկ Մարտիրոսն ուներ ճոխ լեզու և յուրաքանչյուր պատում ձևակերպում էր յուրովի, օրինակ՝ աստվածաշնչային բոլոր պատմությունները անվանվում էին կամ «Տավիթ մարկյարեն էնան ուր դուշմըններ», կամ՝ «Կյապրել խրիշտակ էնան սատանեք»։ Պարսկական ամբողջ «Շահնամեն» անգիր պատմում էր, սակայն բոլոր հերոսներն ու փահլևանները դառնում էին «Ռուստամ էնան Սոհաբ»։ Ավելի տեղյակ էր հունական առասպելներին, որոնց կիսաաստվածները բոլորն էլ «ճոչ-ճոչ դևեր» էին, օրինակ՝ «Զիզի-պոզ դև» (Սիզիփոս), «Դանդալոշ դև» (Տանտալոս), «Կրակակյող դև» (Պրոմեթևս), «Հոռա դեվամեր» (Հերա) և այլն։ Կոունկ Մարտիրոսը հեքիաթասեր գյուղացոց անփոխարինելի ասմունքողն էր։ (Նա և իր պառավ կինն իրենց փոքրիկ խրճիթում սրախողող արվեցին 1915-ի եղեռնի հենց առաջին օրը)։

ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՎԱՆԴԱՎԵՊԵՐ, ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐ

ՔՈՒՉԱԿՅԱՆ ԱՎԱՆԴԱՎԵՊ[1]

Իմ պապկենքյ Առճակու Մաուտոյի տան խետ խաչ-քավոր են իլե։ Մաուտոյի տուն կնունքյ կըլնի, Նախոն[2] էլ էտը վախտ տըսչորս տարեկան կըլնի, կորոխկեն էրթա քավըութենն անելու։ Մաուտոյի տան կընքյաճաշին ժողվըտուած մարթերից մեյն կասի.— Ծո, մարթեր, իկնքյ կյառալավեժ աննենքյ։

—Խա, վալլա, աննենքյ։

Տուռ կըփակեն։ Ըստեղ, էսը մեր լաճու լեղին կըկտրի։ Ջունքի չուր էտօր տաղ ասած չի իլե։ Աղաճանքյ-պաղատանքյ կանի, կասի.—Ես չեմ կանա տաղ ասե,—կըտիսնա պյանի տեղ տրող չկա, դորիս կուլա։

Էտը Մաուտոյի տան պառավ (օղորմի ուր խուկյուն), որ իտոր լաց կըտիսնա կասի.— Քյա, մարթեր, տյուքյ բիթնունտ էլ որ ըստեղ կաքյ, մեր աչկի լոսն եքյ, համա էսը սհաթին, մեր պատիկ քավոր բիթնունիցըտ առավելն ի, ծե մեռնեմ, էն իկեր ի մեր տան խարամն ի խալալե, սուփ-լոս մեռոն՝ էն ուր կրկյովն ի պիրե մեր տուն, տուքյ մկա մեյ տաղ ասելու խամար ինոր կլացացուցե՞ք։ Չի ուզե, թո չասի։ Թո էթա բաղչեյթեր կան կյա, ֆառախլամիշ ըլնի։ Սորա տյուռ կպանա՝ Նախոյին կխանի տյուս։

Նախոն ի՝ մալուլ-մռութ կէրթա կմտնի Ֆռանգյուլի բաղչեն, կպառկի ծառի տակ, քյուն կտանի։ Մեկ էլ կտիսնա, որ ախպըրի թարաֆեն ծիյավորըմ էկավ, կայնավ վեր ուր կյլխուն, ծեռն էլ մեյ ոսկի թաս, ծեն կուտա, թե՝

—Աշըղ Չիչագ, առա էսը ճուր, խմի՝ կընա բյու տաղն ասա։

Նախոն թաս կըվիրուցի, մելու ճուր չում տայ կըխմի։ Սորա, կըտիսնա, որ թասի մեչ մեյ խատ պիպեռ կա։ Ծիյավոր կասի.—Դե, տյու էտը պիպեռըն առ, արե խըզրաց էրթանքյ Պաղում խաչեր։ (Պաղում խաչերն էլ էտը տեղեն էփեջա պատ ի)։ Նախոն ծիյավրու խետ կէրթա կըխասնի Պաղում խաչեր։ Ծիյավոր կասի.— Դե, էտը պիպեռ քյու դյոմփով պիպռի էսը խաչ-քարի մեչտեղ։

Նախոն դյոմփով պիպեռ կըզանի մեչ խաչքարին, կիրիշկա ուր իտեվ՝ ծիյավոր չկա, կիրիշկա ուր առեվ՝ կըտիսնա սիվտայ խաչ-քարի մեչտեղ թաժա զարկուկ պիպռի կյլոխ կըպսպըղա։

—Յա՞, էսը ի՞նչ պյան էր, ախըր ես քյնիր եմ Ֆըռանգյուլի բաղչեն, այխիր եմ Պաղում խաչերաց մոտ...

Բիրդան կըխասկնա, որ դոլու խմելու էրազ ի տիսե։ Կըլնի, կէրթա, կմտնի Մաուտոյի տուն։ Կըտիսնա՝ որ նստուկ մարթեր հալա ուրանց կյառալավեժ չեն պըռծե։ Կըմտնի ներս թե չէ, էլ նյա ամոթ, նյա զամոթ, կըչոքյի սան տակ, ծեռ կըպանի ակընջին, տաղ կըկանչի։

—Աշըղ Չիչագ Խառակոնսա,
Կյովամ պյարի լոսն, կյովամ,
Խուռնի ծիյավոր Առճակ տիսա,
Մեռնեմ պացվող պյարի լուսուն։
Պաղում խաչեր՝ քյու տուռ խասա,
Ծունդր եմ զարկե պյարի լուսուն։

Նախոն ի բըլբըլի պես պյարի լուսու կյովքյ կանի։ Էսը առճակցիք կըթեբռեն-կմնան, կասեն.—Ծո՞, պատիկ քավոր, տյու որ ըսըսկնեմ անոչ ծենի տեր ես, համ էլ ըսըսկնեմ տաղ ասել կիտես, էլ ընչի՞ մե կըխափիր։

Նախոն էլ տաղ ասելով կըսա կանի, թե՝ ըսըսկնա, ըսըսկնա պյան ի իլե։

---

[1] Պատմեց Աշտարակի շրջանի Հաղս գյուղի վերաբնակիչ, խառակոնիսցի Փանոս Չիչագյանը, 1940 թ. օգոստոսին՝ Հաղս գյուղում։ Նա Չիչագենց տոհմի, եղեռնից մազապուրծ, վերջին շառավիղն էր։

[2] Խառակոնիսում և ընդհանրապես Արճակի գավառում տարածված ավանդության համաձայն աշըղ Չիչագը (Քուչակը) խառակոնիսցի Նախոն (Նահապետն) է եղել, որն իր շնորհն ու աշուղի իր անունը երազով ստացել է Արճակի լճի ձիրքեր բաշխող «խրեղեն մարթուց»։

Էտը առճակըցիք կըլնեն բիթունով կէրթան Պազում խաչեր, կիրիշկան, որ աղորթմանց սիվ-տայ խաչ-քարի մէչտեղ մէյ խատ թաժա պիպեռ պիպռուկ։

Փառքյ կուտան աստըծուն, բիրադի էլ կա-սեն.— Տյու աղորթմանց աշըղ Ջիչագ ես, որ աշըղ Ջիչագ էլ ի՞նչ նախո, էլ ի՞նչ պստիկ քավոր, աշըղ Ջիչագ, որ աշըղ Ջիչագ։

Ինչ որ կըզրուցի, տաղ ասելով ի կըզրուցի։

Դորիս, տաղ ասելով Մառտոյի տան ճոչին կասի.— Քավոր աղա, ես ըստեղեն դողրի պիտի էրթամ դեխ Մշու Սուլթան սըփ Կարապետ։ Տյու էյու քավըրական պենով ձիկ օխնանք տուր, համ էլ չարխըներս ծակ են, ձիկ մէյ ջուխտ թաժա չարուխ տուր։

Էտը մարթն էլ կասի.—Քե կուրբան քավոր Ջիչագ, քյանի որ տյու դուլու խմելուն ես արժա-նացե, հալբաթ որ սըփ Կարապետ պիտի էրթաս։ Ով՛, օխնանքյ չէ, խոկյիս էլ կուտամ. մէյ ջուխտ չարուխ չէ, մէյ եզան կաշի քյե կուրբան, համա տյու ձիկ ականջ արա, մէյ խատ կընա ծեր տուն, քյու խոր, քյու մոր ծեռքըները պաքյի, ինոնց օխնենքյներն առ, նոր ինգյի քյու մուրազի համբախ։ Ի՞նչ կիտես եափ կըտառնաս եա։ Դե, լալամ, մախ-մեռ որ կա՝ հիսանին ի, առանց մոր ծրծի կաթի, խոր տըված ամագի խալալու-թեն ուզելու, ավլադ ասածըտ գատու համբախ չի էրթալու։

Ջիչագ կասի.—Չի ֆայմե, քյու պյարի խրատ կըկատարեմ։

Կուկյա տուն։ Ջիչագին էլ մէյ քյոր էլ կըլնի, էրկու աչկով կոր, համա շատ իմաստուն ախչիկ կըլնի։ Էտը էլ էտ օր էրազի մեչ տիսեր ի, որ Առճակու թարաֆեն ծիյավորըմ՝ ոսկի թաս ծեռ պըռնուկ, էկավ մտավ ուրանց փայախ, ծեռ թա-լեց ուրանց բոզ որթըկան վիկ, ասաց,— Աշըղ Ջիչագի ծի՛, քյու տիրոչ խըմածից տյո՛ւ էլ խմի։ —Էտը թասի միչուն խըմըցուց բոզ որթըկան։

Քյորն ուր տիսած էրազ նաղլ արած կյախին, ախպեր տունից կըմտնի, կըչոքյի խոր-մոր առաճ, տաղ ասելով կրսա կանի, որ ինքըն աշըղական դուլու ի խմե։ Մեյ կիշեր էլ կըմնա, տաղ կասի, սորա՝ կինի ուր մուրազի համբախ։

Էն էրթալն ի, կըքյաշի չում տասը տարի։

Սըփ Կարապետ (տա ծե էլ մուրազ) աշըղ Ջիչագին կյրապյաս կիր կալամի էլ շնոխքյ տված կըլնի։ Համ էլ թյությանքի շնոխքյ։ Էտը տաս տարվան մեչ սաղ աշխարքյ կան կուկյա։ Դոր էլ որ կէրթա՝ անուն կրիանի։ Վասալամ, մեկ Անատոլու, մեկ աշըղ Ջիչագ։

Չուր եա կըտառնա, խերն էլ, մերն էլ ծեր ցավ տարած կըլնեն։

Մնացե մեննակ կոր քյոր։ Բոզ որթիկն էլ տաոցեր ի մեյ չըլսնված, չտեսնված մարալ եզ։ Էտը եզան խետ քյայլան ծիյանքյ չեն կաոցե ոտ թալել։ Ջիչագն ի՝ կըմնա ուր տուն, կըփսակվի, կըտառնա ճիժ-պըժի տեր։ Համ ունչքարութեն կանի, համ աշըղութեն։ Քյայլան բոզ եզ տակ, սըփ Կարապետաց պիրած դավթար ծոց տրած, սագ թեվ թալած, դվիթ-կալամ գոտիկ՝ ըխտատեղրանք կան կյալով օր կընցուցի։

Մեյ տիր Ջիչագ՝ ոտպոպիկ, պյախ ծեռ, մեր տըոան առաի մեչ ճուր կանի, մեկ էլ իրենքյ խատ ենի-չարի կուկյան կըկայնեն վեր կյալուն. էն մեկն կասի.—Օլան ունչքար սան, բու քյոյլի սան։

Ջիչագ ջույար կուտա.— Ալա, սան դողրու սան։

Էն մեկելը կասի.—Աշըղ Ջիչագըն ավի բու-լուրսըն։

Ջիչագ կասի.—Աղա բյուլ, մանըմ։

Էն իրեքընջին կասի,— Օլան, օ, աշըղա թա-նարսըն։

Ջիչագ ջույար կուտա,— Թան, մանըմ։

Սորա, կտիսնա որ ենի-չարիյթեր ուր ասա-ծից պյան չխասկըցան, ծեռով մեր տան տեղ շանց կուտա, կասի,— Տյուք կնացեք էնա տուն, նստեքյ՝ ըտհաթցնքյ, չում էտը տան տեր ուր պյանից պըռծնի կյա ուր տուն։ Ենիչարիյթեր կուկ-յան մեր տուն կընստեն։ Ջիչագն էլ առտի ճրել կըպռծնի, կուկյա տուն։ Ենի-չարիյթեր որ ինոր կըտիսնան՝ կըթեբըռնեն, կասեն,— Ա՛յ ավսըհարի, տյու մե ընչի՞ խափիցիր, ասիցիր՝ ես նյա՛ աշըղ Ջիչագի տուն կիտեմ, նյա՛ էլ ինոր կիտեմ։

Ջիչագ կըծըծղա, կասի,— Այ աղանեըրս, ես մեկուտ ասիցի՝ բյուլ մանըմ, չանի թե, կիտցի՝ ես եմ։ Մեկելիտ էլ ասիցի.— Թան, մանըմ, չանի թե, ճանչըցի՝ ես եմ։ Համա որ տյուք ծեր լեզուն թամամ չեք կիտե, սուչն իմ չի։

Ջիչագի կնիկն ի, կըլնի խաց կըպիրի կըտնի առաճներ, կուտեն, կըպռծընեն, նոր էտը ենի-չարիյթեր կասեն։

—Աշըղ Ջիչագ, կիտե՞ս, մենքյ որ կանքյ, բոշ-մոշ ենի-չարիյթեր չենք, մենք Սուլթանի նոքյարներն ենքյ։ Սուլթանի հըմենից շատ թանգ-վազիզ հարեմ, մեյ լաճ տղա ի պիրե, Սուլթան կամիցեր ի որ էտը ճիժն ըլնի ուր թաքյին ժառանքյ, համա հարեմին չարոց ի տիպե, ծը-ծերաց մեչ կաթ չկա։ Ճիժն էլ ուրիշի ծրծի պր-տուկ չի պըռնե, կիշեր-ցերեկ կըվընգյըստա։ Հա-րեմին ասիր են՝ քյի Անատոլույի մեչ մեյ խատ

աշըղ կա, անուն Ջիշագ, որ տյու էտը աշըղի տաղ կանչել լսես, քյու սիրտ ըսկուն կըմուռա, ըսկուն տիժարըլամիշ կըլնես-լաց կուլաս, որ ծըծերացտ ախպըրի պես կաթ կըփըխփխա։ Սուլթանն էլ մե ամըր ի արե, էկանք քյե տանենքյ Ստամբոլ։

Սուլթան մե օր ի տվե, որ անկյընանք, մեր վիզ կղանի։

Ջիշագ կասի.—Սուլթանի ամըր անկյընցնելու ըսկի իրավունք չկա։ Կըլնի վեր, ուր դավթար կըտնի ուր ծոց, դվիթ-կալամ կդանի ուր դոտիկ, սաղ կըթալի թև, բող եղ կխեծնի, կինեն ճամբախ։

Կյեղից որ կըլնեն տյուս, Ջիշագ իտոնց Առճակու Ասպարածին շանց կուտա, կասի,—ես որ պատու ճամբախ կէրթամ, առաճ-առաճ պիտի մտնեմ էնը վանքյ իմ աղոթքն անեմ, նոր էրթամ իմ կնալիքյ ճամբախ։ Մըկա տյուք ծեր իկած ճամխով կընացեք դեխ Ստամբոլ, ես կուկյամ ծե կըխասնեմ։ Համա պյան ի, որ ծե չխասա, տյուք Ստամբոլա մոտ իմ ճամխեն սպասեք, որ ըսկուն ըլնի չորսըս էլ խընդըրաց կայնենք Սուլթանի տռան առաճ։ Խա՞։—Կասեն՝ խա՛, վալաՀի, խա՛։

Ենի-չարիյթեր ուրանց էկած ճամխով կէրթան դեխ Ստամբոլ, Ջիշագն էլ կէրթա դեխ Առճակ։ Ծոչ կյետ կընցընի, Առճակու խուտըղներ նստուկ չարուխ կըշինեն, խետ որ Ջիշագին կըտեսնան, կիսաշինած չարխըներ կըպռնեն ծեռքըներ, խաղալով կուկյան՝ առաճ կըպռնեն տաճկերեն տաղ ասելով խանելուկ կասեն.

Աշըղ Ջիշագ՝ ինմիշ բոյի, միշ բոզի, միշ բոզի,
Բիր ալլաՀ դըր, բիր օղի, բիր օղի, բիր օղի,
Օ, քիմա դըր, բիր բունի վար, կըոխ գոզի,
կըոխ գոզի, կըոխ գոզի...

Ջիշագ չի կանա էտը խանելուկ խանի։ Աշըղական ադաթով էլ օրենքյ չկա, որ թողնի ընցընի։ Սուս-փուս եղան կյլոխ կըշըռճի ետ։

Կըխասնի տուն, քյուրոչ կասի.—Ճամբախըս ուղուրով չի։ Առճակու խուտըղներ խանելուկըմ ասիցին՝ չկառցա խանել։ Քյոր կասի.—Մկա խանելուկ քյու միտն՞ ի։

Ջիշագ խայերեն կասի.

Աշըղ Ջիշագ խեծե բոզին,
Մեկ ասպածն ի, մեկ ինքն,
Էն վիրն ի՝ մեյ քիթ կա, քառսուն աչկ։

Քյոր կասի.—Ասպած քյու տուն ակոլ չանի, էտը ի՞նչ զոռ պյան ի, որ չես կառցե խանել։ էտը չարուխն ի, մեյ քիթ, քառսուն աչկ։

Ջիշագ կըծըծղա, կասի.—Կիտե՞ս, չարխըներն էլ ձեռքըներ պռնուկ ին։ Ծո՛, ես իտոնց շարաղա խելքին մեռնեմ, իտոնք ձիկ շըշկըռցուցեր են։—Կասի.—Մկայ էլ արեվմտոց ի, չուր ես խասնեմ Ծոչ կյետ, ինոնքյ էլ կնացած կըլնեն ուրանց տներ։ էլախսա մնամ վաղն էրթամ, կայնեմ էնտեղ, չում էտը խուտըղներ կյան, ինոնց ջույաբներ տամ, նոր էրթամ Ասպարածին, սորա՝ դեխ Ստամբոլ։

Մեկել օր կէրթա՝ էտը խուտըղներաց ջույաբներ կուտա, կէրթա դեխ Ասպարածին։ Ասպարածնա տյարի տակ էրկու խատ պստիկ որթկարած կըլնեն։ Իսոնքյ էլ մեյ-մեկ խայերեն խանելուկ կասեն։ Մեկն կասի՝

Էն ի՞նչ ի, էն ի՞նչ. սերսուփ տախտըկի,
անջընջում ներկի
կյոնն էլ, կյըվածքյն էլ։

Էն մեկելն էլ կասի.

Էն վո՞վ ի, էն վո՞վ. ոսկոռ տախտըկի,
նըղշուն սընդըկի,
մեչ նստուկ ծվան։

Ջիշագ կասի.—Ծըժեր, ճամխիցս անկյընցիր եմ, իկեք մեյն ասեմ, մեյ թո մնա, իմ խուկյու պարտքն ըլնի, իմ կնացած տեղից տառնամ, ծե թանդ ադիյա տամ։

Ծըժեր կասեն.—Աղեկ, մեյն ասա, մեյ թո մնա վեր քյու խուկյուն պարտքյ. մենք քյե կըճանչընանք։

Ջիշագ կասի.—Սերսուփ տախտակ որ կա, էտը իմ կայիմ կողով դավթարն ի, որ ես սըփ Կարապտուց եմ պիրե։ Անջընջում ներկ որ կա՝ էտը իմ չխամրող, խաս բոյա թանաքյն ի։ Կյըրվածքյներն էլ՝ իմ կյրած տաղերն են։

Որթկարածներ կասեն.—Ջէ, խըրոխպեր, չըկառցար խանել։

Ջիշագ, մալուլ-մուռթ ետ կըտառնա տուն։ Քյոր կիմնա ինչ ի իլե, կասի.—Ես Առճակու նաղս եթըմներաց պատընքյներ կարեմ, ժուռ կուճոփ ըլնեն, որ էս էլ էրկու տիր ի քյե քյու ղատու ճամխից ետ կըտառցուցեն։

Ջիշագ կասի.—Աման, քյուրիկ, քյու բախտն եմ ինգյե, էտը արթար ճժերաց մի՛ անիծե, ինոնց ուչն ի՞նչ ի, իմ ֆայմն ի մթնե։ Ասպած վերճ պյարին անի։

Վասալամ, էլմ էլ քյոր խանելուկներ կխառցուցի, էլմ էլ Ջիշագ կըսա կանի, քյոր կասի.—Ախպերըս, աղորթ որ էս էրկու օր տյու քյոռաֆայմիր ես։ Ընչի տյու չէս՞ կիտե. սերսուփ տախտակ որ կա՝ էտը Հիսանի ճակատն ի. Հիսանի ճայտի վրեն մազ չի պուսե։ Անջընջում ներկ որ կա՝ Հիսանի ճայտի կյիրն ի։ Ճայտի կյիր չի ջընջըվե։

Հիսանի ճայտի կյըրի ո՛չ սեվ-կարմիր կըճոկվի, ոչ էլ կյըրվածքյ կըկարթացվի։ Էսը մեկ, մկա մեկն էլ ասեմ՝ ուսկըռե տախտակ, նըշուն սնդուկ որ կան, իտոնք կըրըրի կոտն են. մեչու նստուկ ծվանն էլ՝ կըրըրեն ի։ Կըրըրեն խո ծաքյ չի՞ խանե, ծո՛ւ կածի։

Էտը օրն էլ ըտըսկնա կմթնի։ Մեկել օր կըլնի վեր՝ քյուլֆըթին թաժադան կաց պյարեվ կանի, կէրթա։ Քյոր խտիվանց կկանչի,—Քյա տղա՛, մեյ պյան ինգյավ միտըս. ասածու սիրուն, չըլնի շորաշկութեն անես, տաղ ասելու կյախ՝ աչկով-ընքյով չանե՛ս։ Ջաթի էտը ճոչ շներաց կըճեյթերն էլ ըստեռճ կովու կայդա մեյ պյան են, մեյ ռըցեղենի խոտ որ առնեն, պընչներ յոթ պյապ կըլենցույեն։ Ինոնց իրիսներ չիրիշկա՛ս։

Դե, Ջիչագ ուր քյուրոչ խաբրից ըսկի տյուս չէր ըլնե։

Կըլնի-կէրթա Ասպարածնա տյարի մոտի որթկարածներաց ջույաբներ կուտա, կէրթա կըմըտնի վանքյ՝ ուր աղոթքյ կանի, կինի ճամբախ, համա ենի-չարիյթերաց էլ չի սխսնա։ Մեն-մենակ կխասնի Ստամբոլ։ Խաոց-փոոց կանի, կիմնա որ իտոնքյ հալա տեղ չեն խասե։ Տյու մի ասե, ինքն իրեք օր էլ շոտ ի տեղ խասե։

Իրեքյ օր կընստի Ստամբոլա քաղքի տռան վրեն, չուր ենի-չարիյթեր կուկյան։

Իտոնք Ջիչագին կըտանեն հարեմ խանասի բաշու մոտ, էտը էլ կտանի դեխ էն հարեմի հոդեն. ըստեղ բիրդան քյուրոչ խրատ կինի ուր միտ։ (Ինքն էլ աղորթմանց մե քիչ շոռաշկ կըլնի)։ Ուրան-ուրան կասի.—Ախպեր, ջըհել կնիկ տխսնալ, աչկով-ընքյով չանել, իմ սանյաթ չի, հմենից աղեկն էն կըլնի, որ ես էտը հարեմի իրես չըտխսնամ։

Ճոչ վաղիրն էլ էնտեղ կըլնի, Ջիչագ կասի.—Ձեզնից ռուչա կանեմ, ես նստեմ տյուս՝ իմ սազ զանեմ, իմ տաղն ասեմ, թո թաքուհին ուր հոդից լսի։

Ճոչ վաղիր կասի.—Չէ, պիտի մտնես ներս։

Ջիչագ կասի.— Դե որ ըտըսկընայ ի, իմ աչկեր կապեքյ, նոր ձիկ տարեքյ թաքուհու հոդեն։—Ճոչ վաղիր խայու դուշման կըլնի, չի թողնե Ջիչագին ուր ուզածի պես անի։ Ջիչագն էլ ուր իրես կանի դեխ տյուս, խեվ-խեվ կէրթա, շեմքյ կընցնի, կըչոքյի տըռան խեվ, ուր սազ կըզանի, ուր տաղ կըկանչի։

Հարեմի սիրտ կըպըլի, ընքյուռ-ընքյուռ կուլա, ծըծերացն էլ կաթ ախպըրի պես կթալի, դոշմոշ կըթըռճըվի։

Ակընչկըլա կըտանեն Սուլթանին, թե.—Անաստըլույա խայ աշըղն էկավ, մեյ սհաթ սազ զարկեց, տաղ կանչեց, քյու խանըմու ծըծեր եռացին։ Գյոխան,—կասեն,—թաքյի ժառանքյ բըխկ-բըխկալեն կըծըծի։

Սուլթանն ի՝ Ջիչագին կանչել կուտա ուր առաճ, քիսեմ ոսկի պիրել կուտա՝ որ տա պաշխիշ, ըն յանեն ճոչ վաղիր կյլոխ կուտա Սուլթանին, կասի.—Փաթիշահն ապրած կենա, էսա գյավուր աշըղի մեկ արածն ասիցին, մեկըն թողին։ Ախըր էսը անօրեն նյա՛ քյու թաքուհու, նյա՛ էլ քյու թագի ժառանգյի առաճ՝ ուր իրես չքսեց կյետին։

Սուլթան ոսկու քյիսեն կըտնի վեր թաղթին, Ջիչագին կասի.—Աշըղ, տյու ըսկուն ճոչ սուչ ես արե, որ ես մկա քյու վիզ զանելու ամըր պիտի տի, համա խաթըր կանեմ քյու արած աղեկութնին, քյու կյլոխ կըպաշխեմ։ Կընա, կասի, իմ թաքի ժառանգյի արիվու սաղաղեն ապրի։

Ջիչագն ի, կըչոքյի Սուլթանի առաճ, կասի.—Փաթիշահն ապրած կենա, ես ինչկանդար ասածու իրիսանց ինգյուկ մարթ պիտի ըլնի, որ պապ աչկով կայնի իմ փաթիշահի օղլուշայի առաճ. իտոր խամար էլ ռուչա արիցի քյի իմ աչկեր կապեք, նոր ձիկ մտուցեք թաքուհու հոդեն։ Ջկապիցին։ Ես էլ խասած հոգի տըռան-չըխասած, խեվս արիցի դեխ հոդեն, յավաշ-յավաշ առաճացա, շեմքն ընցա, չոքյիցի կյետին։ Իմ խեվ դեխ թաքուհին՝ որ ինի վեր իմ իրիսին, իմ խելքով էտը ճոչ կաբահաթ արած կըլնի։

Սուլթան կասի.—Վալլահի, էսը հպատակ չէ թե մենակ պաշխիշի, խալաթի էլ արժանի ի։ Տարեք, կասի, իմ խալվներաց մառան, իմ խերվան պանցուցած լահոռի շալ տվեք խալաթ, էսօր էլ չում իրիկուն նաղարով-զուռնով մեչ Ըստամբոլա քաղքին կան տվիք։

Ճոչ վաղիրն էլ ավել կըբախըլնա։ Հեվարին կուկյա Սուլթանին կյլոխ կուտա, կասի.—Փաթիշահն ապրած կենա, քյու ամրով ես էտը էրմանի աշըղին խալաթիցի, նաղարով-զուռնով ենի-չարի թաբուռով օրոխկիցի մեչ քյաղքյին կան տալու։ Ստամբոլա միչու եթմիշ-իքյի-փուչուխ ասլի միլաթ տյուս են իկե փաթիշահից փառքյի արժանացածին կյլոխ կուտան, համա էտը անօրեն շուն, առանցի քյու ամրան, քյու տված խալաթ ուր կյլխուց իճուց տակ, կապեց վեր ուր պոռտին։ Թե որ ձիկ չէս խավատա, ուրիշներաց խառցու։

Սուլթան կփըռփռտվի, կասի.—Դե, որ ըտսկընա պյան ի արե, շոտ ջալադ կանչի, ես ինոր վիզ զանել տամ։

Ջիչագին կըպիրեն, կըչոքյըցուցեն ջալադի առաճ։ Ջիչագն ի, կյլոխ կուտա Սուլթանին,

կասի.—Փաթիշահն ապրած կենա, ախըր ես չեմ կիտե, իմ ի՞նչ սուչի յան կաբահաթի խամար ի, որ իմ վիզ զանել կուտաս։

Սուլթանն էլ կասի՝ ըսըսկնա-ըսըսկնա պյան կա, չուր իմ ամըր չիկյեր քյու ծեռ թե իմ տված խալաթ՝ տյու ինչըխ պանցուցես, էտը խալաթ սիրտի մըներ վեր քյու կյլխուն։ Համա, տյու ջաղամաթի առաճ իմ Թաքավորական պատվին էլ, օրենքին էլ ուշունց ես տվե։ Իմ տված խալաթ՝ տյու քյու կյլխուց ինճուցեր ես, կապիր ես վեր քյու ամոթին։

Ջիչագ լեզուն կըկծի։ Սորա կասի.—Փաթիշահն ապրած կենա, քյու տված խալաթ ձիկ խամար սըրփութենի սեւ պյան ի։ Կապիրին վեր իմ կյըլխուն, Ստամբոլա՝ ճոչ-պստիկ, բիթուն կըտեսնին, մենակ ես չի տեսնե։ Կյլխուցս վիրիցի տակ, ւապիցի վեր սատխ։ Փաթիշահն իմաստուն ի, կիտի որ հիսանի խոկյին սըստի տայն ի, ես փաթիշահի տըված խալաթ վեր իմ խուկյուն եմ կապե։

Սուլթան կասի.—Ծո՛ վայ, ես էտը պյան չեմ ֆայմե։ Կընա, կասի, էսօրից դեն, վով վեր քյե փողոք սա, ես ինոր վիզ կզանեմ։—Կտառնա ճոչ վազիրին կասի.— Շոտ, ֆարման կյրի, որ ըստուց դեն Անատոլու աշըղ Ջիչագի յոթ պոռտ Թաքավորական խառջից ազատ մնան։

Էտը Թարեխումն էլ Կիլիկո Թարաֆի խայերաց իրավունք չի իլե ժամ շինելու։ Ջիչագ ուրանուրան միտքյ կանի՝—Ասենքյ թե իմ յոթ պոռտ Թաքավորական խառջից ազատ մնան, Սուլթանի խազինից ի՞նչ պիտի պայսի, խայոց ասկին ի՞նչ շախ պիտի ըլնի։ Ես էս էլ էրկու տիր լեզու Թափիցի, իմ կյլոխ Նաջխի տըկից ազատիցի, արե մեյ տիր էլ լեզու Թափեմ, բալքի իմ սուփ խավատին մեյ խատ շախ պիրեմ։ Ըսըսկնա կըմեղի, ուր իրես կըքյսի կյետին՝—Փաթիշահն ապրած կենա, կասի, մեր ավետըրնի մեչ կյրված կա, որ մեր Քյրիստոս Թամըրեխ ի արե քյի՝ Թաքավրու հարկ Թաքավրուն տվեքյ, աստըծու հարկ՝ աստըծուն տվեքյ։ Ըսկուն որ իմ փաթիշահ Թո ձիկ չվռռի մեր Քյրիստոսի էսը մեյ խաբար մոռնամ, իմ յոթ Թոռան Թոռներ տառցուցեմ իմ Թաքավրու խազնին զարարքյար։ Թե որ փաթիշահ կուզի ձիկ հանսային աղեկութեն անի, Թո ամըր տա ես յոթը տեղով Հիսուս-Քյրիստոսի անվան աղոթքատուն շինել տամ։ Ըսկուն որ Թաքավորական խազինից մեյ փարա չի պակսելու։ Խայ ասկ՝ ուր ժամ ուր փարով կըշինի։

Սուլթան շոտըմ ըտըսկնա ամըր կյրել կուտա։ Ճոչ վազիրին էլ կասի.—Էն քյիսա ոսկին էլ տու, Թո աշըղ Ջիչագն ուր պյարի ճամբախն էրթա։

Ջիչագն ի՝ ծանդըր քյիսեն տըսւկ ծոց, բով եղ խնծուկ, սազ Թալած Թեվ, Ստամբոլա իլերի տյուս, ուր ճամխեն կէրթա։ Մեյ խալիվոր դավուեշի ռաստ կուկյա։ Մեյ-մեկու պյարեվ կուտան, պյարեվ կառնեն, կըխանի էտա քյիսեն, կասի.— Դավռեշ բաբա, արե էսը Թաքավորական փարեքյ խալալ կիսենքյ։ Կեսըն տյու տար պաշխի մուսուլման աղքյըտներաց, կեսըն ես տանեմ պաշխեմ քյրիստոսապաշտ աղքյըտներաց. դոլրու ասա, հյախ պյան կըլնի։ Դավռեշ կասի.—Խավալլահ, հախ պյան կըլնի։ Համա որ քյիսի պենի Թաքավորական մոյր կըպանան, կըտեսնան մեչուն փախըր փարա ու Ճոչ վազիր ախըր-ախըր մեյ մունութեն արիր էր։ Քյիսեն փոխիր էր։

Ջիչագն էլ Սուլթանի ամըր ծոց տըրած, կէրթա, չեմ կյիտե որ Թարաֆներ կան կուկյա, վեց տեղ ժամ շինել կուտա։ Ժամեր օխնել կուտա (օխնած մնա ուր անուն)։ Վերճ-վերճ կուկյա կըխասնի մեր կյեղ։ Մեր ժամտան տյարի մոտ բով եղ կինի կյետին։ Ջիչագ կասի.—Էսը պյան աստծուց նշանակ էր, կասի, որ մեր կյեղի ժամտան տեղ ըսը տյար պիտի ըլնի, համ էլ ես էլ մեր կյեղից տյուս չէրթամ։

Կըմնա մեչ կյեղին, ծեռնամուխ կըլնի մեր ժամ շինելուն։ Ժամու շինել կըքյաշի իրեքյ տարի։ Մեյ խատ էլ կըռապաշտական քար կըկընդնի, կըպիրի կանի ժամտան շեմքյ։ Ժամ կըշինի, կըպըռծնի, յոթըն վարթապետ, յոթըն ժամու տերտեր, տիրացու, սարկավաքյ, կըպիրի մեր ժամ կօծեն՝ անուն կըտնեն սուփ Թեաթուրոս։

Ջիչագ էտը խոկյեվոր խերերաց կասի.—Էսա կըռապաշտական քարն էլ օծեքյ, Թո ըըրփանա, որ ժամ ըլնող-մտնողներ՝ վեր էսը քարին ոտ չըկոխեն, վրավու կյրեր փոզմիշ չանեն։ Խոկյեվոր խերերն էլ մեյ փուռ մեռոն կըԹափեն վեր շիման քարին, կըսրփացնեն, խետն էլ սուփ Թեաթուրոս ժամու շեմք կոխողի վրեն անեծքյ կըտնեն, ըսկուն որ մեր ժամու շիման վրեն ոտ տրող չէլավ չում իտին օր։

Ժամու օծելու պատարաքյի սհաթին Ջիչագ կասի.—Ջի մնաց մեյ պյան. մըկա տյուքյ իմ աչկեր կապեքյ, ձի պանցրացուցեքյ ժամտան սանխս, տյուք բիթունըստ էլ իճեքյ ցած, Թարանչեն էլ քաշեքյ դեն, ես որ յան կէրթամ, ինչ կանեմ, կինեմ, կըկայնեմ, նյա ծեն տվեքյ, նյա էլ վախիցեքյ։ Իմ արժալ հալա չի խասե։ Ձիկ ծանդըր ցավով մախ էլ չկա, մենայ Թե կուզեմ իմ կյերեզմընի տեղն իմնամ։

Էտը յոթը տեղից էկած վարթապըտներ, քյախանեքյ, Ջիչագի աչկեր կըկապեն, կըխանեն

ժամու տանիս, թարանչեն կառնեն տակ, ուրանքյ կըթողնեն կուկյան կըմտնեն ժամ՝ ուրանց պատարաքյ կանեն։ Կըպըռծընեն կըլնեն տյուս՝ կըտեսնան որ ինչ, Ջիշագն ինգեր ի պատի տակ, սաղսալամաթ, ըսկի մեյ տեղ էլ չի ցավցե։ Սորա կասի.— Տյուք բիթունըտ էլ ծեր պյարի աչկով տեսաքյ, թե ես որտեղն եմ ինգյե. մեռնելուցըս ձիկ ըստեղ կըխորեք։ Ես իմ մախու օր չեմ կիտե, համա մախվանըս օրվան նշանն ասեմ՝ տյուս պիտի անձրեվ ըլնի, իմ խալվըներ թաց՝ տըռնեն մտնեմ ներս, իմ կընիկ իմ տալ սեվ փոստ ըլնի, ես էտը օր կըմեռնեմ։

Կընցընի չեմ կիտե քյանի տարի։ Օրըմ Ջիշագ կնացած կըլնի մեր տըռան առա ձըրելու։ Անձրև կըպըռնի։ Ջիշագ աղեկըմ կըթըռճըվի, կուկյա ես, կնիկ մռցած կըլնի ինոր ասածներ, թոնրան ական վրավու սեվ փոստ կըքյաշի սան տակ, իրկան կասի.— Նըստի, տյու նստի, ես քյու թաթ-չարոխ խանեմ։ Ջիշագ կիրիշկա կընգյան իրես, ծեն չի տա։ Կընգյան միտ կինի էտը պյան, շտըմ փոստ կըվիրուցի, կանթըլկի տըռան իտեվ։

Ջիշագ կասի.— Էլ բոշ ի։ Կատարվելիքյն կատարվավ։ Կընա, կասի, ճիժ-պիժ ժողվի պե տուն, ես իմ օխնանքյըս տամ, քյանի խոկյիս պենիցըս չի թըռե տյուս։

Կընիկ լալով, հավար կանչելով կըվազե տյուս։ Ջուր ետ կուկյա՝ կտեսնա, որ խոկյին տված ի իլե։

Ինքյըն ամբախտի ի իլե, համա քյախանայական թաղում են տվե։

Յոթ կյեղի քյախանա են ժողվըռտըվե, յոթն օր ժամ-պատարաքյ են արե։

Թաղիր են սուփ-Թեվաթուրոսու պատի տակ, համան էնտեղ, որտեղ որ ժամու տանից ինգյեր էր։ Ինոր կյերեզման մուրազատուր էր։ Ջուր մեր քաղթ, կյեղրայթերաց տողցըվորներ կուկյին վեր ինոր կյերեզմընին, ուրանց ծեռքյեր կըլվանին, կըմանին մեր սուփ Թեաթուրոս, ուրանց աղոթքյ կանին, տյողեր կըտրուկ ետ կըտառնին։

Առճակու Պաղում խաչերաց պիպուռի քարն էլ (մեռնեմ ուր սուփ զորաց) ուր տեղ կայնուկ էր։ Սութ-ապորթ չեմ կիտե, կասեն ծովն իկեր ի առեր ի։

ԱԶՆԱՎՈՒՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆ

Արճակ-Վան ճանապարհին էր գտնվում «Աղնավուրի կերեզմանը», որը ճանապարհից դուրս ընկած, մի քանի մետր լայնությամբ ու մի արտաբոյ երկարությամբ ոչ մեծ քարերի կուտակում էր։

Աղնավուրի գերեզմանի մոտով անցնողները մի-մի բռաչափ քար էին վերցնում ու շպրտում դեպի հիշյալ «կերեզմանը»՝ «չվերկենաս» մրմնջալով։

Իրենից առանձնակի ոչինչ չներկայացնող այս քարակույտը, սակայն, ուներ իր պատմությունը։

Սատանան այն գլխից միշտ էլ աստծուն հակառակ էր գործում։ Այն օրը, երբ Աստված Ադամին ստեղծեց ու դրեց դրախտի մեջ, սատանան էլ անասելի ուժի տեր Աղնավուրին աշխարհ բերեց, հետն էլ պատվեր տվեց, թե.— Հակառակ եղիր Աստծուն ու իր ստեղծած, իր պատկերը կրող Ադամին։ Ադամը, որ Աստծու բարկությամբ մտել էր երկիրը ու փուշ-տատասկից մաքրում էր, մինչև իրիկուն չարչարվում, երկիրը մշակում էր, երեկոյան՝ Աղնավուրը ոտքի մի հարվածով նրա արածը քանդում էր։ Վերջը Ադամը գնաց Աստծու մոտ՝ գանգատ։ Աստված իր հրեշտակին ուղարկեց երկիր։ Հրեշտակն եկավ, Աղնավուրին գցեց գետին, Ադամին էլ ասաց.— Թաղիր սրան այնպես ամուր, որ էլ տեղից վեր չկենա։

Աղնավուրն էլ այնքան շատ էր երկար, որ Ադամը թաղել չէր կարող։ Աստծու հրեշտակը ասաց.— Ադամ, ծնկներից կտրիր, դիր կողքին։— Ադամն այդպես էլ արեց։ Բայց լրիվ չկարողացավ թաղել։ Պատվեր թողեց, որ իր զավակները՝ ամեն մեկը մի-մի քար շպրտեն Աղնավուրի վրա, որ նա իր տեղից այլևս երբեք-երբեք վեր չկենա։

ՃԺԵՐԱՑ ՄԱԽՆ ԻՆՉԽ Ի ՓԱՅԴԱ ԻԼԵ[1]

Ավալ վախտըներ ճժերաց մախ չի իլե։ Աստծու խրամանքով, խալիվորքեր էնան պառվըքեր ուրանց մախու կյախ իմցիր են, իկեր են, ճժերաց մոտեն զատ, մեյ խոլվաթ տեղ թոփ են էր ըլնելի։ Կյապրել խրիշտակ էկիր էր խոկյիներ առնես էր, տանես էր տաս էր աստըծուն։ Ասպածն էլ՝ խատով-խամըրով էտա խոկյիներ օրոխկես էր որըն որ արթար էր՝ արքավութեն, որըն որ մեղավոր էր, օրոխկես էր տժոխքյ։

Մեյ խալիվոր մարթըմ իմցիր էր թե պիտի մեռնի, ուր բեղ-մուրուս թամուզ թըրաշիր էր, ուր խալվքեր փոխիր էր, ճժավարի խալավ խակյիր էր, ճաներն առիր էր, կընացիր էր ճժերաց մեջ մտեր՝ ճան էր խաղալի։

---

[1] Պատմեց Արտաշատի շրջանի Դալար գյուղի վերաբնակիչ, Վանի նահանգի Պողանց գյուղի բնակչուհի Սուսոն Միրզոյանը, 62 տարեկան հասակում, 1970 թ. փետրվարին։ Բարբառը՝ Պողանցի և Արտաշատի խոսվածքների խառնուրդ է։

Կյապրել խրիշտակ ինկյալ ի խալիվորքերաց, պատվըքերաց խոկյիներ ղմեն առիր ի, համա հեսաբ ի արի, տիսիլ ի, որ մեյ խոկյի պակաս ի։ Էկիր ի ճժերաց մեչ ման ի էկի, համա, չի կրրցի ճոկձկել, թե որն էր ճիժ, որն էր խալիվոր, ետ ի տառե ատըծուն ասեր ի.—Մեյ խալվոր փախիր ի, մտիր ի ճժերաց ջյարդյան, չեմնալի, ղողրու խոոր խամար էլ մեյ խոկյի հեսաբիցըս պակաս իմ պերի։

Աստըածն ասեր ի՝—Դորուց դեն ճիժ-խալվոր մի՞ խառցու, ույու քյու հեսաբ թամամ արա։

Էսա խալվորի ապով էլ, Կյապրիլ խրիշտակ, էլ՝ ճիժ-խալվոր, էլ՝ աՀել-ջՀել, չի խարցուցե, ինչ ռասա կյա, խոկյիներ առնել ի, որ ուր հեսաբ թամամ անի։

ԱՆՀԻՇԱՏԱԿ ՊԱՌԱՎԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՈՂՈՐՄԻՍ

Երիտասարդ հարսներին, աղջիկներին լողացնում և նրանց մազերն էին սանրում տարեց կանայք։ Եթե մազը խճճվում էր, սանրողը մրմնջում էր տասերի սատերից մնացած մի օրհնություն, հաստատապես համոզված, որ մինչև այդ ողորմին չասան, մազերը չեն «խարկվի»։

Ահա այն.—Խազար, խազար ողորմի քյե, անհիշատակ պառավ։ Քյար քյաղիցիր, ավաղ մաղիցիր, պոպիկ ռոնով՝ իրեք աիր Երուսաղեմ կնացիր։ Աստծուց չուզիցիր քյու առքյավութեն, ուզիցիր աշխըրքի՝ խառնուկ ծամերաց, խառնուկ կաժերաց խարկութեն։ Խազար տիր՝ խազար ողորմի քյե, աղքատ, անտեր, անհիշատակ պառավ։

Թել էին կծկում, կաժը խառնված, խճճված էր լինում, նույն՝ անհիշատակ պառավի հոգուն ողորմի էին տալիս, մինչև կաժի «խարկվելը»։

ՈՒՍՏԱ ՆԱԶԱՐԻ ԱՍՏԸԾՈՒՆ ԱՊԱՎԻՆԵԼԸ

Գյուլի անխիղճ իշխանը սովորություն ուներ իր հպատակներին չիրականացվող առաջադրանքներ տալ և քանի որ հպատակը չէր կատարում իր առաջադրանքը «պարտագանց» հպատակին պըլխատել էր տալիս։

Մի անգամ նա կանչում է ատաղձագործին ու պատվիրում, որ այդ գիշեր այնքան տախտակ սղոցի, որ տաս ուղտաբեռ թարմ թեփ ստացվի։

—Առավոտ շուտ,—ասել էր իշխանը,—իմ ուղտապաններին ուղարկելու եմ թեփը բեռնելու։

Հուսահատված ատաղձագործը լուռ նստած՝ իր մոտալուտ մահն է սգում. կինը անկողինը բաց է անում և պառկելով, ամուսնուն հորդորում է ինքը ևս պառկի։ Այդ հորդորը քառատող քրդերեն չափածո էր.

—Լո, սար, սարըմ, ուստա Նազար,
Նվեժ՝ խո կյա, որա ռազա։
Ցառախ նա կյա հարե սըբա,
Խոդե եկա, խոյե դարգե հաղար։

Թարգմանությունը հետևյալն է՝

Այ, գլխիս գլուխ վարպետ Նազար,
Քո աղոթքն արա, արի քնիր։
Հոգս մի անի, մինչև առավոտ
Աստվածը մեկ է՝ իր դարպասները՝ հազար։

Լուսադեմին իշխանի ծառաները արագ-արագ ծեծում են ատաղձագործի դուռը։ Մարդ ու կին բացում են դուռը՝ այն հաստատ համոզմունքով. թե եկել են իշխանի ուղարկած դատավճիռը գործի դնելու։ Սակայն իշխանի ծառաները եկել էին ատաղձագործին ապարանք տանելու, որ քիչ առաջ հանկարծամահ եղած իշխանի չափսը վերցնի՝ դագաղ շինելու համար։

«Յա՛, ուստա Նազարի ասված, բյե եմ սպավինե»։—Սրտագին մրմնջում էին անեղանելի դրության մատնված մարդիկ։

ՑՈՐԵՆ ԽԱՑ ՊԱՂՍ ՉԱՐՈՂ ԹՈՓԱԼ ՎԱՐԹԱՊԵՏ

Երուսաղեմա մեչ յոթմիշ իքի փուչուխ (յոթանասուներկու կես) միլաթից խայրապետներ, վարթապըտներ կըժողվոտվեն՝ պաղս-չպաղսի օրենք կըտնեն. ինչ ուտեն ուտիքին, ինչ չուտեն պաղսին։

Իրեք խարիր վաթսուն խինքյն իկած ժողվըռտված կըլնեն, մեյն պակաս ի. Թոփալ ի իլե, չի կառցե ուր կյախին խասնի։ Իռոնքյ էլ մեյ խուկյու խաթրին խո ուրանց ժողով չե՞ն թողնե մնա. ժողով կանեն, պաղս-չպաղս կըկյրեն, ժամուց կըլնեն տյուս՝ Թոփալ կըխասնի, խառց-փորց կանի, կիմնա, որ ցորեն խացն էլ են արե պաղս, կըխակառակվի կասի.—Ջնջե՞ք։ Ջեն ջնջե։ Թոփալ մեյ խատ միծկի կըճարի, եղներ կըլծի, կըքշի մեչ ծովուն. մանճ կըպռնի ծեռ, եղներ լողալով կէրթան, ինքյըն ծով կվարի։

Էսա պյան տիսնողներ կըռուան, կասեն.—Թոփալ վարթապետ, արե, արե, ցորեն խաց չենք անե պաղս, ույու մեզնից արթար ես։

Թոփալ վարթապտի սաղաղեն ի, որ ցորեն խաց պաղս չեն արե։

«Թոփալ վարթապտի» մարդասիրական ու ար-

պարացի վարմունքի մասին բոլորն էլ գիտեին և պաս օրերին հացը ձեռք վերցնելով, երկինք նայելով, «Թոփալ վարթապտի» հասցեին կրկնում էին.

—Տեր, տյու խաղար տիր, խաղար օղորմութեն անես Թոփալ վարթապտի խուկյուն։

ՇԱՆ ՓՐԿԱԾ ՅՈՐՍՆ ԽԱՇԿ

Մեզնից առաճ արիրոց թարեխն ի իլե։ Աստված հիսանի տեղ՝ շատ օղորմած ի իլե։ Տիսեր ի որ հիսանի խամար հմեն պյանից կյլխավոր ուտելիքյ յորեն խացն ի, պռնե ցորնի կյլխու վրեն յոթ խաշկ ի տնկե։ Ասեր ի.—Ես ըսկուն կանեմ, որ տյուք ծեր մեյ ցանածից խարիր քյաղեքյ, որ մեյ-մեկելու խացին բախլութեն չանեքյ։ Էտը հալա խերիքյ չէր, ալուրն էլ մաղած-շարմըղած երկնուց թափեր ի ցած։ Ասեր ի.—Ծե ինչկանդար լաղըմ ի՝ վերցուցեքյ, մնացած ավիլեք, ավեք պատերի տակ. չկոխկռճե՛ք։

Մեկ օր մեյ ճժի փոր կըքշի վրեն, մեր կիրիշկա դեսա-դենա, կտիսնա մարթ-մուրթ չկա, ծեռ կըթալի մեյ լըպ ալուր կվերուցի, ճժի իտեվ կըսրպի։ Ծիժ կճվա, կասի.—Յաման, էսը ինչ պաղ պյան ի։

Մեր կիրիշկա, որ ինչ։ Արար-աշխըրքի ալըրներ բիթուն պաղիր են, տառցիր են պաղ ծյուն։

Աստված կասի.— Էսը հալա ալուրն էր, ես ցորենն էլ պիտի կտրցուցեմ հիսանի կյլխուն։ Թո ըստուց դեն կորեկ ուտեն, որ ցորնի կաղըր իմնան։

Կերթա ցորնի առտ, տանակ կըքյաշի, ժուռ խաշկեր ցածից վիրև կըփոթի, կթափի կյետին։ Շուն էն թարաֆեն կվաղի, վիրիվի խաշկ պենով կպռնի, կիրիշկա աստըծու իրես։ Աստըծու տիժառ կուկյա վեր շան, էտը մեյ խաշկ կթողնի շան պենի մեչ։

Էտը մեյ խաշկն ի որ մնացե աշխըրքի իրես, էն էլ շան սադաղեն ի,—ասում էին պատմողները,—շան փայ-պաժինն ի որ մենքյ կուտենք։

Շունը հոգի չունի, որ նրան ողորմի տայինք։ Սակայն հաց թխելիս, ամենաառաջին հացը շան առաջ գցելու սովորույթը խախտելը համարվում էր աններելի մեղք։

ՀՄԵՆ ՄԱՐԹ ՈՒՐ ԿԸՍՄԱԹԻ ՏԵՐՆ Ի

Կըլնի՝ չի ըլնե մեկ կոնախասեր մարթ կըլնի, համա շատ էլ ախքատ կըլնի։ Օրական-օրական ինչկանդար տյատում անի, շատ վաստկի, քիչ վաստկի, ուր կըսմըթից փողոքավոր չի ըլնե, հյա կասի.—Փառք քյե, Տեր, իմ էսա խալալ վաստակ խարամ բողազ չըմտուցես։

Օրըմ էլ մեկ ճոչ առտի մոտով կընցնի, կտիսնա կյետին ինգյուկ էրկու ցորեն խաշկ մեյ մեկու կյլխով օղչում կուտան։ Մեյն կասի.—Պարեվ, արեվելքի թաքավոր։ Էն մեկելն էլ կասի.—Պարով-պարով արեվմուտքի թաքավոր։

Էտը մարդն էլ, էտա կյետին ինգուկ խաշկեր կըվերուցի՝ կտնի ուր ծոց, կպիրի ուր տուն, կասի.—Վալլահի, ես էսա խաշկեր պիտի պախեմ չուր տիսնամ ինչ կըլնի։—Ծոցից կըխանի կտնի թաչրի կյլոխ։

Սըփ-Սարկըսի պասի ուրպաթ օր, կնիկ կլնի թաչրից յորեն կխանի, որ աղանձ անի, սըփ Սարկսի փոխինդ շինի, աչկ կինի էտա խաշկերայ, կվերուցի ուր ափի մեչ կտրորի, կխառնի մեչ աղընձացուին՝ կթալի պովի մեչ։ Տյուսն էլ մեյ պուքյ ի, որ ասպած ազատի։ Մարթն ի, տան տուռ կպանա, որ էրթա տուս, մեկ էլ էն կտիսնա, որ ուր տան աշու, ծախու թարաֆեն էրկու ծնակոլոլ ճամխորթ կըկայնեն մեյ մեկու տիմայ, մեյ մեկու կյլխով օղչում կուտան։ Էտա օղչումն էլ էն խաշկերաց տված օղչումի պես կըլնի։ Էտա ճամխորդներ, որ ուրան կտիսնան, կասեն.—Մարթ աստըծու, վառու տեղաց ճամխորդ ենք, մե էսա նեղ օր սթար արա, չուր էսա վուլում պյուքն ընցնի՝ մեր ճամբախ պռնենք։

Էտա մարթն էլ ծեռ կտնի վեր ուր սռտին, պարեվ կառնի, տառնա կասի՝—Արեվելքի-արեվմուտքի տեր-թաքավորներ, իմ տուն ծե վյորա չի, համա զարար չկա, էս օրվան ծեր կսմաթն իմ տանն էր, մտեք՝ տաքցեք, աստըծու տվածից էլ ունղան պանամ, ուտենք-խմենք, փառք տանք աստծուն, վասալամ։

Էսա կոնախներ կիրիշկեն մեյ-մեկու իրես, մեկն կասի՝—Դողրուն ասա, տյու թաքավո՞ր ես։ Կասի՝—Խա, վալլահի, ես արեվելքի թաքավորն եմ, տյու վո՞վ ես։—Էն մեկելն էլ կասի՝—Ես էլ արեվմուտքի թաքավորն եմ։

Սորա, էտա մարդուն կասեն.—Ախպեր, արի տյու էլ դողրուն ասա, տյու որտեղից կիտցար, որ մենք թաքավոր ենք։ Զունքի, կասեն, մենք էսա յոթ տարի ի ինչ աղքըտի կըլըղ մտած աշխարք կան կուկյանք. մեյ մարթ չի իմցե որ մենք թաքավոր ենք։

Էտա մարթ կասի.—Ծեր մեյ-մեկու կյլոխ տալու թախկին. իմ կընդած խաշկերաց՝ աղընձված խատեր, մեչ փոխընդին կզրուցեն. մեյն կասի.—Կըսմաթ էլա արեվելքի-արեվմուտքի թաքավորներայ։ Մեյն էլ կասի.—Էսա յոթ տարի

ի թաքավրութեն չեն արե, խալալ մարթ են։ Որ ձիկ չէք խավատա, ականջ տրեք սրփ-Սարկըսվա փոխընդի վրեն։

Թաքավորներ ականջ կտնեն վեր փոխընդն, աղորթմանց փոխընդից ըտըսկնա ծեն կուկյա։

Էտա արեվելքի-արեվմուտքի թաքավորներաց մատներին՝ մեյ-մեկ պողպըտե մատնիկ կըլնի, թաքավորական նշանն էլ վրեյներ։ Կխանեն էտա մատընկներ կուտան էտա մարթուն, կասեն՝—Էտա մատընկներ առ, արև մեր թաքավորական խազինի վրեն կայնի, աչկտ ինչ կտրի, ինչ չափ ուզես՝ ոսկի, ակունք վերցու պե։

Էտա մարթ կասի.—Ախպե՛ր, թաքավորական խազինախանի մեչ խալալ ապրանք որտեղի՞ պիտի ըլնի, որ ես իմ խալալ ռենջբարութեն թողնեմ իննեմ թաքավորական խազինի իտևանց։ Թե որ կուտաք էսա պողպըտե մատընկներ տվեք, պողպատ խալալ պան ի, համ էլ իմ կամաթին ի։ Էսով դևն հս իմ կամաթին։

ԿՅՈՒՏԱՆ ՔՅԱՐԱՔ

Կըլնեն չէն ըլնի՝ մեյ անող-ըլնող կիսուր, էնան մեյ թմախքյար խարս կըլնեն։ Կիսուր որ կըպառվընա, աչկերն էլ կկուրնան, տան շերեփ կընցնի խարսի ծեռ։ Մեկ օր էտը տուն միս-մորթ կանեն, կիսուր կասի.—Խարսա՛, ի՛մ ախչիկ, վաղուց ի սիրտըս քյարաք կուզի, ասպած ախպերներըտ պյաշխի, մեյ խատ քյարաք արա։

Խարս իրկան հախուն չի իշխնա կիսրոչ խաբրից տյուս կյա, համա միսն էլ կափսոսա. կէրթա Հաովից մեյ քանի խատ կյոռտ կպռնի, կպիրի կգանի շիշ, կխորովի՝ կպիրի կըտնի կիսրոչ առաճ։

Կոր կիսուրն ի՝ իշտախով կուտի, կպռծնի, խարսին կասի.— Խարսա, ըսկուն սըռտով կիրա, ասպած պիրի քյու առաճ։

Ժուկըմ կընցնի։ Կիսուր կմեռնի։ Խարս կըտառնա կիսուր, կըպառվնա, գինք էլ կկուրնա։ Օրերից մեկ օր ինոր սիրտն էլ քյարաք կուզի, ինքն էլ ուր խարսից քյարաք կուզի։ Խարս շոտը՛մ կվազի կասաբխանեն, մեյ չարեք ոչխըրի միս կառնի, կպիրի մեյ շիշ հլին քյարաք կանի կպիրի որ տընի կիսրոչ առաճ, կտիսնա ի՞նչ, շշի վրեն բիթուն քյարաքլամիշ կյոռտ են։ Էտրանք կըթափի շան առաճ, նոր կանի։ Կանի, կըպռծնի՝ էլմ էլ էտը մսեր վեր շշին կըտառնան կյոռտ։ Ըտըսկնա կըլնի, չուր խարսի առած մեյ չարեք ոչխըրի միս կպռծնի։

Կիսուր կասի.—Խարսե, եփվանից ի քյարըրի անուշ խոտն իսկիր ես տուն, սիրտըս թուլցավ, ե՞փ կուտաս ուտեմ։

Խարս կուլա, լալով կասի.—Իմ խաթուն կիսուր, չեմ կիտի աստծու առաճ ինչ մեղք եմ կյոռծե, էսօր աստծու անեծքն իճեր ի վեր ձիկ. կես չարեք միս արիցի քյարաբ, հա՛ ես արիցի, հա՛ ասպածային անեծքն իճավ վրես՝ քյարաբլամիշ մսեր տառցան կյոռտ։

Կիսուր կասի.—Խարսե՛, բալա՛մ, էտը ոչ թե քյու մեղքն ի, իմ մեղքն ի, ասպած թփեց իմ իրես, իմ արած կյոռտան քյարաքն էկավ իմ առաճ։ Պե ըստեղ, պե, պե ուտեմ, ասպած ըտըսկնա ի կամեցե։

Էսօրեն դես, մեյ մեկելու անիծելիս կասեն.— Քյու արած կյոռտան քյարաբ տառնա, կյա քյու առաճ։

ՀԻՍԱՆԻ ՈՒՄԲԸՐ

Ասպած, որ մարթ արարածին, բիթուն ինըսչինըս ըստեղծիր էր, պըռծել, սորա էլ միտք արեց, ասաց.—Արե իտոնց հմեն մեկին ուր գյորա էլ ումբըր կըտրեմ։ Հմենից առաճ կանչեց մարթ-արարածին, հիսուն տարվան ումբըր տվեց ծեռ, ասաց.—Առ՛, էտը քյու աշխարային փայ-պաժինն ի։ Հիսուն տարի իմ ըստեղծած աշխար վայելի, սորա՝ խոկյիտ տուր Կյապրել խրիշտըկի ծեռ։ Մարթ արարածն ասաց.—Տե՛ր, շատ քիչ ես տվե։ Հիսուն տարին ի՞նչ պյան ի, որ տյու տվեր ես ձիկ։ Հիսուն տարի կյիշեր-ցերեկ տյատեմ, ջորով-ջորով ձիկ խամար տուն-տեղ, մալ-մուլք, բաղ-բաղչա դըրըստեմ, ապա իմ դըրըստներաց խամ չառած՝ էրթամ-մտնեմ խողի տա՞կ։ Ք՛իչ ես արե իմ ումբըր, ք՛իչ։

Ասպածն ասաց.—Որ ձիկ մնա, հիսուն տարին բոլ-բոլ ի։ Համա որ ձիկ չես ավատա, տյու կիտես։

Սորա, կանչեց շան, ասաց.—Ա՛յ շուն, ես քյե եոսուն տարվան ումբըր եմ տվե, առ կընա, հիսանի տոան մոտ ապրի։ Շունն ասաց.—Տեր աստված, եոսուն տարի կապ վկիս, մարթու տրոան վրեն կայնեմ, տիմանալ կըլնի՞։ Տրսնըրխինգ տարին ետ առ, տրսնըրխինգ տարին թող, էտը էլ հալա շատ ի։

Ասպած ասաց.—Աղեկ, տրսնըրխինգ տարին քյու ումբըրից կըտրիցի։ Ա՛յ, մարթ-արարած,—ասաց մարթուն,—կուզե՞ս էսը շան ավելի ումբըր ավելցուցեմ վեր քյու ումբըրին։

Մարթ արարածն ասաց.—Կուզեմ, կուզեմ։

Ասպածն էլ ասաց.—Դե առ։

Ասպած կանչեց իշուն, ասաց.—Էշ, ես քյե

եոսուն տարվա ումբրր եմ տվե, առ կընա մարթ-արարածի մոտ, ինոր շինած կյոմի մեչն ապրի, ինոր տված ուտելիք կե, ինոր տրած պեռ կբրի, չուր օրը քյու մախուն։ Էշն ասաց.— Ա՛յ աստած, քյու խիղճն ին՞չ ի, եոսուն տարի, որ ես սաղ մնամ, պեռ կբրեմ, էլ մե՞կ կըտիմանա. աղա-ճանքյ-պաղատանքյ կանեմ՝ ումբրիս կեսն ետ առ։

Աստած ասաց.—Աղեկ, տրսնըխինգ տարին ետ կառնեմ։ Կընա, տրսնըխինգ տարի ապրի։

Մարթ-արարածին էլ խաղցուց-ասաց.—Կուզե՞ս իշուց կըտրածս ումբրր տընեմ վեր քյու ումբրին։ Մարթ-արարածն ասաց.—Տու՛ր, տու՛ր, խոտրով կըլնի ութսուն տարի։ Ութսուն տարին ի՞նչ շատ ումբրր ի, որ չուզեմ, հալա քիչ ի, շատ չի։

Աստած իշու ումբրրի կեսն էլ տվեց մարթ-արարածին։ Սորա կանչեց մեյմունին, ասաց.— Շանն էլ, իշուն էլ տըրիցի մարթ-արարածի կողքին, տեսա որ ինորից ըսկուն վախեցան, որ ուրենց ումբրրներաց կես վիրուցին։ Ես քյե՝ մարթ-արարածից զատ, մոշեյթներաց մեչ կըտանեմ, առ էսր եոսուն տարվան ումբրր, կընա քյե իսամար էն ծառից՝ էն ծառ թրովրոա, պըտղներ կե, քյև խամար ումբրր արա։

Մեյմունն ասաց.—Ա՛յ ըստեղծող տեր, քյանի որ վերջը մախն ես տրրե, էլ ընչի՞ եոսուն տարի՝. էս ծառից են ծառ թրտնեմ, ինչ ի, ինչ ի մեքիչ ավելի պտուղ ուտեմ. ինչ կըլնի իմ ումբրի կես կըտրի, թալ վեր մարթ-արարածի ումբրրին։

Աստածն ասաց՞—Քյու ումբրրի կես կըկտրեմ, համա չեմ իտա մարթ-արարածին։ Ջաթի շան, իշու դեն թալածներ վերուցեր ի, խերիք ի, թո ութսուն տարի ապրի խոկյին տա ձիկ։

Մարթ լրսավ, ասավ.—Տե՛ր, էտր մեյմունի ավել ումբրրն էլ ավրլցու վեր իմ ումբրրին։

Աստածն ասաց.—Ա՛յ մարթ-արարած, ախրր մեղք ես, ըտրսկընեմ ումբրր տանել կըլնի՞։

Մարթ-արարածն ասաց.—Ես կանամ տանեմ, մենակ թե տյու տուր։

Աստածն էլ ասաց.—Դե տյու կիտես, կընա հիսուն տարի ապրի հիսանի պես, տրսնըխինգ տարի՝ տրոան շան պես, տրսնըխինգ տարի տախ իշու պես, տրսնըխինգ տարի էլ ապրի խալիվոր մեյմունի պես։

Մարթ-արարած էկավ աշխարք, հիսուն տարի տաղ-տալամաթ ապրեց, տատեց, պյանեց, մալմուլքյ դրրըստեց, էլավ ճիժ-պըժի տեր, ինոնց էլ պյախեց-շախեց, բաղ-բաղչա էլ տրրեց։ Հիսուն տարին որ թըմըմավ, էկավ շան ումբրրի օրեր։ Մարթ-արարածի թըմախ շատացավ, խոկյին կապվավ ուր ունեցվածքյին, էլ ուր տրոնեն չուպեց զատանալ։

Ընցավ շան ումբրի տարիներն էլ. խասան տախ իշու տարիյներ։ Խեղճացավ, յավաշ-յավաշ կուդում կոտըրվավ, մեչկ ծրովավ, համա քյամկից պեռ պակաս չէլավ։

Խասավ մեյմունի դեն թալած խալիվորութենի տարիյներաց. ատրմներ թափան, աչկի լոս քյաղվավ, թրովրոունութենն կուրիսցուց, ծեռքերաց մատներ՝ քեթրր-մեթրրվան, օր-օրին կերպարանչից էլ ինգավ, ըսկուն որ քյուլֆրթի ջըհելներ մոտեն կըզըզվին։

Մարթ-արարած նոր ֆայմեց, որ աստըծու տված հիսուն տարվան ումբրր բոլ-բոլ էր։ Էսր՝ շան, իշու, մայմունի դեն թալած ումբրրեր որ վիրուց, էտրանք բիթուն աստածային անեծք ին, որ վըրեն առեց։ Համա էլ ֆայդեն ինչ էր։

Ուր ծակաչկութենն էր, գինքն էլ՝ չուր կյալոց տատաստան պիտի քյաշի։

ԼԵԳԵՆԴՆԵՐ ԱՐՃԱԿԻ ԼՃԻ ՄԱՍԻՆ

Արճակի լճի մասին բազմաթիվ լեգենդներ կային։ Լեգենդների արմատները հասնում էին հեթանոսական հավատալիքներին և ամուր տեղ էին գրավել ոչ միայն հին, բնիկ հայերի սրտերում, այլև գավառի նորեկ, այլազգի (քուրդ, եզիդի, ասորի, չերքեզ) ժողովուրդների հոգիներում։

Լեգենդներից ամենաակնառուն այն էր, որ «Առճակու ծովում» ապրում են մի հրեղեն տղամարդ, մի հրեղեն կին և մի հրեղեն ձի։ Նույնիսկ հավատացողներ կային, որ հրեղեն ձիու խրխինջը «շատ-շատերը լսել են»։ Հրեղեն ձիուն «տեսնողներ էլ էին եղել»։ Սակայն հրեղեն մարդուն ու հրեղեն կնոջը «տեսնողներ» չէին եղել, բայց այդ հանգամանքը մաղաչափ անգամ չէր խախտել հավատը նրանց գոյության նկատմամբ։

Մյուս սիրված լեգենդը կապված էր արևմտյան մարգագետնում գտնվող մի հորդառատ աղբյուրի հետ։ Աղբյուրը Արճակ գյուղին մոտիկ էր, ու ջուրը հոսում էր դեպի լիճն ու ներծծվում լճափնյա եղեգնառատ ճահճուտում։ Արճակ գյուղի բնակիչները այդ աղբյուրից էին տանում իրենց խմելու ջուրը։

Արճակի հիշյալ աղբյուրը հռչակված էր, որպես «սիրո աղբյուր»։ Այն համոզումը կար, որ «Առճակու ծովու» հրեղեն հարսը այդ աղբյուրում լողանում է, որ այդ ջուրը խմողը անարատ սիրով

է բորբոքվում, որ «Առճակու ճուր խմողի» ձայնը «անուշ» կլինի, երգը՝ դյութող։

Որպես բնիկ արճակցի, ստորև բերում եմ սերնդից սերունդ անցած ասացվածքներից մի քանիսը, որոնք առնչվում են Արճակի լճին, նրա-նում ապրող հրեղեններին ու Արճակի աղբյուրին։

Ահա դրանք.

Արար-աշխարքի ծովերաց մեչ, մենակ մեր ծովու մեչն ի, որ խրեղեյթեր կան. մեյն՝ մեյ չըհել-չիվան մարթ ի, մեյն՝ ուր կնիկ, մեյն էլ ուրանց ծին (ձին)։ Աստծու խրամանքով ինոնց նյա հավ-րլնալ կա, նյա պաուլընալ կա, նյա էլ՝ մախ։

Խետ որ լուսնակ պյայ (լուսապսակ) կապի, մեր ծովու խրրեղեն կրլնի տյուս, օգերաց պրներ կը կոխկրռճի։ Մեր ծովու խրեղեն որ չըլներ, մկա աշխարքյ օգերով լըցվեր էր։

Մեր ծովու խրեղեն խազար տարին մեյ տիր ծովու ափ ոաստ էկած խողածին կընգյան կը պոնի, խետ կը իաոնվի, որ աշխրրքի մեչ ուր նմանակ խրեղեն ժառանքյ, թողնի, համա մեք-մեղավորներս կըխափանեն։

Ինչ միլաթ էլ ըլնի հիսան-օղլին, որ մեր ծովու խրեղենին ոաստ կյա, խրեղեն ինոր մեյ սուփ շնողք կուտա։ Համա աշխրրքի մեղաց, խազար տարին մեյ տիր էլ, մարթ ինոր ոաստ չի կյա։

Մեր ծովու խրեղեն կնգյան ճայտի վրեն վառման աստըղ կա։

Տարին մեյ տիր, մեր ծովու խրեղեն կնիկ, կիշըրով կուկյա մեչ մեր ախպրին կըլողկնա, համա ինքն հիսանի աշկին չի էրեվա։ Մենայ մեյ տիր մեր Ասպարածնա առճին (առաջին) վանախերն էր տիսե՝ մեր ախպրի մեչ լողկնալուն։ Լուսնայ կիշեր էր իլե, խետ որ վանախոր շուքյ տիսեր էր, փախիր էր մտիր էր կամշընոց (եղեգնուտ)։

Մեր ծովու խրեղեյթերաց վրեն խաչ խանե-լու, յան թե չէ՝ «Քրիստոս քյե խափանյա» ասելու իրավունքյ չկա, չումքի ինոնք չարք-չարոց չեն։

Ատամա-մթու խետ, մեր ծովու խրեղեն ծին ծովուց կրթոնի տյուս, մեչ կամշներաց տոճիկ կուտա, կիրիշկի դեխ երկինքյ, կխրխնջա, պյարի լուսուն օղչում (ողջույն) կուտա։ Համա խետ որ հիսանի շուք էրեվա, մեյ լոնքյով ուրան կրթալի ծով։

Մեր ծովու խրեղեն ծիյու կաշին սևաթլու առծրի պես կըփելքկտա։

Մեր ծովու խրեղեն ծին, կյախ-կյախ (ժամա-նակ առ ժամանակ) մեր կյեղի զուլումքյարներաց աչկին կերևա. էտը ախուն ինոնք կրթողնեն կը-տառնան նետ։

Մեր ծովու խրեղեն ծիյու խրխնջոց, խապար-խապար խայ, տաճիկ ուրանց ակրնջով կըլսեն։ Էտը ծին մարթու ծենով կրկանչի՝ «օղ-չում օղ-չին...»

Մեր ծովու ճուր աստծուց օխնուկ ի, ինոր մեչ շըռել մեղք ի։

Մեր ծովու մեչ անխորտակում ժամ (նկեղե-ցի) կա, ինոր «քյամբախ ըլնես» ասել մեղք ի։

Մեր ծով՝ արար-աշխրրքի ծովերաց ծնող մերն ի, ինոր մեչտեղ անտակ ախպուր կա, արար-աշխրքի ծովերաց մեչ կերթա էտը ախպրի բրից։

Մեր ծովու վրեն դյամի (նավ) չի պյանե, ինոր մեչտեղ անտակ պըտուտ կա։

Մեր ծովու մեչ սթխով (հավատով) լողկցո-ղի ջանի վըրեն քոս-քյոը չի պյանե։

Առճակու ախպըրի ճուր խմող վեր Առճակու կըլնի սիրուտեր։ Յան Առճակուց չի պատանա, յան չէ, չուր ուր մախու օր Առճակու խաց-ճուր չի մոռնա։

Վանի շրջակա գավառների հայ գյուղացի-ների խոսակցության մեջ կային նաև համեմա-տություններ։ Մեկը երգում էր։ Երգողի և՛ ձայնն էր քաղցրալուր, և՛ երգն էր հուզիչ։ Գովում էին՝ «Ա՛յ օղուլ, տյու էտը ո՞ր տեղաց ճուր էս խմե, խո Առճակու ախպրի ական ոաստ չե՞ս իկէ»։

Կամ էլ թե՝ «էտը ի՞նչ անուշ ծենի տեր ես, ասես թե Առճակու ճուր խմած ըլնես»։

Մի աղջկա կամ հարսի գեղեցկությունն էին գովաբանում «խորոտ մեքյ ասե.—ասում էին,— Առճակու ծովու խրեղենի կաոր ասեքյ»։

Մեկը սիրահարված էր, անհուսալի, սակայն խորունկ և այդ սիրով զարմանք էր պատճառում շրջապատին։ «Ախպեր, էսը սեր չի,—ասում էին,— էսը Առճակու ախպրի մեչն ի լողկրցե»։ Կամ թե՝ «էսը Առճակու ախպրի ճուր ի խմե»։

Գովում էին մի գեղեցիկ, ցեղական նժույգ՝ «Ծի միք ասե, Առճակու ծովու խրեղեն ծի ասեքյ»։

Հ Ե Ք Ի Ա Թ Ն Ե Ր

ԿՈՒՐՔՅԱ ԹԱՔԱՎՐՈՒ ԽՆՔԱԹԻ

Կուրքյա թաքավոր մեկ անողորմ, անկուշտ, անաչքյա-անիրես, համ էլ անմախ մարթ էր։

Էնկանդար անողորմ էր, որ ուր քյուլֆֆին՝ բիթունին արաց դարղավարամ, որն ուր խեղտեց, որն մեռան, մնացին մենակ իրեք լաճ։

Ասիցի որ անկուշտ էր, համա ինչխ անկուշտ՝ ուր աշխարքյի մեչ ինչկանդար մալ-տավար, ինչկանդար կյել-կյազան որ կին, սավայի մեյ նրմփրու շնից, բիթունին պրունեց խում-խում կեբալ։ Գյնա չկշտացավ։ Ետ տառցավ տյաշտերաց կար-կանաչ արածաց, գյնա չկշտացավ, մկա էլ ծառեր քյակեց՝ կրոծեց։ Ըսբսկնա անելով, ուր աշխարքյ տառցուց չոր անասատ։ Դորիս ուր ումուտ տրեց վեր մեյ ցորնի առտի։

Լաճերաց ճոչի ծեռ մեյ հերկեն մյարտակ ուվեց՝ կայնցուց էտր առտին նոբաղար։ Առատվե չուր իրիկուն, էտր ճոչ լաճ, պիտի առտի էս կյլխուց էն կյլոխ վազեր, հուշտ-հուշտ կանչելով, մյարտակ դեխ երկնուց խավքյեր թաղթրփեր, որ չըլնի թե էտր երկնուց խավքյերաց մեյն բիրդան իճներ վեր առտին, մեյ խատ ցորեն կրտրցեր։

Մեկ շոքյ օր լաճու քյուն տարավ։ Կուրքյ թաքավոր աղորթ ի, անաչքյ էր, համա ակընջներ սուր ին, խետ «հուշտ-հուշտի» ծեն կըտրվավ, իմցավ որ լաճ քյըներ ի. էկավ առեց ոտաց տակ, տուր թե կուտաս, էնկանդար զարկեց, լաճու քիթ-մուութ տափկրցուց, լալուց աչկեր նեղցան, խելքյ կնաց։

Ըսբսկնա էլ խելքյ կնացուկ էլ թողեց՝ մոտեն գատացավ։

Իտոր կյմփրու շուն, լաճուն էնկանդար լըկըստեց, չուր խելք պիրեց կյլոխ, վերճն էլ կյաղտիկ ասաց.—Քյանի քյու խեր քնուկ ի, իլի՛, ես իննեմ քյու առաճ, քյե ճամբախ շանց տամ, խըղրաց Լրթանքյ սառն աշխարքյ, էնտեղ մենքյ տատենքյ, մենքյ ուտենքյ, խազար տիր աղեկ կրնի, քյանճ թե մնանքյ էսա չոր-կուրկ աշխարքյ։

Ըտրսկնա էլ կուրքյ թաքավրու կյմփրու շունն էլ, ճոչ լաճն էլ թողին մոտից փախան։

Մեկել օր կուրքյ թաքավոր մյատակն իտուր միճնեկ լաճու ծեռ՝ կայնըցուց առտին նոբաղար, ասաց.—Մեյ երկնուց խավքու ոտ կալեր ի իմ աշխարքյի խողին, քյու ճոչ պըռտուճ քյու ականջ կթողնեմ։ Հետն էլ թալեց լաճու բեղ-մուրուս պրունեց օլյորկտեց։ Մուրուսի ցավի ահու, խելճ լաճու ոանքյ-բոունքյ իրիսից թըռավ, տեղրնցավ, տառցավ ինչխ տյաշտի զառդաբըռ։ Երկնուց թըռնող խավքյեր որ իտոր առղտըղալ տիսան տիժարներն էկավ, կըռկըռալով ծեն տվին.—Տղա՛, ասիցին, ըտրսկնա առղտըղալով տյու չես կանա քյու խորից ազատվե, չումքյի էն անմախ ի. իլի վեր, մեր կըռկըռոցի ծենի իտիվանց արե, մենք դոր կիճնենքյ, տյու էլ էնտեղ կայնի, քյե տունտեղ շինի, տանըտ պյուլորն էլ բադան քյաշի, որ ինս-ջինս չմտնի քյու տուն, քյե խամար ապրի։

Միճնեկ լաճ լսավ, էլավ վեր, երկնուց թռնող խավքյերաց կըռկըռոց, էնան էլ ինոնց կյետին ինգյող շյուքեր պըռնեց, խորից կյաղտիկ, խոր աշխարքյից փախավ։ Էն փախնելն էր, որ փախավ։

Կուրքյ թաքավոր, որ տիսավ էսա էրկու լաճեր փախան, հերսեր թափեց վեր պըստիկ լաճուն, պըռնեց չըլտրցուց, կըլոխվեր կապեց ուր չադրի սնից, թողեց պյարկ արիվի տակ, պինք պառկավ ըռհաթ քյնավ։

Պըստիկ լաճն էր, պյարկ արիվուց խաշվավ, տառցավ սև քյոմուռ, կյլոխվեր էլ որ կապուկ էր՝ պըռկըներ ուռան, աչկեր բկլորցան, ըսբսկնա կերպարանքից ինգյավ։

Ասյան-կափլանթերաց տիժար էկավ։ Էկան, ինոր կապեր կրոծիցին, խանիցին կայնըցուցին վեր ոտաց։ Ասիցին.—Ծո՛, տըղա՛ քյու քյաֆըր

---

[1] *Պատմեց արճակցի ծերունի Դավիթ Միրզոյանը՝ 1931 թ. Երևանում։*

խորից քյե պըռծում չկա, իլի՛, քյու իրեսն արա դեխ աղոթրան, կնա, էտը աղոթրան-աշխըրքի տերեր որ կան՝ մեր էլգյուն-էլաշիրներն են, քյու խոր ծեռ՝ ինոնց չի խասնե։

Էտա պըստիկ լաճն էլ էլավ, տկլոր, ջանջանդակ՝ սեվցուկ, փախավ։ Փախավ կընաց չուր աղոթըրնի աշխարքյ։

Անմախ, անողորմ, անաչքյ-անիրես կուռքյ թաքավոր մնաց մեն-մենակ ուր ավերակ-անապատ աշխըրքյի մեչ։

Երկնուց իրեքյ խնձոր իճավ, մեյն ասողաց, մեյն լսողաց, մեյն էլ էսը կըսեն մե կըսա արողներաց։

ԱՍԸԼԶԱԴՈՒ ԽԵՔԱԹ[1]

Մեկ աշխըրքյի մեչ մեկ աղքյատ խալիվոր մարթ կըլնի։

Ջինքն ի, ուր պառավ կնիկ, մեկ էլ ուր խասուկ աղչիկ։ Իտոնց ապրուստըն էլ էն ի, որ էտա աղչիկ կէրթա, տյաշտերաց պանջար-մանջար կպիրի, մեր կտանի կուտա ուրանց զանգին տըրկըցներաց, իտոնք էլ որըն խաց կուտա, որըն ծավար-մավար, որըն թար-թացան, կպիրի օր կընցուցեն։

Օրըմ էլ էսա աղչիկ կասի.—Այ խեր-մեր, չուր էսօրըս ծեզնից պախիր եմ, համա աստըծուց ինչըխ պախեմ, ախըր ես ծոցվոր եմ, էսօր-վաղն էլ իմ ճիժ կըլնի։

Խեր-մեր կուտան մեչ ուրանց կյլխուն, կասեն.—Էսա ինչ սև ես պիրի վեր մե. մեր աղքյըտութեն խերիքյ չէր մե, մըկա էլ բենամուս տառցանքյ։ Աղչի՛, կասեն, բարե դուզբեդուզ ասա՛, տյաշտի խովիվ-նախրորթներից ո՞ր շան թուլեն ի էտա պյանն արե, տանիքյ տաս-դիվանի, բալքի պիրենք կայնցուցենք վեր քյե, վեր քյու ճժին տեր։

Աղչիկն ի, կասի.—Այ՛ խեր-մեր, վի՞ր վրեն շառ թալեմ, որ ես էլ չեմ կիտե վով էր։ Մեկ օր էն պատու սարն ի կնացե, ախպրի մոտ Նստուկ պանջար կխտըկի, մեկ էլ մեր սնորի էն Քարաֆից մեյ խակյուկ-կապուկ աղավարի ավջի էկավ. Նստավ մոտըս, զրուցիցինքյ։ Դե, ջըհելի խելք էր, չըֆայմա, որ էտա մեյ տըրով պիտի ծոցվորնամ։ Զրուցիցինքյ, զրուցիցինքյ, կամքըս առեց, ուր արածն արաց, թողեց կընաց։

Խեր-մերն ի, կասեն.—Աղչի՛, տյու տնից տյուս մի՛ ըլնե, մենք էլ մարթու պյան չասենք, թո տուռ-տրկեց չիմնան, չուր քյու պիճն ըլնի, սորա տիսնանք ինչ խող տանք վեր մե կյլխուն։

Դորուս էս խալիվոր էնան պառավ կընըստեն՝ վեր-տիր կանեն, թե էտա պճին ինչըխ ըթրեն։

Պառավ կասի.—Պիճն ըլնի թե չէ, խեխտենքյ, թալենքյ շներաց։

Խալիվոր կասի.—Ծո՛, կնի՛կ, մեր ախչկան ասածով՝ էտա ավջին վեր ինոր զոռ չի արե, էլախա ասըլզադա մարթ ի իլե։ Արե, մենք էլ ինոր ժառանքյին պախենք-պախպանենք, թե որ օրըմ չէ, օրըմ էկավ՝ ուր ժառանքյին տեր կայնավ, թո կայնի, թե չէկավ, ավիլի աղեկ. մենք կտառնանքյ ասըլզադա ժառանքյի տեր։

Վասալամ, աղչիկ կայնավ վեր ոտաց, լաճըմ պիրեց։

Պառավն էր՝ ճիժ պըռնեց թալեց պյարկ խոներ։ Խալիվոր, էտա թաղկին ծեռ պարզեց կրակի մեչից ճիժ քյաշեց տուս։ Համա, էլ ի՞նչ, ճժի կյլոխ-մլոխ, աչ թեվ վառվուկ։ Ըտըսկնա սախկատ-քյաչալ էլ մնաց։

Ժամանակ կընցնի, խալիվորն էլ, պառավն էլ ուրանց աղչիկն էլ կըմեռնեն։ Ջաչալն էլ խելացի մարթ տուս կուկյա, կըպսակվի, լաճըմ էլ ուրան կըլնի, համա հյա կմնա աստծու աղքյատ, չումքի սախկատ էր, ոչ մեյն էլ ինոր սարակ չին պըռնե՝ որ պիրեր ուր ապրուստ աներ։ Էտա խերիքյ չէր, սաղ կյեղով էլ իտոր սախկըտութեն, պըճութեն իրես կուտին։

Օրմ էլ սխտ շատ կըցվի, կառնի ուր կնիկտղեն էտա տեղեն կէրթա։ Կէրթա-կէրթա, կըխասնի մեկ ուրիշ կըռալի խող։ Մեկ պանցրիկ քյոշկի առաճ կկայնի, քյոշկի տիրոչ աղաճանք կանի, կասի.—Աղա՛, կարիբական մարթ եմ, մեյ սթար տուր իմ քյուլֆըթին, չուր ես դեսից-դենից վաստակ անեմ, պիրեմ քյու աղեկութնի տըկից տյուս կյամ։

Զանգին կծծղա, կասի.—Ծո՛, չաչա՛լ, տյու ինչ ես, որ քյու տվածն ինչ ըլնի։ Հախի խամար չէ, համա ես ասըլզադա մարթ եմ, իմ տյուռն էկած կարիբականին հյա էլ ծեռ թալեր եմ, մենակ թե ձիկ մեյ խասյաթ կա, առաճուց պիտի իմնամ, իմ քյուլգեն պընակվող մարթ ինչ խունարի տեր մարթ ի։

Ջաչալ կասի.—Աղա, ես իրեք խունար ունեմ, մեկ էն ի, որ աղեկ ջավահիր քյար կըճանչնամ, մեկ էլ, որ աղեկ ծի կըճանչնամ, մեկ էլ մարթ՝ կուզի ջհել ըլնի, կուզի խալիվոր, ինոր խասյաթից կիմնամ ինչ խոր զավակ ի։

Զանգինն ի, ուր մշակներաց կյլխավորին կասի.—Տար էսա կարիբականին կյեղի կըռաղի,

[1] Պատմեց արճակցի ծերունի Դավիթ Միրզոյանը՝ 1931 թ.։

մեր կիսախարաբա փայխներ մեկ ամսով տու, թո ուր քյուլֆաթ սթարի, ուրան էլ շանց տուր, թո մշակներաց խետ պյանի, ուրան էլ վաղվանից դեն, չուր մեկ ամիս, օրական մեյ խաց թային կապի, չուր մեկ աշխատանքյ ճարի, ուր կյլխու ճարն անի։

Ջաչալն ի, ցերեկները կէրթա զանգրնի մշակներաց քյոմաքյ կանի, հեվարին, ուր թային կառնի կէրթա խարաբեք։ Կնգան խետ՝ դեսից-դենից փետ-փիտուր կժողվեն, օրական մեյ ծակ կրկալեն, օր կնցուցի՝ չուր էրկու շապաթ։

Էտ օրերն էլ էտա երկրի թաքավոր պիտի փսայվի։ Երկրի զանգինթեր, մեյ-մեկ անկյին ջավահիր կհաղրեն, որ տանեն թագա թաքուհուն ադիյա։ Ջաչլու աղեն կուզի ուր տարածըն հմենից առավելն ըլնի, ջուհաոջիյթերաց կանչել կուտա, ինոնց պիրած ջավահիրներաց մեչեն մեյ ճոչ ջավահիր կճոկի՝ կյին կրբարուշի որ առնի, էն թարաֆեն Ջաչալ կուկյա, ջավահիր կառնի ուր ծեռ, վեր-տիր կանի, կասի.—Աղա՛, էսա ջավահիրներաց որը կառնես՝ առ, համա էսա մեկ մի՛ առնե, իսոր մեչ բոտ ի։

Ջուհաոջին էլ ինատու, ալմաստի սղոց կըտանի՝ ջավահիր կսղոցի. կիրիշկան ինչ՝ ջավահիրի մեչ բոտ ի։ Աղեն ուրիշ ջավահիր կառնի, կասի.—Ջաչալ, տյու էսա ինչ աղեկութեն էր արիցիր ձիկ։ Բոտ ջավահիր տանեյի թաքավրուն ադիյա, թաքավոր իմ վիզ պիտի զանել տեր։

Ուր մշակներաց կյլխավորին կասի.—Էսով դեն Ջաչլու թային մեյ խացով ավրլցուցեք։

Էտուվ դեն Ջաչլու թային կտաոցուցեն օրական էրկու խաց։

Կընցնի մեյ շապաթ, էրկու շապաթ, մեկ օր էլ ջուլաբ կըպիրեն աղին, թե՝ չես ասե, քյու դուշման, քյու սնորն ընցեր ի, կուկյա վեր քյե կռիվ։

Աղեն էլ շատ անվախ իգիթ կըլնի, կասի.—Իմ կրոաթին, որ հալա այար չի տրվե վրեն, պիրեք այարեք, ես խեծնեմ էրթամ դուշմնի տեմ կռիվ, սեվ պիրեմ վեր ինոր կյլխուն։ Կրոաթին կպիրեն, ի՞նչ կրոաթ, ոտքեր որ չի զարկե՝ թագա ճրրուկ առտի մեչ, թող-դուման կխասնի երկինքյ։

Ջաչալն ի, կուկյա ծիյու կյլոխ կրպռնի, կիրիշկա մեչ ինոր աչկերաց, կասի.—Աղա՛, մեյ խնդիրք կանեմ, էսա ծիյով քյու դուշմնի վրեն էրթալուց առաճ, մեյ խատ քշի, թո աղեկըմ քըտնի, սորա գյոլերաց մոտով քշի, որ էսա ծին ուրան չթալեց գյոլի մեչ, նոր անվախ քըշի վեր քյու դուշմնին։

Աղեն ի կասի.—Փորձ-փորձանքյ չի, մըխա չըոբենք։

Կրխեծնի ծին՝ կես սհաթ կքշի, կքյոտընցուցի, կքշի գյոլերաց թարաֆ։ Ծին ճուր կտիսնա թե չէ, ուրան կթալի մեչ գյոլին, կյոմշու պես կըփոքվի. աղի սիլախ-ասպար բիթուն կլխկվի։

Աղեն կասի.—Ծո վա՛յ, էսա ին՞չ պյան էր. որ ես էսա սհաթին կնացած ըլնի դեխ դուշման, էսա ծին էլ նստեր ճրի մեչ, իմ սիլախ-միլախ թացվեր, ես չի կանի կովե, դուշմանս կխասներ վրես, կյտխըս կկտրեր։ Ծո՛, Ջաչա՛լ, կասի, տյու ին՞չրխ իմցար, որ իմ կրոաթին ըտըսկնա կյեշ խասյաթի տեր էր։

Ջաչալ կասի.—Ես որ իրիշկիցի մեչ ինոր աչկերաց, խասկըցա, որ ինոր աչկեր կյոմշու աչկերաց նման ախմախաավարի էր, միտք արիցի, ձիկ-ձիկ ասիցի՝ էսա ծին ուր քուռակ վախտ, կյոմշու կաթ ի կիրե, կյոմշու էլ խասյաթ ի առե։

Կյլխավոր մշակ կասի.—Վալահի, Ջաչլու ասած դողրի ի, մեր կրոաթին՝ քուռակ վախտ, կյոմշու կաթով ենք ճոճացուցե։

Աղեն կասի.—Ինչ որ ի, Ջաչալ, էսօրվա օր այու ձիկ իմ դուշմնի ծեռից աղատիցիր, ես քյու աղեկութնի տակ չեմ մնա, էստուց դեն, իմ մուլքի մեչ մնալու քյու վադեն մեյ տարով կըհերկնցուցեմ, քյու թայինն էլ օրական մեյ խացով կավըլցուցեմ։

Էտուց դեն Ջաչլու թային կտաոցուցեն իրեք խաց։

Կնիկն էլ ինչ ի արե, էտա խարաբեյթերաց մոտերքյ փորե-փորփրե, սոխ-սխտոր, ըռհան, նարգիզ, ուրիշ պյան-ման ցանե, օրական-օրական իրկան պիրած թայինթերաց խետ կանանչի կրտնեն՝ կուտեն, փառքյ կուտան աստրծուն, կասեն.—Թե՛ ըստեղ մեր պըճութեն չեն կիտե, մե բենամուս ասող չկա, ինչ կըլնի, թո ըլնի։

Կընցնի մեյ վախտ էլ, մեկ օր աղի տուն դավաթ կըլնի։ Աղեն ի, ուր դավաթվորներաց կըսա կանի ուր կյլխու իկածներ, կկայնի վեր իոտ ջավահիրին, էնան էլ ուր կրոաթիի վրեն։ Կըտիսնա, որ մեյ քանիմ խոկյի կրղաբմանան։ Ինքն-ուրան կասի՝ տես, էսա փեյղավանգյներ, ձիկ չավատացին։ Կանչեմ Ջաչլուն, թո ինքն շհադութեն տա։

Ջաչալ կուկյա։ Աղեն կասի.—Ջաչա՛լ, մխատ իմ կրոաթի ծիյու էնան էլ իմ խավնած ջավահիրի կըսեն արա, թո իմ դավաթվորներ լսեն։

Ջաչալն ի, էտա պյաներաց կըսեն կանի, հա-

ման ըսկուն, ինչըխ աղեն էր արե, էլաիսա՝ ինչըխ որ իլեր էր։

Դավաթվորներաց մեկըն կասի.—Որ ըսկուն ի, էսա Ջաչալ, ուրիշ-ուրիշ խոնարներաց տեր էլ կըլնի։

Աղեն կլսի, ետ կտառնա դեխ Ջաչալ, կասի.—Ջաչալ, քյո միտ՞ն ի, տյու որ ոտ տրիցիր վեր իմ խողին, ձիկ ասիցիր՝, աղա՛ ասիցիր, ես իրեք խունար ունեմ, մեյ, որ ակն-ակունք կճանչնամ, մեյ, որ ծիյու աղեկն կխասկնամ, մեյն էլ, որ հիսան օղլին, կուզի չհել ըլնի, կուզի՝ խալիվոր, մեյ տիր որ իտոր խետ կյոռծ պըռնեմ, էն սհաթին կիասկրնամ թե ինչ ասլի խոր զավակ ի։ Ես քյե էրկու պյանի մեչ չըոբիր եմ. ակն-ակունքն էլ ճանչըցար, ծիյու պնուլթն էլ խասկըցար, մնացեր ի հիսան օղլուն ճանչրնալըտ չըոբեմ։ Էսա դավաթվորներ որ կան, բիթոունն էլ կիտեն. որ իմ ծնվելուց առաճ, առչն իմ խոր զարկեր ի, ըսկուն որ ես իմ խոր իրես չեմ տիսե։ Դե որ քյու ասած դողրուլ ի, ասա տիսնամ, իմ խեր ի՞նչ թավուր մարթ ի իլե։

Էտա դավաթվորներն էլ բիթոունն էլ աղի խին դոստերն են, բիթոունն էլ խամոզմունքյ ունեն, որ աղեն իստակ ասըլզադա մարթ ի, շատ խնազանդ էլ որթի ի, չումքի չուր օրըս մոր խոսկից տյուս չի ըլնե։ Մերն էլ ինչ մեր, տասը տարի ի՝ տեղ-տեղաշորի մեչն ի։

Տաքյ-պաղ քյրտինքյ կուտա վեր Ջաչլուն։ Ծեռ կմտուցի քոլոզի տակ, մեյ դոր կյլոխ կմաժի, ուրա կասի՝

—Աղա, էսա մեյ տարի ի ինչ ես քյու մուլքի մեչն եմ, քյու մշակներաց խետ կըտատեմ, շատեն-քչեն իմցած կաս, որ ես սութ ասելու խասյաթ չունեմ, ինչ որ կիտեմ՝ դողրու-դողրուդանա մարթու իրիսին կասեմ, էլ ընչի՞ ձկնե էտա պյան խաոցուցիր, էն էլ էսա ջաղամաթի առաճ։ Մեկ ուրիշից իմցի։

Աղեն թե.—Ես քյեզնից կխաոցուցեմ, տյու՛ պիտի ասես։

Ջաչալն ի կասի.—Դե էրթում-կասամ արա, որ ասելիքիս խամար ձիկ զարար չիտաս։

Աղեն ի, կասի.—Ես շան զավակ ըլնեմ, շան ծիծ ծրծած ըլնեմ, թե որ քյու ասածի խամար քյե մեյ զարար տամ։

Ջաչալ կասի.—Աղեկ, կասեմ, համա ըսկյուն կյախ կասեմ, որ ես, տյու, մեկ էլ ասպածն ըլնենք։

Աղեն կզոռի.—Չէ, որ չէ, մկա էսա մարթերաց առաճ պիտի ասես, որ ասես։

Ջաչալն էլ կասի.—Աղա, էսա քյու մալ-մուլք, էսա քյու զանգրնութեն, էսա քյու անուն, հմեն-հմեն ասըլզադայի են, համա քյու արնի մեչ՝ մեյ պուտ ասըլզադու արուն չկա, էլաիսա քյու խեր հարամզադայ ի իլե։

Աղի ռանքյ-ըռունքյ իրիսից կըթռնի, կասի.—Ո՛ւ, Ջաչալ, տյու էտա ի՞նչ ապուր էր կերար։ Ջուր օրըս իմ խոր հիշատակին օխնանք տալուց պատ ուրիշ պյան ասող չէր իլե։

Ջաչալն ի, կասի.—Աղա՛, ախըր էն սհաթին, որ ես ոտ տրի քյու խողի վըրեն, տյու իմ ծեռ քյու մոյրով մոյրված սանաթ ես տվե։ Էտ օրես դեն էլմ էլ սանաթներ ես տվե։

Աղեն էլ ավիլի կպարկանա, կասի.—Ո՛ւ, Ջաչա՛լ, տյու էտա ի՞նչ շառեր ի կթալես վեր ձիկ, ծո տյու ինչ շուն ես, որ ես քյե սանաթ տված ըլնեմ։ Խան տյուս էսա ջաղամաթի առաճ ըսպաթ արա։

Ջաչալ կասի.—Աղեկ, աղա, թո քյու ասածն ըլնի։ Քյու միտ՞ն ի, առճի տիր, որ ոտըս տրիցի քյու սնոր, քեզնից ոուչա արիցի, որ ձիկ, իմ քյուլֆրթին սթար տաս, ասիցի էլ, որ քյու մշակներաց խետ աշխատանքյ կանեմ, ծեռնես էկածն էլ չեմ խնայե, քյու աղեկութնի տկեն տյուս կըլնեմ։ Տյու տեսար, որ ես, կարիբական, ախքյատ, սախկատ մարթ եմ, խետս էլ չհել կնիկ, խմորակեր ճիժ։ Տյու էսականդար մալ-մըլքի, էսականդար շեյլընկյի տեր աղա մարթ, ոնչ թե քյու քյոլգեն սթրիցիր, տարար կյեղի կրաղի խըռ-խարաբեյթերաց մեչ նստըցուցիր, ձիկ իմ քյուլֆրթին էլ օրական-օրական մեկական խաց էլ թային կապիցիր։ Թե որ տյու ասըլզադա խոր զավակ ըլնիր, քյու մտքով չէր ընցնե թե՝ օլան, էսա խարաբեյթերաց մեչ կյել—կյազան էլ կմտնի, կյող-հարամի էլ կմտնի, էսա անճար մարթու անճար քյուլֆրթի հալ ի՞նչ պիտի ըլնի։ Հալա էն էլ ասեմ, որ մեկ ամիս էլ վադա կըրիցիր։ Էսա մեկ։

Էն օր, որ տյու թաքավրուն ադիյա պիտի տանիր, ես էկա քյու ծեռաց ջավահիրի խաս-խամ ըլնելն ասիցի, ջըոբիցիքյ, իմ խաբարն էլ էլավ։ Տյու՛ ասիցիր, որ ես քյու կյլոխ թաքավրու ծեռնեն ազատիր եմ։ Տյու իմ ըտրսկնեմ ճոշ աղեկութնի տիմաց ի՞նչ արիցիր։ Իմ օրական մեյ խատ թայինի վրեն՝ մեյ խաց էլ ավլցուցիր։ Վասալամ։

Ապա ասըլզադա խորից էլած ժառանգյ, կուզի, աղքյատ ըլներ, կուզի զանգին, ուրան մախից ազատողին՝ ըտրսկնեմ ցած չըվանի կկապեր՞։

Էս էլ քյե, քյու մոյրով մոյրված սանաթներաց էրկուս։

Քյու կըռաթին, աղա, քյու տան քուռակն ի իլե։ Քյու տան պատիկ ճըժից չուր խալիվորն էլ, տյու էլ, բիթունովըտ կիտեյիք, որ էտա ծին կյոմշու կաթով ի ճոշացե։ Մեկուտ մտքովն էլ չի ընցե, որ էտա ծին կյոմշանման կըլնի։ էն սհաթին, որ տյու էտա քյայլան ծին խեծար-քըշիցիր դեխ դուշմընիտ թարաք, էլըմ ես էլա՝ որ քյե ասիցի մեյ խատ ջըռբի, նոր կընա կռիվ։ Կըռաթին քյե տարավ քյշեց մեչ գյոլին, քե էլ, քյու սիլախն էլ թացացուց։ Տյու էլ քյու պենով ասիցիր՝—էսա Ջաչալ ձիկ սպանվելուց փրկեց։ Եղնան տյու իր՝ որ քյու պենով ասիցիր՝ էսա քյու աղեկութի տիմաց, ես քյե աղեկութեն պիտի անեմ, իմ մուլքի մեչ մնալու քյու ողդեն կըհերկընցուցեմ մեյ տարով, քյու թայինն էլ պիտի ավըլցուցեմ՝ օրական մեյ խացով։ Դե, աղեյթեր, կասի, տյու՛ք ըլնեքյ ծեր ասպած, ապա ասըլզադա մարթու որթին ըտըսկնեմ էլ նամարդ կըլնի՞։

Աղեն էլ, ուր դոստերն էլ, բիթուն կըլալկվեն, կըմնան։

Մնոր աղեն կասի.—Ջաչալ, չուր էսօր որ քյու արած աղեկութենի տրկեն տյուս չեմ իկե, էտրա տեղ էսօր տյուս պիտի կյամ. ոնչ թե քյու վաղդեն մեչ իմ մուլքին մնալ կհերկնցուցեմ, ոնչ թե քյու թային կըհավըլցուցեմ, հակառըն, էտա խարաբեյթերն էլ ինոնց մոտի տրռան առուն էլ, վաղվանից թաքավորական թըղթով կըկյրեմ քյու անունով։ Քյե էլ կըկյրեմ ազատ մարթ։ Տիսնամ էլ քյու մտքի մեչ իմ խոր կըհաշվե՞ս խարամզադա, ձիկ կըհաշվե՞ս խարամզադա մարթուց ծնվածե։

Ըստսկնա էլ կանի։

Դորուս էլ կյանք աղի տուն։ Ինչկանդար էլ որ մեր՝ անգյալ պաոկուկ ի իլե, ինչկանդար էլ որ նեղսրտած կյախեր լաճուն ասեր ի՝ «գյոռբաղյոռի տղա» էն սհաթին էլ ասեր ի՝—Ախ, եփ ասպած իմ խոկյին կառնի, ես էրթամ պաոկեմ իմ լուսլուսեղեն իրկան կողքին։ Լաճն էլ ուր մոր ամրով ի նստած-կայնած իլե։ էտ օր որ դավաթվորնեբաց շհադութենով թաքավրուն խնդիրք կուտա՝ ուր փայխրներ, էնան տրռան առտ կպաշխի Ջաչլուն, կէրթա մոր մոտ, ծեռքեր կըպաքի, կասի՝ Մերիկ, չուր էսօր, իմ խոր անվան իտեվ մեյ թարա-խաբար ասող չէր իլե, համա էսօր իմ սթրած ախքյատ կարիբական իմ դոստ-դուշմնի առաճ, ձիկ ըսըսկնա-ըսըսկնա պաներ ասաց։ Ես էն սհաթին ինոր ճոչ պըռտուճ ինոր ականջ կթողնի, համա վախեցա որ իմ դավաթվորներ որ խասնեն ուրանց տներ, պիտի ձիկ մեղ տրնեն, ասեն.—Տես է, դինքյըն ասըլզադա-աղա մարթ, ուր տրռան ախքյատին թայ տառցավ, ուր էրթումն էլ չպախեց. իտոր խամար էլա՝ էտա անաղուխաց շան մուլք էլ պաշխիցի։

Մկա, մերիկ, տյու ձիկ մեյ խելք սովըրցու, ես ինչ՞խ անեմ, որ հյա՛մ իմ էրթում մնա էրթում, հյա՛մ իմ մուլքյ մնա իմ ծեռ, հյա՛մ իմ անուն մնա թամիզ, հյա՛մ էլ իմ ավքյար էտա Ջաչլուց ըսկուն խանեմ, որ ուր յոթ պոռտով չըմռոռնան։

Մերն ի, կասի.—Որթի՛, քյու զանգյընութեն, քյու մալ-մուլքյ անհաշիվ ի, էտա կտոր խարաբեքյ, էտա նախարակյնա տառցուկ կոռթ խողն ի՞նչ ի, որ տյու ետ տառցուցես, քյու տված էրթումին փոշման ըլնես, ինչ ի, ինչ, մեյ խաբար են ասե։ Հյամ էլ ավքյար պախես մեյ խեղճ, անճար մարթու տեմ։ էտա բիթուն մոռցի։ Մերիկ քյե մեռնի, տյու արե, մեյ խալիվոր վարթապետ պե, ես իմ աշխարքային մեղքյեր խոստովանվեմ, իմ սըրտութեն առնեմ, վով կիտի՝ մախ-մեռ որ կա՝ ճոչերաց խամար ի, բիրդան չըմեռնեմ, անխոստովանանքյ-անմաս մնամ։

Էտա քյամբախ աշխըրքյի մեչ էլ խալիվոր վարթապետ չկա։

Աղեն էլ ուր մոր ամբըր ե՞փ էր կոտրե, որ մկա կոտրեր։ Կըլնի ուր ծին կխեծնի, կէրթա։ Կէրթա, կէրթա, ասեմ յոթ աշխարքյ կան կուկյա, մեյ խալիվոր վարթապետ կճարի, կըթալի ուր ծիու թարքյ՝ կպիրի տուն։

Վարթապետ կասի.—Օղչում քուրիկ, ինչ խոստովանանքյ որ անելու ես, արա պրոծի, չումքի իմ օրեր խամբրուկ են։

Աղի մեր կասի.—Վարթապե՛տ, ես որ կամ, քյաոսուն տարվա կնիկ եմ, սիրտըս էլ լեն ի իլե, ծեռս էլ հերկեն ի իլե, որ ասեմ՝ քյաոսուն տիր քյաոսուն խազար աղեկութեն արած կամ, համա իմ, իրկան, իմ խոր անվան, բիթունի առաճ մեյ մեղք եմ կյոռծե, էտա մեյ մեղք, ինչխ իշու ամոթանք կախված ըլնի վեր իմ ճայտին, ոչ մի մարթ չի տիսնա ձկնից սավայի, իտոր խամար քյե կանչեր եմ, որ քյու սուրփ աչիչ առաճ պյանամ։

Վարթապետ կասի.—Խոստովանիր, օխնած, խոստովանիր, ես էլ աստծու անունով քյու կյոռծած մեղաց թողութեն տամ։

Սորա աղի մեր կասի.—Վարթապե՛տ, ես իմ էրիկ յոթ տարվան փսակուկ ինք, համա ինչըխ յոթ օրվան փսակուկ ըլնինք, ըսկուն շատ խետ մեյ-մեկու սեր-սավդուվ ինք։ Մեկ օր էլ իմ իրիկ ասաց՝ կնիկ, ես քեզնից ոչ մեյ սըռ չեմ կանա պախե, մեյ սըռ ունեմ, էն էլ պիտի ասեմ։

Ասիցի.—Էտա ի՞նչ սըռ ի։ Ասաց.—Քեղնից պախեր եմ, աստծուց ի՞նչ պախեմ, մեյ տարի առաճ, ես մեյ տիր իմ պյառց փոխիր եմ։ Զավատացի, ասիցի՝ սութ կասես, ձիկ կըշռբես։ —Ասաց. Չէ, վալահի, աղորթ կասեմ։ Պյանն ըսըսկնա էլավ. կնացիր ի սնորից էն թարափ ավ անելու։ Ծարվցա, կնացի ախպրիմ վրեն ճյուր իմնելու ձընից առաճ օղլուշաղմ էլ էր իկե նստե էտա տեղ պանջար կիստակեր, սատանեն ձիկ թրթեց նստա կողքյ, խեստ զրուցիցի։ Դե սատանեն շատ էր զոռե, սիրտըս կպիր էր, խեստ նստա-կայնա։ Համա ի՞նչ, տեսա որ ազաբ ախչիկ էր, էտա պյան իլե խոց-խանգյոռց՝ ինդե մեչ իմ սըռտին։

Ես ծեն չըսավի, համա շատ ավքյարոտվա, սըռտիս մեչ էլ էրթում արիցի, ասիցի.—Ես Խուրանա իշխանի աղչիկն ըլնեմ, քյե ըսըսկնեմ ուզեմ, ոյու էրթաս չոլ տաշտի մեչ պյանջար քյաղող աղչկամ խեստ՝ իմ պյառց փոխես՞, դե, ես էլ պիտի, համա մեչ քյու քյոշկ-սարին քյու պյառց փոխեմ։

Էտ վախտն էլ կյեղի մեչ մեյ մըդրըբ էր իկե։ Էլա իմ բեսլամուն օրոխկիցի մեյ զատու տեղ, էտա բեսլամուս խալըներ խակյա, կնացի մոտ էտա մըդրըբ, ասիցի՝ կիտես ինչ կա, իմ աղեն, էնան խանըմ կնացիր են զատու տեղ խուր, ես մենակ եմ մնացե, կիշերս արե իմ հոդևն օր ընցուցենք։

Մըդրըբն էկավ։ Ջուր լոս խեստ մեյ-մեկու՝ իրիկ-կընդյան պես էլանք։ Լուսատեմեն էտա տառցավ ձիկ աղաճանքյ-պաղատանքյ, աստծու սեր տալ, թե ես քեղնից չկըշտացա, կիշերըս էլ կյամ։

Ես էլ՝ ասա ինոր ինչս եմ պիրե մտուցե իմ հոդևն։ Առճին արևմտոցից չուր իրիկուն յոթ տարվան կարմիր կյինին խմցուցեր եմ իրկանըս, աղեկըմ շարխոշցուցե, քյընցուցե, իմ բեսլամու խալըներ էլմ խակյե, տան հրաքյներ բիթուն փչեր եմ, փենջարից եմ ինոր քյաշե նեռս։ Մկա էտա կայնե, աղաճանք-պաղատանքյ աստծու սեր, թե վաղն էլ կյամ։

Դե, ես էլ զաթի սատանին յախա ավաճ կնիկ արմատ։ Չէ թե մեյ կիշեր, յոթ կիշեր էլ, ըսըսկընա, իրկանըս շարխոշցուցի, բեսլամու անվան տակ՝ մըդրըբուն ուրախցուցի։ Իտին կիշերն էլ խալըններս փոխելու կյախ, մոռցա ծամքյաղըս չաուցըկիցի։ Ըսըսկնա էլ՝ ծամքյաղով մտա մըդրբու ծոց, քյնա չումֆ առատուն։

Վասալամ, իտին առատուն, մըդրըբ կընաց ուր ճամխով, ես էլ հմեն կյախվան պես, խանըմա-վարի, խակյուկ-կապուկ կնացի նստա իրկանս կուշտ՝ ակռատի։ Մեկ էլ մենք հալա ակռատ չենք սլոծե, մըդրըբըս տունեն մտավ, իմ ծամքյաղ ծեռ։ Տըռնից մտավ, ի՞նչ ասի որ աղեկ ըլնի։

—Խանըմ, աղա, ասաց, ոյուք ըսըսկնա միամիա նստուկ ծեր տեղ, խաբար չենք, որ էսա մեկ ամիս ի, ինչ ծեր բեսլամեն հմեն կիշեր ձիկ աղաճանքյով-պաղատանքյով կպիրի ուր հոդեն, որ խեստ ձիկ սեր անի։

Էսա կիշեր էլ իմ ջոբից իմ քյիսեն կողցեր ի, որ չենք խասվատա, էսա էլ ինոր ծեռով ձիկ տված ուր ծամքյաղ։

Իմ իրիկ ծամքյաղն առնց, իրիշկեց, մեր տանու ոսկըրչու նշան վրեն զարկուկ։ Իմ իրիկ էլ նյա իտուր, նյա առեց։—Մըդրըբ, ասաց, ինչ որ արեր ես, արեր ես, ոյու քյու աստված, իմ տըռան բեսլամու անուն մի՛ զանե քյարին, քյո քիսու մեչու փարեն ասա, էտա ծամքյաղի կյինն էլ, էսա սհաթին տամ, քյու շառն իմ սըռնից զատ սրսու։

Էն սհաթին էլ խանեց մըդրըբու ուզածի գյոռա փարեքյ խամբրեց։

Ես նոր խասկըցա, թե ինչ նմուշ ասըլզադա մարթ ի իլե իմ իրիկ, համա ես, ինչկանդար նամարդ-բենամուս եմ, որ ըսըսկնա մեյ բեգասըլ, սութ շառչի, բենամուս մըդրբու խեստ պյառցըս փոխ եմ արե։ (Մըդրըբ, մըդրըբ, խո հմեննն էլ ըսըսկնեմ, աստծու իրիսանց ինգյուկ չե՞ն ըլնե)։

Էտով դեն իրիկըս էլ ավելի աչիշըս կըխլին։ Համա էլ ինչ։ Ինն ամիս չըթմամած, ավի տեղ առչն իմ իրկան պատըռտեց։ Սորա, ես կայնա վեր ոտաց լաճըմ պիրիցի։ Էտ օրից դես շատ կըվախնամ, որ իմ լաճ համա էն օրերաց տղեն ըլնի, ինչ ես իմ իրկան կըշարխոշցուցի, կըքընցուցի, կէրթի մեյ բեգասըլ, կյող, քյարխանջու խեստ կիշեր կընցուցի։ Էն օրից էս օր հյա կվախենամ, որ ասպած ներող չէր իմ արած մեղքյին։

Էսա խոստովանքյ մեկ ասպած իմցավ։ Ջունքի աղի խիվընդոտ մերն էլ, խալիվոր վարթապետն էլ՝ մեռան կնացին հախ, մենք մնացինք նըհախ։

Էլ որտեղի՞ց պիտի իմցվեր, թե աղեն ինչ բեղասլի սեռունե ի, յա՝ Զաչալն ուր աղքյատ-սախկատ տեղով ինչ ասըլզադա մարթու զավակ ի։

Կյարուն պացվավ վեր աշխըրքին, պյացվի վեր ձեյ էլ։ Մեկ էլ էսա Զաչալ՝ մալուլ-մռութ էկավ մոտ աղեն, թե.

—Աղա, աստծու խաթրին՝ մեյ ճար արա, թաքավրու վերզյի ուզողներ իկեր են, էտա խրոխարաբեք, էտա կոթ-նախրակյընեն վեր ձիկ կյրուկ ի՝ շինլիկ բաղ-բաղչա, ես էլ զաթի, թաքա-

վորական դավթրի մեչ կլրուկ եմ մյուլքատեր։ Ասիցին՝ քյի յոթը տարվան խառջ պարտք ես։ Ասիցին՝ քյի յա էսա սհաթին կըխանես՝ հաղըր փարով քյու խառջ կուտաս, յան թե քյու կնիկ, քյու ճիժ կտանենք եղսիր, կըծախենք։

Աղեն էլ կասի.

—Մարթ աստծու, թաքավրու առաճ, մեչ մըլքատեր՝ ես՛, մեչ մըլքատեր՝ տյո՛։ Տյու կիտես քյու թաքավոր։ Ես էտա տեղ ի՞նչ պյան ունեմ։

Ջաչալ ետ տառցավ, էկավ թաքավրու վերգյի ուզողներաց ոտքյներն ինգյավ, աղաճանքյ-պաղատանքյ արաց, ինոնք էլ ղաթի տիսիր ին Ջաչլու հալ, սըրտներն ռայմ ինգյավ, ասիցին՝—Աղեկ, իկնք էսա չաչալ մարթու քյուֆրթին-ճժին ծեռ չիտանքյ, մենակ ուրան տանենքյ թաքավրու իամար կոռբեքյարի։

Էտա վերգյի ուզողներն էլ՝ դեսից-դենից կըլնի, ես ասեմ՝ խարիր, տյուք ասեք՝ խազար, Ջաչլու նման քյասիբ-քյուսուբ ժողվեր են, տըվեր են ենի-չարիյթերաց ծեռ, քյշեր են դեխ ամայի անապատ։ Մեկ օր էլ էտա անապատի մեչ օց էտա ենի-չարիյթերաց մեկուն կըզանի։ Էն մեկել ենի-չարին՝ շոտըմ տանակ կխանի, ինգյրոչ վրեն օցու աուման տեղ կկնդնի, պուլոր-պուլոր էտա տեղ կկտրի, կըթալի դեն։ Ջաչալ կասի՝—Աղա էտա չէլավ, քիչ ես կտրե, արնի բադալ տեղին ճուր էկավ։ Էլմ կկտրեն, էլմ էլ տեղին ճուր կուկյա։ Ջաչալ տանակ կվիրուցի, ղինք կկտրի, արուն ֆըշֆըշալեն ենի-չարու ոտից կթափի։

Դորուս Ջաչալ կասի.—Վալահի, աղուն ըստեղից ներս չի կընացե, մկա պիրեք էտա կտրված տեղաց վրեն «կլիջ-յաղի» կապենք, շոտըմ կաղեյնա։ Աղորթմանց, ենի-չարին կաղեյնա։ Մեկել օր Ջաչլուն կկանչի-կասի.

—Այ եղսի՛ր, կասի, տյու էսա ամայի տեղ իմ ջան ազատիցիր։ Քյու էսա ճոչ աղեկութին տիմաց մեչ պստիկ պան կա իմ ծեռ։ Քե մեչ թուղթ տամ, յանի թե տյու քյու պաժին կոռբեքյար արիր ես, թըմըմիր ես, էտա թուղթով ետ տառցի՝ կնա քյու տուն։

Ջաչալն ի, թաքավորսկան ազատլամեն կտնի ծոց, ուրախ-ուրախ ետ կտառնա ուր տուն։

Տուն, ի՞նչ տուն։ Ասպած ծե շանց չի տա։ Տան տյուսն էլ, նեսն էլ՝ մուր մոխիր փռուկ, էտա մուր-մոխիրն էլ նալչավոր կըրնգյով կոխկըռտուկ, կնիկն էլ, ճիժն էլ մտուկ մառան, տյուսն էլ ներսից փակուկ։

—Ծո՛, կնիկ, կասի, էսա ի՞նչ պյան ի։

Կնիկ տյուս կըպանա, իրկան կառնի ներս, կըկյրկի, լալով կասի.—

—Կիտես ի՞նչ, կասի, մեչ ղոռբա կյազան ի փայդա իլե, էսա շապկուց ավել ի, ինչ կուկյա, որ ճիկ պատրաստի, ես էլ հախս առիր եմ ճիժ, մայր եմ էսա մութ մառան, տյուսն էլ մեր իտվանց փակեր եմ, տան նեսն էլ, տյուսն էլ մուր-մոխիր եմ ցանե, որ կյազան զըզվա, խո ճար չկա։

Ջաչալ կասի.—Ծո՛, կնի՛կ, կասի, ինչ կյազան, ինչ պյան, էսա նալչեյթերաց տեղրանք որ կան, ինչըվա թե մեր աղի չըզմեյթեր ըլնեն, տյու զուր տեղից ես վախցե։

Կնիկ կասի.—Չէ՛, իմ աղա կյլխավոր, տյու արե ներս, տյուս փակենք վեր մե, տյու էլ ծեն մի տա, չուր մութն ինի, տես կյազանն ինչըվա կուկյա ճիկ պատրաստելու։

Մութ կինի։ Ջմավոր մարթու ոտաց ծեն կուկյա։

—Ծո, Ջաչլու կնիկ,—տըսից հերստ կբռռա լկող,—ծո, խերիքյ չի, էսա մեչ շապաթ, ես իմ ասըլզադա տեղով՝ կյամ-կայնեմ վեր քյու մրոտ իարաբի շիման, քյե մեչ թարաֆեն աղաճանքյ-պաղատանքյ անեմ, մեչ թարաֆեն՝ խասխասլավ, ակունք-մարկյըրիտ խոստանամ, տյու քյու խալարի տուռ վեր ճիկ փակ պախե՞ս։ Ես մեչ տիր քյու խորոտ նմուշ չը տիսնի, որ տիսեր եմ, չուր խեատ չնստեմ-կայնեմ, չեմ դնջանա։ Էսա մեկ օրն էլ քյե ողդա, վաղն էսա կյախ քյու կամքով խետ ճիկ կուտաս-կառնես, տյու կիտես, թե չէ, տուռըտ էլ ճըրխընախան կանեմ, լակոտիս էլ կըթալեմ ոտացըս տակ՝ կտրորեմ, նոր իմ ուզած կանեմ։

Ջաչլու կնիկ իրկան կասի.—Իմ անուշ կյըլխավոր, տյու քյու պարի աչկով տիսար, քյու ակնջով լսար, որ ես քյե կըսա անի, վայ թե տյու չավատիր, թե ըսըսկնեմ ղոռբա կյազան ի կայնուկ հաղըր, որ ճիկ պատրաստի։ Ասպած քյե խասուց։

Ջաչալ տուռ կպանա, ծեռ կթալի ալի յախեն։

Ագեն բիրդանի էկած, մեչ դոր կըթնըբռի, ոտառնա կասի.—Ջաչալ, կիտե՞ս ինչ կա, տյու ըստեղ չիր, ես քյու կընգյան ուղիցի ջըռբել։

Ջաչալ ուր կընգյան կասի.—Ծո, կնիկ, աշխըրքյի մեչ թաքավորներաց վերգյի ուզողներաց սից ավել բռռայմ մարթ չկա, ես ինոնց մեչն էլ ռայմովի ռաստ էկա, աշխըրքյի բեռաչեր, որ կան՝ ենի-չարիքն են, չումքյի եթմիշ-իքյի-փուչուկ միլաթներաց պըճերն ի, որ կըժողվեն կրտառցուցեն ենի-չարի, համա ինոնքն էլ տեսած մեկ աղեկութին բադալ, ավլի ճոչ աղեկութեն կանեն, հալա ուրանց արածն էլ պստիկ կհեսարեն։ Համա

էսա ասըլզադա ճանչըցված մեր աղի մեչ նյա մարթութեն տիսանքյ, նյա խըղճմտանքյ տիսանքյ, նյա քոչախութեն, նյա էլ նամուս։

Է, քյանի որ ես իմ սեփական տեղով չեմ կանա իսոր հախից կյալ, իլի վեր, մեր համորակեր հիժ շըլկենքյ, մեր նամուսն առնենքյ, իսոր խոպից էրթանքյ, տիսնանք հալներս ինչ կըլնի։

Ըտըսկնայ էլ՝ կըլնեն-կէրթան, կէրթան, կէրթան, կէրթան։ Հալա կէրթան. թո էրթան։ Ասպած ուրանց խեա։ Ուրենք խասնեն ուրանց մուրազին, մենք էլ մեր մուրազին։

Էրկնուց էլ իրեք խնձոր իճավ, մեյն ասողին, մեյն լսողին, մեյն էլ՝ էսա կըսեն կըսա արողին։

ԱԽՄԱԽՈՒ ԽՍՔԱԹ

Կըլնի-չիըլնի մեյ չոր կյլոխ մարթ։

Էտա մարթն ի՝ լոս որ կըպացվի, չուր իրի-կուն կնստի վեր ուր շիման, ընցնող-տառցողին կիրիշկա, կըմեզի, դարտ կանի, կասի՝—Ընչի էսա աշխար-երկիր կըլնեն մալ-մըլքի տեր, կըլնեն կնիկ-ճժու տեր, ես մնացիր եմ ըսըսկընա աղքատ, չոր կյլոխ, յարաբի ի՞նչխա անեմ, որ ես էլ ուրիշներաց պես մարթամիչու մարթ տառնամ։

Ըսըսկնա դարդ կանի, մառախ կանի, օրըմ էլ պինք-պինք կըֆայմի կասի՝—Ըլնեմ էրթամ մոտ բախտ-ղանգյնութեն տվող աստած, ինորից խառցուցեմ։

Կըլնի, իրես կանի դեխ աղոթրան, յա՛, բախտ տվող աստած, տյու դոր ես, ես էկա։ Ըսըսկնա կըլնի-կէրթա։

Կէրթա, կէրթա, մեկ օր, մեյ շապաթ, կէրթա, օրմ էլ ճամփեն ռաստ կուկյա մեյ սեվ օցու։ Կասի՝ կայնի մեխա էսա օցուց խառցուցեմ, տիս-նամ, բախտ տվող աստըծու տեղ կիտի՞։

Պարեվ կուտա օցուն, ինոր հալ-վախտ կըխառցուցի։ Օց կասի՝—Ինչ սեվ հալ, արեվմտո-ցից չուր առատուն, ատմանըս ցավ ձիկ կըտանջի, մարթ ախպեր տյու քյու հալից խաբար տուր։

—Է, կասի, օց ախպեր, ինչ ասեմ, աշխար-երկիր տուն-տեղի տեր են, մենակ ես ղատ չունեմ, իլեր եմ, կէրթամ բախտ տվող աստըծուն խառ-ցուցեմ տիսնամ ինչրիս անեմ, որ ես էլ միքիչ պանդչննամ, համբախ չեմ կիտե։

Օց կասի.—Մարթ-ախպեր, պյան ի, թե որ էտա մարթուն ըռաստ էկար, շատ ռուչա կաննեմ, ինորից խառցու՝ ես ինչ անեմ, որ իմ ատման ցավ կորի։

Մարթ կասի.—Օց ախպեր, քյու դարդ իմնից էլ զոռ ի, կավլ ըլնի, որ բախտ տվող աստըծուն ըռաստ էկա, առաճ-առաճ քյու ցավի խամար խառցուցեմ, նոր իմ աղքյատութեն խամար խառ-ցուցեմ։—Կըթողնի էտա տեղեն կէրթա։

Կէրթա, մեկ էլ մեյ քյոշկ-սարի ըռաստ կու-կյա. էտա քյոշկ-սարից մեյ ծիավոր փայլեվան՝ էրկըթե զիրախներով, մզրախ ծեռ պըռնած տուս կուկյա կըգըշի վեր իսոր։

—Հե՛յ, հե՛յ, խողածին,—կըբոռա զատա-մանց,—խավըն ուր թիվով, օցն ուր պոռտով իմ սընոր չեն ընցե, էտա տյու ի՞նչ մարթ ես, որ իմ սընոր կոխիր ես։ Դե, հազըրվի, ես էսա սհա-թին քյու ջանդակ պիտի անեմ երկնուց խավքե-ըց կեր։

Էսա մարթ կըշոքի կյետին, փայլեվնու ոտքյեր կկյրկի, կուլա, կասի.—Փայլեվան, պյաշ-խի, ես քյու սընորի խամար չի, որ իկեր եմ էսըյաներ, ես իլեր եմ՝ կէրթամ բախտ տվող աս-տըծուն կընդընեմ, որ խառցուցեմ, թե ինչ անեմ, որ զանգյննամ։ Իմ ճամփի վրեն, մեյ նաչար օցու եմ ըռաստ իկե, էտա օցն էլ ի աղաճանքյ արե, որ ինոր դարդըն էլ ասեմ, ես էլ կավլ եմ արե, առաճ էտա օցու դարդն ասեմ՝ բախտ տվող աստըծուն, սորա իմ աղքյատութեն դարդ լամ։

Փայլեվան կասի.—Դե, ես քյե սաղ կիողնեմ, մենայ թե տյու իմ դարդն էլ ասես էտա նամարդ-օղլի, բախտ տվող աստըծուն։

Մարթն ի, կասի.—Տյու քյու դարդն ասա, կավըլ-կրար ըլնի, որ էտա աստըծուն ըռաստ կյամ, առաճ քյու դարդ լամ, սորա օցուն, ծեր իտեվ նոր իմ դարդ լամ։

Փայլեվանն ի, կասի.—Կիտես ինչ կա, ես ըսըսկնա ծիյով, սիլախով կան կուկյամ, փայլե-վիյնթերաց խետ կռիվ կուտամ, իմ քյոշկ-սարեն կյող-հարամուց կըպախպանեմ, համա իմ խի-վանդ-պառավ մեր ձիկ հյա կասի.—Ախ, բալամ, ի՞նչ կըլներ, որ տյու տղամարթ ըլնիր։—Էտա բախտ տվող աստըծուն խառցու, ես ի՞նչ անեմ, որ իմ մեր էլ ըտըսկնա չասի։

Մարթ կասի.—Հախն աստըծու, քյու դարդ շատ զոռ դարդ ի։ Երկինք-կյետին վեր մե շհատ ըլնեն, թե որ ձիկ կոմաթ ըլնի բախտ տվող աս-տըծուն ըռաստ կյալ, առաճին քյու դարդ լամ, սորա օցու դարդ լամ, էրկսիցըտ նոտ իմ աղքը-տութեն դարդ լամ։

Կասի, կըթողնի կէրթա։

Անոթի, ծարավ, կէրթա։ Մեկ էլ գատումանց մեյ ծառ կըտխնա, իրես կանի դեխ էտա ծառ, դորմ էլ կէրթա, ասպած ծե պյարի տա, մալաղա տանձի ծառ կըլնի։ Կես նուկանոց խասուկ, մոմի պես տեղին, շողշողուն տանձեր՝ որըն ծառի

պյուղոր կաթուկ արած, որն՝ վեր ճողերաց, տեր-տիրական չկա։

Շոտըմ մեյ խատ կվիրուցի, կըկոծի, ժյանգի խոտից քիթ կպըռնի, սիռտն էլ կխառնի, խելքյ կէրթա, կփըռքյվի կյետին։ Որ խելքյ կուկյա կյլոխ, ծառ հիսանի պես լեզու կառնի, կասի.— Մարթ-արարած, ի՞նչ կըլնի իմ դարդին մեյ ճար ասա, տյու ըլնես քյու ըստեղծող ասպած։

Էտը մարթ կասի.—Ծո՛, փե՛տ, ախըր ես իմ դարդ կիտեմ, իտոր խամար՝ իլեր եմ, կէրթամ մոտ բախտ տվող ասպած՝ իմ դարդ լալու, ճամխես մեյ անասունի տեսա, էտը էլ ուր դարդն ասաց, էնել իմցա, էտը անասունին էլ էրթում եմ տվե, որ առաճ ինոր դարդ լամ՝ նոր իմ դարդ լամ։ Ըռաստ էկա մեյ կուվաթով փայլեվանի, էտը էլ ուր դարդ ասաց, իտորն էլ խոսկ եմ տվե, թե որ ասպած ձիկ կըսմաթ անի՝ խասնեմ բախտ տվող աստըծու տուռ-առաճ ինոր դարդ լամ, նոր իմ դարդ։ Մկա տյու ձիկ ըստեղծող աստըծով ձիկ աղաճանքյ կանես, որ քյու դարդին մեյ ճար անեմ։ Ախըր, ծո փե՛տ, ես քյու դարդ որտեղե՞ն կիտեմ, որ ճար էլ անեմ։

Տանձի ծառ կասի.—Իմ դարդն էն ի, որ ես հմեն տարի, ծաղկելու վախտ կըծաղկեմ, պըտղելու վախտ՝ կըպտղեմ, պտուղ խասուցելու վախտ պըտըղներս կխասուցեմ (էտը տյու քյու պարի աչկով կտիսնաս) համա պըտըղներըս զեհիրլամիշ կըլնեն, ըսըսկնա կըմնամ։ Նյա հիսան-օղլին, նյա երկնուց խավքեր, նյա յաբանի առչեր իմ պըտղից չեն կանա ուտե, ես ի՞նչես անեմ, որ իմ պըտղըներ զեհիրլամիշ չըլնեն։

Մարթ կասի.—Աղեկ, ես որ խասա բախտ տվող աստըծուն, առաճ ծեր իրիքյի դարդեր լամ, նոր իմ դարդ լամ։ —Կասի, կըթողնի կէրթա։

Կէրթա, կէրթա, մեյ լոս կէրեվա, կասի՝ վալլահի, էտը լոս, որ կա, բախտ տվող ասպածն ի, էրթամ մոտ, իմ դարդ լամ, տիսնամ ձիկ ինչ ճամբախ շանց կուտա։ Ըտըսկնա կէրթա, կկայնի վեր լուս տվողին, կտիսնա, որ մեյ ծովային ջանավար ի, փըռքյվուկ վիր ավըզներաց, քյթի ծակերաց լոս կթալի տյուս, աչկերացն էլ ախպրի պես առցունք կչըռացուցի։ Ջինքն էլ՝ ժար, փոր կպուկ քյամակ։ Իտոր կըխառցուցի, կասի.— Հե՛յ, ծովային, քյե ի՞նչ ի իլե, որ էտ օրին էս ինգյե։

Ջանավար կասի.—Ի՞նչ անեմ, խողածին, ասպած որ աշխըրքյի ինս-ջինս ըստեղծեց, իմ պապերաց, պապերաց պապկեն ասիր էր քյի՝ էսա ծովու ծըկներ որ կան, բիթունին էլ տվեր եմ քյու սերընթին ուտելիքյ։ Ես էլ ասպածային խըրամանքով, ծուկ ուտելով կկշտանայի։ Էսը քյանի շապաթ ի, որ ծովու ծըկներ բիթուն՝ ձըկնե կըփախնեն, ապա իմ հալ ի՞նչ կըլնի։

Ըսկուն էլ ընգյուռ-ընգյուռ կուլա, էտը մարթու սիռտ կըմըխկըտա, կասի.—Ծովային ջանավար, ես մեկ աղքյատ հիսան եմ, իլեր եմ՝ կէրթամ մոտ բախտ տվող ասպած, ինորից խաոցուցեմ, թե ինչ անեմ, որ գանգյնամ։ Ճամխես ըռաստ էկա՝ հյա՛մ աաման ցավի տեր օցու, հյա՛մ մըզրախդար փայլեվնի, հյա՛մ պերքյ-պյա-լով ծառի։ Էտը իրեքյն էլ դարդի տեր ին, ուրանց դարդեր ձիկ կըսա արիցին, տաոցան ձիկ էլ ուչա արիցին, որ բախտ տվող աստըծու մոտ ուրանց դարդերն էլ լամ, համա ես իմ աստված, քյու դարդ բիթունես դարդից ճոչ ի։ Կավլ ըլնի, թե որ ասպած ձիկ խասուց բախտ տվող աստըծու տըուան, հմենիցս առաճին, ես քյու դարդ լամ։

Էմին արաց թողեց էտը տեղից էլ կնաց։

Կընաց, կընաց մեկ էլ մեյ պստիկ քյարի խովանց, մեյ քյոռ խալիվոր՝ պուպուտ՝ թռավ տյուս, կայնավ առաճ.—Պարեվ, ֆլանքյաս, ասաց, տյու իմ իտեվն ի կան կուկյաս, էսա ես, դե, ասելիքյըտ ասա։

—Ծո՛, ռաբան, տյու վո՞վ ես, որ ես քյու իտեվանց կան կյամ, ասաց, ես բախտ տվող աստըծու իտեվանց ի կան կուկյամ։

—Դե, խա, էլի, ես որ կամ, բախտն եմ,—ասաց քյոռ հալիվոր,—իմցա որ իտիվանցըս կյան կուկյաս, իլեր եմ տեմըտ, որ ասելիքյատ լսեմ։

Էտը մարթն ասաց.—Զեմ ավատա, թե տյու ըլնես բախտ տվող ասպած, ախըր տյու քոռ տեղով ին՞չըին պիտի հյախ-նըհադից ճյոկես։

Խալիվորն ասաց.—Ես պյան չեմ տիսնա, իտոր խամար ի, որ վիրն ինչ ըռաստ կուկյա՝ կուտամ, մոնն՝ աղեկին, արժանն՝ անարժանին՝ քյոռ-քյոռանա կուտամ։ Սաբաբն էտը ի, որ բիթունն էլ ձիկ՝ քյոռ բախտ կասեն։ Մենակ տյու ի, որ ձիկ բախտ տվող ասպած կասես։

Սորա ետը մարթ բախտին կասի.—Ասպած ես, թե չէ, տյու կիտես, որ ես ծովային ջանավար չեմ, համա անօթութենի ըռաստ իկեր եմ, էսա մոտ տեղ մեյ ծովային ջանավար փըռքյվե վեր ավըզներաց անօթութենե կուլա, չումքի ինոր կըսմաթ ծըկներ ինորից կըփախնեն։ Քեկնից ռուչա կանի ասես, ի՞նչ անի, որ ծովու ծըկներ ինորից չըփախնեն։

Քյոռ բախտ կասի,—էտը ջանավրու քյթի մեջ մեկ անկյին ջավահիր ի թըռե, ճրագյի պես լոս կուտա, ծըկներ բիթուն էտը լոսից կըխրոտնեն-կըփախնեն, տյու կնա մեյ պըտղունց բուռ-

նութի տուր ինոր ռընչին, թո փըռըշնաա, էտը անկյին ջավահիր քյըթից կթոնի տյուս։ Ջինքյ կըմոնի ծով, կինի ուր կըսմաթի խեվ, տյու էլ ղաթի, տյու կիտես՝ ինչ կանես-արա, չումքյի էտը ջավահիր կմնա կյետին ինգյուկ։

—Աղեկ, կասի, պյան մ՞էլ կա, կասի, ճամխի վրեն մեկ տանձի ծառ կա, ինոր պըտըղներ տառնաղույտ են։ Ես նյա փսայվիր եմ, նյա պտուղ եմ տվե, համա կիտեմ, որ աշխըրքյի մեջ տյառը պտղի տեր ըլնելուց դեն՝ տյառն պյան չկա, ուզա կանեմ թե, որ կիտես, ձիկ ասա, էտը ծառն ի՞նչ անի, որ էսաուց դեն ինոր ուլած պըտըղներ քյաղցրանան։

Բախտ կասի.—Էստա ծառի քյոքի տակ՝ պըղնձե գյուղյումով խափինա կա թաղուկ։ Գյուղյումի ժանքյ տարվե-տարի կուտա ուր պուլըրի խողին, խողից կընցնի ծառի քյոքին, քյոքյից՝ պըտըղներաց, խոր խամար էլ պըտըղներ աղուլամիշ կըլնեն. կէրթաս՝ փետատըմ առ, ծառի տակ փորի, գյուղյում խան տյուս։ Ծառն էտով դեն ժանգյոտ խողից կազատվի, պըտըղներն էլ՝ կըքյաղցրանան, տյու էլ կիտես, գյուղյումն ինչ կանես, արա։

—Աղեկ, կասի, գինքյ-գինքյ էստա մարթ, փետի դարդն էլ լայի, փետի դարմանն էլ իմցա, մնաց էն ադամվուրթու դարդն էլ լամ։

—Յա՛ բախտ, կասի, ճամխից վատ բաղանով ըյուշկ-սարեմ կա, էտը տեղեն մեկ ծիյավոր փայլեվան՝ մըզրախ ծեռ թռավ տյուս, ծին քշեց վրես, որ ձիկ սպաներ, համա որ իմցավ, որ ես քյու խետն ի կան կուկյամ, իմ արև խնայելուց սավայի, աղաճանքյ էլ արաց, որ ինոր դարդն էլ մո քյե լամ։ Փայլեվնի ասածով ինչկանդար էլ կյող-հարամիք ի սպանի, ինչկանդար էլ աղան-թալան կանի, որ տան սըռնեն ներս մտնի, ուր պառավ մեր պիտի ասի՝ ահ, ինչ անեմ, որ տյու ադամարթ չես։ Էտը փայլեվան ձկնե էրթում առեց, որ ես քեզնե խառցուցեմ, էլ ի՞նչ անի, որ պառավ մեր ռաղի ըլնի։

Քյոռ խալիվորն ի, կասի.—Կիտես ինչ կա, հիսանօղլի, աշխըրքիս մեջ բիթուն մերերն էլ ուրանց ավլըդներաց ինչ ըլնել, ինչ չըլնել կիտեն։ Էտը փայլեվնին հանսայ տիսի։ Ուր ծիյու չըմբուլ պըռնի, ասա՝ թե որ կուզես մորըտ ուրտով մեկ սյան արած ըլնես, կնա իրկան։ Ասա, ծեռ թալ դոշ, ինոր ծըծեր պըռնի, կաթիմ ճըմութի։ Խորից սորա տյու կիտես, ինչ կանես արա։

Մարթն ի, կասի.—Սուփ խալիվոր, ինգյեր եմ քյու բախտ, մեկ ուզա էլ կա, էն էլ լսի, իմ ճամխի վրեն օցըմ պառկուկ, տաման ցավից ծանդըր կըտքեր։ Դե, քյե այան ի, որ ես օց չեմ, համա տաման ցավի ռաստ իկեր եմ, շատ զոռ ցավ ի, խոր խամար, խեսաբ չարի, որ օց օլան ատըծու անեծքով ի, որ տաման ցավի ի տիրացե։ Եմինկասամ արիցի, որ քեզնից խառցուցեմ, էտը անիծվածն ինչ անի, որ ուր տաման ցավ կըտրվի։

Բախտն ի, ջույաբ կուտա քյի՝—Աստվածային խրամանքյով մեջ օցու տամին զեհիր կըժողվըվի, թե որ կուզես օցուն ասա՝ մեկ ախմախ մարթ կընդի, կըծի, տամանըտ ցավ կկտրվի։

Կասի, մարթ մեկ էլ աչկ կպանա, կտխնա՝ խալիվոր չկա։ Կուտա մեջ ուր կյլխուն, կասի՝—Հեյ վա՜խ, ես ըըսկնեմ աշխարքյ կան էկա, որ բախտ տվող աստըծուն խառցուցի, թե ինչ անեմ, որ ղանգյնեամ, համա էսօրվան օր ըըսկնեմ գարդատերերաց դարդեր լացի, մեյ խատ իմ դարդ չըլացի։ Ըտըսկնա, ուր յանլիշութնի վրեն էլ ճոկ դարդ արաց, դարդլամիշ էլած՝ թողեց, ուր էկած ճամխով ետ տառցավ։

Ճամխին տեսավ ծովային ջանավար՝ էլմ՞էլ փըռքյըլվուկ վեր ավըզներաց անօթութնե կուլա։ Խանեց մեկ պտղունց բուռնութի՝ տվեց ինոր ռնչին, ջանավար փըռըշնթաց, փըռըշնթաց, թե չէ, մեկ խավու ծվի դյորա ջավահիր քյթից թռավ տյուս։ Ջանավար՝ մարթուն օխնանքյ տալով ուր թալեց ծով։ Էն կնալն էր, որ կնաց։

Էս մարթ ջավահիրն առեց ուր ծեռ (ջավահիր մի ասե՝ վառ ճրաքյ ասա), վեր-տիր արաց, ուրան-ուրան ասաց՝ էսը ջավահիր՝ թաքավրու թայքի լայեղ ակ ի, ես խո թաքավոր չեմ, որ ձիկ լազըմ կյա։ Թե պախեմ ծոցըս, ըըսկնա լոտա, ինչ կյող-հարամի որ իմնան թե մտըս ըըսկնա անկյին քյար կա, պիտի ընցընեն խեվս, ձիկ ըսպանեն, ուրենք տեր տառնան էսա անկյին քյարին։ Հմենից աղեկն էն ի տնեմ մեկ կայա քյարի տակ, խորեմ մեջ խողին, թո մնա։

Ըտըսկնա էլ արաց, գինք թողեց՝ մալուլ-մըռութ կնաց։

Կընաց խասավ տանձի ծառին։ Փետատն առեց ծեռ, ծառի տակ մե քիչ փորեց, թե չէ, մեկ պըղընձե գյուղյում էրեվաց, ծեռ թալեց տոռթըրկալով՝ էտը ժանգյոտ գյուղյում քյաշեց տյուս, տեսավ մեջ հլին ոսկի՝ ուրան-ուրան ասաց՝—Կայնի մեյ խատ էսը ծառի պտղից ջըրբեմ, տեսնամ ռոկի քյաղցրացեր ի՞, թե չէ իմ քյաշած զախմաթ բոշ տեղ էրթա։ Քյաղեց՝ կերավ, տեսավ ծառի պըտըղներ ըսկուն են քյաղցրացե, մարթ ուտելուց չի կըշտանա։ Ծեռ զարկեց վեր ուր կյլխուն, ասաց՝ Վա՜յ, լըմը՜ն, ես էսը ի՞նչ էր արիցի, էլա

կնացի խասա բախտ տվող աստծու տուն, իմ աղքըլութինի դարդ թողիցի, էսը այաշտի միշու ծառի դարդ լացիցի, ինոր տյառը պըտըղներ քյաղըրացուցի, համա իմ տառն աղքըտութինի խամար մեյ խատ չըրուցիցի։ Ըտըսկնա, ուր արածի վրեն փոշման, հերսլամիշ էլած, ծեռ թալեց գյուղյումի միշու ոսկիներ՝ պուռ-պուռ խանեց, բիթուն ցրվեց տյաշտով մեկ, թողեց՝ կընաց։

Կընաց-կընաց, խասավ քյոշկ-սարին. փայլեվանն էր, առճին ըըրվան պես՝ քյահլան ծին խեծուկ, պողպըտե կյլխանոց ըըրուկ, մըկրախ ծեռ պըռնուկ, քյոշկից սուս թըռավ համա դոլըի քշեց վեր խոըր։—Ըհը,—բոռաց վատամանց,—էնօր տյու սուտ ասելով իմ ծեռից պըռծար, համա էսօր քյու ջանդակ պիտի փռեմ մեչ իմ խողին. դե, հազըրվի։

—Ծո, հալա կայնի,—ասաց էսը մարթ,—հալա մեյ հանսային իմցիր, թե բախտ տվող աստըծուն տիսեր եմ, չեմ տիսե, նոր ղավղաղլամիշ իլի։ Ծո, կնացիր եմ էլ, տիսեր եմ էլ, սառըն պըտուղ տվող ծառի դարդն էլ եմ լացե, անօթութինե լացող ծովային ջանավարի դարդն էլ եմ լացե, ինոնց դարդերաց դարմաններն էլ եմ իմցե, ըըըսկնա-ըըըսկնա պաներ էլ եմ արե, քյու դարդն էլ եմ խառցուցե, մենակ իմ ախվալից չեմ խառցուցե։

—Դե որ սուտ չես ասե, էսա սըհաթին ասա. բախտ տվող աստված ձիկ ի՞նչ ի թամբեխ արե, որ ինոր ամրով էսա սհաթին անեմ։

—Բախտ տըվող աստածն ասաց՝ էտը փայլեվնին ասա՝ թե որ կուզես մորըտ սըռտովն ըլնես՝ կնա իրկան։ Հալա ձիկ էլ թամբեխ արաց, որ ինոր ասածներ ասելուց սորա, ես քյու ծըծեր պըռնեմ՝ ճըմըռթեմ, համա ես ըտըսկնա ըըմարդութեն չեմ անե։

Փայլեվանն էր, շոըմ ծիյուց իճավ, մըրախ զարկեց կյետին, պողպըտե կյլխանոցն էլ, իրիսին կըպցրուկ սութմանցի բեղ-մուրուսն էլ պըռճըկեց՝ թալեց դեն, քյառսուն ճող թել ծամեր փռեց վեր թիվքյերայ, մեկ էլ ծեր աչկ պյարին ախմա, էտա մարթու առաճ կայնավ՝ մեկ հյուրիմալաք աղչիկ։

Աղչիկ չոքյեց ուր տեմ, թե.—Աղա, ես կավլի արե, որ վով կայներ իմ իրես-բերես՝ իմ կնիկարմատութենն ասեր, ես մենակ էտը աստղին կյնութեն անի։ Քյանի որ էտը աստղ տյու էլար, էլախսա մկավից տյու իմ իրիկ, ես քյու կնիկ։

Մարթն ասաց.—Աղչի, ղատ կաց, իմ աղքըյտութեն ձիկ խերիք չի, մկա էլ փսայվելս ի՞ պակաս։

Աղչիկն ասաց.—Քյա, իմ աչկի լոս, իմ կյլխու տեր կյլխավոր, ինչ աղքյատութեն, ինչ պյան, էտը իմ քյոշկ-սարեն հլին խաղինայ ի, բիթունն էլ քյոնն են, պառկի վեր մեչկիտ, կեխմի քյեֆ արա, ինչ վախտ սիրտըտ մեկ ուրիշ պյան ուզեց, ձիկ ասա, ես է՛մ էլ ըըըսկնա սիլախավորվեմ, սար-քյար կան կյամ, քյոչ-քյարվայնթերաց առաճ պըռնեմ, ալան-թալան անեմ, պիրեմ-լցնեմ քյու առաճ, տան մեչ՝ էլմ էլ քյու խամավոր խարս-կնիկ՝ մտնեմ քյու ծոց։

—Չէ, որ չէ, ասաց, ես ըտըսկնա խամ պյան պըռնող չեմ։

Էտը աղաճանքյ-պաղատանքյ արողին էլ թողեց-կընաց։

Կընաց՝ խասավ օցուն։ Նստավ օցու մոտ, ուր կյլխու էկածներ դարդլամիշ-դարդլամիշ կըսա արաց։ Կըսա արաց, կըսա արաց, չուր էկավ խասավ էնտեղ՝ թե բախտ տվող աստված ինչխ ի ուրան թամբեխ արե, թե՝ օցուն ասա, մեկ ախմախ մարթ կծի, ատման մեչու ժողվըտված զեհիր մտու էտա ախմախի ջանդկի մեչ, քյու ատման ցավ կընցնի։

Օցն ասաց.—Ախըր, ես քեվնից ավելի ախմախ մարթ որ՞տեղից կընդնեմ, արե, քյե կըծեմ։

Ասաց, ատամ կայիմ զարկեց ինոր կակուղ ռեղաց մեչ, ըսկուն կայիմ, որ ատման մեչ ինչկանդար զեհիր կեր, բիթուն քամվեց մեչ մարթու ջանդկին։ էլ նյա՛ տվեց, նյա՛ առեց։

ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐ

ՔԱՎՐՈՋ ՇՈՒՆ ԽՌՈՎԻՐ Ի

Կըլնի, չի ըլնե, մեյ աղքատ կընիկ կըլնի։ Էտը կընիկ կմնա տղով. խոոր իրիկ կասի.—Ծոճանց խաբար ի՝ «կինի մալի տեր, կկայնի որթու խեր», մկա իմն ի, որ յաճ-տղա ըլնի, իմ քյամկին կխասնի, ես էլ կըղանդյննամ, սաղ կյեղկյեղովի ձիկ բախըլութեն կաննեն։ Ուրա կնգյան կասի.—Կավըլ-ըրար ըլնի, ով կյա ձիկ ականջկլա պիրի՝ թե քյու կնիկ լաճ ի պիրե, մեյ թոփ կութնի տամ ակնջկըլեն։

Կնիկն էլ որ թոփ կութնու անուն կլսի, ուրան.

ուրան կմեղի՝ —Ես ըսըսկնեմ տարվան կնիկ եմ. աչկս ուրիշներաց խակյած կուժնի ղպունի վրեն ի մնացե, արե ըսկուն անեմ, որ իմ լաճու ակնջ-կըլեն ես տանեմ իմ իրկան, ժուփ-կուժնին ձիկ տա, կարեմ ղպուն, խայնեմ, լաճ տղեն կյրկեմ, կայնեմ սուան առաճ, կյեղ-կյեղովլի տիսնան՝ ձիկ բախըլնան։

Կմնա, ցավ քյաշելու օր մարթու չի ասե թե ցավերս պըներ ի, մենակ ուրան ցավեր կքյաշի, տղեն կպիրի, կիրիշկա՝ աղորթմանց լաճ ու ճժի պուտն անկտրել կթողնի կյետին, ըլնք վազելով կէրթա տաշտ, իրկան կասի.—Քյա՛ մարթ, ակընջ-կըլա հայրի, լա՛ճ եմ պիրե, լա՛ճ։

Ջուր ետ կտառնա, ճիժ չկա. շուն իկե՝ կիրե, պոկըներ կլկատի։ Շունն էլ վիր շունն ըլնի՝ ուրանց ղանգին քավրող շուն։—Վու՛յ, կասի, անաչք, անիրես քավրող շուն։ Խարամ-զարամն ուտես քավրող շուն։ Շիշ մտնի անկշտում փորըտ, քավրող շուն։ Տյու Նար ի՞նչ արիցիր, քավրող շուն։ Համ մեր ապիզ քավրող թողիցիր անկանաչ մե-ռոն կյրկելու, համ իմ ռաբան իրկան թողիցիր անլաճ տղի, համ ձիկ թողիր անկուժնի ղպնի։ Զչըրես՛, չչորանաս՛, քավրող շուն։ Կիրածըտ խաց՝ խանգռոց տառնա մեչ քյու փորին։ Միխաս-միկտաս, քավրող շուն։

Հեվարին իրիկ տյաշտից կուկյա. լալով իրկան կասի՝—Քյա մարթ, չե՞ս ասե, չուր ես տառցա յետ, քավրող շուն մեր ճիժ կիրեր էր։ Էնկանդար եմ թուք-մուր տվե, էսօր բիթուն ինատ արե, պառկե խով. Նյա տուն կուկյա, Նյա խաց կուտի։

ՖԵԼ-ՖԱՆԴ ԻՄՑՈՂ ԿԸՆԻԿ

Էրկու քյոր մեչ մեյ կյեղի կէրթան իրկան։ Ճոչ քյոր հյամ խորոտ կըլնի, հյամ խնազանդ, հյամ միամիտ։ Իրկան խոսկ-խաբրով կնստի-կը-կայնի։ Համա պստիկ քյոր շատ շարաղա կըլնի։ Խազար նմուշ կաբահաթ կկյոծի, մեյ մարթ չի իմնա, ըսկուն որ մեյ քանի խատ էլ յար կպոնի, էլմ էլ մարթ չի իմնա։ Իրիկն էլ անսալեռ մարթ կլնի, համա կընգյան արածներ չի իմնա, վով որ ել ասի.—Քյու կընիկ ռռռսպի ի,—չի ավատա։

Մեկ օր էլ ճոչ քյոր կասի.—Ա՜յ քյուրիկ, ֆլանքյաս ինգե իմ իտիվանց, իմ սիրտն էլ վեր ինորն ի չղփացե, ես պիտի խետ ինոր նստեմ, կայնեմ։ Պստիկ քյոր կասի.—Աղչի, աստծու սիրուն, ըտըսկնա պյան չանես, քյու իրիկ իմնա՝ կուտա քյե կսպանի։

Ճոչ քյոր կասի.—Ընչի տյու ըսըսկնեմ յար կպոնես, քյու իրիկ մեկ օր չի իմնա, ես որ մեյ մարթու խետ նստեմ-կայնեմ, իմ իրիկ պիտի իմնա։ Չէ, որ չէ, պիտի անեմ, որ անեմ։

Պստիկ քյոր էլմել կասի.—Աղչի, հմեն պյան ծեռնե կյալիքյ ի, ես կանեմ էլ, կըսթրեմ էլ. հա-մա քյու ծեռնից չի կյա, արե ձի լսի՝ էտա պյան մի անե։

Կըմնա էտը քյուրոչ իրիկ կէրթա ասա ճրելու, էսա կլնի ուր խսեվ ինդյուկ մարթուն կպիրի կմտուցի տուն, տուռ կփակի վեր ուրանց։ Համա էտը սհաթին, իրիկ տուռ կթփի։ Մի ասե էտը սըհաթին ճրի զոր ուրենց չի իլե, եռ ի իկե։

—Ծռ, կնիկ,—կբռռա տըսանց,—էսա օր ցերե-կով տուռն ընչի՞ ես փակե, պաց արա կյամ տուն։

Կընիկ կուլա-կմխկտա, կասի.—Չե՛մ պանա, որ չե՛մ պանա, որ մտնես ներս կտիսնաս իմ արած՝ կուտաս ձի կսպանես։

Իրիկ տըսից յալվար-յախա կինի, կա-սի՝—Տուռ պաց տիսնամ ի՞նչ ես արե, որ ըտսկը-նեմ կվախնաս։

Կընիկ նիրսանց կուլա, կասի՝—Չէ, որ չէ, չեմ պանա, իմ քյոր էնկանդար ասաց՝ մի՛ անե, չես կանա սթրե, ես չավատացի։

Իրկան ճար կկտրի, կէրթա մոտ քենին, կասի.—Ա՛յ քենի ջան, տյու քյու քյուրոչ ի՞նչ ես ասե՝ մի անե, որ մկա մտե ներս, տուռ փակե վրեն, կուլա, կմխկտա, ձիկ էլ կասի՝ մի մտնե ներս, որ տիսնաս՝ ձի կսպանես։

Քենին կասի.—Վո՜ւյ, փեսա ջան, տյու նստի մխատ տաք-տաք ծվածեղ անեմ կե, ես էրթամ տիսնամ ինչ ի իլե։

Ճոչ քյուրոչ իրկան կնստըցուցի, ծվածեղ կտնի առաճ, ըլնք կվազի-կէրթա մոտ քյոր, շտըմ ինոր յարոչ կխանի-կճամխի, ըլնք մեյ պուտուկ մածուն կլցնի մեչ տկին, մեյ փարխաջ էլ ճուր կլցնի վրեն, մեյ խատ կտանի-կպիրի. տանակ կըթալի տկի չվան կկտրի, տիկ կինի կյետին՝ կըլնի խազար փշուր, թան կըթափի չորս թարաֆ, ըլնք կվազի եռ, ծծղալով քյուրոչ մարթուն կսա կանի՝ կասի՝—Կիտես ի՞նչ ի իլե, ես էկա ծեր տուն, քյորըս մածուն հայրիր էր, որ տիկ պաներ, ես տիսա, որ տկի չվան մաշուկ էր, ասիցի՝—Ա՛յ քյոր, էսը չվան ծանդրութնի չի տիմանա, կկտրվի, տիկն էլ կինի՝ կկոտրի, քյու իրիկն էլ կիմնա, կուտա քյե կըսպանի։ Ձի ականջ չի արե, մածուն լցրե, որ տիկ պանի, չվան կտրվե, տիկն ինգե, տառցե խազար փշուր, իտոր խա-մար ի կուլա։

Ճոչ քյուրոչ իրիկ կասի.—Ջանըմ, խազար տիկ կուրբան ըլնի իմ կընգյան, ես մեյ տկի

համար պիտի ինոր ստին տիպնե՞մ,—կթողնի-կերթա ուր տուն։

ՕԼՈԼՈ-ԲՈԼՈԼՈ[1]

Մեյ յար պռնող կընդյան իրիկ կէրթա ճաղաց, էտա կընիկ ուր յարոչ կասի՝—էսօր իմ իրիկ կնացեր ի ճաղաց, արե մեր էրտըսի վրեն։ Ես ճիժ կըքնըցուցեմ, իճնեմ տուռ պանամ, մտաննք մառան՝ խավով փլավ ուտեննք։

Համա իրիկ օր ցերեկով ճաղցից նտ կուկյա։ Յարն էլ ասած վախտին կուկյա-կըկայնի վեր էրտըսին։ Կնիկն ի, ճժի թաթիկները կըպռնի-կըխաղցուցի, խեռն էլ յանի թե խաղ կասի՝

Օլոլո, բոլոլո, էրտիսն ի վեր,
Ճժի խեր ճաղցեն իկեր,
Էսօր չէլավ, վաղն արև կեր։

ՄԵՐ ԽԱՐՍ ՉԿԻՏՏ ԽԱՅ ՏԱՆԵԼ ՊԵՐԱՆ

Մի գյուղից հարս են տանում մի ուրիշ գյուղ։ Ընտանիքը աղքատ է լինում։ Գարունը բացվելուն պես բնաղունի համար ցորեն չեն ունենում, վերցնում են հարսի ականջի օղերը ծախում են՝ տալիս են ցորենի։ Մի առ ժամանակ հետո, հարսի մայրը գալիս է աղջկան տեսության։ Սկեսուրը խնամուն դիմավորում է խիստ հարդանքով, անմիջապես նրա առաջ սեղան է բանում և հարսին էլ է նստեցնում մոր հետ հաց ուտելու։

Ջխոսկան հարսը չի համբերում, մինչև սկեսուրը դուրս գա, նոր մորը հայտնի որ կեսօրանք աղքատ են ու այդ հացը որ կա, նրա ցորենը գնված է իր ականջի օղերի փոդով, հացը կտրում է տանում դնում իր ականջին։ Մայրը բռնում է աղջկան համբուրում.—Բալա ջան,—ասում է,—քոռանամ ես, մանդյար տյու ըսկուն պատիկ ես, որ չես կիտե որ իաց պերան կաանեն, տաբար տրիցիր քյու ակնջի մեջ։

ՍԻՍԸՐԿԵՐ ԽԱՐՍ

Աշուն-աշնանոցով մեյ տուն ուրանց լաճուն կըփսակեն, գատու տեղից խարս կպիրեն։ Թաջըրըմ հլին էլ սիսեռ կլնեն պահած։ Խարս հմեն կյախ տնըցոցից կյազատիկ, փեշը հլին սիսեռ կըլցի, կէրթա կմտնի ուր մառան՝ կուտի։ Մեկ օր էլ կիրիշկի-կտիսնա որ թաջրի մեչ սիսեռ չի մնացե։ Տնըցիքյ նստուկ կլնեն, վինք տախտ կավիլի, ուր ջորից մեյ խատ սիսըռի խատ կը տնի վեր ավելին տողտղալով կտանի տնեցոց շանց կուտա, կասի՝

Յաման, ջաղամաթ, էսը ինչ ջանավար ի՝
Տիսեք, ընչիկ ունի, թնչիկ ունի,
Մկան կայդա պնչիկ ունի,
Էն ալեկ որ ձի չկերավ։

Տնըցիքյ բիթուն կըխավատան, որ ուրանց խարս սիսեռ չի կիցե թե ինչ պյան ի։ Համա չուր օրըս խալխ արիր են բեթ, ֆանդ-ֆուլով չհնչներին կասեն՝ «Ինչըխ թե սիսըռկեր խարս ընի»։

ՍԻՍԸՐԿԵՐ ԽԱՐՍ (տարբերակ)

Մեյ կարիբ տեղից պիրված խարս կընի։ Կիսուր կըպիրի խարսի քյընելու մառնի պուճախ մեյ խին կուժ կըտնի, մեչն էլ հլին սիսեռ, կասի՝ —Խարսա, էսը կժին ծեռ չիտաս՝ չուր ճոչ պաղս։ Խարսն ի, որ կիմնա, որ էտը կժի մեչ սիսեռ ի լցուվ, հյա անդան-անպախ կկյողնա, կյազատիկ կուտի՝ կըխլսցուցի։ Մեկ օր էլ կիսուր մեյ խատ քյասա կուտա խարսի ծեռ, կասի՝—Տար, էսա քյասով էն կժի միչից սիսեռ լից պե, խատիկ խաշենք։ Խարս որ սիսեռի անուն կլսի, ոանգյ կըթալի, տան ճժի ակընջին կփսփսա, համա ըսկուն պանցր, որ կիսուր կլսի՝—Աման, կասի, խաթունին ասա, աստծու սիրուն թո ձիկ չօրոխկի սիսըռկան մոտ. սիսըռկան սըռսըռալուց, ճըրեբաց բըղկըբղկալուց ես շատ կվախենամ։ Կիսուր գինք կէրթա սիսեռ պիրելու, որ կուժ տատտակ կտիսնա տան ճժերաց վրեն շֆա կտանի, ինոնց կպռնի՝ կտփի։

Էտ օր էսօր, սուխմանց անմել ծեվացող, ֆանդ-ֆուլի տեր կիյթերաց, աղչկերաց՝ «սիսըռկեր խարս» կասեն։

ԿԱՃԵՏՍ. ԽԵԼԱՅԻ ԽԱՐՍԻ ԿՍԿՆ

Կաճեցիներ քաղքցի մեկ ախչիկ կատանեն խարս։ Խարսնոյ կյախ տան ճիժ ծեռ կմտուցի կըժի մեչ, էլ չի կանա քյաշի տյուս, լայ, ճըվճըվող կտնի։ Խարսնավորներ բիթուն կխտավեն իրար, բիթունն էլ մեյ-մեկ կըշըռեն ճժի ծեռ կըժից քյաշել տուս՝ չըլնե, որ չըլնե։ Կօրոխկեն ոեսին կկանչեն։ Ոես կուկյա կըշըռեր, էլմը չի կանա ճժի ծեռ կըժի պենից քյաշի տուս, կասի.—Պիրեք ճժի ծեռ կտրենք։

—Կտրեն՞ք։ Խա՛ վալլահ, կտրենք։

[1] *Պատմեց վանեցի Տիգրանուհի Ասատրյանը 1970 թ., Երևանում, 70 տարեկան հասակում։*

Համա չեն կիտե՝ սղոցո՞վ կտրեն, թե՞ ուրաքյով։ Ջուր դես, չուր դեն, խարսն ուր թախտից կուկյա տյուս, մեյ ճոչ քյար կղանի վեր կրժին՝ կուժ կըլնի քյառսուն փշուր, ճժի ծեռ կուկյա տյուս։

Սաղ կյեղով կթեբրռեն վեր խարսի խելքին, կասեն՝—Ըսըսկնա խելքով խարսին ի՞նչ անենք, որ ինոր ոտքեր կյետին չառնի։

Կյեղ-կյեղովի, ռեսն էլ խետներ կըմեզեն, կըմեզեն, ճար կըկնդնեն։ Կըպիրեն հառքից մեյ չվան կըկախեն, ցածրի ծեր կանեն օղակ կրթալեն խարսի վիզ, խարսի ոտքեր կյետնից կըկըտրվի։ Կախուկ խարս կէրթա-կուկյա, ուրանքյ գյոնդ կըպոնեն խարսի պուլոր, կխաղան, խետն էլ խաղ կասեն՝

Խարսե, կուրբան քյո խելքին,
Կուրբան կակող քյո քելքին։

ԽԱՎԻՆ-ԽԱՎԼԱՎԻՆ

Կըլնեն, չեն ըլնե, մեյ քյոռ խալիվոր, ուր բազըրգյան լաճ, էնա՝ ուր խարս։ Լաճ կէրթա բազըրգյանութեն, կմնան քյոռ կեսրեր, էնան խարս։ Խարս կասի՝—արե իսոր ըսկուն անեմ, թո շոտ մեռնի։ Աստծու օր՝ պաղ թան կտանիկտնի կեսրերի առաճ, կասի՝—Թան-թանանա, պապիչն ուտի՝ զվարթանա։

Ջինք էլ ուր խամար նամիկ կթալի վեր թորվան՝ խավիծ կիփի, խետն էլ կըդնդնա՝—Խավիծ-խավլավիծ, պապիչն ուտի՝ ինի ոտից։

Պապիչն ադորթմանց օր-ավուր կուդում կուտոր կըլնի, համա խարսն էլ կըսարսամնա։

Բազըրգյան կուկյա տուն, կըտիսնա խեր ծեռ-ոտից ինգյուկ, կնիկ՝ սարսամցուկ։ Հեքյիմ կպիրի վրեյթեր։ Հեքիմ կասի.—էսա խալիվրուն ցավ չկա, պյան չուտելուց կադամն ի կոտրե. կուշտ-կուշտ կիրըցուցեքյ՝ կըլնի վեր ոտաց։ Համա էսը խարսի ցավ պոռն ի, տաք եղրդեն շատ ի կիրե, եղ թռե իսոր կաֆեն, գյոլ ի պռնե. չուր օր մախու բարսկնա սարսամ պիտի մնա։

ԱՆԽՈՒՆԱՐ ԱՂՋԿԱՆ ԲԱԽՏ

Մեկ անխունար աղչիկ կըլնի, որ աղկան մանել բիլա ծեռնից չի կյա։ Համա էսը աղչկան մեր հմեն տեղ ուր աղչկան կըկյովա, կասի.—Իմ աղչիկ անթիկա բառ կյոռծել կիտի։

Մեկ օր էլ զատու տեղից ուզող կուկյան, մեր կառնի ուզողներաց կնստըցուցի խաց-իքյրամի։ Աղչիկ կուկյա վեր էրտըսին կյլոխ կկախի ցած, կբռռա.—Մարե, ի՞նչ նըխշ տնեմ վեր խալուն։

Մերն էլ կտխնա, որ էսը մարթեր ականջ կանեն, քըրթերեն ջույաբ կուտա կասի.—Լիլիֆար, դաստե ջայվար, գոյին հըսար, քոռիկ լըբար։

Ուզողներ էսը պյան որ կըլսեն, ուրանքյուրանքյ կասեն՝ մեր ուզած խարսնացուն էսա ի, որ կա։

Անխունար աղչկան կաանեն, խարսնիս կանեն-կպըռծնեն, կըպիրեն մեյ խատ խալի կըխինեն, յոթ ռանգյի թելերաց կաժ կուտան ծեռ, կասեն՝— Դե, մեր տան խամար էլ քյու մոր ասած խալուց կյոռծի։

Անխունար աղչիկ կասի.—Տուռ փակեք վրես, խաց-ճուր էրտըսից թալեք տակ, որ ոչ մեյ մարթ իմ արած չտիսնա։

Ըսըսկնա էլ կանեն։ Անխունար աղչիկ էսը փակ տըռան իտեվ, էրտըսից թալած ուտելեղեն կուտի, կըխմի, կըպաոկի՝ կքընի։

Էն մեկ օր էլ կեր կուտի, միչի ուսկռռ կանթոլկի տռան իտեվ, ուսկռռ կէրթա կտիպնի սատանի ճըժի վզի վրավի խոցին։ Խոց կծակվի, արուն-թարախ կթալի տյուս, սատանի ճիժ կաղեչնա։ Սատանեք չորս թարաֆեն կուկյան կըժողվըռտվեն վեր իտոր կյլխուն, կասեն.—Տյու մեր ճժին ցավից ազատիցիր, մկա ասա քյու ուզելիքն ինչ ի, որ քյու հախ տանք։

Աղչիկ կասի.— Ախպեր, զատ չեմ ուզե, մենայ թե էսը խալին, ըսըսկնա-ըսըսկնա կյոռծեքյ, տվեքյ իմ ծեռ։

Է, սատանեյթերաց խամար ի՞նչ կա որ, էն սհաթին խալին կկոռծեն-կուտան անխունար աղչկան ծեռ, էտր էլ կթալի վեր թիվին, կրլնի տյուս։

Կեսրանց տան ճոչ-պատիկ կրժողվըռտվեն վեր կյլխուն, կիրիշկան խալուն՝ կրթեբռեն, չունքի վրավու նըխշեր կեսն սատանայական կըլնեն, կեսը՝ հիսանի։ Իտոր խամար էլ խառնխրշտիկ կըլնեն։ Ջուր օրըս էլ մեյ-մեկու կասեն.—Վով կիտի, տյու անխունար աղչկան բախտի տեր հիսան ես, յան թե կասեն.—Քյու հաշիվ՝ անխունար աղչկան խալու նրխշերաց պես խառնխրշտիկ ի։

ՍՐԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆ ՍՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հայտնի չէր, թե երբվանից կամ ինչու վանեցիները արճակցիներին հորջորջում էին Բարխուդար մականունով, որ հավասար էր տարօրինակությունների լի, ծույլ ու ապաշնորհ հասկացությանը։

Արճակցոց Բարխուդար ծաղրանունը գործածել էր անգամ Խրիմյան Հայրիկը։ Սակայն արճակցին երբեք չէր պարփակվել ամոթխած շինականի դերում։ Նա իր արժանապատվությունը բարձր էր պահում առաջինը՝ իր «բաց դռնով» և ապա՝ իր «փշոտությամբ»։ Նա ոչ մեկի, ինչ դիրքի մարդ էլ լիներ, թույլ չէր տա իր անձի նկատմամբ արհամարհանք ցուցաբերեին և դա ոչ թե ֆիզիկական ուժի գործադրությամբ, այլ իր սուր լեզվով։

—«Ասպած լեզու ի տվե, թե մարթ ես՝ տիմացինիտ լեզվով հախթե, թե չէ լյանգեն՝ անօրենն էլ ունի»-սա արճակցու հավատամքն էր։ Իսկապես էլ, պետք եղած ժամանակ արճակցի ամենաբարխուդարն էլ կարող էր որևէ սրամտությամբ փակել իրեն ծաղրողի բերանը։

1895 թվականին արճակցի Բարխուդարենց ընտանիքի զավակ, իրականում խիստ սահմանափակ ունակություններով տեր ծերունի Ավագը վան է գնում և իշևանում իրենց վաղեմի ծանոթ Կարա-Սեֆերյանների տանը։ Հյուրընկալների տանը այդ օրը ինչ-որ ուրախ առիթով հավաքույթ է լինում, Մրսաֆր խանայում (հյուրասենյակում), ուր մտնում է Ավագը, շարքով նստած են լինում քաղաքացի մեծատոհմիկ տարեց մարդիկ։

Նկատելով ծերունի գեղջուկի ամաչկոտ կրծկրվածությունը, բանիմաց աղաների խելքին փչում է հարկադրել նրան երգել։ Կարա-Սեֆերյանը տեղյակ էր, որ հին ծանոթը երգելու շնորհք չունի, սակայն անճարակ արճակցիով զվարճանալու հյուրերի ցանկությանը ընդառաջելով, ինքը ևս միանում է նրանց ու Ավագին խնդրում, որ վերչինս իր խաթրը չկոտրի։

Ավագը կոահելով քաղաքացի աղաների ցանկությունը իրեն ծիծաղելի կացության մեջ դնելու, վճռում է պատասխանել յուրովի։

—Քավոր աղա,—դիմում է նա տանտիրոջը,—ես մենակ կյութան քշելու տաղ կիտեմ, էն էլ բսաեղ տեղը չի։

—Շատ աղեկ էլ տեղն է։ Տյու էլ կյութան քշելու տաղ ասա,—համաձայնում է տանտերը։

—Ախըր խարեզան էլ չկա,—կմկմում է Ավագը։

Հյուրերից մեկը իր թաշկինակը ոլորում է, մի ծայրին մի հանգույց է անում, մյուս ծայրին կապում է իր երկար ծխափողը և մեկնում է Ավագին ասելով՝—էսա էլ քյե խարեզան։

Ավագը տնտղում է խարեզանը և նորից է դիմում տանտիրոջը։—Քյավոր աղա, լծկայներ, խո խամ չե՞ն, բիրդան չխրտանե՞ն,

—Չէ, չէ,—հավաստիացնում է տանտերը, առանց ըմբռնելու Ավագի մտադրությունը։

Ավագը կանդնում է ծալապատիկ նստած հյուրերի մեջտեղում, բարձրացնում է «խարեզանը» գլխավերևում և սկսում է եղանակել՝

—Հո՜, հո՜, հո՜, հոռովել, հո՜, հո՜, հո՜, մեռնեմ ես իմ կայիմ լծկայներաց, հո՜, հո՜, հո՜, ..և խարեզանով աջ ու ձախ շփացնում է ծալապատիկ նստածների՝ որի վրին, որի գլխին, միաժամանակ շարունակելով իր հորովելը։

Նստածները անսպասելի հարվածներից,—Ո՜ւ, ծո՜, խայ, էտա ի՞նչ ի կանես,—կանչելով վեր են թռչում, իսկ Ավագը հանգիստ դիմում է տանտիրոջը.

—Քյավոր աղա, ապա տյու ասիցիր լծկայներ խամ չեն, վալլահի, խամ են, էն էլ ինչը՞ խամ, քյու պարի աչկով տիսար, բիթունն էլ խըռտնան, բիլահի, մեկն էլ ըսկի լծի տակ չէր ինգե։

Ավագին տարեկից, բնավորությամբ խիստ դյուրաբորբոք, իր ողջ էությամբ իսլամատյաց Դպոյի Պիտրոսին «կոնախ» է գալիս մի տարեց թուրք պաշտոնյա։ Այն պահին, երբ «կոնախը» իր առաջ դրած ձվածեղն էր ուտում, տան կատուն մուկը բռնած բերանին ներս է մտնում։

—Ավսհաբի (տանտեր),—քրքջում է «կոնախը»,—էս ինչ թարբիայի (դաստիարակված) կատու ունես, տես է, քեզ համար ինչ թիքյա բերեց։

Պիտոն ձեռքը սրտին դրած, գլուխը հարգալից խոնարհելով ասում է,—Աֆանդի, էսը շապաթ մեր Ասպարածնա պաղսն ի, մեր ծծկեր հրժին բիլա մենք միս չենք իտա։ Կատուն քյե խամար ի պիրե, վերու անուշ արա։

Հյուրը լռում է։

Տեր-Կարապետենց Հովակիմը, թեպետ հարուստ և մեծատոհմիկ տան զավակ, սակայն բնավորությամբ խղճուկ ու անճարակ, ամբողջ կյանքը անցկացրած լինելով սեփական ոչխարներին հովվություն անելով, ոչ միայն գյուղի իշխանավորների հետ շփում չէր ունեցել, այլ իր մեծ եղբայրներից անգամ քաշվել էր։ Սրախոսությունը նրան անծանոթ էր եղել։ Անձրևոտ մի երեկո, թրջված ու հոգնած տուն մտնելիս, տանը նստած տեսնում է երկու ուսադիրավոր սպա։ Բարևն աստծունն է իր պարզունակ համոզմունքով նա կոնախներին ողջունում է։

Սպաներից մեկը, որ բսա երևույթին կատա-

կասեր է լինում, Հովակիմի հետ խոսքի է բռնվում։

—Հը, աղսախակալ (սպիտակամորուք),—ասում է նա,—աշխարհ ման եկած մարդ ես երևում, պատմիր տեսնենք ման եկածդ աշխարհներում ինչ կա, ինչ չկա։ Պատմիր մենք էլ իմանանք։

Զգալով, որ իրենց տան հավով փլավով կշտացած թուրքը իր՝ հայի չարքաշ կյանքն ու աշխարհից անտեղյակ լինելն է ծաղրի ենթարկում, լուրջ դեմք ընդունելով, պատասխանում է.

—Աֆանդիս, դորու ասիցիր, էփեննջա (բավականին) աշխըրքներ կան իկեր եմ, շատ-շատ քաղքներ եմ տիսե։

—Դե, տեսածդ աշխարհների մասին մի քիչ պատմիր, մենք էլ գնանք ուրիշներին պատմենք, —համառում է երիտասարդ սպան, այնքան էլ համոզված չլինելով, թե հայ տարիքավոր գյուղացին կարող է որևէ հետաքրքիր նորություն պատմել։

—Աֆանդուս ասեմ,—սկսում է Հովակիմը, կոշտացած մատները մեկ մեկ ծալելով,—Հաղթան, Կրզրլջան, Գյնձան՝ պերջ-պարով աշխըրքներ են, համա շատ են գատու, ինչ եմ ասե մոտու Ջյաքյանու քյաղքին, Ջնձեմու քյաղքին, Պաղ Գյոլա քյաղքին՝ պերջ-պարին չուրի բողազըդ։ Ասպած շեն պախի, ո՞րն ասեմ, ո՞րն թողնեմ։

—Աղսախակալ, քո ասած տեղերը մեր մամլաքյաթի (հայրենիքի) մե՞ջ են,—միջամտում է երկրորդ սպան։

—Հալբաթ քյի, մեր մամլաքյաթի մեջ, աֆանդիներս, ուրիշ կռալների (տերությունների) սնոր ոտ չեմ տրե,—պատասխանում է Հովակիմը։

Նվ մինչ երկրորդ սպան ուշադրությունը լարած հետևում է Հովակիմի թվարկած «աշխարհների ու քաղաքների» նկարագրման շարունակությանը, առաջին սպան երկու ձեռքերի չոած մատները դեմքին սեղմելով, մոթմոթում է.—Իսկ ես էլ այն համոզմունքն եմ ունեցել, թե Ստամբուլի Ասկյար մայթաբին մեջ աշխարհագրություն են սովորեցրել։

Հովակիմի թվարկած աշխարհները, որ նա արտասանել էր կիսատ, մոտակա լեռներն էին, իսկ քաղաքները՝ գյուղին մոտիկ արոտավայրերը։

Քիչ հետո «կոնախները» գյուղից մեկնել էին, հավատացած՝ հայ հովվից լսած երկրների ու քաղաքների գոյությանը։

—Թո էրթան, ես իտոնց մասաբը...,—գոհունակությամբ իր ձեռքերն էր շփել Հովակիմը, —էտու դեն էլ թո աղսախակլներաց վրեն չծրծղան։

Այս երեք օրինակը բերեցի արճակցի հներից, բայց նորերը այդ խնդրում իրենց պապերից ու հայրերից պակաս չէին։ Ես իր տեղում նշել եմ, որ Արճակի աղբյուրի մասին գրույց կար, թե դա սիրո, սիրահարվելու աղբյուր է։

Փոքրիկ աղջնակ էի։ Ասավածածնա տոնի նախօրեին, մեր տուն էր եկել Վանի Կլոր տար թաղամասի բնակչուհի՝ Մարինոս խաթունը, հիսնամյա մի հարգելիր քաղաքացուհի։ Տեղ հասնելուց մեկ ժամ անց, նկատելով, որ ես աղբյուր եմ գնում, ինքը ևս ցանկություն հայտնեց գալ։

Նախատոնական եռուն օրվա մայրամուտ էր։ Աղբյուրում երեք կին կային, որոնք կժերը լցրած պատրաստվում էին վերադառնալ։

—Էսա ախպրի մոտն ի՞, որ ծեր կյեղի լաճ-վ'ախչիկ սիրու կըտիրանան,—ընդհանուրին դիմեց մեր հյուրը քմծիծաղով։

Մինչ կանանցից երկուսը, տարօրինակ հարցից զարմացած նայում էին, երրորդը հանգիստ ու լուրջ պատասխանեց.

—Հա, խաթուն, գյո մենակ ըստեղն ի, որ մեր կյեղի լաճ-վ'աղչիկ մեյ-մեկ կտիսնան, մեյ-մեկ կըճանչնան, խոսկ կուտան, խոսկ կառնեն։

Աչքերս լայն բացած լսում էի այս նոր հայտնությունը, իսկ արճակցի Կրծոյի Մարանը սկսեց նկարագրել ինչպես մեկ ժամ առաջ՝ մի զույգ հասուն տղա և աղջիկ եկել էին և ջիրահարվել էին։—Մեր իրեքի աչկի առաճ սիրուտերցան, մեյ-մեկու կյրկիցին, նշանվան, ետ կնացին, էսը շափրուն էլ կըփսայվեն,

—Ափսոս, որ ես չրտիսա,—տրտմեց Մարինոս խաթունը,—էս օրեր ուրիշ սիրուտերացող չի՞ լլնյե, կյամ տիսնամ։

—Չէ, խաթուն, ըս տարի էլ սիրուտերացու լաճ-վ'աղչիկ չկան,—եղավ պատասխանը։

Տուն գալով, մեր հյուրը խոր ափսոսանք հայտնեց, որ ղրկվել էր Արճակու աղբյուրի վրա կատարված նշանդրեքը տեսնելուց և իր հերթին ենթարկվեց ծաղրի՝ նման անհեթեթության հավատ ընծայելու համար։

—Ընչի՞, ես խո քյոռ շարխող չի՞, որ ձիկ ըտըսկնա սութ-սութ պաներ ասաց.—սկսեց արդարանալ Մարինոս խաթունը,—սև խակյածն էլ ըսկուն խաթուն-մաթուն կնիկըմ կերեվար։ Ամաո, էսա Առճակ ի՞նչ նմուշ տեղ ի, խելացուն կըծըռըցնեն։ Ինչկյանդար տեղյանք եմ կան իկե, ըսըսկնա պանի ոսստ չի իկե։ Ես վաղն ինչ էրթամ Ասպարածին, սաղ կյեղ պիտի ձիկ տնեն ծոու տեղ։

1913 թվականին, մի անգամ Վանի շուկայում

կանգնած է լինում Արճակի ժամհարի պառավ, տգեղ ու անասելի թափթփված դուստրը՝ Սալաթը, որն աչքի էր ընկնում իր սրախոսությամբ։ Նրա կողքով անցնում է մի մաքուր հագնված վանեցի։ Վերջինս երևում է անծանոթների ծաղրելու վարպետ է լինում։ Նա խոր հարդանքով, ձեռքը ճակատին տանելով բացականչում է,—Խաղար՛, իսպա՛ր պարով, իմ կարոտ մորքրոչ։

Սալաթը անմիջապես բռնում է նրա թևից.—Աման, քյուրոչ լաճ, իմ իրիկ կուրիսեր ի, մխա դալալ կանչի։

Դալալ, այսինքն մունետիկ սովորաբար լինում էին բոլորովին աննշան ու մեծավ մասամբ աղքատ մարդիկ։ Վանեցին ըստ երևույթին շատ կատակաբան է լինում, նա մի ձեռքով բռնում է Սալաթի թևը, մյուսով օդի մեջ է պտտեցնում իր թաշկինակը և մունետիկներին հատուկ ձայնով սկսում է կանչել,—Հե՛յ, ջաղամաթ, խայ, տաճիկ, քյուրթ, ասորի, նասրանի, էս կընգան իրիկ կուրիսեր ի, վով կընդեր ի, թո պիրի տա, էսա ալնուխ կընդրնելա (գտնելու վարձ)... Կանչը կրկնում է երեք անգամ։ Ձայնի վրա հավաքվում է պարապ ճետաքրքրասերների մի ստվար խումբ, այդ ժամանակ Սալաթը վերցնում է վանեցու գլխի ֆեսը և շպրտելով բազմության մեջ ձայնում է,—իմ քյուրոչ լաճու ֆասն էլ կուտանք կընդրնելա, ֆասն էլ...

Հանկարծակիի եկած վանեցին բաց է թողնում Սալաթի թևը և կռանալով հավաքվածների ոտքերի տակ, պոռում է.—Ծո, յամա՜ն, իմ ֆաս, յամա՜ն, իմ ֆաս, թազա եմ տվե կալբի, չկոխկրըճնքյ, ծո մարթ էլ շինայնու խետ խանաքյ կանի, որ ես արիցի...

Վարչականորեն Վան-Տոսպի կազմում էր դանվում Վանին շատ մոտիկ ընկած, այգեշատ Շահրադի գյուղը, որը ոչնչով չէր տարբերվում Վանից։

Շահրադի, Ավանց, Սիկկյա, Արտամետ գյուղերը Վան-Տոսպի հնատարած ու հետամնաց աղգաբնակչություն ունեցող բազմաթիվ հայկական գյուղերի հակապատկերն էին։ Սակայն արճակցիք, հիշյալ գյուղերից կապի մեջ էին Շահրադիի հետ։

Շահրադցիները, իշաբեռներով խաղող էին տանում Արճակ՝ փոխանակում հացահատիկով։ Գինեատաս Շահրադի գյուղից էին գնում արճակցիները իրենց գինին։ Շահրադի մոտովն էր անցնում այն լայն ուղին, որով արճակցիները Վան էին գնում։ Ու հազվադեպ չէին լինում ձմեռային այնպիսի երեկոներ, որ արճակցիները ճանապարհը կարճելու ստիպմունքով գիշերեին Շահրադում։ Մի քանի արճակցի և շահրադցի խնամիացած էին։ Բայց և այնպես արճակցիների համեմատությամբ՝ շահրադցիները թե՛ իրենց նիստուկացով, թե բնակարանային սարքուկարգով շատ էին քաղաքացիացած։ «Փշոտ» արճակցին չէր կարող հարգել շահադետ շահրադցուն և միշտ մի առիթ որոնում էր շահրադցու «քաղաքացիությունը» ծաղրելու համար։

Հարյուրավոր դեպքերից բերեմ մի երկուսը։

1914 թ. փետրվարին արճակցի երկու երիտասարդ եղբայրներ՝ Ֆրանգյուլի Ղևոնդն ու Մովսեսը գնում են Շահրադի՝ գինի բերելու։ Ըստ տիրող սովորության, գնվելիք գինու կանխավճարը արդեն տրված էր եղել։

—Գասպար աղային կանչիր, մենք եկել ենք մեր գինին տանելու,—հայտնում են նրանք շեմքին կանգնած տանտիկնոջը, որը գնորդներին ներս հրավիրելու փոխարեն, գլխով ցույց է տալիս ախոռը։

1896-ի կոտորածին լրիվ որբացած, լրիվ թալանված, սակայն արդեն տնտեսություններ վերականգնված եղբայրներին, որոնցից մեկը մի պարզ գեղջուկ է, մյուսը՝ վարագի որբանոցն ավարտած գյուղական ուսուցիչ, և սակայն իրենց ախոռում ունեին տասը անասուն, զարմանք է պատճառում, որ շահրադցու ախոռում կա ընդամենը մի կով, մի հորթ ու մի գետնատարած էշ։

Ֆեսավոր Գասպար աղան պպզած իշու առաջ, պղնձյա հին ափսեով գարին մոտեցնում է սատկող իշու դնչին և ոչ մի ուշադրություն չի դարձնում եկողների վրա։ Եկամտաբեր այգու ու երկհարկանի տան տեր քաղաքատիպ շահրադցու մի էշի համար այդպես վշտահարվելը՝ բուռն ծիծաղ է առաջացնում մշտուրախ եղբայրների մոտ։

Վշտակցի տխուր տեսք ընդունելով, նրանք բռնում են իշատիրոջ թևերից,—Կյազպար աղա, ըտըսկընա մի՛ անե, խոկյատառց կանես, մեղքյ ի,—ասում է ավագ եղբայրը, իսկ փոքրը լրացնում է,—Տյու խաց խալալ ասա, մենքյ էլ մեր խուկյու խամար շարական ասենքյ։

Պպզում են հրաշալի ձայն ունեցող երիտասարդները՝ գետնատարած էշի գլխավերևն ու ոտնատակը, մեկը բռնում է էշի պոչը, մյուսը՝ ականջը և սկսում են փոխ առ փոխ երգել՝ Կովկասից Արճակ հասած «Սատկած իշու» մասին երգիծական ողբը՝ պրիստավ, գուբերնատոր, մալական և

այլ խոսքերը փոխարինելով Վանի մեծահարուստների ազգանվամբ ու ավելի ճոխացնելով կատակերգը.

—Ջիդաչուն փալթոյացու լայեղ սև կաշուտ մեռնեմ, իշո ջան, չոշո ջան.

Շահբաղու ռես խատներ, տյու չմեռնիր, չոշո ջան...

—Թյութունջու տան լայեղ՝ չայի կաել ակընջներացրտ մեռնեմ, իշո ջան, չոշո ջան.

Շահբաղու տիրացուն խատներ, տյու չմեռնիր, չոշո ջան...

—Կափամաջու տան դավաթին՝ տաղ ասելուն լայեղ քյու զնգուն ծեննին մեռնեմ, իշո ջան, չոշո ջան:

Վանա քյաղքից քառսուն զանգին աղա թո խատնին, տյու չմեռնիր, չոշո ջան...

—Հյուսյանի թաժա փոթկըներաց պես կըտկտուն քյու էրկու ջուխա ոտքերաց մեռնեմ, իշո ջան, չոշո ջան,

Վանա քյաղքից քյառսուն դուքընդար թո խատնին, տյու չմեռնիր, չոշո ջան...

—Մեչխանաջու ֆասի պուխ պոչիտ մեռնեմ, իշո ջան, չոշո ջան:

Կյեղի կյղիր թո խատներ, տյու չմեռնիր, իշո ջան, չոշո ջան...

—Բոշոնց տան խացի տաշտի պես տառտակ քյու փորին մեռնեմ, իշո ջան, չոշո ջան.

Կյեղի ռես-մաջլիս թո խատնին, տյու չմեռնիր, իշո ջան, չոշո ջան...

—Մրկալա տիկ լցվող կյինու պես պղտոր, անկրակ քյու աչկերաց մեռնեմ, իշո ջան, չոշո ջան.

Էտը կյինուն բեղ տվող առճակցի ջուխտ-ջուխտ ախպերներ թո խատնին, տյու չմեռնիր, իշո ջան, չոշո ջան...

Մինչ այս, մինչ այն, էշն արդեն սատկել էր:

—Դե, Կյապպար աղա, ավել-պակաս պաշխի, —դիմում է Ղևոնդը գինեգործին,—էշն ինչ ի, որ իշու համար ախրես, իլի վեր, մեր կինիներ չափի՝ տուր կյնանք:

—Է, պղտոր կյինի, խին տիկ, գատու ճամբախ. չուր մեր կյեղ խասնենք, մենք էլ էսը օղորմածի օրին կինենք,—կատակում է Մովսեսը:

Մտնելով գինու նկուղը, գինեգործը ցույց է տալիս գինու կիսատ կարասը, որից, ըստ պայմանի, եղբայրներին գինի էր տալու, ապա բաց է անում մի փոքրիկ կարասի բերան.

—Առճակցիք,— ասում է նա,—ասպած ծե բոլսկնա ուրախ պախի, էսա կարաս իմ տան համար եմ պախե, տյուք էլ էսա կարսի կյինուց խմեք, գյնա կասեմ՝ ասպած ծե հյա ըտրսկնա պախի:

Աստված Ֆրանգուլյան եղբայրներին «ուրախ» պահեց նրանով, որ հղեց թուրքական բանակ՝ անվերադարձ... Իսկ երեքը՝ մեծ եղբոր, մեկը՝ փոքր եղբոր մանկիկները, իրենց ջահել մայրերի և պառավ տատի հետ... հալվեցին 15-ի եղեռնին, այնպես որ Ֆրանգուլյան Սարգսի տոհմը մոռացվեց:

* * *

Օժիտի հրապուրանքով աղջիկներին ամուսնացնելու ամենուրեք տարածված կանոնը իշխում էր նաև Վանում, դրա համար էլ շատ չքավոր վանեցիներ, ստիպված էին իրենց աղջիկներին ամուսնացնել գյուղացի երիտասարդների հետ, որոնց մեջ դեռ պահպանվում էր ղալանի սովորությունը: Այդ առումով, եթե հաշվելու լինենք, Վանի գավառում դժվար թե գտնվեր մի այլ գյուղ, ուր Արճակի չափ քաղաքից բերված հարսներ լինեին, սկսած մեծ գերդաստանի մամիկներ դարձածներից, մինչև Վանի վերջին նորաձևությամբ պճնված նորահարսները:

Չնայած նման գերդաստանների երկու կողմը ևս միմյանց հանդեպ սեր ու հարգանք էր ցուցաբերում, այնուամենայնիվ՝ գյուղի և քաղաքի հասկացողության տարբերությունը չէր չնչվում:

Վանեցին, լիներ բազմաձիրք արհեստավոր, թե հաշվենկատ առևտրական, միևնույն է, իր հոգու խորքում չէր կարող արդարացնել գյուղացու անփույթ վերաբերմունքը գյուղատնտեսությունից ստացած բարիքների նկատմամբ, այն էլ այն դեպքում, երբ դրամի նեղություն էր կրում: Դրանով, ամենահարգված գյուղացի խնամին քաղաքացի խնամու համար «շըփրը-թըփրը, անմոռածմունք» մարդու սահմանից այն կողմ չէր անցնում:

Արճակցին, այս առումով, բացառություն չպիտի ներկայացներ, եթե նա Բաքվի հետ կապ չունենար: Որոշ չափով ծանոթ լինելով կովկասյան քաղաքների հայերի նիստուկացին, արճակցին, արդարացում չէր գտնում՝ ինքնաղրկողության գնով դրամ կուտակելուն: Հենց դրա համար էլ տասնյակներով «բեթ կպիրեին» հենց խնամիների ներկայությամբ, շեշտելով քաղաքացու առօրյայում տեղ գտած ծիծաղելիության հասնող խնայողությունը:

Նման անեկդոտներից հիշենք երեքը:

Ա) Քաղաքացի տարեց տանտիկինը ջլբուր էր եփելու (ձվջուր՝ ջրալի կերակրատեսակ): Երկար մտածելուց հետո նա որոշում է ջլբուրի մեջ

ջարդել երեք ձու, սակայն երեք ձվից մեկը՝ մի կողմի վրա է դնում. «էրկու ծու կոտրեմ, խերիք ի», մտածում է տանտիկինը։ Կոտրում է առաջին ձուն, կոտրում է և երկրորդը, բայց երրորդի միայն սպիտակուցն է դատարկում օրվա ճաշի մեջ, իսկ դեղնուցը ետ է տանում հաջորդ օրր եփվելիք ջլբուրի համար։

Բ) Ջարդարված հարս ու սկեսուր վերադառնում են եկեղեցուց։

—Ախչի, էտա ի՞նչ ուլնիկ ի մէչ խողերաց ինգյուկ,—հարցնում է սկեսուրը, մատնացույց անելով փողոցի հողերի մեջ ընկած ինչ-որ կլոր բան։—Ավատա անծակ ի, թալ քու ջոր, ես վաղ ասղով յավաշ-յավաշ ծակ կըպյանամ։

—Ուլնիկ չի, խաթուն, պըտրտուր ի,—հայտնում է հարսը։

—Պըտրտո՞ւր ի, վերու տու կապեմ իմ յազմի ճոթ, տանեմ վաղ թալեմ թոներ,—ոգևորված կարգադրում է սկեսուրը։

Գ) Գյուղացի սանահերը գնացել էր քաղաքացի քավորի տուն։ Ճաշից առաջ, տանտերը ասաց,—Սանախեր, արե մեյ դոր իկյին կան կյանք։

Այգում նա բռնեց թթու սալորի ծառի մի ճյուղ։

—Սանախեր, էսա ալուչեն իշտախ պյանալու խամար մեյ խատ ի։

Սանահերը ամբողջ ճյուղը մաքրազարդեց։ Ճաշի ժամանակ, միշտ բաց ախորժակի տեր սանահերը, էլ ավելի բաց ախորժակով սկսեց հաց ուտել։

—Քյա տղա, ճոչ աղա,—դիմել էր հյուրընկալի մայրը որդուն,—էսա մեր սանախոր ընչի՞ ալուչով չպատվիցիր։

—Պատվեց, քյավորմեր խաթուն, պատվեց, պատվելու գյորա էլ կիրա, համա մեյ թարաֆի ատրմներով,—քմծիծաղեց սանահերը։

—Տյու մեյ թարաֆեն ես կիրե, ամա մե էրկու թարաֆեն զարար խասուցիր,—փնթփնթաց քավորը։

Բ Ե Յ Թ

Ես Առճակու խասա Շաղբաղի,
Որ իսոր աղեկըմ դաղի։
Ես քյանի բեթ պիրիցի՝ էսա բեթ պիրեց վեր իմ բեթին։

Եվ Արթենը հանգավոր հայհոյանքով ավարտում է խոսքը։ Անակնկալի եկած շահբաղցու զարմանքը տեսնելով, Արթենը հանգիստ հարցնում է.

Շաղբաղցի բեթչի,
Թե ասածս քիչ ի
Տյու էլ՝ քյու գուռնեն փչի։

—Չէ՝ ախպեր, չէ, ես տարվուկ եմ, խերիքչ ի,—պատասխանում է շահբաղցի ընդդիմախոսը,—իմ կողմանե խերն անիծվի էն մարթուն, վով առճակցու խետ բեթի կըպռնվի։

Արթենի ավագ որդին՝ 20-ամյա Դավիթը իր կատակաբանությամբ, մանավանդ հանգավոր խոսելու ունակությամբ, ընկերների սիրելին էր։ Պետք եղած դեպքում նա հոր հետ ևս հանգավոր էր խոսում։ 1913 թ. ձմռանը նա որոշում է այցի գնալ Վանին մոտիկ Շուշանց գյուղում գտնվող աղգականներին։ Նրա գնալուց հետո ծնողները նկատում են, որ դրսի մառանում եղած սերմացու գարու կեսը հաղիվ է մնացել։ Առաջին դեպքը չէր, որ Դավթի ձեռքով մառանից որևէ մթերք էր անհետանում, և հայրը մի քանի հայհոյանք տալով սահմանափակվում էր։

Մի քանի օր հետո, հեռավոր հյուրագնացությունից վերադարձած Դավիթը բարևում է հորը սովորական երկու բառով.

—Պյարիկուն քյե, աղա՛։

—Աստծո պյարին,

ապա ո՞ւր ի մառնի կյարին,—բարևը առնում է հայրը։

—Տարա տվի դյուքընդարին,—պատասխանում է Դավիթը։ Սակայն հայտնի չեղավ, թե ում հեղինակությամբ ավելացավ հոր բերանով արտասանված սպառնալիքը.

—Յան պե փարեքյ խամբրի սուս-փուս,
Յան իմ տնից կուրիսի տյուս։

Եվ Դավթի մոր խրատականը.

—Քյա մա՛րթ, տյու քյու խասած պյարուն՝
Բադալ կուտա մեյ չափ կյարո՞ւ...

Ա Ր Ձ Ա Կ Ի Ջ Վ Ա Ր Ձ Ա Խ Ո Ս Ն Ե Ր Ը

Արճակցիների մեջ ևս, թե հների և թե նորերի, կային ինքնատիպ անհատներ, որոնց արարքները, ավանդավեպի նման, պատմում էին մեկը մյուսին։ Այդպիսի մի անձնավորություն էր և Դրզոյի Պիտոն։ Նրա արարքները դուրս էին եկել ընդունված սահմաններից, ծիծաղելի զրույցների շարքն անցել ու ասացվածքի վերածվել։ Բերենք մի քանի օրինակ։

«Քյաղրի ճամբախ ընչի ուլոր-մուլոր ի»

Հարևաններին ու ծանոթներին երբեք չվիրավորող, չհայհոյող Պիտոն իր կնոջը սակայն, միշտ էլ մի անհեթեթ պատրվակով ծեծելիս էր եղել։ Մի ամառ մի քանի օրով նա քաղաք էր գնացել, և կինը մնացել էր առանց ծեծի։

Քաղաքից վերադարձին կինը նախօրոք պատրաստած է լինում նրա և՛ ոտք լվանալու ջուրը, և՛ մաքուր գուլպաները, և՛ ուտելիքը, ընդհուպ ձվածեղի պարագաներն ու թիկն տալու բարձերը։

Ոտքն ու գլուխը լվանալուց, ուտելուց ու բարձերին թիկն տալուց հետո նա կնոջն ասում է.

—Կնիկ, կնիկ, մե խատ էտա փետ տաս։

—Ծո, մարթ աստրծո, ախըր ի՞նչ ի իլե, ի՞նչն ի պակաս, ասա տիսնամ, ընչի՞ կուզես թփես,—ապերսագին հարցնում է կինը։

—Այ կնիկ, շատ եմ բեզարած, մեկ էլ չըլնես վեր, մի հակառակվի, շոտ արա, տուր,—հրամայելու է անցնում Պիտոն։

—Ախըր ի՞նչ կաբահաթիս խամար, ասա, է՞,—նորից է հարցը առաջ տանում կինը, թողնելով մահակ տալու հրամանը անկատար։

—Ծո, ես քյու խոր խոկլին,— ասում է Պիտոն հայհոյելով,—հալա կըխարցուցես էլ թե ի՞նչ ի կաբահաթըտ։ Քյաղքի ճամբախ ընչի՞ ուլոր-մուլոր էր, հը՞,—և սկսում է կնոջը ծեծել։

«Դրզոյի Պիտոյի պես far թրփեց թոներ»

Որևէ անհատի կամակորությունը բնորոշելու համար այս դարձվածքն էին կրկնում արճակցիները։ Պատճառը հետևյալն էր.

Որդիներից մեկի հարսանիքն է լինում։ Ըստ գյուղական սովորության, մոտիկ հարազատներն ու հարևանները, յուրաքանչյուրը ըստ իր հնարավորության օգնում են հարսանքատիրոջը, իսկ տան ղեկավարը, որ խնամիներից ինչ-որ բանով դժգոհ է, խռովել գնացել-մտել է ախոռի հոդան։ Ոչ զավակների, այդ թվում ամուսնացող որդու ծնկաչոք աղերսները, ոչ ներկա եղող հարազատների ու հարևանների խրատ-հորդորները Պիտոյի վրա չեն ազդում։ Նա լուռ ու խռոված նստած է մնում ախոռի հոդայում մինչև այն պահը, երբ հարս ու փեսային եկեղեցուց բակն են հասցնում։ Պիտոն հանկարծ մտնում է թոնրատուն մի հսկայական քար զրկած, և տնքտնքալով առաջանում է դեպի թոնիրները, որոնց մեջ քլքլթալիս են լինում պսակաճաշի համար պատրաստած կերակուրներով լիքը հսկայական, չորսկանթանի պուտուկները։

Ներկաների զարմացած հարցին, թե ի՞նչ է ուզում անել, Պիտոն հևալով պատասխանում է՝

—Պյան չէ, մենակ էսա քյար պիտի թփեմ թոներ։

Ասելն ու քարը թոների մեջ նետելը մեկ է անում։ Բարեբախտաբար երկրորդ թոնրան միջի կերակուրները փրկվում են։

«Դրզոյի Պիտոյի տեեցոց ճաման բիթուն մեռիր ես»

Այս դարձվածքը արճակցոց մոտ ծաղրական էր ու ուներ իր պատմությունը, որն միայն Դրզոյի Պիտոյի ուղեղը կարող էր ստեղծագործել։

Ի բնե անհանգիստ, ծերության շրջանում էլ քնապական Պիտոն, որի թոնրատանը միշտ էլ քնել են և նրա չորս ամուսնացած որդիները՝ չորս «խալխի աղջիկների» հետ, և նրանցից ծնված մանր ու մեծ երեխաները, ամեն լուսաստղի հետ աղմըկել է՝ «Ծո՛, հարամակերներ, օրը կեսօր ի, խերիք ի մրափեք»։ Սակայն մի օր ընտանիքի

անդամները հանգիստ քնում, քունները առնում, ուզում են վեր կենալ, տեսնում են երդիկը մութ-մութ է ու լուռ պառկում են իրենց անկողիններում։ Մեկ էլ նրանց ականջին են հասնում ինչ որ խոսակցություններ ու հոր հաստատուն շեշտով ձայնը՝ «Բիթուն, բիթուն, բիթուննն էլ մեռիր են»։ Հետո թոնրատան դուռը բացվում է։ Ներս թափանցող կուրացուցիչ լույսի հետ ներս են մրտնում և՛ Պիտոն «բիթուննն էլ մեռիր են» կրկնելով, և՛ գյուղի քահանան՝ երեսը խաչակնքելով, և՛ ժամհարը՝ մեռել տանելու պատգարակը ուսին, և՛ թաղեցի ծերերն ու կանայք՝ սարսափը դեմքերին։ Իսկ իրենց անկողիններում արթուն պառկած կիսամերկ կանայք ու տղամարդիկ, յուրաքանչյուրը իր հագուստը գրկած, վազում են թոնրատան խորքի մառանները։

—Անիծվես դու, անիծվես, ես քյու խաղալիք՞ն եմ, հա՞,—վրդովվում է քահանան և սկսում է անեծքներ տեղալ այդ «աստծու երեսից ընկած» մարդու գլխին։

—Տեր Հայր, խո տյուք ծեր պարի աչկով տիսաքյ, որ իմ տնըցիքյ բիթուննն էլ մեռուկ ին,—հանգիստ պատասխանում է Դըզոյի Պիտոն։

Պիտոն այդ օրը, լուսադեմին իր «հարամակերներին» արթնացնելու փոխարեն, բարձրանում է կտուրը, երդիկը ամուր ծածկում է, այնպես որ ոչ մի շողք չերևա, նույնպիսի խնամքով ծածկում է նաև դռան փակատան անցքը, իսկ օրը բավականին անցնելուց հետո գնում է քահանային հայտնում թե տնեցիք բոլորն էլ մահացել են։ Անօրինակ ողբերգական լուրից հուզված քահանան, իր հետ վերցրած ժամհարին գնում է «մեռելատուն»։ Տերտերին ու ժամհարին են միանում նաև պատահարից սարսափած թաղեցիները։

Ահա թե ինչպես էր Դըզոյի Պիտոն իր «հարամակերներին» ամոթահարել։

«Թաբարի Մարկոսի տիսած սատանեն խո չե՞ս»

Անհիշելի ժամանակներից Արճակում ևս եղել է այն սովորությունը, որ գութանատերերը բավարար չափով լծկան չունենալու դեպքում, մանավանդ անապահով համագյուղացուց (որը գութան չուներ և ընդամենը երկու-երեք լծկանի տեր էր) վարձու լծկան էին վերցրել։ Դա ունեցել էր մի անփոփոխ սակագին, այն է՝ ողջ սեզոնին բանեցրած յուրաքանչյուր լծկանի համար գութանատերը պետք է մի օրով իր գութանը աշխատեցներ լծկանատիրոջ արտում։ Նման գործարքը կոչվում էր «լծկանը գութանով տալ»։

Դըզոյի Պիտոն այդ տեսակի գութանատերերից չէր։ Նրա սեփական լծկանները փոխով գութանից էլ ավելի են եղել։ Բայց երբ Թաբարի Մարկոսը նրան առաջարկում է իր զույգ եզը վերցնել գութանով, Պիտոն ի հարգանս սուրբ բարեկամության (Մարկոսը Պիտոյի քավորն էր եղել) համաձայնում է։

Եզները գութանով տալուց մի շաբաթ անց Մարկոսը խնդրում է Պիտոյին, եզներից մեկը մի օրով իրեն տրամադրել։

—Ինչ կա որ,—ասում է Պիտոն,—վաղ լուսաբեմին քյանի կիշերարած լծկայնթեր տաշտ չի տարե, կնա մեր փայախ, քու եզ տար։—Վերջում էլ հարցնում է,—Ծո մարթ, խո մեր փայխից չես՞ վախենա։

—Ընչի՞ պիտի վախենամ,—պատասխանում է Մարկոսը։

Գիշերվա կեսին, Պիտոն անկողնուց վեր է կենում, վերցնում է մի աման ալյուր, հետն էլ թոնրան մրոտ փարատիկը, որով սովորաբար թոնիրը փարատելուց հետո ակն են խցկում ու սուսփուս տանից դուրս գնում։

Լուսադեմին Մարկոսը, որ բավականին սրտոտ ու ճշմարտախոս մարդ է լինում, մտնում է Դըզոյի մութ ախորը, մի քիչ սպասում՝ մինչև աչքերը մթանը վարժվեն, հետո դիմում է ախորի այն բաժանմունքը, ուր լծկան եզներն են կապված։ Բայց ի՞նչ, իր սև եզը լույսի պես սպիտակ դարձած, վրան էլ մի սև, կոտոշավոր սատանա հեծած դեպի իրեն է գալիս։

—Իսուս-Քյրիստոս, Իսուս-Քյրիստոս,—մրմնջում է Մարկոսը՝ և՛ իր երեսը խաչակնքելով, և՛ «սատանայի» վրա խաչ հանելով։ Սակայն «սատանան» կործանվելու փոխարեն, սպիտակած եղանը ավելի է քշում դեպի Մարկոսը ու սատանայական մազե մտրակով երկու անգամ խփում է նրա դեմքին։

Ուշաթափվելու աստիճան սարսափած Թաբարի Մարկոսը «Իսուս-Քյրիստոս» լփռտալով իրեն դուրս է գցում Դըզոյի ախորից ու մի կերպ հասնում իր տուն և ընկնում անկողին։ Կեսօրին Դըզոյի Պիտոն գնում է հարցնելու, թե քավորը ինչու չի եկել իր եզը տանելու։

—Սանախեր,—ասում է Մարկոսը,—քյու փայխի մեջ սատանա ի պնակալվե։ Ես վախեցա, ջորով տյուս թռա,—և պատմում է իր տեսածները։

—Յա՜, ի՞նչ ի կասես,—զարմանում է Պիտոն,—իմ փայխի մեջ քյառսուն տարի ի օխնուկ մալ-տավար կպախվի, սատանեն ի՞նչրես պիտի պնակվի էնտեղ։ Վայ թե աչկի երևույթ ի իլե.

չըկարցա՞ր Իսուս-Քյրիստոս ասելով՝ խաչ խանիր իրիսիտ, որ աչկիտ երևույթ խափանվեր։

—Սանախեր, խաչ էլ խանիցի, Իսուս-Քյրիստոս էլ կանչիցի, համա ծեր փայխի սատանեն անկոծան էր,—սկսում է երդվել Մարկոսը։—Քյըշեց-էկավ վրես, մկա էլ աչկիս առաձն ի, ծեռ ս.արավ ուր իտով, մաղե թոփուզ պոննց, էտա թոփուզով քիթ-պննիս՝ տուր որ կուտաս։

—Որ ըսկուն ի մեր տան դոլվաթն ի իլե, չի թողե, որ տյու իմ տան կյութընվորին տաննես՝ պանցուցես,—եզրակացնում է Պիտոն։

Թաթարի Մարկոսը, որ բոլորին էլ պատմել էր Դըզոյի «փայխի սատանի» մասին, հեշտությամբ համոզվում է, որ Դըզոյի տան դոլվաթը թույլ չի տվել իրեն՝ Պիտոյի տան վարձու անասունին տանել-չարչարել

Դըզոյի «փայխի սատանայից» ամենից շատ սկսել էին վախենալ Դըզոյի ընտանիքի անդամները և այդ վախը փարատելու անհրաժեշտությունից դրդված, Պիտոն պատմել էր, որ այդ բոլոր հնարանքները իրենն է եղել, ինքն է, որ սև եզը օծել է ալյուրով, ինքը տկլորացել է, դեմքն ու մարմինը շփել թոնրան մրոտ փարատիկով, դագաթի մազափունջը բաժանել երկու մասի և եզան պոչը ձեռքն է առել ու դրանով հարվածել քավրոջ դեմքին։

Գաղտնիքը բացահայտվելուց հետո, Թաթարի Մարկոսը դառնում է գյուղի ծիծաղի առարկան։

«Դըզոյի Պիտոյի Կյութքի խաց անկընցեր ի»

Այս դարձվածքն էլ էր ծաղրասեր արճակցոց մոտ տեղ գտել։ Գյուղամերձ՝ «քյաղքի տար», կոչված բլրագագաթին կար մի հսկա ժայռ, որը նկատվում էր հեռավոր դաշտավայրերից և որի սովերը անհիշելի ժամանակներից դաշտային աշխատողների մոտ համարվել էր կնսօրյա ճաշի ու հանգստի ազդարար։ Պիտոն ևս այդ սովերով էր ղեկավարվել։ Քաջառողջ Պիտոն ինքն էր եղել մաճկալը։

Օրերից մի օր դութանի հաց բերողը ուշանում է։ Պիտոն բավականանում է հաց բերողին կոպիտ հայհոյանքներ տալով, բայց երբ հաջորդ օրը նայելով բլրալանջին և տեսնելով սովերը, արտամիջյան ճանապարհին դութանին հաց բերողի չի նշմարում, Պիտոն կարգադրում է դութանը դուրս բերել արտից ու քշել դեպի գյուղ, դեպի իրենց տուն։

Մոտակա արտերի դութանավորների զարմացական հարցին, թե ինչ է պատահել, Պիտոն հանգիստ պատասխանում է՝

—Կէրթանք տուն ճաշենքյ։

Թե ինչ «ճաշ էր եփվել» Դըզոյի տնեցոց գըլխին, դրանից այնքան շատ բան չէր մնացել ականատեսների հիշողության մեջ, որքան վառ էր մնացել պատկերը՝ դութանը իր չորս լուծ եզով և Պիտոն՝ մաճը բռնած իր տան դռանը։

ԵՐԳ, ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՊԱՐ

ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԵՐԳԻՉՆԵՐ

Թափառական երգիչներ էին այցելում Արճակ՝ աշուղներ և «մըդրբներ» (մահմեդական գնչուներ)։ Մըդրբները, Վանի քաղաքամատուցարին, Ակըռափի կոչված թաղամասի գնչու մահմեդականներն էին, իրենց մաղագործի արհեստով պիտանի թե՛ գյուղին, թե՛ քաղաքին. հետևաբար արժանի այն սառը հարդանքին, որին արժանանում էին երթևեկ արհեստավորները, ասենք ինչպիսիք էին վանեցի կլայեկչիները, փինաչիները, շատախցի գդրար-թաղիքագործները, նույնիսկ Արճակի ամենօրյա այցելու մոտակա Աղտաշ քրդական գյուղի բնակիչ, մուրացկան ծերուկ, քուրդ կույր Ալին։ Մըդրբները, որոնք սովորաբար առողջ ու աշխատանքի մարդիկ էին, իրենց բնատուր ստախոսությամբ, մանր գողության հակումներով և աներեսությամբ, արժանացել էին մեծի ու փոքրի արհամարհանքին։

Մըդրբները գյուղն էին գալիս ամռան ընթացքում, տարեկան մի քանի անգամ, իրենց հետ ունենալով նոր շինված տարբեր ձևերի մաղերով բարձված մեկ կամ երկու էշ և ցորենի ջվալներ։ Իրենց մաղերը վաճառում էին ցորենով կամ ալյուրով, փոխանակում ոչխարի մորթով, բայց և միաժամանակ երգասացությամբ զբաղվում։ Ահա թե ինչպես։

Ներս էին մտնում երկար ձեռնափայտով պինված, երկու առողջ թիսաբեղ տղամարդիկ մեկի ուսին մի քանի մաղ ու բյունիկ, մյուսին՝ ջվալ ու անմիջապես նստում սյան տակ։ Տանտիկինը վերցընում էր իրեն անհրաժեշտ մաղը, տնտղում, սակարկում և մաղը լիքը ցորեն տալով, մաղն առնում էր։

Սակայն մըդրբները մնում էին նստած։

—Դե գնացեք,—ասում էր տանտիկինը։

—Վահ, խանում, խոշ բաջի,—զարմանում

էին նրանք միաբերան,—էսաղադար շեն տուն, մենակ մեկ մաղ առնես, տես, էսա ծարև մաղին, ինչըխ գյոթաղ, ինչըխ լեն փոկ, պահ, պահ,—շըրթերն էին բաց ու խուփ անում,—համա-համա քյու տան լայեղ ես։

Տանտիկինը հայտնում էր, որ ինքը ծարև մաղ ունի և մատնացույց էր անում պատից կախված մաղը։ Մըղրըները նույն եռանդով առաջարկում էին մաղերի նոր տեսակներ և երբ մերժվում էին, ապա առանց ամոթի ասում էին,—Դե որ քյի մաղ լազըմ չես, տյու կիտես, մեր բաժին ինչ որ տաս ես՝ տուր, ըլենենք վեր։

Տանտիկինը զայրանում էր, սակայն նրանք, վիրավորվելու փոխարեն, վաճառելիք բյունիկները դաֆի տակ ծառայեցնելով սկսում էին թմբկահարել և երգել հայկական որևէ երգ։

Երգերը երբեմն լինում էին նորաստեղծ, սիրային երգեր, երբեմն ընդհանրացած հայդուկային հայրենասիրական երգեր։ Սակայն ինչ էլ լիներ երգվածը, նրանք դրա մեջ ինքնահնար անկեղծ պատմություն էին դնում։

Իսկ եթե սիրային երդ էր, ասենք հետևյալը՝

Հյուսնին կայնե փողնի տուռ,
Ծևռն ի ծոցին, վիզն ի ծուռ,
Ջաբելի սովդիցն ի ծուռ։
Ուր մորն ասաց՝ այ նանամ,
Խայի խալավ կը խայնեմ,
Սաթրի փանթոլ կը կտրեմ,
Երուսաղեմ մկրտվեմ,
Էջմիածին խայանամ
Հետ Ջաբելին միանամ։

—Խոշ բաջի, կիտես, Ջաբել Առզրումա թարաֆի մեյ խեղճ, քասիբ խայ փինաչու աղչիկ ես, համա ինչ խորոտ, ինչ խորոտ,—և մըղրըները աչքերն էին փայլեցնում ինքնաստեղծ Արզրումա թարաֆի հայ փինաչու այլևայլական զվղից զմայլված և շարունակում,—հյուսնին էլ Առզրումում քաղքի վալի-փաշի մեյ դանա ավդալն ես, խայացիր ես, մկա Մըսրա Երուսաղեմ քաղքի մեջ կենաս ես։

Տանտիկինը ստիպված մըղրքի տոպրակի մեջ մեկ կամ երկու հաց էր դնում։

Այլ մարդիկ էին հայ աշուղները։

Նրանք ևս տարին մի քանի անգամ էին հայտնըվում, նրանք ևս լինում էին երկու հոգով, ձեռքներին երկար դավազաններ, մեկի ուսին մի հին սաղ, մյուսին՝ մի հին պարկ, երկուսն էլ ցնցոտիազգեստ ծերուկներ, մեկը՝ հենված մյուսին։ Առաջնորդը մի աչքանի, մյուսը երկու աչքով կույր։ Մտնում էին տան շեմքից ներս և դանդաղ առաջանում դեպի սյունը։ Տան հարսն կամ աղջիկը շտապում էր նրանց տակ չորս տակ ծալված թաղիք դնել։

Աշուղը սկսում էր երգել՝ աչքի դատարկ խոռոչները դեպի վեր հառած, կերկերուն ձայնի մեջ մեծ հուզականություն դրած, կոշտացած մատները դանդաղորեն տարուբերելով հին սազի լարերով։ Երգում էր աշուղը և վերջացնելուց հետո, նրանք, առանց իրենց մատուցած ծառայության համար որևէ վարձատրություն ստանալու ամենաթույլ ակնարկություն անելու, ոտքի էին կանգնում, ասես թե մի ուշացած պարտք ունեին վճարելու՝ նկան վճարեցին ու պետք է շտապեն, մյուս տեղերի պարտքերն էլ վճարելու։

Այդ թափառական ծեր երգիչների ցանկում նորը երբեք չէր հայտնվում, այլ հինը, դարերի խորքից եկածը։

Ստորև բերում ենք մի դովք և երկու չափածո ավանդավեպ։

ՍՐՓ ԿԱՐԱՊԵՏ

Սրբ Կարապետ, պանցրիկ պյուղոր,
Քյու ճամխըներ ուղոր-մուղոր,
Քյու տուռ կուկյան շատ ըխտավոր,
Բիթունին կանես բախտավոր։
Առատաձեռն Սրբ Կարապետ,
Յոթ անվան տեր, Սրբ Կարապետ։
Սրբ Կարապետ, անմար ճրագյ,
Մենք շըլկիր ենքյ ջուխտըմ էրկանքյ,
Էկանք քյու տուռ, տրիցինքյ խանքյ,
Մուրադըմ տուր, առնենք էրթանքյ,
Ոտապոպիկ Սրբ Կարապետ,
Մաղե շաղիկ Սրբ Կարապետ։
Սրբ Կարապետ կայնըցուցին,
Լուսեղեն հանթերց խակյուցին,
Խաչ կյավազան ծեռ տվիցին
Քյրիստոս կյիրկ մկըռտիցին,
Մաքուր քյավոր Սրբ Կարապետ,
Ինակավոր Սրբ Կարապետ։
Տյու ես արև, տյու ես լուսին,
Քյավոր էլար Մայրամ կուսին,
Դիվան նստար խետ Հիսուսին
Արժան արա մե՝ քյու լուսին,
Լոս աղոթրան Սրբ Կարապետ,
Ջանգլի դիվան Սրբ Կարապետ։
Ոտքերս պոպիկ, ծեռքերս անփետ,
Էկանք խաչանք Մուրադա կյետ,
Մուրադըմ տուր, նոր տառնանք ետ,
Մուրադատուր Սրբ Կարապետ,
Մշու Սոլթան Սրբ Կարապետ։

ԿԱՐՈՍ ԽԱՉ

Քյառսուն խուտաղ ժողվըռտվեցին,
Մեյ պօղե խաչըմ շինիցին,
Չորս Թիվին խնձոր շարիցին,
Գյովլի Թաֆով փաթութիցին,
Չոքյան մեյ-մեկ խամբուրիցին
Կարոս ածվի մեջ պախիցին։
Ծառա ըլնեմ Կարոս-խաչին,
Ծառա ըլնեմ ուր լոս զորքին։
Կնաց էրազ ճոչ քյախանին,
Ասաց.—Զիկ տար, տիր մեչ ժամին,
Կիշեր լոս տամ ես քյու ժամին,
Յերեկ խով անեմ վեր կյեղին։
Ծառա ըլնեմ Կարոս-խաչին,
Ծառա ըլնեմ ուր լոս զորքին։
Տերտեր վիրուց Կարոս խաչին,
Տարավ տրեց եկեղեցին,
Յերեկ խով կաներ վեր կյեղին,
Կիշեր լոս կուտեր մեչ ժամին։
Ծառա ըլնեմ Կարոս-խաչին,
Խայոց ասկի լոս խավատին։
Քյառսուն տարվա մեկ անիծած կյղիր,
Կնաց-մատնեց քյուրթ պարոնին,
Ասաց,—Խաչ մը փայդա իլե մեչ մեր կյեղին,
Յերեկ խով կանի վեր կյեղին,
Կիշեր լոս կուտա մեչ ժամին։
Էն արժան չի մեր միլաթին,
Էն արժան ի քյու սիվտայքար ամարաթին։
Ծառա ըլնեմ Կարոս-խաչին,
Ծառա ըլնեմ ուր լոս զորքին։
Պարոն կայնավ վեր բաղանին,
Կանչել ի տուր ճոչ քյախանին,
Ասաց.—Խաչ մը փայդա իլե մեչ ծեր կյե-
ղին,
Էն արժան չի ծեր խայ ասկին,
Էն արժան ի իմ քյոշկ-սարին,
Կընա պե, Թասլիմ արա ձիկ,
Թե չէ կըքակեմ քյու եկեղեցին։
Ծառա ըլնեմ Կարոս-խաչին
Խուտըղներաց լոս խավատին։
Տերտեր կայնավ, տեմ բաղանին,
Ջույաբ ի տուր քյուրթ պարոնին,
Ասաց.—Քառսուն կյութանս՝ տյաշտ կը-
պանի,
Թասլիմ անեմ քյուրթ պարոնին,
Թո զատ կայնի Կարոս-խաչից։
Ծառա ըլնեմ Կարոս-խաչին,
Կարոս-խաչին, ուր լոս զորքին։
Պարոն ասաց.—Ես իմ Հողեն,
Անկարոս-խաչ մտնողը չեմ։
Կընա, շտըմ ժամուտ տուռ պաց,
Թե չէ կիճնեմ իմ բաղանից,
Արուն կյետ խանեմ քյու տնից։
Ծառա ըլնեմ Կարոս-խաչին,
Քառսուն խուտղու լոս խավատին։
Տերտերն ուր շոք զարկեց կյետին,
Աղոթք արաց առ երկնքին,
Ասաց.—Քյառսուն նախիրս տյաշտ կարա-
ծա,
Կարոս-խաչին կուտամ ընծա
Քյառսուն կտիր ուխար կա ձիկ,
Էն էլ կուրբան Կարոս-խաչին,
Քյառսուն ծի կա ձիկ բըխովուկ,
Բիթուն կուրբան Կարոս-խաչին,
Շհադ ըլնես ըստեղծող տեր,
Որ իմ խաչ չի տամ քրթու ծեռ։
Ծառա ըլնեմ Կարոս-խաչին,
Քյառսուն խուտղու լոս խավատին։
Պարոն իճավ ճոչ բաղանից,
Մտավ ուր քյոշկ, սիլախն առեց,
Համա կատղավ մեչ ուր քյոշկին,
Կատղավ խանըմ, մեչ ուր Հողեն,
Կատղավ տղեն ուրուրոցին,
Կատղավ պարոնի խեր՝ Ալին,
Կատղավ ուր ծին,
Տառցավ կերավ ուր ծիու ցին։
Կատղած խանըմ մեչ ուր Հողին,
Կատղած տըղեն ուրուրոցին,
Մեկ ըզ մեկուն բըզկըտիցին։
Կարոս-խաչի սուփ շնոխքով
Կուրցավ կյզիրն էրկու աչկով։
Ծառա ըլնեմ Կարոս-խաչին,
Ծառա ըլնեմ ուր շնոխքին։
Սատկավ պարոն՝ շան պես կատղուկ։

ԱՍԼԱՆ ԱՂԵՆ

Ասլան աղեն՝ նստե մեչ սողըըթին,
Կուտա արաղ, կառնի կյինին։
Մեչ սողըըթին՝ պայսավ արաղ, պայսավ
կյինին.
Փարա ի տուր ուր մշակին,
Օրողկեց մեչ զատու քյաղքին,
Ասաց.—Կնա առ արաղ, առ կյինին,
Շտըմ արե խասի իմ սողըըթին։
Մշակ կյնաց մեչ քաղաքին,
Կնաց՝ իճավ մեչ մաղազին,
Անտեր աղքատըմ էր մեռուկ մեչ մաղազին,
Ուր կյլխու զարեն վիրուց ի տուր պատըն-
քյի կյին,

Մեճաց զարեն քյակեց ի տուր ճոչ քյա-
խանին,
Վիրուցել-թաղել ի տուր անտեր մեռել էն
աղբըտին,
Սորա կնաց առեց արաղ, առեց կյինին,
էկավ՝ չխասավ Ասլան աղի սողբըթին։
Ասլան աղեն խաոցուց, ասաց.—Ընչի՞ շոտ
չէկար, ընչի՞ չխասար իմ սողբըթին
Մշակն ասաց.—Ասլան աղա, ես կնացի մեչ
քյաղաքին,
կնացի իճա մեչ մաղազին,
Անտեր աղքատ ըմ կեր մեռուկ մեչ մաղազին,
Կյլխուս զարեն տվիցի ինոր պատրնքյին կյին,
Մեճացս զարեն խանիցի տվիցի ճոչ քյա-
խանին,
Իմ խուկյու սաղաղեն, թաղել տվիցի էն
անտեր աղքըտին,
Սորա կնացի առի արաղ, առի կյինին,
էկա չխասա իմ ազիզ աղի սողբըթին։
Ասլան աղեն, ասաց ուր մշակին.
—Կընա, տյուս քյաշի իմ բոզ-բոզ հարին
Վրեն էլ տիր թոռ սադաֆին,
Ես խեծնեմ, էրթամ կռիվ վեր կյապրել
խրիշտակին,
Ընչիյ ի առե էն անճարի խոկյին,
Թե ուժ ուներ, թո կյեր, առներ իմ խոկյին։
Կյապրել խրիշտակ թիթևըմ զարկեց Ասլան
աղին,
Պիրեց թալեց տեղ-դոշակին։ Ասաց.—Կու-
կյամ կառնեմ քյու խոկյին։
Խերն եկավ. ասաց.—Ի՞նչ ի իլե իմ Ասլան
աղին,
Ասլան աղեն ինգեր ի տեղ-դոշակին,
Կնացե ծեռնեն բոզ-բոզ հարին,
Կնացե ծեռնեն՝ թոռ սադաֆին,
Ասա բալամ, ի՞նչն ի տեղ-ճար քյու ցավ-
դարդին։
Ասլան աղեն ասաց.—Խերիկ, քյու խոկյին
տուր իմ խուկյուն փոխան։
Խերն ասաց.—Բալամ, ես յոթ խարիր տար-
վան փեսա եմ վեր իմ աթոռան,
Իմ խոկյին չեմ ի տա քյու խուկյուն փոխան։
Կուզես մըլքերըս տամ։
Մերն էկավ, ասաց.—Ի՞նչ ի իլե իմ Ասլան
աղին,
Ասլան աղեն ինգե տեղ-դոշակին,
Կնացե ծեռնեն բոզ-բոզ հարին,
Կնացե ծեռնեն՝ թոռ սադաֆին,
Ասա բալամ, ի՞նչն ի տեղ-ճար քյու ցավ-
դարդին։
Ասլան աղեն ասաց.—Մերիկ, քյու խոկյին
տուր իմ խուկյուն փոխան։
Մերն ասաց.—Բալամ, ես յոթ խարիր տար-
վան խարս եմ վեր իմ աթոռան,
Իմ խոկյին չեմ ի տա քյու խուկյուն փոխան։
Կուզես ղրքսերս տամ։
Կնիկն էկավ, ասաց,—Ի՞նչ ի իլե իմ ասլան
աղին,
Ասլան աղեն ինգե տեղ-դոշակին,
Կնացե ծեռնեն բոզ-բոզ հարին,
Կնացե ծեռնեն՝ թոռ սադաֆին,
Ասա, իմ կյլխավոր, ի՞նչն ի տեղ-ճյար
քյու ցավ-դարդին։
Ասլան աղեն ասաց.
Կնիկ, քյու խոկյին տուր իմ խուկյուն փոխան։
Կնիկն ասաց.—Արև-արեկյակ թո շհաղ կենան,
Ես իմ խոկյին տամ քյու խուկյուն փոխան,
Որ չասեն՝ Գյողալ խաթունն ի ոռփեվերին։
Կյապրել խրիշտակ էսը բիթուն լսավ,
Ուր ասպածային արթար տյատ-դիվան
տիսավ,
Կնաց առեց խոր-մոր խոկյին,
Ճարավ թալեց մեչ տրժողքին։
Ասլան աղեն, Գյողալ խաթուն պաշխեց մեյ-
մեկու համար,
Ինոնց օճրխներ խազար տիր, խազար տա-
բով պախպանեց անմառ։

* * *

Յուրահատուկ շրջիկ երգիչներ էին շատախցի պրպրարները, որոնց սովորաբար կատաճ էին անվանում։ Կատանները գալիս էին երկու կամ երեք հոգով, դառների բուրդը և՛ գզում էին, և՛ թաղիք գցում, և՛ քոլոզ շինում ու ստանում կանխօրոք սակարկված վարձը։

Կատանները ամբողջ օրը, բուրդ գզելիս, թաղիք գցելիս, թե թաղիքը կոխկրտելիս, իրենց բիթ տակ երգում էին արճակցիների համար դրժվարըմբռնելի իրենց բարբառով՝ երգեր։ Եղանակից կարելի էր կռահել, որ դրանք տխուր երգեր են։

Սովորաբար կատանները գալիս էին ուշ աշնանը կամ ձմռանը, երբ գյուղացիք երեկոները փայտախների հոգաներում էին հավաքվում և շատախցի կատանները հեքիաթ էին ասում, մեծ մասը երգելով (իհարկե Շատախի բարբառով)։ Պատմում էին հազար ու մի տեսակ հեքիաթներ, սակայն ամենասրտալին՝ «Սասման ծռերի» հեքիաթն էր, որ կատանները պատմում էին համապատասխան շարժումներ անելով ու երգելով։

Ստորև զետեղում ենք այդ գավառի բարբառով երգված մի երգ, որ լսել ենք Արճակի հին վերաբնակիչ շատախցի Գյոզալ մամիկից։ Նա երգում էր պառավական ու աղջկական ձայնով, աղջկականում ցուցաբերելով մեծ հույզ։ (Գյոզալը մահացավ 1911 թ.)։

ԽՈՋԻ ԿԸՆԻԿ ՇԱՏԽՈՒ ԽԱԹԵՆ

Խաթե՝—Խըլա, խըլա, մերիկ, մերիկ, զըմ կաթնատուր, զըմ ամաքյքյար.
Վար զըմ կյլխուն, վար զըմ աչկի լուսուն էկար։
Խըլա, խըլա, մերիկ, մերիկ, տյու ըզքյու իրիկ,
Զըմ սուն չէ չխո ավեր էրիք,
Զըմ Շատխուց հընձիկ զրկըցուցիքյ,
Խոկյով-մարմնով մրկըցուցիքյ։
Խըլա, խըլա, մրկըցուցիքյ, մրկըցուցիքյ, մրկըցուցիքյ։
Մայր՝—Տը, զըմ խուրոտ, թառյան ախչիկ,
Շատխու քարն ու քըռեն հի՞նչ էր,
Կոյոտ փարգյախ, ցանձրիկ տան մուխ քը լայեղ չէր։
Քյե տվիր ենք բաղքի խոջին, տեր ես տառցե պանցրիկ քյոշկին,
Հետա, Նստուկ Նըխշուն հողեն, տիմաց ըզքյոն ջամ-փենջարեն,
Սեյր կանես դըխ բարով-բախչեն։
Խաթե՝—Խըլա, խըլա, մերիկ, մերիկ, խերիքյ, խերիքյ քյոշկըն պանցրիկ,
Հողեն նըխշուն, ջամ-փենջարեն, զը բարով-բախչեն,
Զըմեն, զըմեն ուրանց սերն էլ տրած վրեն,
Կուրբան էղնեն մըր սարերու պետ քարերուն,
Մըր տաշտերու արածացող տավըրքերուն,
Ըլ չըմ ըսի՝ մըր գըղղղուն ախպըրքյերուն
Մըր խազարիկյոն ծաղկըտիրուն։
Մայր՝—Խըլա, խըլա, տը սիվքյաչուկ, տըմառդ ախչիկ,
Տայտ ի փոուկ կուժնի դոշակ, խալվըքերտ՝ ատլաս-կումաշ,
Զըսքեր ըզ քյոն՝ լալ-մարկյրիտ, անկյին-ալմաստ,
Իրիկ ըզ քյոն՝ առավ-փառքյով զանգին խոջա։
Խաթե՝—Տը սիվավոր, փարու կյերի, անսիրտ մերիկ,
Խըռֆիկ խոջեն հընձիկ էրի՞կ։

Արև չէլած՝ ընիկ կեհա, ճրաք-կպոց նոր տուն կիկյա,
Մադեն կախուկ խացն ուր կուտա, ըսա տիըմ խաբար կուտա՞,
Կըլնա կեհա մութ մաղաղեն,
Տուռ կըփակա զ՛ուր քյամակին,
Վառուկ ճրաքյ զ՛ուր տեմ կը տնա,
Էրկաթ սընդուկ զ՛ուր կըպանա,
Կյլոխ կախուկ կըխամբըրա,
Ոսկի, ածաթ, փախըր-փարա, կըխամբըրա, կըխամբըրա, կըխամբըրա
Զըմեն կյիշեր չուր խըլըսուն,
Զենու խամբրանքյ չը խըլըսում։
Սեֆիլ Խաթե, տյու խամփըրա, լուսստեմին՝ կիկյա կուշտն իմ,
Սև քյուն կառնի, լեն պընչերով կըխըռխըռա...
Ուարան Խաթե, տյու մըռմռա, հա, մըռմռա։
Մյանչ զուր խյուկյուն խարամ փարան,
Մյանչ զըմ խյուկյուն՝ վարամ-յարա,
Խաթե, արե, դե խամփրրա,
Խըռֆուկ խոջին հեսբա իրիկ գյո խամփուրա։
Մայր՝—Տը կատղուկ շուն, միտն ըզքյոն պե,
Ուղողն ըզքյոն վա՞վ էր՝ չէ չխո, կյեղի նախրոըթ ախքյատ Սախոն,
Խաթե՝—Քյաղքի զըմեն ջըհել-ջըհուլ,
Կուրբան կենեմ զըմ Սախոյի
Ծակ քյոլոզուն, խամ շըլվըրուն, խին քյադախկուն,
Զենու չարխու չըվըններուն,
Զենու ծեռաց կայիմ կոպլուն։
Թե չէր իլե խաչ-խաչվըռով օխնուկ փսակ,
Ես ետ տըկյի դըխ մըր Շատախ, զենու խող ու ճըրուն մատաղ։
Ես ետ տըկյի դըխ եմ Սախոն,
Կուրբան եղնամ զենու խյուկյուն։
Մութ-լուսու խետ թը զենիկ ըլ ուր նախրու խետ
Էհեր մըր զով սարեր կան իկյեր,
Հեվարն եղներ, դաստեմ ծաղիկ պոնած՝ տուն իկյեր,
Որ Խաթեին անոշ քյուն իկյեր։
Համա՝ օրենք, քյախանա կա,
Խըռֆուկ խոջից փըռթում չկա,
Զուր օր մախուս տը տապկըվիմ,
Մերիկ, խերիկ, խյոկինըր ծեր մընչ.
Տժոխքյուն թը տապկըվի, թը տապկըվի, թը տապկըվի....

ԵՐԳԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԵՐԳԱԲԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հին, ժողովրդական երգերը անմիջապես ձևափոխել ու նույն րոպեին էլ երգել՝ հաջորդ օրը մոռանալու համար, հատուկ էր արճակցի երիտասարդությանը։ Օրինակ՝

1907 թ.՝ սիրահարված մի ղույգ կար, երկուսն էլ դյուղի համբա ընտանիքի զավակներ։ Արտաբինով ու տարիքով, նույնիսկ անուններով միմյանց հարմար։ Երկու ընտանիքների (այն էլ՝ կանանց) միջև տեղի ունեցավ մի հասարակ վեճ և տղայի ծնողները հայտարարեցին՝ թե իրենք կովարար մոր աղջկան իրենց տուն չեն մտցնի։

—Ես իմ աղջիկը նրանց տուն չեմ տալու, —իր հերթին վճռեց հայրը և անմիջապես ձեռնամուխ եղավ իր աղջկան ամուսնացնելու հարևան ունևոր, բայց տարիքով մի մարդու հետ։ Աղջկա մայրը, որ դեմ էր այդ ամուսնությանը, մեծ ողբերգություն էր ապրում։ Եվ ահա հրապարակ իջավ ժողովրդական պարերգ, խոսքերը հարմարեցրած այդ դույգին։ Եղանակն, իհարկե, պարերգինն էր։

Աղջկան հյուր էին տարել մի այլ դյուղ և մինչ նա բերելը հայրն արդեն հասցրել էր նոր փեսացուին խոսք տալ։ Ու հայտնի չէ ումից հորինվեց, բայց բոլորի կողմից երգվեց.

Թակոն տարան Կուռուպաշ խուր,
Դըլ վայ, դըլ վայ դըլ վայ-յաման,
Պիրին իճուցին հոդի տուռ,
Դըլ վայ...
Կարմըրցիր էր բյանձ խաստուկ նուռ,
Դըլ վայ...
Սերոն արին սավդալի ծուռ,
Դըլ վայ...

Խառակոնիս գյուղ տանող ճանապարհը անցնում էր Թակոյենց տան մոտով։ Հակոն, այսինքն՝ սիրահար տղան անցել էր այդ տեղով ու մինչև նա իրենց տունն էր հասնում, արդեն հորինված երդին ավելացել էր ևս մի բառյակ.

Հակոն կյուկեր Խառակոնսա,
Դըլ վայ...
Սինամ կանչեց՝—Արե գնսա,
Դըլ վայ...
Ես քե մեռնեմ, Հակոբ փեսա,
Դըլ վայ...
Նյա խոտտ առի, նյա խամտ տիսա,
Դըլ վայ...

Թակոյի և Սերոյի ամուսնությունը կատարվեց շատ արագ ու առանց որևէ միջադեպի։ Հակոն, որպեսզի ապացույցի, թե ինքն անտարբեր է եղել Թակոյի նկատմամբ, մի քանի ընկերների հետ գնաց եկեղեցի՝ հարսանյաց հանդեսը դիտելու։ Հարսանյաց հանդեսը դիտելը շատ ընդհանրացած երևույթ էր։ Բայց ահա Հակոյի ու Թակոյի շուրջ հորինված արդեն մի քանի տասնյակ քառյակի հասնող դըլ վայ-ով երգվող երդին անմիջապես ավելացավ մի քառյակ ևս.

Ժամատան ճաղեր տայ-վ'էրկըտակ,
Դըլ վայ...
Թակոն թալե կարմիր մեւտակ,
Դըլ վայ...
Հակոն ի կայնե պատի տակ,
Դըլ վայ...
Ճող-ճող աչկերաց կուկյա տակ,
Դըլ վայ...

Ահա ժողովրդական մի այլ երգի եղանակով հրապարակ իջած երգի շարժառիթը, որ երգվեց 1912 թվականին։ Ընդունված հին սովորույթ էր բարեկենդանի վերջին օրերին աղջիկների խմբերը հավաքվում էին որևէ հարմար տուն և երգով, պարով ժամանակ անցկացնում։ Ամուրի երիտասարդներն էլ իրենց հերթին երեկոները հավաքվում էին որևէ մեկի տուն, երբեմն նույնիսկ նաղարա-զուռնայով, ուրախ աղմուկով կարճում ձմռան երկար գիշերները։ Վերջիններիս խաղատեղն էին հավաքվում և՛ պատանիները, և՛ կանայք ու երեխաները։

Բարեկենդանի վերջին շաբաթօրյա երեկոյին նման մի խաղատան էր վերածվել Նշան անունով մի լրջախոհ մարդու ընդարձակ թոնրատունը։ Ինչ-որ մեկի անզգուշությունից գետին է շրջվում տան վերին անկյունում դրված թթու կաղամբի հսկայական կարասը և ողջ պարունակությունը բաղմությանն ոտքերի տակ տրորվում։ Վնաս կրած տանտերը հավաստարակշռությունը կորցրած բոլորին էլ հայհոյելով դուրս է վռնդում։

Սակայն հենց այդ պահին, երբ նա բակ է դուրս գալիս, տեսնում է, որ հոտաղներն ու պատանիները, իր բակում «Մշու-խրո» կոչված աշխույժ պարը բոլորած, փոխն ի փոխ երգում են թափված թթվի երգիծական տաղը՝ խոսքերը հարմարեցրած իր տան պատահարին.

...Վա՜յ թթու, վա՜յ-վա՜յ թթու,
Մեկ ըս տարի մե փըռթու։

Դիլեի թլթուն շլոճըլվավ,
Վա՜յ թթու...
Մեկ լս...
Սիվտակ լըհաննն կոխըռձվավ,
Վա՜յ թթու...
Մեկ լս...
Կուկունի թամբան թլոճըլվավ,
Վա՜յ թթու...
Մեկ լս...
Գյոնդըրաշլին կյնտին փուքըլվավ,
Վա՜յ թթու...
Մեկ լս...
Ճոչ պադսն խկե կայնև տրուան,
Վա՜յ թթու...
Մեկ լս...
Մարոն, Կուչոն կըրուբուան,
Վա՜յ թթու...
Մեկ լս...
—Խուտըղներաց քյաշեք դիվան,
Վա՜յ թթու...
Մեկ լս...
Որ մե տվին ըսնա վիյան,
Վա՜յ թթու...
Մեկ լս...

Դիլեի տան թթվի տաղը երկար էր, սակայն երկարակյաց չեղավ, քանի որ բարեկենդանը ընդամենը 24 ժամվա կյանք ուներ։

Արճակյի տղամարդկանցից քչերն էին, որ ամեն տեղ երգելու սովորություն ունեին, բայց բոլորն էլ երգ ունկնդրելու տենչ ունեին։ Երգողներից մեկը՝ Մամբրե անունով, անթիվ-անհամար թուրքերեն երգեր գիտեր ու վարպետորեն էր կատարում։ Սակայն եթե ունկնդիր էր ունենում, երգում էր վշտոտ երգեր։ Օրինակ, անծանոթ ու անմարդաբնակ մի վայրում մեռնում է մի երիտասարդ ուղևոր.

Բան աթըմի րաղլադըմ բիր չիմանա,
Կարավանլար գյալն-գյիդան յա մանա
Բան օլուրսըմ ջան բանըմ դեր, քիմա նա։
Կոմա բըլբուլ, կոմա մադառ գաշըմա
Քյաֆիր Ֆալաք, կարա գյաթդի բաշըմա։
Բան աթըմի րաղլադըմ բիր ղալիյա,
Արզուհալըմ գեթդի դայդի վալիյա,
Բան օլուրսըմ քիմսա յոխտուր աղլիյա։
Կոմա բըլբուլ... և այլն։

Մահը՝ մահ է, եթե անժամանակ է վրա հասնում։ Մշտապես տառապանքներ ու բռնամահ ճաշակած արճակցին իր սրտին մոտիկ էր ընդունում ամենագոր մահի դիմաց՝ մարդկային անզորության փաստը։ Թեկուզ մահացողը շրջապատված է հարազատներով ու բժիշկներով։

Աղախանդան շուշալարի փաղխյոր
Անամ-բաբամ բաշ ուստյունըմ աղլիյոր,
Դոկտոր գալմիշ յարալարըմ բաղլիյոր։
Սոյլադա դոկտոր, սոյլադա օլաջաբըլյմիըմ օ՜յ, օ՜յ
Օրուգլիյըմ, ուրագըմդա յաղ օլմաղ։
Լոհման հեքիմ գյալսա, յարամ սաղ օլմաղ,
Յարամ իչարդան դեր, մալհամ քյար էթմաղ։
Սոյլադա դոկտոր և այլն։

Ահա վերոհիշյալ երկու թուրքերեն երգերի թարգմանությունը.

Առաջինը՝

Ես իմ ձին կապեցի իմ մարգագետնում,
Քարավանները գալիս-գնում են իմ մոտից,
Ես կմեռնեմ, կյանքը իմն է, ումն ինչ։
Մի՛ կանգնիր, բլբուլ, մի՛ կանգնիր իմ գերեզմանաքարին,
Անօրեն ճակատագիրը սև բերեց իմ գլխին։
Ես իմ ձին կապեցի մի չորուկից,
Խնդրագիրս գնաց-հասավ նահանգապետին
Ես մեռնում եմ՝ ոչ ոք չկա լաց լինի։
Մի՛ կանգնիր, բլբուլ և այլն...
Ահա և երկրորդ երգի թարգմանությունը՝
Դեղատան ապակիները փայլում են,
Մայրս, հայրս իմ գլխավերևում լալիս են,
Բժիշկը եկել՝ վերքերս կապում է.
Ասա բժիշկ, ասա, մեռնելու եմ, օ՜յ, օ՜յ։
Թոքախտավոր եմ։ Սրտումս յուղ չի լինում։
Լոհման հեքիմն էլ եթե գա, վերքս չի առողջանա։
Վերքըս ներսից է, սպեղանին օգուտ չի անում
Ասա բժիշկ և այլն...

Արճակցի երիտասարդ մայրերը, որոնցից ոմանք քաղաքացի չքավոր ընտանիքների աղջիկներ էին կամ որբանոցների որբուհիներ, «Ասալըկան ճայտի կյիր» երգին համահավասար օրորոցային էին դարձրել և վերոհիշյալ թուրքերեն երգերը, և ներքոգրելիք քրդերենը։ Երգում է հորեղբոր բռնի ամուսնացրած քրդուհի որբուկը։

...Իշալլահ բաբրայեմըն՝ խերե, ջանե խո նա բինի,

Բումա գըդի հաջամա, փափախ ռաշա, դընջե շինի։
(Տա ասավծ, իմ հորեղբայրը իր ջանից խեր չտեսնի,
Ինձ տվեց պարսիկի՝ գլխարկը սև, հագուստը կապույտ)։

Քրդերեն երգողներ էլ շատ կային, որոնք ծայրե-ծայր գիտեին և «Բերիվանո» քրդական բանահյուսության այդ գոհար պոեմը, և «Մամե Զինե» սրտահույզ ու բովանդակալից սիրային ողբերգությունը։ Բայց և այնպես արճակցին գերադասում էր լսել՝ «Մամե-Աշե»։

...Հայ, հայ, Մամե, Մամե, Մամե, Մամյասի,
Ժաբրե Մամե, Մամե, միրո Մամյասի...

Տարաբախտ այրի Աշե մայրիկը, որ աչքի լույսի պես է պահպանել յոթ տարի պանդխտության մեջ գտնվող որդու նորահարս գեղեցկուհի կնոջը, վերջին գիշերը պանդխտությունից վերադարձած ու լռելյայն կնոջ անկողինը մտած որդուն իր իսկ ձեռքով է սպանում՝ որդուն հարսի սիրեկանի տեղ դնելով։

«Մամե Աշե»-ն երիտասարդական սիրո ու կարոտի արտահայտությունը չէր, այլ սիրող, անձնազոհ մայր Աշեի ջերմ սիրո, սպասումի և անասելի ծանր ապրումների ու անմխիթար վշտի հեղեղն էր, որ դուրս էր հորդում շուրթերից ու ողողում լսողի հոգին։

Նույնն էր նաև «Հեդի բաժո»-ն իր արտմաթախծոտ եղանակով։

Ինչ-որ տեղից ուրիշ վայր են տանում կռվում վիրավորված մարտիկին։ Թերևս նա վիրավորվել էր հայերին թալանելու կամ ջարդելու ժամանակ։ Բայց արճակցին անսահման հուզվում էր, որ սայլի ցնցումներից քուրդ վիրավորը ծանր ցավեր է զգում և աղերսում է՝ կամաց քշեն սայլը։ «Հեդի բաժոն» լսելիս, հայ երգասեր արճակցին են՝ քուրդ հորինող երգասացին հավասար հուզվում էր։

Երբ շեմից ներս էր մտնում թափառական աշուղը, ապա յուրաքանչյուր արճակցի, առաջին հերթին երգել էր տալիս՝ «Ես Հայաստանի Տուրուբերանի» հայ պանդխտի հնօրյա, մրմունջ արտահայտող երգը և ապա միայն՝ «Ասլան աղեն» «Մոկաց Միրզեն», «Սասնա ծռերը» և կամ «Սըփ Կարապետ» կամ թե, «Կարոս խաչ» և այլ նմանօրինակ երգեր։

Առհասարակ պետք է նշել, որ արճակցին հակում ուներ դեպի վիշտ ու դժբախտություն արտահայտող երգերը և ինչքան էլ որ ծաղրեին Հակոյի ու Թակոյի հին սերը, որ առաջին իսկ թեթև արգելքից հօդս ցնդեց կամ Դիդեի տան ճթվի թափվելու պատահարը, նույնքան էլ հարգալից լռություն էին պահպանում ողբերգական դեպքերի հանդեպ։

Արճակում խորունկ վիշտը հարգվում էր խոր ու լռելյայն։ Վիշտ արտահայտող երգերը, լինեին դրանք հին ժողովրդական, աշուղական, թե օտարազգի (օտար լեզվով), միևնույն էր, արճակցին դրանք պահպանում էր։ Պճնված ու բախտավոր համարված երիտասարդ կանանց շուրթերից միշտ էլ կարելի էր լսել բռնի ամուսնացած թրքուհու բերանով երգվող հետևյալ երգը։

Բան բիր սոնա, բիր քյոթիյա վերդիլար,
Համ վերդիլար, համ գյունահըմ ալդիլար։
Իգիթ դայել, բան ալայըմ յաթայըմ,
Կոյին դայել կասաբլարա սաթայըմ։
Խոռուզ դայել բոյնուն թութում քյասայըմ։
Ախ, բյուլմանըմ, հեչ բյուլմանըմ նեյնայըմ։

Ահա թարգմանությունը՝

Ես՝ մի վայելչագեղ, ինձ մի անպետքի են տվել,
Եվ՝ տվել են, և՛ մեղքըս առել են։
Կտրիճ չէ, որ ես առնեմ ու քնեմ,
Ոչխար չէ, մսագործներին վաճառեմ,
Աքաղաղ չէ՝ վիզը բռնեմ-կտրեմ։
Ախ, չգիտեմ, բոլորովին չգիտեմ՝ ինչ անեմ։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

ՄԱՆՈՒԿ ՏԱՂԵՐ (ՏԽՈՒՐ ԵՐԳԵՐ)

ԿԱՐԻՔԻ ՄՈՐ ՏԱՂ

Ախ՛, ախ՛, ախ՛, մերիկ, մերիկ.
Քամին փոթավ սարի դոշեն,
էկավ տիպավ ծորի փեշին,
էկավ խասավ կյեղի պերան,
Մենակ իմ տուն արաց վերան։
Ախ՛, ախ՛, ախ՛, մերիկ, մերիկ.
Կյարուն էկավ, ծներ խալան,
Խավքերն էկան էրամ-էրամ։
Կոտ-կոտ առակյել՝ տո՛ւ ասա,
Իմ կարիքին որտե՞ղ տիսար։
Ախ՛, ախ՛, ախ՛, մերիկ, մերիկ.
Ըլնեմ սարի դոշ՝ տաղց ցանեմ,
Քընեմ՝ քար կյլխուս պառց անեմ,
Պանցրիկ սարերաց խառց անեմ՝
Աչքաբ իմ կարիք չե՞ն տիսնա։
Ախ՛, ախ՛, ախ՛, մերիկ, մերիկ.
էրանեյ ձե, սարեր բիթուն,
Որ չեք ինե կարիքուքեն,
Թե չէ ծեր քարեր կրմաշեր,
Կրայ կիներ, ձե կրխաշեր։

ԿԱՐԻՔԻ ՏԱՂ

Կյարուն էկավ աշխար, խալ ինգան ծրներ,
Կարիք խավքեր թոան՝ դեխ ինոնց պրներ։
Առակյել պոն շինեց, կխանի չորս ծաք,
Կարիքներաց տրոներ մնացիր են փակ։
Կանչե կռունկ, կանչե, քյու տայն ի չիման,
Վեր սար-քարին արև, վեր ձիկ ի դուման։
Կըվա, կաքյավ, կրվա, աշխար կյարուն ի,
Կարիքներաց սրտեր կյունդ-կյունդ արուն ի։
Կարիքի սթարն ի մարաքյ, հառիքյն պաց ի,
Պրոկներ հա չուրցուկ ի, աչքեր հա թաց ի,
Ռաստ էկած չոր քյարն՝ ուր կյլխուն պառց ի,
Կարիքներաց խոկյին հա խոկյատառց ի։

ՄՈՐ ՏԱՂ

Պոն տըրիցի, ճետ խանիցի,
Մերիկ տառցա կյրկանոցի,
Կըրողն էկավ իմ պոն քյակեց,
Սուր մզրախով ջիգյարս ծակեց։
էրանեյ քյե՝ անպոն պուպու,
Որ դաղ չկա վեր քյու խյուկյուն,
Թուխս չես նստե, ճետ չես խանե,
Ջես կիտե ջիգարն ինչ ույան ի։
էրանեյ քյե, բաղի բըլբուլ,
Որ չես տիսե ջիգյրի մըռմուռ,
Որ քյու պոնն էլ իմ պես քյայվեր,
Քյու անուշ լեզուն կըփայվեր։
էրանեյ քյե, սինամախավքյ,
Որ չես կիտե մոր սըռտի դարդ,
Որ տյու տիսնիր ջիգյրի մըռմուռ,
Կրթափեր քյու ոսկի փիտուր։

ԱՆՏՈՒՆԻ ՏԱՂ

Լո, կրռունքյ, կրռունքյ, կրռունքյ.
Խավքյիկ'մ էր ընցավ երկնուց մենավոր,
Վզիկն էր հերկեն, սրտիկ սևավոր,
Ասպած ձիկ թև տեր, թռնի խետ ինոր,
էն իմ դարդ կիտի, ես կիտեմ ինոր։
Լո, կրռունքյ, կրռունքյ, կրռունքյ.
Երկինքյն ի ամպե, պայ պրռնե դուման,
Ձիկ տարեք տրրեքյ էն Շահու դիվան,
Խանեք իմ ծոցի դավթար կարթացեք,
Իմ սըռտի դարդեր տուք էլ խասկըցեք։
Լո, կրռունքյ, կրռունքյ, կրռունքյ.
Երկինքն ի ամպե, կուկյա մարմար ծյուն,
Կր խալի, կր կաթի վեր անտուն մարթուն,
էրթամ խառց անեմ՝ ես իմ աստըծուն,
Մենակ ձիկ՛ ի արե անտուն, թե՛ աշխար
բիթուն։

Լո, կըռունքդ, կըռունքդ, կըռունքդ.
Արեա պան տըրեց՝ պանցրիկ սարերաց,
Ձար քյամին էկավ դարբեդար արաց,
Թրխասըմոր քըշեց, լորյան-ճետ մնաց,
Էս ինչ քյափըր պան էր աստված,
Որ քյամին խետ էն խավքյերաց արաց։
Լո, կըռունքդ, կըռունքդ, կըռունքդ.
Ներկ խըմիր եմ, էսօր խումար եմ,
Անկյին մարկյըրիտ խե ոսկուն շարեմ,
Առնեմ թել-վ՝ ասեղ վեր դոշիտ կարեմ,
Քյե պես թանգ-վ՝ ազիզ որտեղի՞ց ճարեմ։
Լո, կըռունքդ, կըռունքդ, կըռունքդ.
Սըռտիյս ի նման էն պըլուկ տըներ,
Կոտրեր են կյերիյթեր, չոքեր են սըներ,
Փայվեր ի էրտիս, քյայվեր են պատեր,
Էրթամ ձիկ թալեմ էն ելման կյետեր։
Լո, կըռունքդ, կըռունքդ, կըռունքդ.
Ճամխեն քյար, քյըռա, տեմն ի վարար կյետ,
Իմ թանքդ, իմ ազիզ, ձիկ էլ տար քյու խետ,
Խրդրաց մալուվենք մեչ մութ ծորերաց,
Խրդրաց խեխտրվենք մեչ խոր ծովերաց։

ԱՐՇԱԿՈՒ-ՍԱԼԱԹԻ ՏԱՂ

Վանա ծովն ի պարզ-իրեսպաց,
Գյամին վրեն ելքյանն ի պաց,
Պեռներն են չոր, թիյկներ՝ թաց.
Տաղ ասեր Արշակ, տաղ ասեր,
Ուր մուրազին խասե-խաս էր։
Իսքյալու տեմ մինալուչ ի,
Արշակու սիրտ սավդալուչ ի,
Իրևքյ տարվա նշանլուչ ի,
Շորորեր Արշակ, շորորեր,
Դալկին Արշակուն կօրորեր։
Ֆըռթոնայ ի. ծով կըեռա,
Գյամին վեր ծովուն կըֆըռա,
Ալամ-աշխար կըմըռմռա.
Մըռմըռեր Սալաթ, մըռմըռեր,
Արշակ վեր ծովուն կըֆռեր։
Ոտաոչխար՝ զանգրկլուչ ի,
Սալաթի ծեռ՝ խինալու ի,
Կյլխու մետակ սրմալուչ ի.
Սև խայներ Սալաթ, սև քյաշեր,
Դալկին Արշակուն կըքըշեր։

ՄԵՌԵԼԻ ՏԱՂ

Դյունյից տառտակ կէրթամ, ինչրիս որ էկա,
Կտանեմ խետ ձիկ՝ չորս գյազ խամ կտավ։
Իմ թաժա տունն ի անտուռ, անէրտիս,
Ասպած սիրողներ, կյախ-կյախ իկեք տես։
Իկեք, տիսեք իմ թաժա քյաղաքյ,
Նյա սութ-աղորթ կա, նյա սև, նյա բալաքյ։
Իկեք, տիսեք իմ թաժա հոդեն,
Կըփառավորվեքյ ուր անուշ խոտեն։
Էնտեղ խունքյ տրեք, ծեր պատարաքյին,
Կրմրխիթարվի ծեր մալուլ խոկյին։

Ա. Յ Լ Տ Ա. Ղ Ն Ր

ԼՈՒՍՆԱՅՆ ԱՆՈՒՇ

Կիշեր կծիք կլորե,
Լուսնայ թամամ պուլորե,
Մեչ սև ամպին մոլորե։
Լուսնայն անուշ, խովն անուշ,
Ռենջբրի քյուն անուշ։
Սարից սարին ղըղզըղաց,
Պյարակ անձրև շըղշըղաց,
Տալար կազալ տաղտըղաց։
Լուսնայն անուշ, խովն անուշ,
Անձըրվու խոտն ի անուշ։
Հերկեն լարեր սալիցին,
Սև ծին ինև նալիցին,
Սիվտակ ճակատ խալիցին։
Լուսնայն անուշ, խովն անուշ,
Ադոթըրվան լոսն անուշ։
Տըռան առտեր խիրկիցին,
Ջատկի ծըվեր նիրկիցին,
Օղչում տըվին տըրկըցին։
Լուսնայն անուշ, խովն անուշ,
Խում կաթի պաղ սերն անուշ։

ԷՐԻՆ–ԷՐԵՐԻՆ

Էրին,-էրերին, էրերին-էրին,
Բոստան եմ տրե վեր տեմի տյարին,
Ասպած շեն պախի էս տարվան տարին,
Ջելավ մեյ շամամ օրոխկեմ յարին։
Էրին,-էրերին, էրերին-էրին,
Խովիվն ի պիրե ոչխար վեր բերին,
Կրթեմ թուխ մաքյին, լցեմ սուրահին,
Շամա-շաքյրի խետ օրոխկեմ յարին։
Էրին,-էրերին, էրերին-էրին,
Սուրահին կոտրավ, խովիվ մոլըրվավ,
Ջուր շամամ խասավ՝ տարին պուլորվավ,
Ամպ-զամպ աշնան պես սըռտիկս մալուլ-վավ։
Էրին,-էրերին, էրերին-էրին,
Յարս ի խոռվե, ջիգյարս ի վառե,
Էսը տաս օր ի պարեվս չի առե,
Անուշ-խոտ շամամ գյոհան թոռոմե։

Էրին,-էրերին, էրերին-էրին,
Արե՛ յար, արե՛, խրոով մի՛ մնա,
Աշխարն ի անցվոր, ձիկ-քյե չի մնա,
Արե՛, յար, արե՛, խրոով մի՛ մնա։

ԴԻՆՈ ՋԱՆ
(Պարեզ՝ երեք լեզվով)

Դինո ջան, Դինո ջան, Դինո, Դինո, Դինո ջան
Դըլ շուշա, գոստիլ մըռջան։
Դինոն տարան Դարմանկյեղ,
Կալան առին նուկիմ եղ,
Պիրին արին ծվածեղ,
Տըրին խրերաց առճև,
Դինո ջան...
Դըլ շուշա...
Էրեվան չարշի բազառ,
Դինոն իչընդան գյազար,
Դվիթ-կալամ ալընդան,
Օթուրմիշ դարդըմ յազար[1]։
Դինո ջան...
Դըլ շուշա...
Դըլ փոլադո Դինոմա[2],
Անկալատո Դինոմա,
Խունարն ի շատ Դինոմա,
Խերն ի աղքյատ Դինոմա։
Դինո ջան...
Դըլ շուշա...
Դինոն մեր մեյ դանան էր,
Կըզըլ-Դիզցոց սանամեր,
Բայազետցոց նանան էր,
Փախավ-էկավ Տիրամեր։
Դինո ջան...
Դըլ շուշա...

ՄԱՐՈՆ
(Ակրոփու մրդըրբեների՝
գնչուների երգած երգերից)

Մարոն սարից կուկյեր՝ շլակին փուշ էր,
Զպնի ջոբեր հլին՝ շաքյըրուկ նուշ էր,
Ասի՝ Մարոն առնեմ, Մարոն խաս կուշ էր,
Մարոյի սիրուտեր տաճիկ չավուշ էր։
Յարո, յանարըմ, քյաղըզ դոնարըմ վալ-
լահ դիդարըմ,
Դունյա գազարըմ, քյաղըզ յազարըմ[3]։

Մարոն սարից կուկյեր՝ շլակին ժախ էր,
Քյառսուն ճող ծամեր՝ ուր իտիվեն կախ էր,
Ասի՝ Մարոն առնեմ, Մարոն կաչաղ էր,
Մարոյի սիրուտեր կարա-փափախ էր։
Յարո...
Դունյա...
Մարոն սարից կուկյեր, շլակին պուրթ էր,
Մատի մատրնկի ակ՝ անկյին յաղութ էր,
Ասի՝ Մարոն առնեմ, Մարոն դաբիթ էր,
Մարոյի սիրուտեր անօրեն քյուրթ էր։
Յարո...
Դունյա...

ՋՈՒԼՈՅԻ ՏԱՂ
(Ճղոռի երգերից)

Ջուլոն խակյե կութնի զպուն,
Շապիկ՝ դարահի հալաբու,
Բաժն ի հերկեն, տալար սալբու,
Կրխրխընջա ինչըխ յաբու։
Հավար, Ջուլո, մադաթ, Ջուլո, տարողիտ տուն՝
բարբաթ, Ջուլո։
Ջուլոն էլավ, կէրթա բոստան,
Ջոբն ի լցուկ չամիչ-փըստա,
Ծամերն իտեվ դաստա-դաստա,
Կանչեք լաճեր՝ թո կյան ըստա։
Հավար, Ջուլո...
Խաբար տարեք ուր կոր մերկան,
Թո Ջուլոյին շոտ տա իրկան,
Ջտախանա, մնա վեր տան,
Ախպոր կիյթեր իրիսով տան։
Հավար, Ջուլո...
Ժամտան ճաղեր տայ- վ'էրկըտակ,
Ջուլոն թալեց ջուխտըմ մետակ,
Մեյն էր կարմիր, մեյն էր սիվտակ,
Ուր յարն էր կայնուկ պատի տակ,
Ճող-ճող աչկերաց կուկյեր տակ։
Հավար, Ջուլո...
Կամար ընքյվեր՝ մեչտեղ սև ծին,
Ջուլոն խանին խեծուցին ծին,
Պիրին մեր տրոնով ընցուցին,
Ուր յարոչ սիրտ մըրկրցուցին։
Հավար, Ջուլո...
Ջուլոն զուլումաթ հընչիկ էր,
Աշխար կյան կյիր նման չըկեր,
Ն՛ա կտրած ֆաս, Ն՛ա լաչիկ էր,
Ն՛ա խաչապաշտ, Ն՛ա տաճիկ էր։
Հավար, Ջուլո...

---

[1] Երևան՝ շուկա-բազար. Դինոն մեջը շրջում է, թանա-
չաման-գրիչ ձեռքին նստել է՝ վշտերես գրում է։

[2] Սիրտը պողպատ իմ Դինոյին։

[3] Սիրածս, այրվում եմ, թուղթ (նամակ) կուղարկեմ,
ստված վկա, դնալու եմ, աշխարհ շրջելու եմ, թուղթ կգրեմ։

Խաբար խասավ տեկյերկընգյան,
Մեռքեր զարկեց վեր ուր ծընգյան,
Պըտըղտըվավ կուլբախ մըռջան,
Հըմեն մըռջան քյանզ պատընջան։
Հավար, Ջուլո...

ՅԱՐՈՒՀԻ, ՋԱՆ ՄԱՔՐՈՒՀԻ

Քյարվան էկավ գընգընդալեն,
Յարուհի, ջան Մաքրուհի,
Էկավ-խասավ Խոյա-գյալին,
Յարուհի...
Իմ աչկն ինգյավ թշիտ խալին,
Յարուհի...
Տու ձիկ արիր քյու սավդալին,
Յարուհի...
Էլա տանիս թափ քյելիցի,
Յարուհի...
Լանգեն զարկի էրտիս պացի,
Յարուհի...
Կարմիր խնձոր կըլորիցի,
Յարուհի...
Իմ յար տուն չէր, նատա լացի,
Յարուհի...
Էրթամ Հալաբ՝ հունջ կըպիրնամ,
Յարուհի...
Սրմա-սարաղունջ կըպիրեմ,
Յարուհի...
Ճրոճրան փոթիկ կըպիրեմ,
Յարուհի...
Քյու խարանըսի խինեն պիրեմ,
Յարուհի...

ԽԱՆԻՄԱՆ–ՋԱՆԻՄԱՆ
(Կյոնդ–պարի տաղերից)

Էրեվանա կուկյեր քյարվան,
Խանիման, ջանիման,
Մեչ քյարվընին ոռց դավե՛մ կեր,
Խանիմանա...
Վեր էն դավին սնդուկըմ կեր,
Խանիմանա...
Մեչ սրնդրկին ախչիկըմ կեր,
Խանիմանա...
—Խորոտ ախչիկ, անունտ ին՞չ ի,
Խանիմանա...
—Խորած, դաված դավիտ ին՞չ ի,
Խանիմանա...
—Քյու կյինն իմնի՝ ես քյե կյնի,
Խանիմանա...
Խետ քյե խըմի նոան կյինի,
Խանիմանա...
Թունդ շարխոշնի, քյու ծոց քյնի,
Խանիմանա...
Իմ տաս տարվան խավաս խանի,
Խանիմանա...
—Քյա բենամուս, քյա բեմուրազ,
Խանիմանա...
Լեզուտ փայվի, չըբլըլաս,
Խանիմանա...
Իմ մեր լսի, քյե կըխորի,
Խանիմանա...
Եղընգյով աչկերտ կըփորի,
Խանիմանա...
Իմ խեր լսի, քյե կըսպանի,
Խանիմանա...
Արունտ կանի կյինի՝ կըխմի,
Խանիմանա...
Ուսկոռտ կըտնի թվանք՝ կըթալի,
Խանիմանա...
Իմ ախպերներ՝ քյու խոր տան տեղ,
Խանիմանա...
Կըվարեն, կանեն կալատեղ։
Խանիմանա...
—Խորոտ ախչիկ, լեզվիտ մեռնեմ,
Խանիմանա,...
Երկինք խասնես, քյե կըպըռնեմ,
Խանիմանա...
Ասպած շհաղ՝ ես քյե կառնեմ։
Խանիմանա...
—Խերիքյ քյակես սըռի կծիքյ,
Խանիմանա...
Առ իմ մատնիկ, քյոնն էլ տու ձիկ,
Խանիմանա...
Խասնենք Թեյրան, խինա պեր ձիկ,
Խանիմանա...

ՃՂՈՐԻ ՏԱՂ

Ճըղոր թռնեմ, ծեռ տամ հառքյին,
Մեռնեմ ուրախ պարկենդընքին։
Լեզուս պաց ի, ամոթ չկա,
Կյլխուս կայնուկ յոթ ուզող կա։
Մեկու անուն Ապրախամ ի,
Թաքավրուն սատրազամ ի։
Սեկու անուն Մարկյարա ի,
Ըստամբոլա ամիրայ ի։
Մեկու անուն Իսքյանդար ի,
Աջմու շահուն խազնադար ի։

Մեկու անուն կարապետ ի,
Յոթ վարժատան վարժապետ ի։
Մեկու անուն Մըկըռտիճ ի,
Ճոչ ծովերացն ի գյամբըչի։
Մեկու անուն Խամբառցում ի,
Սանյաթքյար ի առբըշումի։
Մեկու անուն չեմ տա ըստեղ,
Կանչեք յոթն էլ թող կյան մեչտեղ,
Որն ի թուխ-աչկ, թուխ-ունք, թուխ-բեղ,
Էն իմ ուզած սրտիս լայեղ։
Իմ խավնած յար ուրիշ թայր ի,
Քյրիստոսի պես արթար ի,
Սաղ աշխըրքին բարեմբար ի,
Խուրիկ քշող ըռենջբար ի։
Ճղոր թալեք, ճըղոր թռնեմ,
Թուխ-աչկ, թուխ-ունք լաճուն մեռնեմ։

ՃՂՈՐԻ ԵՐԳ

Էս օր ի՞նչ օր ի, հ՛ոյ, հ՛ոյ, էրկըշպաթ օր ի,
Մեռնեմ իմ յարոչ, հ՛ոյ, չեմ կիտե դոր ի։
Էս օր, ի՞նչ օր ի, հ՛ոյ, հ՛ոյ, իրեքըշպաթ ի,
Մեռնեմ իմ յարոչ, հոյ, կասաֆաթ շատ ի։
Էսօր ի՞նչ օր ի, հ՛ոյ, հ՛ոյ, չորոշպաթ, պաղս ի,
Մեռնեմ իմ յարոչ, հ՛ոյ, կասեն՝ չիտաս ի։
Էսօր ի՞նչ օր ի, հ՛ոյ, հ՛ոյ, կասեն՝ խինքյըշպաթ,
Մեռնեմ իմ յարոչ, հ՛ոյ, սոտիկն ի լիքյ դարդ։
Էսօր ի՞նչ օր ի, հ՛ոյ, հ՛ոյ, կասեն՝ ուրպաթ ի,
Մեռնեմ իմ յարոչ, հ՛ոյ, կարիբ-կուրբաթ ի։
Էսօր ի՞նչ օր ի, հ՛ոյ, հ՛ոյ,ուտիս շապաթ ի,
Մեռնեմ իմ յարոչ, հո՛յ, շաքրե-շարբաթ ի։
Էսօր ի՞նչ օր ի, հ՛ոյ, հ՛ոյ, կասեն՝ կիրակի,
Մեռնեմ իմ յարոչ, կեծել-կրակ ի։
Կեծել-կրակ ի, հ՛ոյ, հ՛ոյ, մենակ ձիյ խամար,
Արար-աշխըրքյին, հ՛ոյ, կյառնուկ ի խոնար։
Ընթեղ ի տառցե, սիրտըս կըվառի,
Ասպած սիրողներ, խասեք խավարի։

ԴԸԼԵ ՅԱՄԱՆ

(Անսպառ դլե յամանձներից մի բանի
բառյակ. դլե յամանձները ձգվում էին
երգողի գիտցածի չափով)

Դըլե յաման, յաման, յաման,
Դըլե յաման, խանսո յաման, ջանսո յաման։
Դըլե յաման, տրնից էլար, կէրթաս իկյին,
» » կըշորորաս, ինչըխ մաքյին,
» » ասպած առնի քյու խոր խոկյին,
» » թո քյե տեր ձիկ, ասեր քյու կյին։
Դըլե յաման...
Դըլե...
Դըլե յաման, տրնից էլար, կայնիր ես տուռ,
» » մեչկըտ ի պարակ, խանչըլի պուռ,
» » դոշտ ի ուռուկ, ծըծվերըտ նուռ,
» » ձիկ արիր ես սավդալի ծուռ։
Դըլե յաման...
Դըլե...
Դըլե յաման, տրռնեն էլար, կայնար տանիս,
» » բաժըտ սըռսըփուն, կյարնան կամիշ,
» » ես քյու սիրուն՝ սավդալամիշ,
» » արե անենք՝ ալիշ-վերիշ։
Դըլե յաման...
Դըլե...
Դըլե յաման, սըռսուռ ցորեն, չափն ի սիլա,
» » շապիյտ կարմիր, աչմու շիլա,
» » դոշըտ սիվտակ՝ պամբկի քյուլա,
» » աչկըս տիսավ, սիրտըս կուլա։
Դըլե յաման...
Դըլե...
Դըլե յաման, տնից էլար՝ մտար բաղչեն,
» » ըռհան քյաղիր, ւըցիր բողչեն,
» » կոտիկըտ քյակիր, թողիր մաղչեն,
» » ասպած կըտրեր քյու պերնի «չեն»։
Դըլե յաման...
Դըլե...
Դըլե յաման, ես անոթի, տու թաժա խաց,
» » թայ մեյ կիշեր տուռըտ թող պաց,
» » ես մտնեմ ներս, տու սութ քյուն կաց,
» » մեկ մենք իմնանք, մեկ էլ՝ ասպած։
Դըլե յաման...
Դըլե...

ՋԻՆԱՐ—ՋԻՆԱՐ

(Անսկիզբ ու անվերջանալի «Ջինար—
ջինարեներից» մի նմուշ)

Լո, լո, ջինար, ջինար, ջինար, տրոկեց-սրոկեց,
Իմ չինար յար, ջինար, ջինար։
Մեր տուն, ծեր տուն՝ տիմաց-տիմաց,
Խերիքյ անես՝ աչկով իմաց,
Միսըս խալավ, ուսկոռս մնաց,
Իմ իրիսի հայեն կնաց։
Լո, լո, ջինար...
Ջուռ քյազախկով, քոլոզով յար,
Խերիքյ նստես Սիփանա սար,
Քյոլոզտ քյեթրի, փոշին կապի,
Լուսնայ կիշեր ձիկ առ՝ փախի։
Լո, լո, ջինար...
Ես կըմեռնեմ՝ սաբաք տու ես,
Իմ կյերեզման՝ քյու տուռ շինես,

Էրթաս ախպուր, պաղ ճուր պիրես,
Օղորմի տաս, նոր ընցընես,
Ձըզնե կայրի՝ յար չըպոնես։
Լո, լո, ջինար...
Ջիմնի ծիուն բխով պիտի,
Տու հայլոր ես՝ քյե խավ պիտի,
Ես ջըհել եմ, ձիկ յար պիտի։
Լո, լո, ջինար...
Կամար կարմունջ վեր Արազին,
Ջիկ տես էկար մեչ էրազին,
Ես չխասա իմ մուրազին։
Լո, լո, ջինար...
Սիվտակ չավրեն, կանաչ փիլաքյ,
Դուշմընի տուն քյակի ֆալագ,
Ձըկատարվավ սըռտիս դիլաքյ։
Լո, լո, ջինար...
Թուխ կունդուռեն, առծաթ պիպեռ,
Տյու՝ թե՛ տըրկեց, թե սիրուտեր,
Ջիկ մի՛ թողնե անկյատի ծեռ։
Լո, լո, ջինար...
Հըմեն հերին մեյ-մեյ տեր կա,
Մենակ ես եմ անտեր, ձիկ տեր չկա,
Աչկըս ի չորցե, առցունք չի կյա։
Լո, լո, ջինար...
Իրես կյարի, տայ՝ տարեկան,
Խաբար տարեք իմ կոր մերկան,
Թո իմ նշանլուն տա իրկան,
Որ չմնա վեր ավեր տան։
Լո, լո, ջինար...

ԿԱՏԱԿԵՐԳԵՐ

երգ՝ նորածիննեերի մայրերի մասին

Լաճու մոր ախռավ պիրեք,
Շամա-շաքրով, կովու եղով,
Լաճ ի պիրե, լաճ։
Ախչկա մոր՝ սխտորաճուր,
Խեան էլ կյարե խացի փշուր,
Քած ի պիրե, քած։
Լաճու մոր տարեք իկյին,
Ըռհան քյաղի, վարթ խոտոտա,
Լաճ ի պիրե, լաճ։
Ախչկա մոր տարեք բաղչեն,
Սոխ քյախընքի, քիթ կծվծա,
Քած ի պիրե, քած։
Ծրծում լցրեք էքյու մածնով
Տվեք լաճու մոր՝ թո զանի,
Լաճ ի պիրե, լաճ։
Պաղ տիկ լցրեք կովու մածնով,
Տվեք ախչկա մոր՝ զանի,
Քած ի պիրե, քած։
Լաճու մոր տարեք բազառ,
Կութնի ղըպուն, դալմա առեք,
Լաճ ի պիրե, լաճ։
Ախչկա մոր խինն էլ խանիք,
Փոստ քյաշեք ջան,
Քած ի պիրե, քած։
Լաճու մոր՝ խեծուցեք ծին,
Թևից պըռնեք, տարեք ըխտեր,
Լաճի ի պիրե, լաճ։
Ախչկա մոր խեծուցեք էշ,
Պոչ տվեք ծեռ, կյեղ կան տվեք,
Քած ի պիրե, քած։

ԱՂՎԸՍՈՒ ՏԱՂ

(երգվում էր գյոնդապաեերի ժամանակ՝ «խանիման-ջանիման»-ի եղանակով)

Աղվեսն էկավ շեկլիկ տյարեն,
Էկավ, իճավ մեր զուբարեն,
Ապուր կերավ, թափավ վրեն։
Ասինք՝ աղվես, աղով աղվես։
Աղվեսն էկավ արայ-թարակ,
Պոչն էր մեյ զյազ, պինչն էր պարակ,
Էկավ-մտավ ճոչանց մարաք։
Ֆել-ֆանդի տեր կյաղտար աղվես։
Աղվես ֆըռաց պուլոր կյեղին,
Աչկն էր կարմիր, քյուրքն էր տեղին,
Վով որ տիսավ՝ պատռավ լեղին։
Ասինք՝ ասլանբաշի աղվես։
Աղվեսն ասաց՝ էսր կյեղի
Շըներ զարթուն, փայտուն նեղ ի,
Կարմիր հայլոր փորիս տեղ ի։
Ասինք՝ աղվես, խոկյով դաղվես։
Աղվես՝ հայլոր բամփեց թաուից,
Ջորս ոտ թե կյեր, չորսն էլ առեց,
Կյեղ-կյեղովի խոկյին վառեց։
Ասինք, չաթան, քյուրթ բայ աղվես։
Աղվես փախավ թեթև-թեթև,
Շներ հոպով վազան իտև,
Կնաց-մտավ քարի իտև։
Ասինք՝ կիշըրվան չարք աղվես։
Փախավ աղվես՝ կյեղի դուշման,
Ավչի, թե շուն՝ տառտակ, փոշման
Էկան նստան ճոչանց շիման,
Ասինք՝ խալալ ի քյե, աղվես։

ԹՅՈՒԹՅՈՒՆԻ ՏԱՂ

Թյությունի ճամխըներ փակ ի,
Աստած գյումրաքչու տուն քյակի։
Ջըհել լաճեր՝ տըրուկ մոռ ֆաս,
Որտեղ նըստեն՝ թյությունի բաս։
Օրն ի շապաթ, էսօր բիթուն,
Չկա թյություն մեչ իմ կութուն։
Խարիր հիսուն տան ըռես եմ,
Թյություն չկա, բենամուս եմ։
—Ախ, իմ թյություն, վախ, իմ թյություն,
Կընմաներ գյոզի կըթուն։
—Իմ թյություն՝ ծեթ-ծեթ փրթուկ էր,
Մեչ ոսկե կութուն լցուկ էր։
—Իմ թյություն կոթից իսաուկ էր,
Համեն թաֆ մեչ կյապուտակ էր։
Թյությունիս կյոն՝ տեղին համիշ,
Խոկյիս կաներ ֆառախլամիշ։
Իմ թյություն՝ ամբրավ էր, նուշ էր,
Խրնկան խոտից էլ անուշ էր։
Չքարես էր՝ պաղի լուլա,
Մուխն էր սիվտակ, պամբկի քյուլա։
Պանող ճաղաց, փոխով կյութան,
Մեչ չքարի կուտամ բյութան։

ԹԱՓՎԱԾ ԹԹՎԻ ԿՅՈՎՔ

Վայ, թըթու, վայ-վայ թըթու,
Մեկ ըս տարի մե փոթու։
Թթվի պուտուկ իտև սան,
Մըկներ ինև տաս-կսան,
Տերեր վրեն վըսվըսան։
Վայ, թըթու, թափուկ թըթու,
Մեկ ըս տարի մե փոթու։
Խին-խոռ պուտուկ ջահանա,
Թթուն փըռթուկ լահանա,
Պուտուկ շըռճող տախանա։
Վայ, թըթու, լխկուկ թըթու,
Մեկ ըս տարի մե փոթու։
Նավսատ ախչիյն ինչ անի,
Ականջ խըլներ սատանին,
Որ չըկայներ ուր պանին։
Վայ, թըթու, խոտուկ թըթու,
Մեկ ըս տարի մե փոթու։
Թըթուն թափավ վեր ական,
Տանտըկիյթեր մոտ էկան,
Կարմիր խանին՝ սև խակյան։
Դոշ կըթփեն՝ վայ, թըթու,
Մեկ ըս տարի մե փոթու։

ԼՎԻ ՏԱՂ

Լվերն էկան թաջրի տըկեն,
Ջանդրկներ ժար, ոտքեր հերկեն,
Ճոչ-պստրկին կըծայծրկեն։
Լվեր, լվեր, վույ-վավելեր,
Խարսին չասինք տախտն ավիլեր։
Լվերն էկան արայ-թարա,
Ճժերաց ջան արին յարա,
Ջիթ զարկիցին գյո անփարա։
Լվեր, լվեր, վույ-վավելեր,
Խարսին չասինք տախտն ավիլեր։
Լվերն էկան կյեղը-կյեղին,
Էկան-շարվան փեսի բեղին,
Ճըկըռցուցին խարսի լեղին։
Լվեր, լվեր, վույ-վավելեր,
Խարսին չասինք տախտն ավիլեր։
Լվերն էկան դիվանխանից,
Փորեր հըլին սիվտակ անիծ,
Մարկյրիտ շարին խարսի ծամից։
Լվեր, լվեր, վույ-վավելեր,
Խարսին չասինք տախտն ավիլեր։

ԿՅԵՇ ԿՆԻԿ

(Երգվում էր գյոնդապարեռի ժամանակ՝ «Խանիման–ջանիման»-ի եղանակով)

Կյեշ կնիկ, քյու խոր տուն ավիրի,
Իրկանտ արիր ավեր-վերի։
Թե փըռթընի թոնիր վառես,
Կեղի կես մխով կըպռնես։
Կյեշ կնիկ, քյու խոր տուն ավիրի,
Իրկանտ արիր ավեր-վերի։
Թե փըռթընի տախտ ավիլես,
Պըմպլով պատեր կըմոլես։
Կյեշ կնիկ, քյու խոր տուն ավիրի,
Իրկանտ արիր ավեր-վերի։
Թե փըռթընի մեչ պաս իփես,
Իշու պոչ պանջար կըփրթես։
Կյեշ կնիկ, քյու խոր տուն ավիրի,
Իրկանտ արիր ավեր-վարի։
Թե փըռթընի ճիժ խաղցուցես,
Կըռկընեռաց կըփաղցուցես։
Կյեշ կնիկ, քյու խոր տուն ավիրի,
Իրկանտ արիր ավեր-վերի։
Թե փըռթընի ախպուր էրթաս,
Ճուր վեր կյեղին կտառնա պաղս։
Կյեշ կնիկ, քյու խոր տուն ավիրի,
Իրկանտ արիր ավեր-վերի։

ՍՈԽԱԹԻ ՏԱՂ

Սոխաթան լցին պուտուկ,
Որթերն ինե քյանձ տուտուկ,
Որն խլվլուն, որըն խատուկ։
Սոխաթան չէր, պինթան էր,
Ասպած խյուկյոց չխաներ։
Սոխաթան լցին մսուր,
Որթերն ինե քյանձ մասուր,
Վըրեն կովան խարս-կիսուր։
Սոխաթան չէր, պինթան էր
Ասպած խյուկյոց չխաներ։
Սոխաթան լցին քյասեն,
Վրեն կովան խարս-փեսեն,
Աշխար պռնեց ուր կըսեն։
Սոխաթան չէր, պինթան էր,
Ասպած խյուկյոց չխաներ։
Սոխաթան թյափավ խսրին,
Բիթուն կըտելներ հազրին,
Կսմաթ էլավ կոր կյզրին։
Սոխաթան չէր, պինթան էր,
Ասպած խյուկյոց չխաներ։

ՎԱՆՔԻ ՊՃԻ ՏԱՂ

Առատըվան լուսու փաշեն,
Տանտըկին կայնե գյոշեն,
Վարթապետ կախվե դոշեն։
Առատըվան կյախն ի իկե,
Վարթապետ չլուտ պառկե,
Տանտըկնոչ կայիմ կյըրկե։
Առատըվան վանդ կըզնգա,
Վարթապետ կըտընգյտընգա,
Տանտըկին կըթընգյթընգյա։
Առատըվան աստղ էրեվաց,
Թաժա պիճ կայիմ ճըվաց,
Վարթապետ ծեռքեր լվաց։

ՕՐՈՐՈՑԱՑԻՆ ԵՐԳԵՐԻՑ

ԴԱՐԻ, ԴԱՐ–ԴԱՐԻ

(Սա ամենատարածվածն էր, ընդ որում՝ դարի, դար–դարին անսահմանափակ)

Դարի, դար-դար-դար, դար-դար-դար, բալա,
Դար-դար ասեմ, իմ թանգյ ծաքյուն՝ թո չիլա։
Դար-դար, դար-դար ասեմ՝ թո քյուն տանի,
Դուշման թալեմ՝ թո շուն տանի, դար-դար...
Դարի, դար-դար, դար-դար[1],
Քյու ուրուրոց գյոզի փետ ի,
Անուշ-անուշ կըճըռճռա,
Ես քյե մեռնեմ, տյու մի՛ ճըռա,
Մի՛ ճերերա։ Քյնի, քյնի, մուշ-մուշ արա։
Մերիկ մեռնի ուր թանգյ ծաքյուն,
Մերիկ մեռնի քյու մըշալուն, մըշմըշալուն,
Մերիկ տանի քյու չարկադեն,
Քյու տըկի խող խարատուկ ի,
Քյու թաթկըներ կապկպուկ ի,
Դար-դար արա, թառլան բալա,
Դար-դար արա, մերիկ մեռնի
Քյու մըշալուն, մըշմըշալուն։
Դար-դար, դար-դար, դարդրտ տանեմ,
Դարի, դար-դար, դարի, դար-դար...

Մայրերը, ուրախ տրամադրության մեջ, խոր քնից արթնացած մանկանը օրորոցից դուրս բերելիս, կատակում էին՝

Քըներ ես քյոտըներ ես, մարեն քյե մեռնի,
Վախենամ՝ տայտ ք...ես, կյրող քյև տանի։

ՔՆԻՑ ՆՈՐ ԱՐԹՆԱՑԱԾ ՄԱՆԿԱՆԸ ՊԱՐԵՑՆԵԼԻՍ

Մերիկ մեռնի քյե մկա,
Քյանի սարեր արև կա,
Քյանի կյել-կյազան չկա։
Մերիկ մեռնի քյե՝ որ կաս,
Նյա խիվընդնաս, նյա տրքյաս,
Հըխտատեղրանք տընգտընգյաս,
Խարսնըսըներ ղընզղընզաս։
Մերիկ մեռնի քյու բույին,
Աստծու օխնած քյու սոյին,
Աշխար խնդա քյու թոյին։

ԱՍՏՂԿԱՆ ՃԱՅՏԻ ԿԻՐ

Բախտի հարափոփոխության կարճ վիպասանության էր, որ տխուր եղանակով երգում էին մանկանն օրորելիս. բովանդակությունը հետևյալն էր՝

Հարուստ ապարանքի տիրոջ դուստր Աստղիկին գնել էր շրջիկ վաճառական-քարավանատեր, այն էլ այնպիսի թանկ գնով, որ սնանկացել էր։

Գեղեցիկ ու անփորձ աղջկան՝ թողնելով իր եղբոր կանանց խնամքին, վաճառականը դարձյալ մեկնում է պանդխտության, որ տևում է յոթ տարի։

Յոթ տարի այդ կանայք խանդելով Աստղիկին, նրա գեղեցկության համար, տանջում են, չարչարում, հետո էլ վաճառում մի շրջիկ մանրավաճառի։

[1] Կրկնվում է յուրաքանչյուր տողի սկզբին։

Մանրավաճառի տանը Աստղիկը աղախնություն է անում։ Պատահականորեն այդ տանն է իջևանում Աստղիկի հարստացած ամուսինը։ Աստղիկը ճանաչում է ամուսնուն, բայց միանգամից չի հայտնում իր ով լինելը, այլ մանրավաճառի փոքրիկին օրորելով՝ բացահայտում է իր իսկությունը, կանխորեն մի բուռ ավազ ցանելով ամուսնու անկողնու մեջ, որ վերջինս չկարողանա քնել։

Աստղիկը հասնում է իր նպատակին։ Ավազի վրա պառկած մարդը սկզբից մինչև վերջ լսում է միջնորմի մյուս կողմում երգվող օրորը։

Դար-դար, դար-դար, դար-դար, բալա,
Օրոր ասեմ իմ ուրուրոցին,
Դար-դար, դար-դար, դար-դար[1],
Խալխի խալալ կյրկանոցին։
Տյու քնուկ ես, մենք ենք զարթուն,
Բազըրգյանն ի իճե ծեր տուն,
Տայն ի ավազ։ էն չըկիտի,
Թե ես վ՛ով եմ, ուստ եմ իկե։
Ես Աստղիկն եմ՝ էն շեն տնեն,
Չինարի ծառ՝ տրոան վըրեն,
Պաղ-պաղ ախպուր՝ խման տրկեն։
Բազըրգյան էկավ, աչկն ինդյավ ձիկ,
Մաղըմ ջավահիր, մաղըմ ոսկի
Իտուր՝ ձիկ կյնեց, ուր տուն պիրեց։
Իմ կյին թանդ էր, բազըրգյան կոտր ինդյավ։
Ձիկ տվեց ախպորկիյթերաց ամանաթ,
Ինք կընաց կարիբութենն։
Յոթ տարի շիրիկներաց մեչ մնացի տառ-կյիրութենն,
Ջարչին էկավ՝ իմ տեկյերկիյթեր խաբըրներ մեկ արիցին,
Մաղըմ սոխով, մաղըմ սխտորով՝ ձիկ ծախիցին։
Ես ախչիկ ի զանգին խերկան,
Իմ իրիկն էր ճոչ բազըրգյան,
Մըկա բեսլամա եմ չարչու կյնգան։
Ասպած կամենար՝ մեյմ՝ ականջ աներ,
Իմ կըսեն մեչ ուր սըռտին դավթար աներ,
Որտեղ որ նստեր, իմ կըսեն աներ,
Բազըրգյան լսեր, կյեր՝ չարչու տրնեն Աստըղկեն տաներ։

Առավոտյան Աստղիկի ամուսինը մի բուռ ոսկի է ընծայում չարչուն, այն բանի համար, որ Աստղիկի հետ եղբայրաբար է վարվել։

Տուն են վերադառնում ամուսինները. սևերես տեղորկանայք արժանանում են նրանց արհամարհանքին։

[1] Կրկնվում է յուրաքանչյուր տողի սկզբում։

ԿԱԶՈ-ՆԱԶՈ

(Ողբերգական սիրո մորմոքներից։ Երգվում էր մանկանն օրորելիս, տխուր եղանակով)։

Աղքատ, դեղնցիկ երիտասարդ Կազոն սիրահարվել է հարուստի աղջիկ Նազոյին։ Նազոն ու Կազոն երդում են արել անպայման ամուսնանալ։ Նազոյի ծնողները դեմ են իրենց աղջկա ընտրությանը։ Նրանք աղջկա համար արդեն փեսացու են ճարել ու սկսել են բռնություն գործադրել, փակել են Նազոյին մութ մառանում։ Կազոն, ամեն գիշեր, գաղտագողի գնում է Նազոյի երդիկի վրա ու տեղեկանում նրա վիճակին։ Վերջին անգամ Նազոն ծանր տնքոցով նկարագրում է իր դրությունը.

Ամա՛ն, ամա՛ն, վո՛ւյ-վավելեր, քյա լաճ տնավեր, քյա լաճ պնավեր,
Էսօր քյու ապով ձիկ էնկանդար են թըփե, քյա լաճ տնավեր[2],
Ջամի տախտըկով կոտրածըս են կապե,
Հալաբու պամբըկով արունս են ժողվե,
Շամա-շաքյրով յարեքս են քյավե,
Ամա՛ն, ամա՛ն, վո՛ւյ-վավելեր, քյա լաճ տնավեր, քյա լաճ պնավեր,
Էնկանդար եմ լացե, լոսըս ի խավարե,
Մերըս էլ ի քյաֆըր, չի կյա իմ հավարին,
Վերևն ասպած կա, ներքև տյու ես, տյու խո՛ արե,
Ամա՛ն, ամա՛ն...

Աղքատ Կազոն ոչ մի միջոց չունի Նազոյին օգնելու, բացի Նազոյին իրեն տված երդումից ազատելու՝ փարվելով նրա այրիանալու սին հույսին, որից հետո ամուսնանա իր հետ։ (Այրիների կամքի վրա բռնացող չի լինում)։

Ամա՛ն, ամա՛ն...[3]
Ոսկի կաֆաս, տյու մեչ կյերի բլբուլ՝ Նազո,
Տըրսանց կարմիր, ներսանց սևսիրտ կակաչ՝ Նազո,
Գյո ըստա եմ, ծեռիկս ի կառճ, խորոտ Նազո,
Տյու էրեժնակ, քյու քյոքն ի տուռ, անուշ Նազո,
Ծերոնք ղանգին, ես մեյ նոքյար, բեռժ, Նազո,
Ծերոնք տանակ, մենք մատղի կյաս, արթար Նազո,
Դաստուր կուտամ, եմինըտ ե՛տ առ, ե՛տ առ, Նազո,

[2] Քյա լաճ տնավերը կրկնվում է յուրաքանչյուր տողի վերջում։

[3] Աման, աման-ը կրկնվում է յուրաքանչյուր տողի սկզբում։

Կընա ինոնց ասածին առ, անճար Նազո,
Ոռիևերցի՝ արե ձիկ առ, իմ յար Նազո,

Որ չըմնամ գյո չուրցուկ ծառ, դե եմին տուր,
Նազո, Նազո,
Ամա՞ն, ամա՞ն, ամա՞ն, աղչի...

ՊԱՐԵՐՆ ՈՒ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԸ

Արճակեցիները, որ բազմամարդ քաղաքներ պանդխտելիս գյուղ էին ներմուծել տնային դործածության շատ իրեր, միշտ էլ հավատարիմ էին մնացել բնիկ երաժշտությանը, ճանաչել էին ավանդական երեք երաժշտական գործիք՝ հովվական երկայն փող, դուդուկ և նաղարա-զուռնա (թմբուկն ու իր անբաժան զուռնան)։ Առաջին հրկուսով ինքնուս երաժիշտները, շրջապատված մի քանի մարդկանցով կամ մենակ, ժողովրդական մեղեդիներ էին փչում, իսկ երրորդով արդեն հատուկ վարժ վարպետներ էին նվագում մեծ տոնեբին։

Նույն պահպանողականությունն էր իշխում նաև պարերում։ Թեև երկու սեռի երիտասարդները անմիջապես յուրացնում էին Վանում հնարված նորագույն պարերը, լիներ դա «ֆոռկա»՝ կանացի կենտապար, «Զեբադի»՝ կանացի զուգապար (ընդ որում, մեկը տղամարդ էր ներկայացնում), թե «Ի զևն հայիր» երիտասարդական աշխույժ գյոնդապար, սակայն եթե հարսանիք էր լինում կամ մի այլ ժողովրդական հավաք, ապա իշխում էր կլոր գյոնդապարը, լիներ դա ծանր, դանդաղաշարժ՝ «Ծանդրր գյոնդ», լիներ դա փեսա պարացնելու՝ «ալաջա գյոնդ» (խառը գյոնդ)։ Ի դեպ, վերջինում հրավիրված փեսան մանում էր գյոնդի մեջ։

Բոլոր դեպքերում գյոնդը գլխավորում էր գյոնդբաշին, իսկ վերջինը կոչվում էր «պոչ պըռնող»։ Գյոնդբաշու ձեռքին թաշկինակ էր լինում։ Եվ ծանր գյոնդում, և խառը գյոնդում լինում էին տղամարդիկ ու կանայք։ Սակայն ալաջա (խառը) գյոնդում կանայք ու տղամարդիկ անպայման մեջ ընդ մեջ էին։ Վերջինս ծանր գյոնդից ավելի թեթև էր, բայց ոչ աշխույժ։

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՈՒՐԱԽ ԱՍՈՒՅԹՆԵՐ

Գարնան սկզբներին առաջին անգամ «զատիկ» կոչված միջատը տեսնելիս.

Զատիկ, զատիկ, նավակատիկ,
Արե նստի մեր տան մոտիկ,
Իմ խեր քյե կանի ուր լաճիկ,
Իմ մեր քյե կանի ուր խարսիկ,
Ես քյե կուտամ իմ խաս չավրեն,
Արե, խեր պե մեր տան վրեն։

*

Մեծ պասի առթիվ հրդիկից կախված ակլատիզին ուղղված խոսք (երգով).

Ակլատիզ, չըվանը վիզ,
Էկավ մե խուր՝ կախվավ էրտիս։

*

Խոունջին տեսնելիս, համոզիչ տոնով և համառորեն երգում էին՝

Մակատուզ,
Ականջ խան տյուս,
Քյե ոսկի կյինդ եմ պիրի։

Թամերով սպասում էին, մինչև խոունջը գլուխը պատյանից դուրս էր հանում։

*

Մըջյունին հայհոյելով՝
Մըռճեմ, մըռճեմ,
Քյու մեր տըռճեմ։
Եղին դուշման,
Կյեղին փոշման։

*

Պուտ-պուտ նախշերով թևեր ունեցող կլորավուն միջատը՝ զատիկը, մեզ մոտ անվանվում էր մայրամ խաթուն և համարվում էր բարի լրաբեր։ Երեխաները այդ միջատը դնում էին իրենց ձեռքի վրա ու անշարժանում մինչև նա թևածում էր ու թռչում։

Մայրամ-խաթուն, մայրամ-խաթուն,
Իճի մեր տուն, իճի մեր տուն,
Ես քյե կուտամ դյոզի կթուն։—Երգում էին աղերսախառն։

*

Երեկոյան, եկեղեցու զանգերի ձայնին իրենց ձայները հարմարեցրած՝ մեղմորեն երգում էին՝

Իկեքյը ժամ, իկեքյը ժամ,
Որ չեք իկյա, տուռ կըփակեմ։

Երգվում էր նաև մի այլ ձևի՝

Կրտելըմ թան, վեր կյակըթան,
Պյանթող, պյանթող, սարվածք, կյութան,
Խեր, խորախպեր իկեքյը ժամ,
Ոլ ծեր աչկեր չըխըժվըժան։

*

Մանկական երգեր կային՝ ուղղված մարդկային բնակավայրերին մոտիկ բնակվող թռչուններին։ Երբ առաջին անգամ արագիլը հայտնվում էր իր հին բնին մոտիկ, մեծահասակները ուշադրությամբ հետևում էին, թե արդյոք ինչ նոր բան է բերում հին բույնը վերանորոգելու։ Եթե կտուցում կտավի կտոր էր, ուրեմն մահ էր գուշակում։ Իսկ մանուկները երգում էին՝

Հերկնակապույտ խորոխպեր,
Կարիբ գյալդան խաբրպեր,
Կտցովտ կտավ չպիրես,
Ծժերաց ցավ չպիրես,
Ոլ մեր ամբրոց շավիրեն,
Քյու ճտերն էլ գյո վրեն։

(Պետք է հիշատակել, որ աթարից կոնաձև շարված ամբրոց կոչված վառելիքի շինվածքի գըլխըների վրա էլ էին արագիլները բույն դնում)։

Ոմանք արագիլներին էին դիմում նաև այսպես՝

Խամ խըռխավոր Հըռաքյել,
Էկավ կոտ-կոտ առակյել,
Կտցի ճողերն ի թալ ցած,
Պարև ի տուր ճըժերաց.
—Լիյունի, Ֆիշնի, կո՛տ-կոտ՛-կո՛տ,
Իմ ճետ կյեշ ի, տյուք խորոտ։
—Հերկեն կտուց, ճեղպաց տոտ,
Խալալ ըլնի քյե օց-կյոռտ։

*

Ագռավը համարվում էր լրաբեր, եթե դռան վրա երեք անգամ կըռռում էր. ուստի, եթե ագռավը նստած էր լինում հանգիստ, կանչում էին՝

—Կռիկ, արե վեր մեր տըռան,
Իրեք պերան կըռ-կըռ-կըռա,
Պարի խաբար պե վեր մեր տան,
Քյե մեյ նուկի չամիչ կուտամ։

Ագռավը չէր զլանում փախցնել նաև հավի ձվից նոր դուրս եկած ճուտիկներ, ինչպես և կտուրի եզրին դրված մաղերով կիսաչոր չորթան։ Ուստի, մեղք չէր համարվում ագռավների ետևից քար շպրտելը։ Հենց այս տեսանկյունով էլ ագռավների մասին երգվում էր՝

Չորթընի կյող կեշ կըռիկ,
Ք... կըտըցող չոր բռիկ,
Ծըտերաց մոտ կըռկըռաց,
Չորթընի մոտ ֆըռֆըռաց,
Բաբոն պըռնեց պոչ պոլտեց,
Ծոչոն պըռնեց ճիտ ճոլտեց։

*

Կաչաղակը նույնպես համարվում էր լրաբեր. շատերի մոտ էլ ստախոս էր համարվում, իսկ քանի որ չէր զբաղվում ճուտ ու չորթան հափշտակելով, ուստի մանուկները մտածել էին նրան կաշառել՝

Անձեղ, անձեղ, մե մի՛ խափե,
Իմ ղարիբ խորից խաբար պե,
Ես քեյ ոսկի ճտնոց կուտամ,
Ջհեզ կանեմ, կուտամ իրկան։

*

Երկու սևոի երեխաների մեջ էլ շատ էր ամբացած հոպոպի հետ ղրույցի բռնվելու պատրանքը։ Հենց որ ծառաստաններից լսվում էր ճյուղերի մեջ թաքնված հոպոպի երկվանկանի կանչը, մանուկները, որ համոզված էին, թե պուպուն ինքն իր անունն է կանչում, իրենք ևս սկսում էին կանչել՝ պու-պու։ Ծառերի միջից նորից էր լսվում հոպոպի կանչը՝ պու-պու։ Նրանց հասկացողությամբ, դա ապացույց էր, որ թռչնիկը պատասխանում է, ուստի իրենք ևս պատասխանում էին.

—Պու-պու, ք... կեր։
—Տյու կե, տյու կեր։ (Նորից էին համոզված, որ հոպոպը պատասխանեց)։
—Էսօր քյանի՞ խաց ես կիրե։
—Ութ խաց, ութ խաց։
—Սութ ի։
—Սութ չի, ութ խաց...,—և այսպես շարունակվում էր ղրույցը, մինչև թռչնակը թռչում—գընում էր և մի այլ տեղից կրկնում իր կանչը։

*

Բոլոր տարիքի գյուղացոց մեջ տարածված էր, որ ուղտին զայրացնելիս, նա թքում է զայրացնողի երեսին։ Համոզում կար նաև, որ ուղտի թքի մեջ կա ինչ-որ անբուժելի վերքի հարուցիչ։ Այսպես թե այնպես, ոչ մի մեծահասակ չէր փորձում ուղտին զայրացնել, այնինչ մանուկները թաքնվում էին անկյուններում ու ճչում՝

Ըղտիկ, ըղտիկ,
Քյաման կըղտիկ,

Կան ականջ կա,
Քյե չկա։

Մանուկները, որ համոզված էին, թե ուղտը հասկանում է այդ բառերը և խիստ զայրանում է. ապարդյուն սպասում էին ուղտի զայրույթին։ Սակայն ուղտը անցնում էր դանդաղ ու անտարբեր։

*

Արճակի երեխաները շատ էին սիրում զայրացնել նաև քաղաքացիների երեխաներին, որոնք, այսպես թե այնպես, ժամանակավոր ընկերանում էին գյուղ։ Եթե հետները կոված էին լինում, ապա ընկերովի երգում էին՝

—Քյաղքըցի,
Քայ կըտըցի,
Էշ խեծուցի,
Կետն ընցուցի,
Էշ զռաց՝
Քյաղքըցին ասաց՝
—Փառք քյե, ասպած։
Էշ տըտռեց՝
Քյաղքըցին
Վախեցավ,
Պեռ-բարխանեն
Թողեց-փախավ։

Քաղաքացի մանուկները ևս իրենց ասելիքն ունեին։ Բավական էր, որ նրանք հանդիպեին քաղաքի փողոցում որևէ գյուղացու, ապա անմիջապես ձախ ձեռքի բթամատով ու ցուցամատով իրենց քիթն էին բռնում, աջ ձեռքով իրենց ծնոտը ու կանչում՝

Շինական,
Շակալ պերան,
Շնթըռե վեր ական։

*

Տատիկին ուղղված կատակերգ՝
Անձրև էկավ լուլա-լուլա,
Թովլըմ շիլա, մեյ գյուլուլա,
Տերտեր, ժամխաբ, նաշն էլ սիլա,
Մամիկ տարան, աշխար կուլա։

*

Երգ-կատակ՝ տանտիկիններին հասցեին՝
Տանտըկին,
Տավրի տըկին,
Տավրի չլուտ
Ջոքյե բըկին։

*

Փոքրիկ տղաներին ուղղված կատակ-պատվեր՝

Տղա, տղա,
Ոսկի ջղա,
Առ քյու ճաներ՝
Կնա խաղա
Ջուր իրիկուն,
Նոր արե տուն։

ԱՌԱԾ — ԱՍԱՑՎԱԾՔՆԵՐ

Ահմադ չտվեց, Մայմադ չվերուց։

*

Աղքյատ աղքյըտին խառցուց՝ «Մևչքիտ պեռ վի՞րն ի», ասաց՝ «Նյա իմն ի, նյա քյոն»։

*

Աղքյատ ասաց՝ «Իմ ծավար մուկ կիրեր ի» ավտացող չէլավ. վանգյին ասաց՝ «Իմ սարվածք մուկ տարեր ի» չավտացող չէլավ։

*

Աղքյտի վրեն թաժա խալավ տիսնող չի ասե «Շնախավոր ըլնի», կխառցուցի՝ «որտեղից ի»։

*

Ամանաթ՝ չեն անե կիյամաթ։

*

Անավլադ հիսան, անկարաքյ հնսան՝ աշխըրքին փայդա չեն իտա։

*

Անխաչ տերտրոչ խաչխամբուր ո՛ւտա։

*

Անձըրվու տայ ինգյած ճամխորթին՝ պաղ թան չեն իտա։

*

Անոթի մարթու խամար՝ ծավրով վռոշն ավելի խամով կըլնի, քանձ կուշտ մարթու խամար՝ թաթարի խավիծ։

*

Աշխարքն ուզի բառին ըլնի, սարի կյլոխ սարին կըլնի։

*

Աշնան արև իմ որթուն, կյարնան արև իմ խորթուն։

*

Աչիչ խաւցուցին՝ «Ի՞նչի հյա կթարթես», ասաց՝ «Տիսածիցս կվախենամ»։

*

Առծիվ ինչկանդար էլ պանցր թռնի, էլ՛մ էլ ուր պյոն երկրի էրեսին ի։

*

Առքյավութնի մեչն էլ կրակ կա, ժժըխոցի մեչն էլ։

*

Ասիցին՝ «Եթմու ծառ ծաղկավ», ասպած ասաց՝ «Ընչի ես մեռո՞ւկ եմ»։

*

Ասպած որ ուզի զանգընին ուրախցուցի՝ պյառցուկ էշ կմոլորցուցի, կպիրի կայնըցուցի վեր ինոր տուան. որ ուզի աղբյտին ուրախցուցի՝ ինոր էշ կկուրիսցուցի, սոն-սոնևն կտանի տեղ շանց կուտա։

*

Ասպած որթին առևց ուր, մըռմուռ տվեց Տիրամոր։

*

Բարդի ծառ քյամուց կըհերերվի, համա քյոքյախան չի ըլնև։

*

Բենամուսի իրիսին թըքյիցին՝ ասաց անձրև իկավ։

*

Բոշից՝ փաշա չի ըլնե։

*

Բոշ քյուչքըթի տիրոշ պուտկի մեչ՝ վոռշ չի ավըլնա։

*

Եզ տատի՝ էշն ուտի։ Եզան տիրոշն էլ ի՞նչ պիտի։

*

Ես աղա, տյու աղա, մեր աղուն վո՞վ աղա։

*

Երկնուց թափված ինչ էլ որ ըլնի, երկիր կվերուցի։

*

Ջանդրնի պենից, որ սխտորախոտ կյա, յան խաշ ի կիրե, յան քյալագյոշ։

*

Էշ՝ Երուսաղեմ էրթալով, մուղսի չի տյառնա։

*

Էրկեն թելիկ,
Կարճ ասըղիկ,
Հե՞ր աղբյտիկ։

*

Թյոքից՝ խարիսա չի տրվև։

*

Ժամտան զանկեր զարկիցին՝ տիրացույի քյուն նոր էկավ։

*

Ինչ կյուղուն՝ հընթին, ինչ պուղուն՝ մաքին։

*

Իշուն ասին՝ աչկըտ լոս, քյև քուտայ մ էլավ, ասաց՝ էլավ-չէլավ, պետն իմ քյամկեն պակաս չէլավ։

*

Լեզվին ուսկոռ չկա, որ ակըռկի։

*

Խաբար ճոչին, ճուր պստըկին։

*

Խաչին նոսր էր, օրդուն իճավ վրևն. քյալվորն ի՞նչ անի։

*

Խաչն իմն ի, զորութեն ես կյիտեմ։

*

Խացըն՝ խորես, ճիժըն՝ փորես։

*

Ծակ ուլնիկ կյետին չի մնա։

*

Կալի եզան մուռթ՝ լարնով չեն կապե։

*

Կատվուն խաւցուցին՝ «Քյու մերն ի քյե շատ կուզի, թե՞ քյու խել», ասաց՝ «Նյա օ, նյա օ»։

*

Կատուն կիրե կիդըրմ միս. էսը քյար, էսը կըշևոքյ՝ կատուն տընենքյ կըշըռենքյ։

*

Կատուն տուն չի, մկներ հանգյուն-հանգյուն կվազվզեն։

*

Կրնգյան ծամ հերկեն կըլնի՝ խելքյ կառճ. մարթու միտք հերկեն կըլնի, ծեռ կառճ։

*

Կյելու կյլխուն ավետրան կարթացին, ասաց՝ «Շոտ արեք, ոչխար սարից կնաց»։

*

Կյեղի կաաուն՝ կաթի սերից պուրկ չի մնաւ

*

Կյլսխա թո իմ տան մեչն ըլնի, ոտքերըս թո տյուս մնաւ

*

Կյող սր տնեն ըլնի, նղն էրտըսեն կըխանի։

*

Կյող՝ սիրտ տյողւ

*

Կիսուր խաբսից ինաա արաց, կաթ թողից կաաըվներաց։

*

Կրակ չէլած տեղից՝ մուխ տյուս չիկյաւ

*

Կուզի՝ ալամ—աշխար մեյ պունով պռնես, մեկ օր իլել ես, մեկ ծր էլ պիտի մեռնես։

*

Կուզի տաս տարի էշն անպյառց մնա, էլ՝մ էլ պոչ չի հերկըննաւ

*

Հիսանի աչկ մեյ խողն ի, որ կըկշտացուցի։

*

Համեն՝ «խաչոն» խաչոխննենք չի կանա անե։

*

Համեն կնիկ ուր տան կժի պաղ ճուրն ի, համա խունարով կնիկ՝ ուր արոան գուլալ ախպուրն ի։

*

Համեն պոչ՝ ուր տիրոչն ի։

*

Համեն պտուղ մեյ խամ չի ըլնե։

*

Մալ՝ տիրանման չըլնի, հյասնա պյողացուրիկ կըլնի։

*

Մարթ ուր ոտքեր՝ ուր լրխեփի գյորա կըպարզի։

*

Մեյ փեթակի մեչ էրկու մեր չեն նստաե։

*

Մըդրբու ախչիկ տարան—արիցին թաքավրուն խարս, ծեռ պարզեց կիսրոչն ասաց՝ «Փառսեմըն բդա» (Իմ պատառ հացը տուր)։

*

Մըդրբուն թան տվեցին, ասաց՝ «Ջորթան էլ տու»։

*

Մթան մեչ քելողի ոտ՝ յան քյարին կտիպնի, յան՝ փետին։

*

Միճինքյին՝ մատաղ չեն մորթե։

*

Մոն իրիկ՝ յոթ շիրիկից առավել ի։

*

Մուկ ծակ չէր մանե, շախկյամ պոչ կապիցին։

*

Մուկն էլ կըճըզճըղտա, խավուն ճետն էլ. խո առանտիկնոչ խամար մեյ պյան չի՞նւ

*

Մուկն ինք մեյ պյան չի, համա սրտեղ ինի՝ կըխարամի։

Յոթըն քյաղվոր մեյ մաթրաթ ճաշով կկըշտանան, համա մեյ թաքավոր յոթըն աշխըրքով չի կշտանաւ

*

Նախըրչու չարոխ ծայ կըլնի, կուռուղչու՝ կըլսխ։

*

Նյա լուսընկի շող կըփնջվի, նյա ճայտի կյիր կըջնջվի։

*

Նյա սևվին սապոն կսիվարկցուցի, նյա խեվին խրատ կխելացուցի։

*

Շան արժալ որ կյա, կէրթա ջամու տըռան կըքյաքի։

*

Շիրիկ ասված որ աղեկ պյան ըլներ՝ ասպած խատը՛մ էլ ուր խամար կըստեղծեր։

*

Շնից ծնված՝ յան քյոփակ պիտի տառնա, յան՝ դելւ

*

Որ հիսանի ծեռ կարճ ըլնի, լեզուն վիզինք կըկառճանաւ

*

Որ քյարթու խաց չես կանա ուտե, աղեկը՛մ անորթցի, կտառնա եղով պաղարճե։

*

Ջում ճիժ չիլա՝ մեր ծիծ չիտաւ

*

Պաղ ճըրից՝ մարթու պերան չի վառվե։

*

Պառվըցած՝ տառնըցած։

*

Պըռտուճներաց հմենից տառն աղքըտութենն ի, պարտքերից հմենից զոռը՝ խյոկին տալն ի։

*

Պըստիկ կյախ՝ շան քյոթոթին էլ խորոտ կըլնի, իշու քուռակն էլ։

*

Պառուզ ուր ծառից շատ պատ չի ինև։

*

Պուտուկն ասաց՝ «Տակս ոսկի կա» շերեփին ասաց՝ «Ես հո՞ւստ կուկյամ»։

*

Ուևս չէլած տեղ՝ կյըրին էլ «աղա» կկանչեն։

*

Սթի պոչ՝ հերկեն կըլնի, ծեր՝ չուխի տակից կթըռնի տուս։

*

Սյուքյ չէլած տան էրտըսից՝ վույ-վույի ծեն տուս չի կյա։

*

Սոխի սեյրատն ի որ կյըրխ կուտաս։

*

Տախ ախչկան ասիցին՝ «Ընչի՞ չես կընացե իրկան» ասաց՝ «Ուզող չէկավ, իմ խերն էլ չիտուր»։

*

Տան, որ էրկու տանտկին ըլնեն, տախտն անավել կմնա։

*

Տաշտի խմոր ի՝ թխելով կըխըլըսի, խո թաշտի լվածք չի, որ սատանեն ավըլցուցի։

*

Տերտըրոչ խարս՝ նշխարքյ ճրի ճամբեն կուտի։

*

Ուռու ծառ կէրթա-կյուկյա, կասի՝ «Ես դարդի տեր եմ».
Բարդի ծառ կէրթա-կյուկյա, կասի՝ «Ես սիրու տեր եմ».
Քյան բարդի ծառ՝ պանցր չկա, քյան սիրու տեր՝ քյաղցր չկա։

*

Քյամին ասաց՝ «Մարաքյ, տյուրըտ պյաց, քյե հարթ եմ պիրև.
Մարաքյն ասաց՝ «Նյա քյու պիրած կուզեմ, նյա քյու տարած»։

*

Քյամին ասաց՝ «Վույ, վույ, վույ, իմ տունտեղ քյամին տարավ»։

*

Քյանիմ՝ կուզի պոչն հերկըննա, կյոռտան կտել ծուկ չի տառնա։

*

Քյառսուն փակ տիր վեր տուան, կրոդի առած չի պռնվև։

*

Քյոթագն՝ առքավութենից ի իկե։

*

Օցի կծած կըսաղանա, լեզվի կծած չի սաղանա։

*

Օցն ի որ կանա մտնի օցի պյոնի մեչ, խո խովվի կոպալ չի՞ կանա մտնի օցի պյոն։

ՕՐՉՆԱՆՔ, ԲԱՐԵՄԱՂԹԱՆՔ, ԵՐԴՈՒՄ, ԱՆԵԾՔ, ՊԱՐՄԱՎԱՆՔ

ՕՐՉՆԱՆՔ[1]

Ասպած քյե հերկեն ումբր անի։

*

Ատենախոս՝ խանա Փյութկի սրտի կյևորք ուր զորութենով քյե հիմդատ ըլնի։

*

Դոր որ էրթաս՝ ճամբետ դուզ ըլնի, կըսմաթըտ՝ յուզ-դուզ ըլնի։

*

Թըխթըմորըտ օխնուկ մնա։

*

Լոս կաթի վեր քյու խոր-մոր կյերեզմնին։

*

Խազար օղորմի քյու ծնողաց։

*

Խեր Ապրախամու կյոք նստելուն առժանանաս։

[1] *Սովորաբար այս օրհնանքները ուղղված են տղամարդկանց։*

*

Ներ Ապրահամուն կոնախ իկողներ՝ քյու սուփրի վրեն էլ նստեն։

*

Ինորտ չոր ճողին թալես՝ ծաղկած ծառ տառնա։

*

Մայրիկ-Մայրամ ասպարածին՝ ուր սուփ պինով քյե օխնի։

*

Յոթ որթով սեղան նստես։

*

Պյարով լաճերացըս թաք-փսակին արժանանաս։

*

Սիմոն ծերունի տառնաս։

*

Սիվտակ մուրուս ըլնես։

*

Վեր ասավորին՝ ախ չքյաշես։

*

Տունըտ շեն մնա։

*

Քյրիստոսի օխննքյն առնես

*

Քյու մեկըն խազար տյառնա։

ԲԱՐԵՄԱՂԹԱՆՔ

Սիրելի անձնավորությանը խմիչքով հյուրասիրելիս՝

—Դե, կյալըտ պյարի, հյա ասպած ըսըսկնա ուրախ սրտով, ցամաքյ աչկով մեյ մեկու տիսուն առժան անի։

—Տյուք էլ սաղ ըլնեք, ասպած հյա ըսըսկնա ուրախ սեղնի ռաստ պիրի։

*

Բաժակը պարպելուց հետո՝

Հյուրասիրող.—Անուշներ։

Հյուրասիրված.—Անուշ կենաս, սաղ ըլնես։

Հյուրասիրող.—Մեկ էլ թալենք (խմենք), տիսնանք աղո՞րթ անուշ ի։

*

Եվ այսպես խոսակցելով ու ուտելով բաժակների թիվը ավելանում էր, սակայն միշտ միևնույն «անուշներ» կամ՝ «անուշ արա»-ն, «անուշ կենաս»-ն ու «իմ անուշ տյու էս»-ը։

ՆՐԲՈՒՄ[1]

* *Ալահվաքյիլ։*

*

* *Անունն աստծու։*

*

Ես իմ խյոկին (ձեռքը կրծքին խփելով)։

*

Էսը աղօթքրնի արթար լուսուն առժան չըլնեմ (Ձեռքը դեպի արևելք պարզելով)։

*

Էսը արևվ-արեկյակ շհադ ըլնեն։ (Յույց տալով արևը)։

*

Էսը թորվան խալալ խացի պախապան իրիշտակներ շհադ ըլնեն։ (Միաժամանակ ձեռքը թոնրան շրթան մոտեցնելով կամ ուղղակի խփելով)։

*

Էսը խաց յոթ տուն ինեմ ծեռրս չինի (հացը ձեռքը բռնելով)։

*

Էսը ճրաքյի լոս վրես խավար մնա։ (Ձեռքը դեպի վառ ճրագը պարզելով)։

*

* *Թե սուտ կասեմ՝ իմ կնիկն իմ մեր, իմ քյորն ըլնի։*

*

Իմ մոր տված անարատ կաթ ձիկ խարամ ըլնի։

*

Խոկյիս՝ սատանին տամ։

*

Կյապրել խրիշտրկի փողի ծննին առժան չըլնեմ։

*

Մաս-պատարաքյի առժան չըլնեմ։

*

* *Մեր ախպերութեն շհադ։*

*

Սեր ճայտի մնուն շհադ։ (Ձեռքը ճակատին տանելով)։

*

* *Վալահ, բիլա, թալահ։*

---

[1] *Աստղանիշով (*) նշանակված երդումները սովորաբար տղամարդիկ են ասում, առանց աստղանիշի՝ թե՛ տղամարդիկ, թե՛ կանայք։*

*

* Վալահի։

*

* Քյրիստոս։

*

* Քյրիստոս ուր տատաստանով վրես խռով կենա։

*

* Քյրիստոսի պիպեռ զարկող ըլնեմ։

*

* Քյրիստոսի սուփ ավաղան, թե խայ ես՝ ավատա։

ԱՆԵԾՔ[2]

Ախ կանչի՝ լսող չխասնի, մախ կանչի՝ կյրող չխասնի։

*

Անկյալծակի ցավի տիրանա։

*

Աչկ պյաց ըլնի՝ մեչ լոս չըլնի, ափ պյաց ըլնի՝ մեչ խաց չըլնի։

*

Աստըծուց խնթրեմ՝ լոս թափվի, ծեռից պըռնեն՝ տանեն-պիրեն։

*

Աստըծուց կանչեմ խացն ըլնի՝ ծոց չըլնի, ծոցն ըլնի՝ խաց չըլնի։

*

Աստըծուց կանչեմ՝ վեր կուշտ փորին ծեռ չըտնի։

*

Աստծուց կանչեմ՝ ուրախութեն ուր տան տըռնեն ներս չմտնի։

*

** Բեմուրազ

*

* Գյուլուլախորով ըլնես։

*

* Էրազի մեչ իրիկ տխսնաս։

*

Թաժա խացի խոտ տնից տուս չիկյա։

*

** Թաժա մեռել։

*

* Թաքյ-փսակի չառժանանաս։

[2] Առանց աստղանիշի անեծքները սովորաբար ասում են կանայք կանանց. մեկ աստղանիշով անեծքները ուղղված են ամուրի տղաներին ու աղջիկներին և առհասարակ նորապսակներին. երկու աստղանիշով՝ փոքր տղաներին։

*

** Ժուռ-մուռամեռ։

*

Իմ անճար պերանով կանչեմ՝ մախ չտխսնա, նստի՝ միս թափվի, կայնի՝ ուսկոռ պեյպըկվի։

*

Իմ մեղավոր պենով կանիծեմ՝ ուր ղոլվաթ կյել-կյաղանին ըլնի, ուր խոկյին՝ սև սատանին ըլնի։

*

* Ինգընավորես, փ՛ռփըռոտես, խաչ տընեն պերանտ, ղանգյակ կախեն վզետ, տանեն Ջաղար՝ սրփ Նշանա տուռ։

*

* Խըրխընջան ծիյով տուս էրթաս, սելի վրեն պառկուկ քյե տուն պիրեն։

*

Խոկյին աստըծուն չիտա։

*

* Ծամերըտ սիվտակ խստըկես։

*

** Կյրողի խեխտած։

*

** Կյրողի տարած։

*

* Մեչ խորըտ տան պառվընաս։

*

* Յոթ սարից դեն սատկես, սևվ խաբարըտ տուն կյա։

*

* Նաղարա-զուռնով քյե խորեն։ (Նաղարա-զուռնայով թաղելիս են եղել միայն երիտասարդներին՝ անսպասելի, ողբերգական մահվան դեպքում, երբ ասենք նշանված են եղել կամ նոր ամուսնացած)։

*

* Նխշուն ծիյուց ցած կյաս։

*

* Նշանլուտ տամ իրկան։

*

* Շախմար օցու զեհրը մտնի մեչ ջիգրիտ։

*

* Շվաթի կատվու պես տանըներ նռնաու կանչես։

*

** Պատանքյըտ կարվի։

*

* Պատանքյըտ մազի թելով կարենա։

*

Պատից կախուկ մաղ չալրոտվի, կապից կախուկ տիկ չրթանոտվի։

*

* Ջալադի առճեվ չոքչես բալքիմ։

*

* Ջհեղրտ սնդրկի մեչից տյուս չիկյա։

*

Սեվ թալեմ ուր կյլոխ։

*

* Սեվ փոշիտ քյոլոզիտ վրայեն առնեն տակ, թալեն վեր մորըտ կյլխուն։

*

* Սուր թրի ռաստ կյաս։

*

Սուք ըլնի ուր փայ-պյաժին։

*

** վարամ թալած։

*

Վիղըտ տակրտ մնա, խեր-պյարին չտիանաս բալքյիմ։

*

* Տիրամոր տաոցըվոր տառնաս, այլակերպվես՝ հիսան-օղլու ջյարգ չմտնես։

*

Ուր իրիկ խորեմ։

*

Ուր լաճեր խորեմ։

*

Ուր շեն տնից մեկ ջուխտ սոլ ըլնի ուր փայ-պյաժին։

*

Ուր վանք տնից փեշեր թաղթրփելով տյուս կյա։

*

Ուր տուն Անի քյաղքի ավերակներ տառնաս։

*

Ուր տունն ավիրվի, ուր տյուս փայվի։

*

Ուր ունեցվածք էրազ տառնա, զինք աշխըրքում բեմուրազ տառնա։

*

* Փառացըտ տակ կյաս։

*

* Քյու թաժա խարս կընգա նեշուն քյողք սեվ նիրկեն։

*

* Քյու խինեն քյամին տանի։

*

* Քյու մոր ծամեր կըտրեն փռեն վեր քյու նաշին։

ՊԱՐՍԱՎԱՆՔ[1]

*Ադաբսըզ։

*

Աղքյտի թըռնթոց։ (Կարճահասակ ու նիհար տղամարդու հասցեին)։

*

Բաբայողուրդ։ (Բարձրահասակ տղամարդու հասցեին)։

*

*Բառու կըճա։

*

Բենամուս։

*

Թափագյոզ։

*

*Լավրնդու կըճա։

*

Խերվան խրոընդատ։ (Բարձրահասակ տղամարդու հասցեին)։

*

Կընդյան կնիկ։

*

Կրատուկ եղ։

*

Կիշըրվան կյեշ։ (Բարձրահասակ տղամարդու հասցեին)։

*

Կյարնան կյել։ (Կարճահասակ, նիհար տղամարդու հասցեին)։

*

Կյեմշու կուտոփ։ (Կարճահասակ, դեր տղամարդու հասցեին)։

*

Կյրողի թարանջա։ (Բարձրահասակ տղամարդու հասցեին)։

*

Կոթ կըտրած դրնքյ։ (Կարճահասակ, դեր տղամարդու հասցեին)։

*

Կուլանոցի ցախավել։ (——»——)

*

Կուտուղույի կատու։ (——«——)

*

Աչմու բայրաղտար։ (Բարձրահասակ տղամարդու հասցեին)։

[1] Առանց աստղանիշի պարսավանքները, սովորաբար կանայք հասցեագրում են տղամարդկանց, մեկ աստղանիշով՝ կանայք կանանց։

*

Ճոչ պաղսրվան ակլատիղ։ (——«——)

*

Ճվտուկ սակառ։ (Կարճահասակ, նիհար տղամարդու մասին)։

*

Մայմադի սունաթ։ (Բարձրահասակ տղամարդու հասցեին)։

*

Մրգրրբու մազրակա։ (Կարճահասակ, նիհար տղամարդու հասցեին)։

*

Մրսրի կռճոն։ (——«——)

*

Նախրի էշ։

*

Շարխոշի շռախոտ։ (Կարճահասակ, գեր տղամարդու հասցեին)։

*

Սագի բուղա։
Սալախանի շուն։

*

*Սոխատարի։

*

Վարակյա կռտան։

*

Տավրի չլուտ։ (Բարձրահասակ տղամարդու հասցեին)։

*

Տրժրխոցի զուռնաչի։(——«——)

*

Ուտի տիպ։

*

Քյարվընի քյուրթ։

*

Քյոռ Ագնավուր։ (Բարձրահասակ տղամարդու հասցեին)։

*

Քյոռ թյաքյա։

*

Քյոփաքյ շուն։

*

Օգոստոսի աղվես։ (Կարճահասակ, նիհար տղամարդու հասցեին)։

*

* Օռոսպի։

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

Երբ մի քանի պարապ տղամարդիկ կամ կանայք միասին էին լինում, որպես մտքի վարժություն, միմյանց հանելուկ էին առաջարկում։ Ահա այդ հանելուկներից մի շարք։

Անդերձան շարած,
Անասեղ կարած,
Անկյործ չավրի մեջ
Փակ կութով պիրած։
(Նուռ)

Կլոր՝ քյանձ նուկի,
Տափակ՝ քյանձ խառջկաթ,
Սև՝ քյանձ սաթ,
Սիվտակ՝ քյանձ կաթ։
(Կաշաղակ)

Էն որ խավքն ի՝ երկինք-կյետին կան կուկյա,
Ուրա պոնից տյուս չի կյա։
(Աչք)

Նա՝ բաղըրգյան կպիրի,
Նա՝ դուքընդար կրծախի,
Նա՝ տվող խամ կտիսնա,
Նա՝ ուտող կյոն կտիսնա։
(Մայրական կաթ)

Էն ինչ, էն ինչ՝
Որ ասես՝ արե-արե, չի կյա,
Որ ասես՝ մի՛ կյա, մի՛ կյա, կուկյա։
(Շրթունք)

Հմեն ջանին՝ մեյ մութ մարաքյ,
Մեչն էրկու շար անկոթ ուրաքյ։
(Բերանն ու ատամները)

Էրկու տուն՝ մեյ սուն։
(Քիթ)

Անպոչ կտիլ՝ կպե պատ։
(Ականջ)

Անջան, անսաս,
Տյու գոր էրթաս,
Լոքյա-լոքյա
Խետըտ կուկյա։
(Ստվեր)

Ինքյն Ատամուց առաճ ի ծնվե,
Համա ուր քյառսունքյ տեռ չի թըմբըմվե։
(Լուսին)

Քյարեն-փետեն, արթար դադեն,
Ջորս չոր, հերկեն ոտ փորի տակ,
Սրտիկն ի սև, կյլոխն ի ծակ։
(Թոնրատուն)

Դադեն նստե վեր թըմբան,

Կյախուն քյաշե թաց թոմբան։
(Կաղամբ)
Մեյ տուն՝ըմ կա, տուն մ՚էլ ինե,
Տեղին Տավիթ նստուկ ինե։
(Հավկիթ)
Խանելուկ—խանդակելուկ,
Մեչն ուտելուկ,
Տյուս վառելուկ։
(Ընկույզ)
Մե կով՝ըմ կա զատու յան ի,
Ուռ-պտուկ սպահանի,
Կաթ կուտա, տուն չի կյա։
(Խաղողի վաղ)
Լարան պառկավ մեչ ծովուն,
Ասաց՝ ծյաքն եմ արիվուն։
(Պատրույգ, ձեթ, ճրագ)
Մսե սյուն, էրկրթե տուն։
(Անասունի պայտված ոտք)
Կարպետ կփռեն տակ,
Ծեռով կրվզրցուցեն ծակ,
Կրվերուցեն, կկայնրցուցեն պատի տակ։
(Երկանք)
Քյու տափակ՝ վեր իմ տափկին,
Իմ սուլուլիկ՝ մեչ քյու ծակին,
Աշխար կուտի իմ-քյու տկին։
(Երկանք ու ձավար)
Պռտի՝ մլի, պրռտի՝ մլի,
Որ չի մռնի՝ կռծի մլի։
(Թել-ասեղ)
Փետե փողորակ,
էրկրթե սողորակ,
Սատանեն մեչ քյուն։
(Լիքը հրացան)
Անփարա ելչի,
Անղարար յալանչի,
Ջիկ, քյե կկանչի։
(Կաչաղակ)
Ցերեկով՝ խեղճ, դարբեդար,
Կյիշըրով՝ աշխըրքին նոբադար։
(Լուսին)
Ըստեղ՝ պուպուզ, էնտեղ՝ պուպուզ,
Ինչ կյա տիմաց՝ կրթալի տյուս։
(Ավել)
Սլվլուն էլավ սարնըվեր,
Սըրպեց-պիրեց տայնըվեր։
(Ածելին ու երեսի մազը)
էրկնուց իրեքյ խավք ընցան,
Մեյն ասաց՝ ակաս, մեյն ասաց՝ պակաս,
Մեյն էլ ասաց՝ հիսանին իրեքյ պյան կա պակաս։
(Աչին՝ մազ, լեզվին՝ ոսկոր, աչքին՝ կշտում)
էրկնուց իրեքյ խավք ընցան.
Մեյն ասաց՝ Ալո, մեյն ասեց՝ Բալո,
Մեյն էլ ասաց՝
Ասպած աստվոր շինելու օր իրեքյ պյան պակաս ի թողե,
Տիսնաս մոռցեր ի՞, թե՞ ինչ։
(Երկնքին՝ սյուն, ծովին՝ ծածկոց, գրողին՝ աչք)
Սև սրլա, սիվտակ սրլա,
Խաթունն ինե կրխլվլա։
(Աչք)
Ես թալեմ քյե, տյու թալ դեխ ձիկ, թո էրթա-կյա,
էրկսիս էլ պոռտին կպնի, մե պարև տա։
(Խնոցի)
Փորը հլին՝ ք... շռաթա,
Կէրթա-կյուկյա, կէրթա-կյուկյա՝
Քյու մոր պոռտին կյլոխ կուտա,
Քյու խերն ըսկի ծեն էլ չի տա։
(Խնոցին՝ մեջը կարագ ու թան)
Ղզտու փոր լցուցին,
..ից փչիցին,
Աղթամարա լուս-ճրաքյներ վառիցին։
(Թոնիր)
Ջինք կլոր քյանց պատրնջան,
Անծրներ մեչ կրխըլվլճան,
Տնես պերանտ՝ կրկռչկրռչան։
(Թուզ)
Պրռնեմ ափով,
Թալեմ թափով,
Մեռնի տարով,
Հարի պյարով։
(Յանվածք հատիկ)
Ջինք քյանց լում,
Ուր զատ քյանց սյում։
(Կանեփատ)
Պառավ նստե վեր տեղին,
Պոչն օլըրե վեր վղին։
(Կաղամբ)
Թաց աղիքյ,
Ծեր՝ ծաղիկ։
(Վառ մոմ)
Մեյ մերիկ,
Խազար իրիկ։
(Մեղվի փեթակ)
Անճյուր ճաղաց,
Անթուխ պաղարճ։
(Մեղրի խորիսխ)
Լեն տուռ, նեղ տուն,
Մեչ խոշ-խաթյուն։
(Խոսունջ)

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՑՈՒՑԱԿ ԱՐՃԱԿԻ ՏՆԵՐԻ*

(Առ ապրիլ 1915 թ.)

Ցուցակում օգտագործված են հետևյալ համառոտությունները.

Երկ.—երկհարկանի տուն

Ջիթ.—տունն ունի ձիթհան

Ջաղ.—տունն ունի ջրաղաց

Գութ.—գութանատեր է

Փ. գութ.—փոխով գութանատեր է

Պետ.—կառավարության կողմից 1914 թ. պատերազմի առնչությամբ բռնագրավված ու ռազմական նպատակների համար օգտագործվող տուն։

Փակագծում բերված է ծխի (տան) մականունը։ Նույն նախապապերից սերված ընտանիքները կազմում էին դասեր (տասեր). դա ևս արտահայտված է ցուցակում։

ՓՈՍ ԹԱՂ

Ավեդի Կազարի դասեր՝

Ավեդի Ավեդի տուն
Ավեդի Եղոյի տուն (Երկ., Փ. գութ., Պետ.)
Ավեդի Հուսեփի (Բողեի) տուն
Ավեդի Պարսըղի տուն
Ավեդի Սիմոնի տուն (Երկ., Պետ.)

Բարաջանի դասեր

Բաբաջանի Արթընի տուն
Բաբաջանի Նեսոյի տուն
Բաբաջանի Նուբոյի (Գյալհոյի) տուն
Բաբաջանի Օվանեսի (Շիրոյի) տուն

Բաղդըկե դասեր

Բաղդըկե Հուսեփի (Դավոյի) տուն
Բաղդըկե Սախակու տուն
Բաղդըկե Վոհանի տուն
Բաղդըկե Քյարամու տուն

Բարխուդարի դասեր

Բարխուդարի Ամրոյի (Պուլուզի) տուն (Ջաղ.)
Բարխուդարի Ախանեսի տուն
Բարխուդարի Թումոյի տուն

Բատոյի դասեր

Բատոյի Ճոչ տուն (Գութ.)
Բատոյի Հմայակի տուն

Բուղի տուն

Դըզոյի դասեր

Դըզոյի Մելքոնի տուն
Դըզոյի Նաբաթցու տուն
Դըզոյի Պիտոյի տուն (Երկ., Պետ., Փ. գութ.)

Դհերցու Դաղեի տուն
Դհերցու Պետլեի (յարըմ բիթունի) տուն
Եղազարի տուն (Փ. գութ.)

Թաժդըճի դասեր

Թաժդընի Բալեի տուն
Թաժդընի մամու Սողկե կամ Պապոր Արամու տուն
Թաժդընի Մառտոյի տուն
Թաժդընի Մկոյի տուն

Թաթարի խաչոյի (Քյալոյի) տուն

Թառկե դասեր

Թառկե Ապրոյի տուն
Թառկե խուլ Նշանի տուն

---

* *Ցուցակը կազմելուն հեղինակին աջակցել են երևանաբնակ արճակեցիներ՝ Անդրանիկ Դավթյանը, Միհրան Հարությունյանը, Արծրուն Կծոյանը, Սենիկ Մկրտչյանը և խառակոնիսցի Մաթևոս Մարգարյանը։ Անունները գրված են Արճակի արտասանությամբ։*

11—336

Ժամխըրի դասեր

Ժամխըրի Արթընի տուն
Ժամխըրի Նշանի տուն
Ժամխըրի Սենոյի տուն

(Ժար) Փանըսու տուն
Լըմա Միսակի տուն
Լուրուգի տուն
Խանթումնի տուն

Կազոյի դասեր

Կազոյի Կազոյի տուն
Կազոյի Սախակու (Ճեճերի) տուն (Երկ., Պետ.)
Կազոյի Վարթոյի տուն (Փ. գութ.)

Կարթալանցու Արշակի (Ծըռտոտի) տուն
Կենդոյի տուն
Կեվըրկու Մառտոյի տուն

Կըծոյի դասեր

Կըծոյի Հակըբու Սարգոյի տուն
Կըծոյի Սարգոյի տուն (Փ. գութ.)

Կըռոյի դասեր

Կըռոյի Պուղու (Մանթաշովի) տուն
Կըռոյի Սարգըսի տուն (Փ. գութ.)
Կըռոյի Վարթանի տուն

Կումըրկե դասեր

Կումըրկե Կումրոյի տուն (Երկ., Պետ., Փ. գութ., Ջաղ.)
Կումըրկե Մնոյի տուն
Կումըրկե Պուղուսու տուն

Հասրաթի դասեր

Հասրաթի Կոստանի (Կոտեի) տուն
Հասրաթի Նեկոյի տուն
Ճեմոյի տուն (Գութ.)
Ճընոյի տուն
Մառտոյի Ավեդի տուն
Մառտոյի Օխանեսի տուն

Մուքյայելի դասեր

Մուքյայելի Արշակու տուն
Մուքյայելի Կյուրուկրու տուն
Մուքյայելի տերտըրոշ (Տուտեմի) տուն

Նուրիջանի Բաղեի տուն

Շայնի դասեր

Շայնի Գյուրջոյի տուն
Շայնի Ենգոյի տուն
Շայնի Թոփլու տուն
Շայնի Հարոյի տուն
Շատըղցու Հակոյի տուն
Շատըղցու Շայենի տուն
Շատըղցու Օվանեսի տուն
Շոտնի Արշակու (Թոփալ Խուռկե) տուն
Շոտնի Լիլոյի (Կենջոյի) տուն
Ջլուտի տուն
Պարանկե տուն

Պարեի դասեր

Պարեի Աշոտի տուն
Պարեի Սախակու (Տեղնուկի) տուն

Ջընըբարու դասեր

Ջընըբարու Ալոյի (Դուրդանի) տուն
Ջընըբարու Պարսոյի տուն

Ռավոյի դասեր

Ռավոյի Ճոչ (Կոլոտու) տուն
Ռավոյի Սախակու տուն

Սանոյի (Քյոսքըսոյի) տուն
Սիյանսու Ասլանի (Թըստանի) տուն (Երկ., Պետ., Փ. գութ.)
Սիյանսու Մընեի տուն (Երկ., Պետ., Գութ.)
Վանից տուն (Փ. գութ., Ջաղ., Ջիթ., ունեին քառակազմ, մագաղաթե «Թաքավոր ավետրան»)
Տաժու Մարոյի տուն
Տավկե Ասլանի (Զուռոյի) տուն
Տավկե խըլղաթի (Ժտոյի) տուն

Տավոյի Միրզոյենց դասեր

Տավոյի Ոնդըկե տուն
Տավոյի Կարոյի (Ճըլըլեկի) տուն
Տավոյի Միրզոյի (Ջամու) տուն
Տավոյի Ոնդըկե տուն
Տավոյի Սեթրակու տուն

Տեր Կազարի դասեր

Տեր Արթընի Սերոյի տուն
Տերտըրոշ Կըռութի տուն
Տեր Կազարի Նշանի (Դիզեի) տուն (Ունեցել էին «Կարմիր ավետրան», որը գերեվարել էին և տեղը՝ մառանը, սրբացված էր)

Փալասի դասեր

Փալասի Թանոյի տուն
Փալասի խարսի տուն
Փալասի Տայրոյի տուն

Փանոյի դասեր

Փանոյի Մկոյի տուն (Պետ.)
Փանոյի Փանըսու տուն (Փ. գութ.)

Փանըսու դասեր

Փանըսու Սսպատրու (Ալոյի) տուն
Փանըսու Խերոյի տուն
Փանըսու Փանըսու (Պապուկի) տուն

Փարկե տուն

Փլիճի դասեր

Փլիճի Ավեդի (Գյալալու) տուն
Փլիճի Խամբոյի (Պիպոյի) տուն

ՔՅՈՉԱՐԻ ԹԱՂ

Ալթունի տուն
Աղտաշա Ավոյի տուն (Փ.գութ.)
Աղտաշա Հակոյի տուն (Փ. գութ.)
Աղտաշա Միրզախանի տուն
Անդոնի Նանեի տուն
Բուլուջու տուն (Փ. գութ.)
Թաթարի Զաքյոյի (Զավանոզի) տուն
Թաժախայերաց Մարտիրոսու տուն

Թևոյի դասեր

Թևոյի տուն
Թևոյի ժամխորի տուն
Թևոյի Մկոյի (Ավգընոցի Պրճոյի) տուն

Խաժոյի Պիտրոսու տուն
Խաժոյի Վարթանի տուն (Փ. գութ.)

Խսան դասեր

Խսան Ավեդի տուն (Երկ., Պետ.)
Խսան Կարոյի տուն
Խսան Պապկե տուն
Խսան Ուսեփի տուն
Խսան Օխանի տուն (Երկ., Պետ.)*
Խուդոյի Կյուրուկրու տուն
Կազկե Ասլանի կամ Տուրանենց տուն
Կազկե Կազոյի (Կրզոյի) տուն
Կազկե Մամփրեի տուն (Պետ.)
Կըլորի Արթընի տուն
Կըլորի Հակոյի (Բոտեի) տուն

Կյազպարի դասեր

Կյազպարի Մկոյի տուն
Կյազպարի Վանոյի տուն
Կյազպարի Օվանեսի տուն

* Հեղինակը՝ Սերինե Ավագյանը, Խսան Օխանի տնից է (Ծ. Խ.)։

Կուլկե դասեր

Կուլկե Տաճատի տուն
Կուլկե Կարոյի տուն
Կուլկե Վարթանի տուն
Կուլկե Օխանի տուն

Մոլոյի դասեր

Մոլոյի Հակոյի կամ Մարոյի տուն
Մոլոյի Կյուրուկրու (Արթարի) տուն
Մոլոյի Մուսեսի (Պատիկ Պուպուշի) տուն (Պետ.)
Մոլոյի Պիտոյի (Ճոչ Պուպուշի) տուն (Փ. գութ.)
Շավեռի տուն

Շատըղցու Ավոյի տուն (Գութ.)
Շատըղցու Եղոյի տուն

Ջումոյի դասեր

Ջումոյի Ավետիսի տուն (Պետ.)
Ջումոյի Խաչկե տուն (Պետ.)
Ջումոյի Քինոյի տուն

Պրճոյի տուն
Պյուպճի տուն
Սայրադի տուն

Տերտրոչ դասեր

Տեր Կարապետի տուն (Երկ., Պետ., Փ. գութ., Ջաղ.)
Տերտրոչ Կազարի տուն (Երկ. Պետ.)
Տերտրոչ Պուղուսու (Դրեժոյի) տուն
Տերտրոչ Անթառանի (Շեպոյի) տուն

Փանկե Մինասի տուն (Երկ., Պետ.)
Քյոզարի Կյապոյի տուն
Քյոզարի Մինասի տուն

Քոչոյի դասեր

Քոչոյի Մանուկի (Վաղվան էլ պախեմի) տուն (Գութ.)
Քոչոյի Լևսկցու տուն
Քոչոյի Մկոյի տուն

ԵՐԳԵՐԻ ՆՈՏԱԳՐՎԱԾ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

ՀՈՐՈՎԵԼ

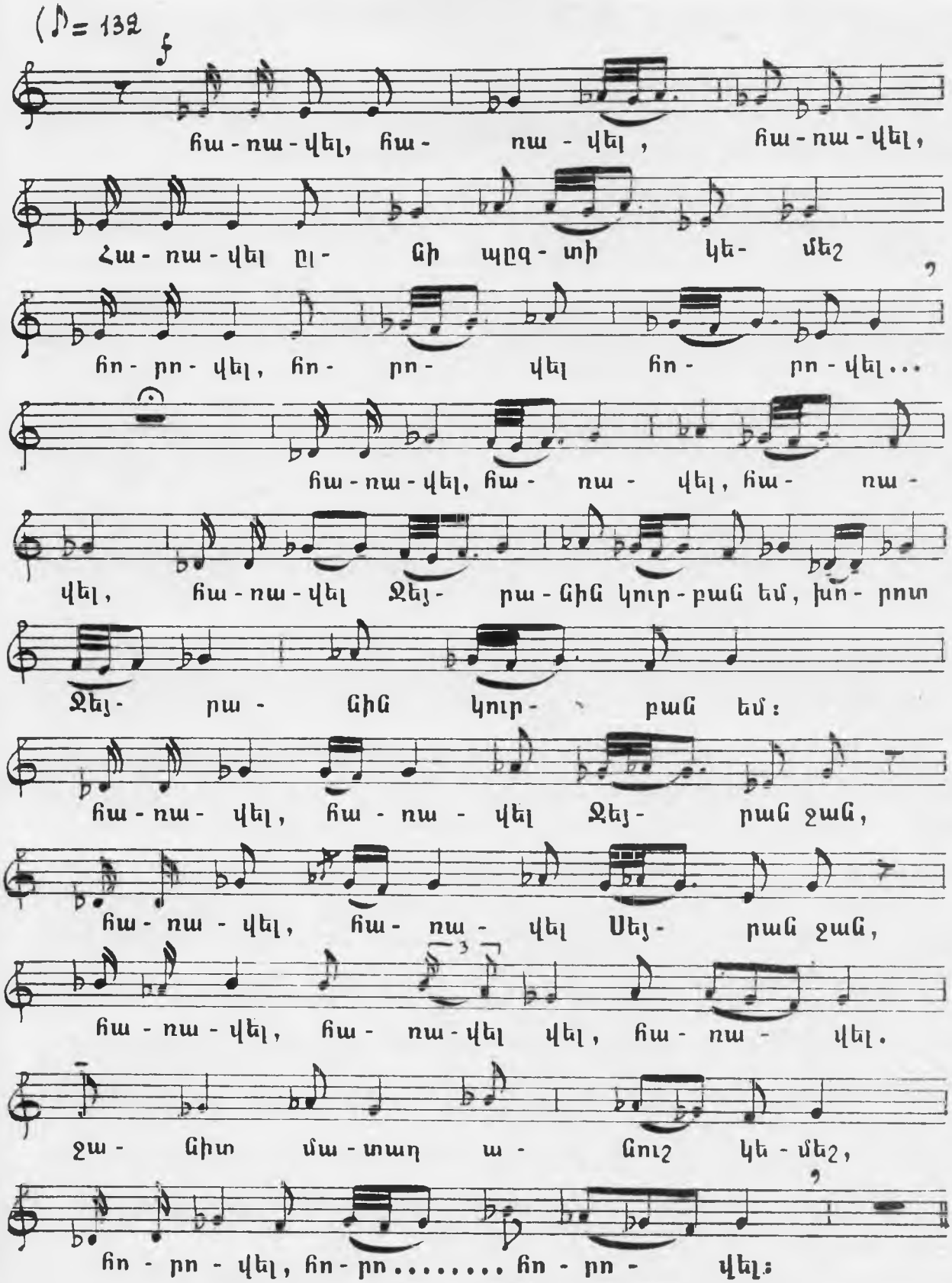
(♪= 132
հա-ռա-վել, հա- ռա-վել, հա-ռա-վել,
Հա-ռա-վել ըլ- ցի պըզ-տի կե-մեշ
հո-րո-վել, հո- րո- վել հո- րո-վել...
հա-ռա-վել, հա- ռա- վել, հա- ռա-
վել, հա-ռա-վել Ջեյ- րա-ցիս կուր-բան եմ, խո- րոտ
Ջեյ- րա- ցիս կուր- բան եմ:
հա-ռա- վել, հա-ռա- վել Ջեյ- րան ջան,
հա-ռա-վել, հա- ռա- վել Սեյ- րան ջան,
հա-ռա-վել, հա- ռա-վել վել, հա- ռա- վել.
ջա- ցիտ մա-տաղ ա- ցուշ կե-մեշ,
հո-րո-վել, հո-րո..... հո-րո- վել:

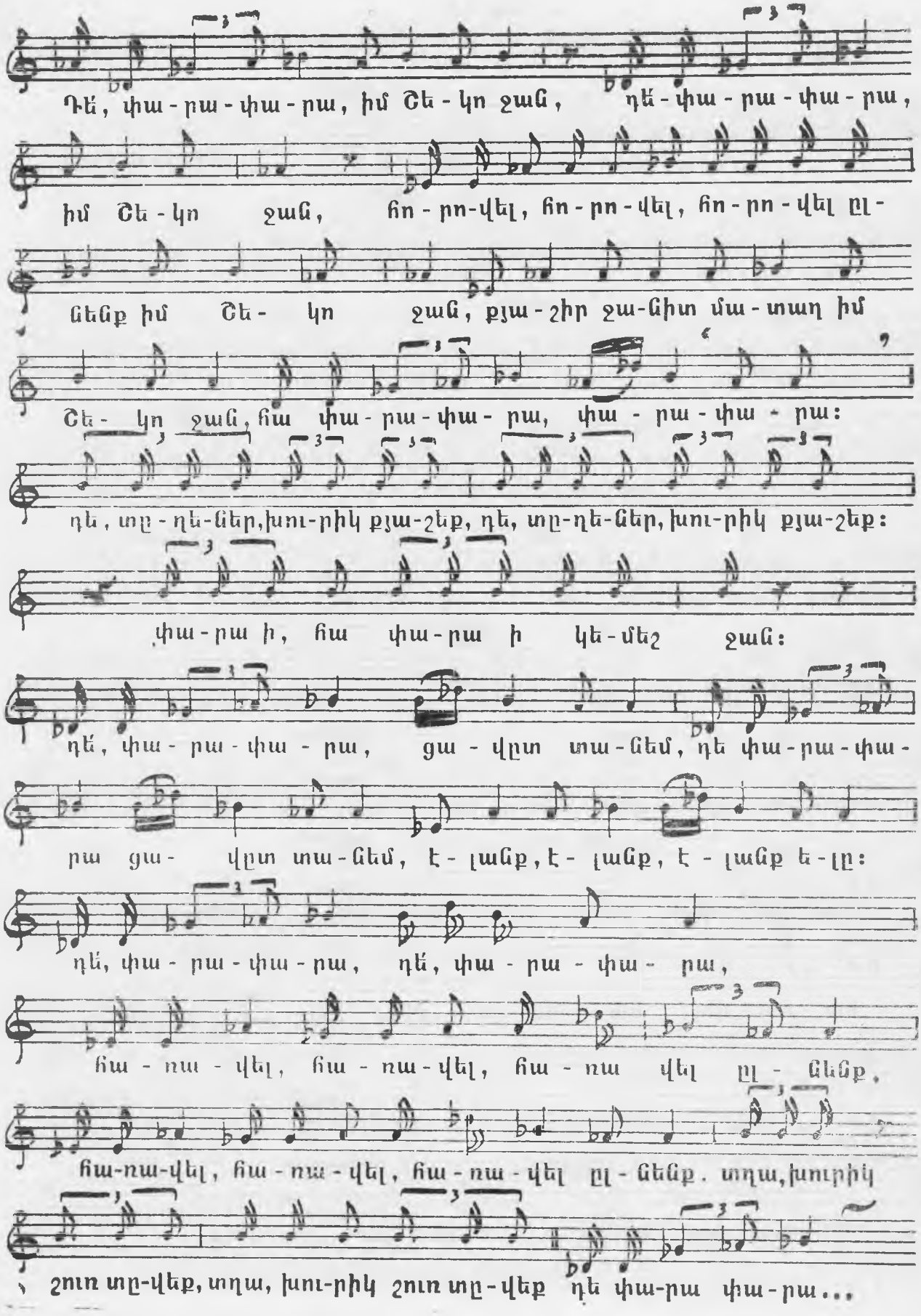
Դե, փա-րա-փա-րա, իմ Շե-կո ջան, դե-փա-րա-փա-րա,
իմ Շե-կո ջան, հո-րո-վել, հո-րո-վել, հո-րո-վել ըլ-
նենք իմ Շե-կո ջան, քյա-շիր ջա-նիտ մա-տաղ իմ
Շե-կո ջան, հա փա-րա-փա-րա, փա-րա-փա-րա:
դե, տը-դե-ներ, խու-րիկ քյա-շնք, դե, տը-դե-ներ, խու-րիկ քյա-շնք:
փա-րա ի, հա փա-րա ի կե-մեշ ջան:
դե, փա-րա-փա-րա, ցա-վըտ տա-նեմ, դե փա-րա-փա-
րա ցա-վըտ տա-նեմ, է-լանք, է-լանք, է-լանք ե-լը:
դե, փա-րա-փա-րա, դե, փա-րա-փա-րա,
հա-րա-վել, հա-րա-վել, հա-րա վել ըլ-նենք,
հա-րա-վել, հա-րա-վել, հա-րա-վել ըլ-նենք. տղա, խուրիկ
շուտ տը-վեք, տղա, խու-րիկ շուտ տը-վեք դե փա-րա փա-րա...

ԹԱՔՎՈՐԻՆ ՊԱՔԵԼՈՒ ԵՎ ԹԱՔԸ ԿՅՆԵԼՈՒ ՏԱՂ

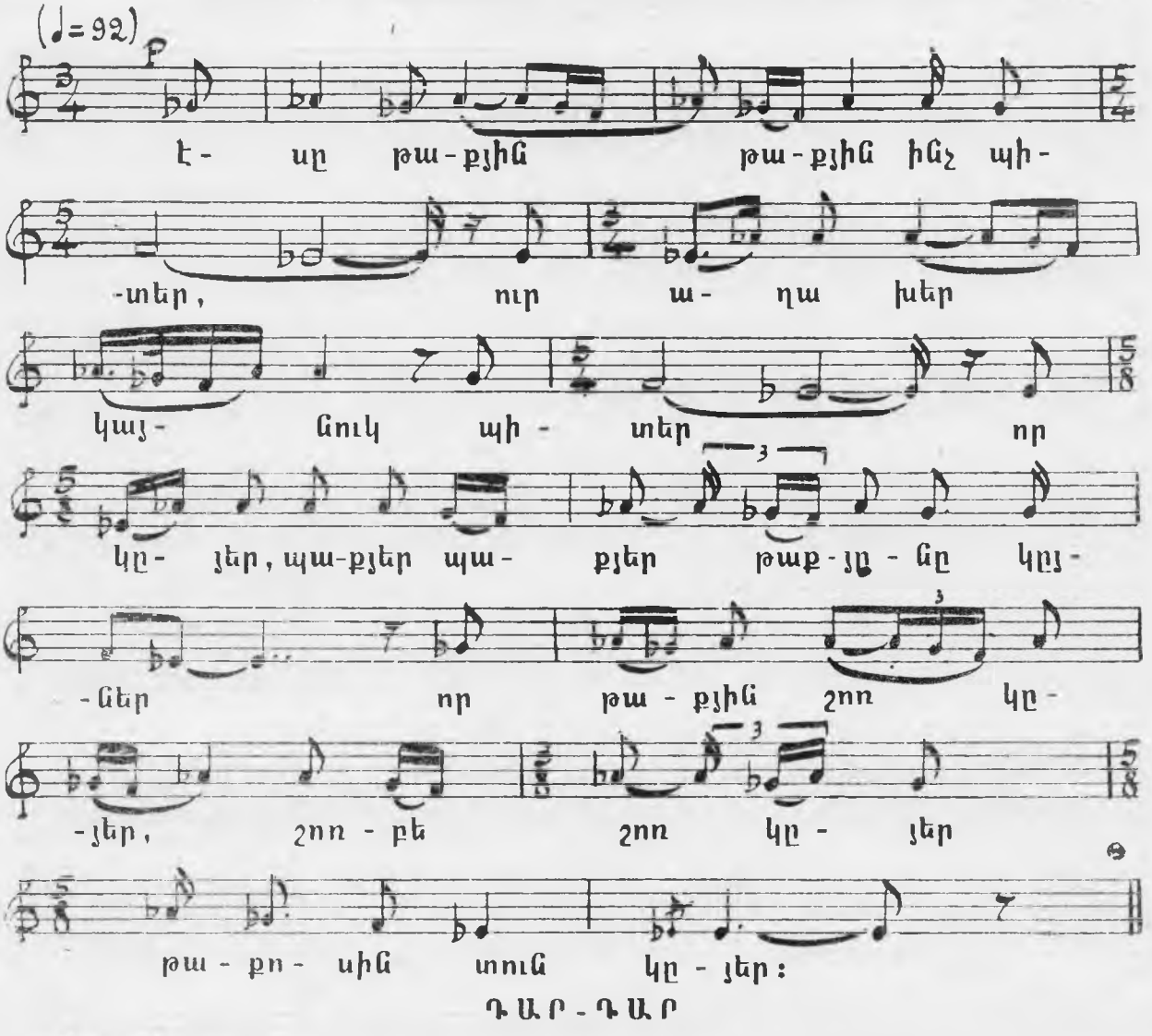

ՃՂՈՐԻ ՏԱՂ

(♩=120)

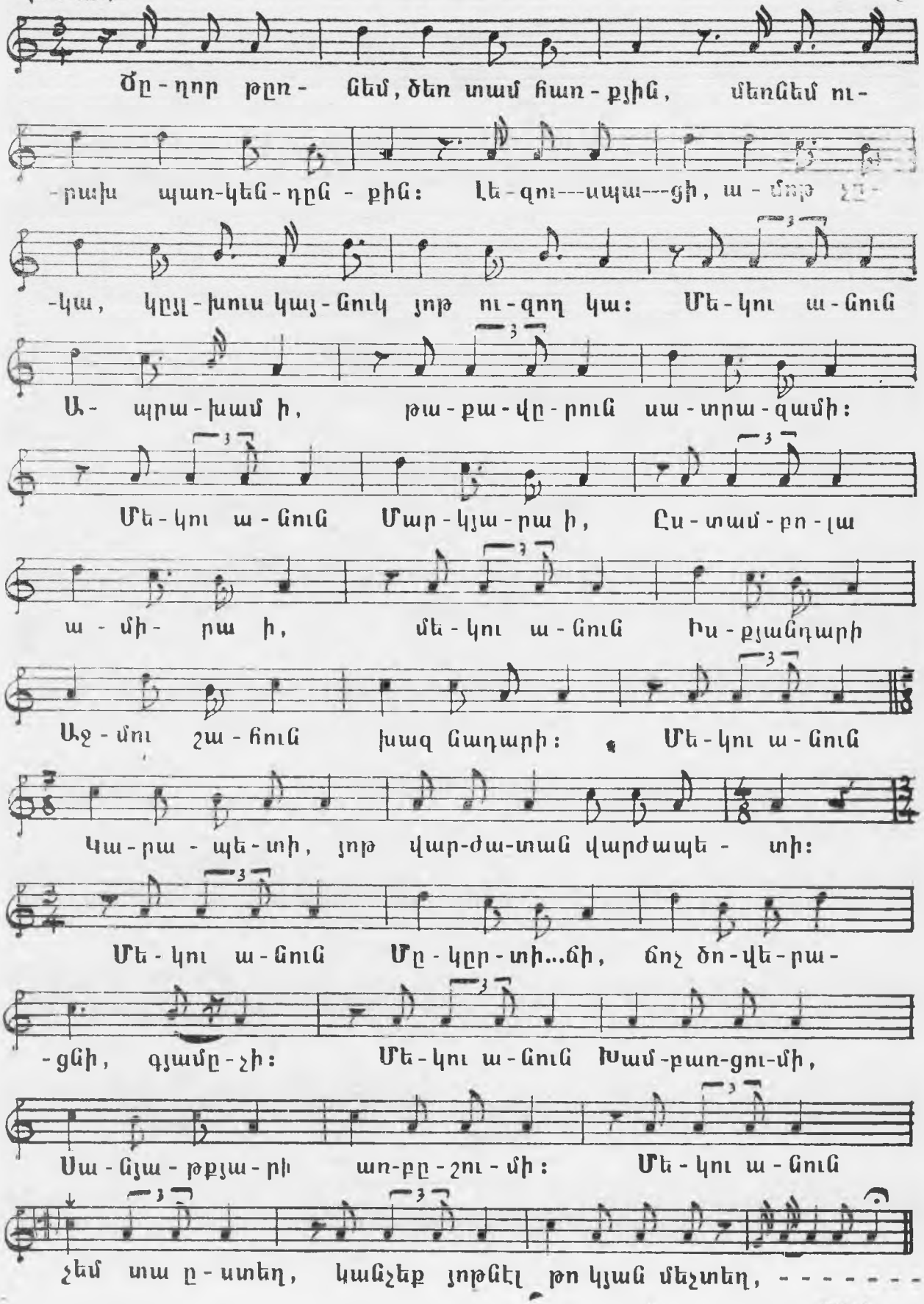

ՃՂՈՐԻ ԵՐԳ

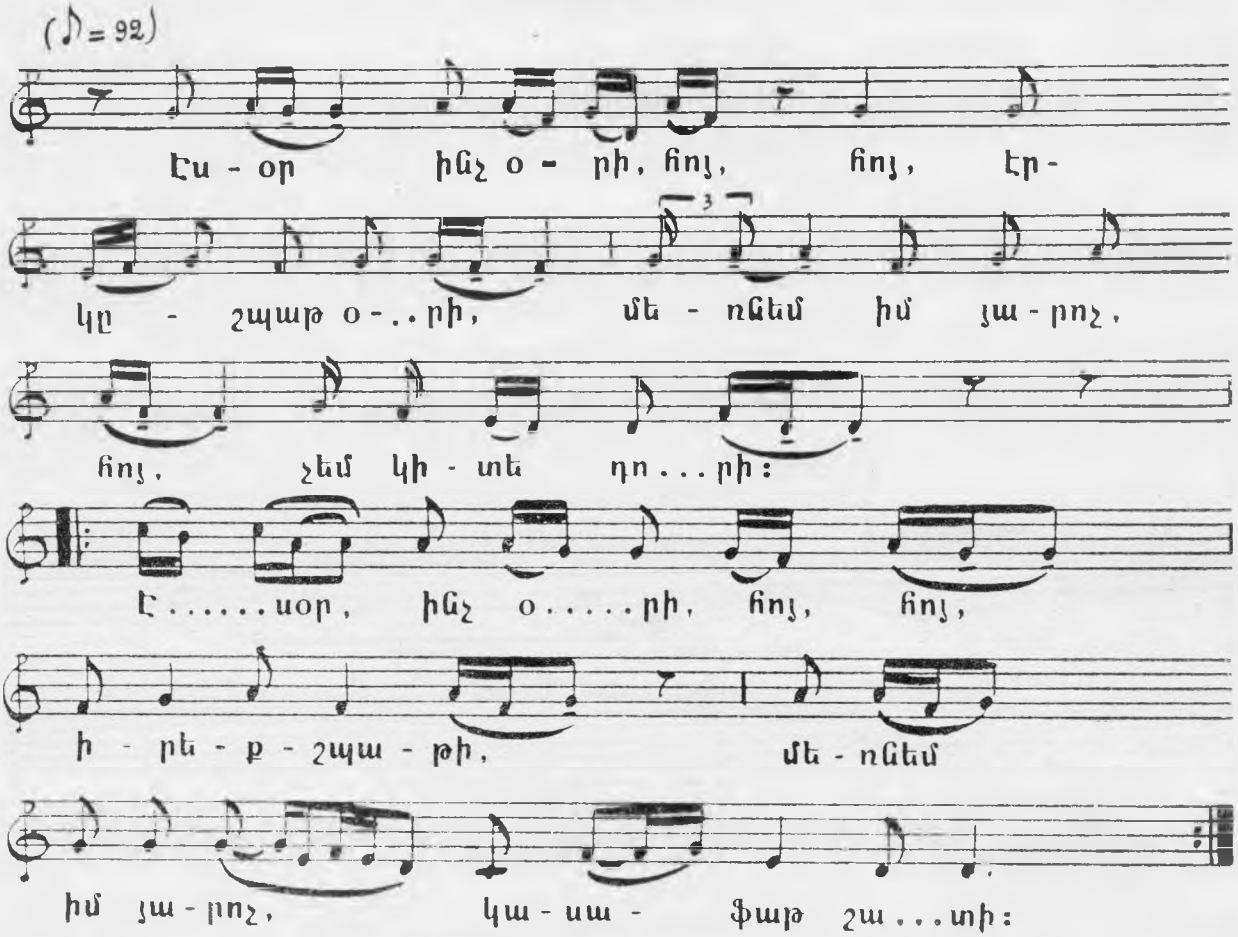

ԴԸԼԵՅԱՄԱՆ

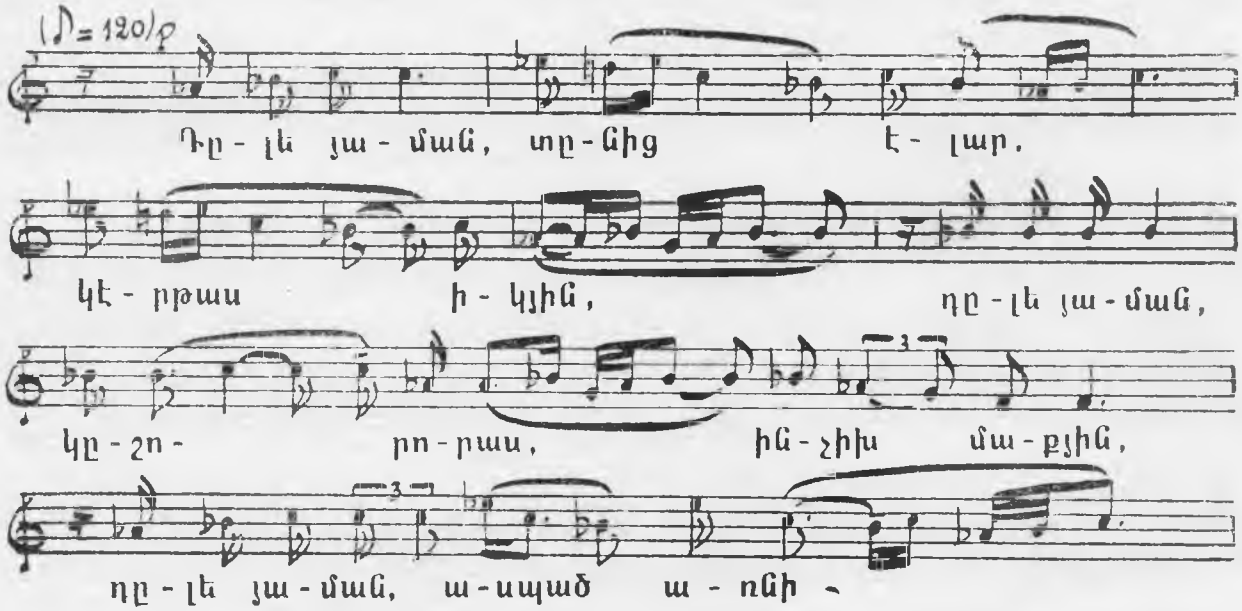

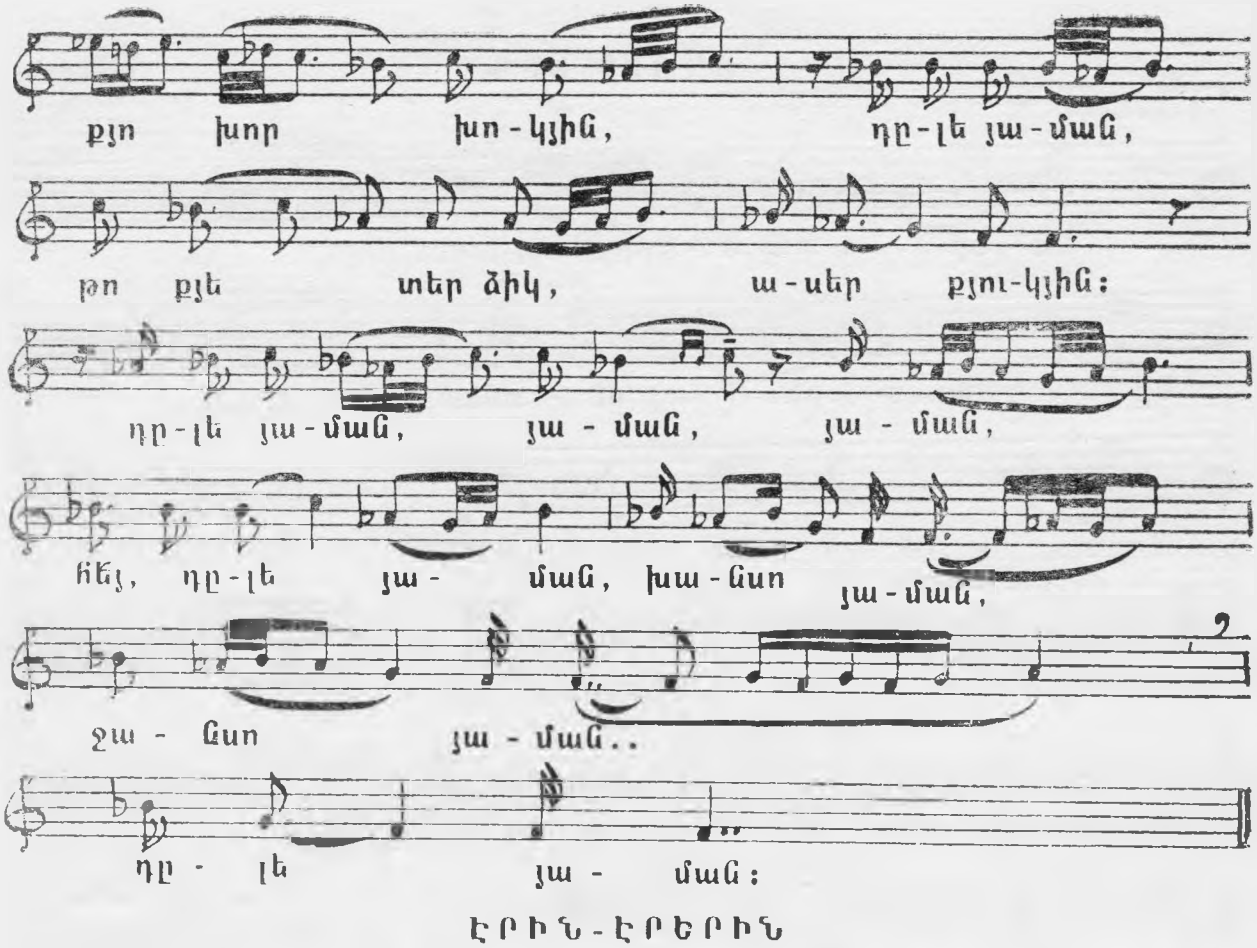
քյո խոր խո-կյին, դը-լե յա-ման,
թո քյե տեր ձիկ, ա-սեր քյու-կյին:
դը-լե յա-ման, յա-ման, յա-ման,
հեյ, դը-լե յա-ման, խա-ճսո յա-ման,
ջա-ճսո յա-ման..
դը-լե յա-ման:

ԷՐԻՆ-ԷՐԵՐԻՆ

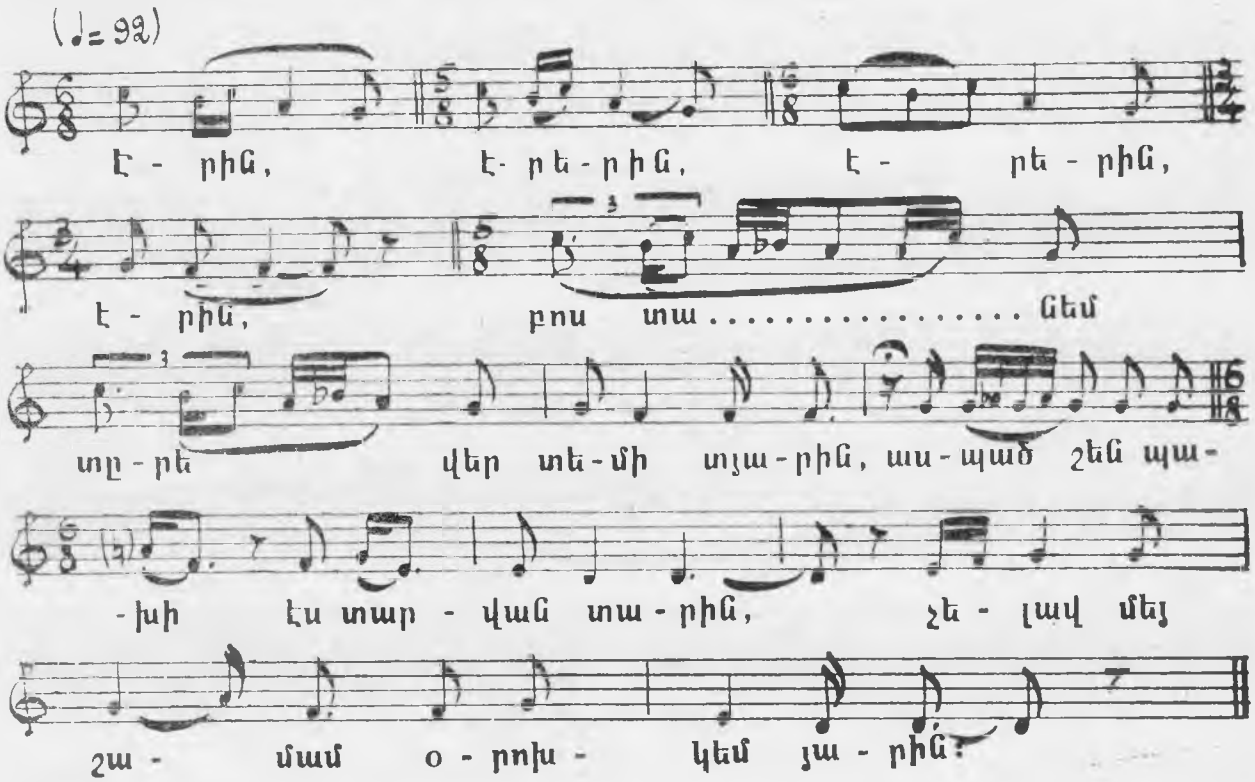
(♩= 92)
է-րին, է-րե-րին, է-րե-րին,
է-րին, բոս տա..... նեմ
տը-րե վեր տե-մի տյա-րին, աս-պած շեն պա-
-խի էս տար-վան տա-րին, չե-լավ մեյ
շա-մամ օ-րոխ-կեմ յա-րին:

ՋԻՆԱՐ-ՋԻՆԱՐ

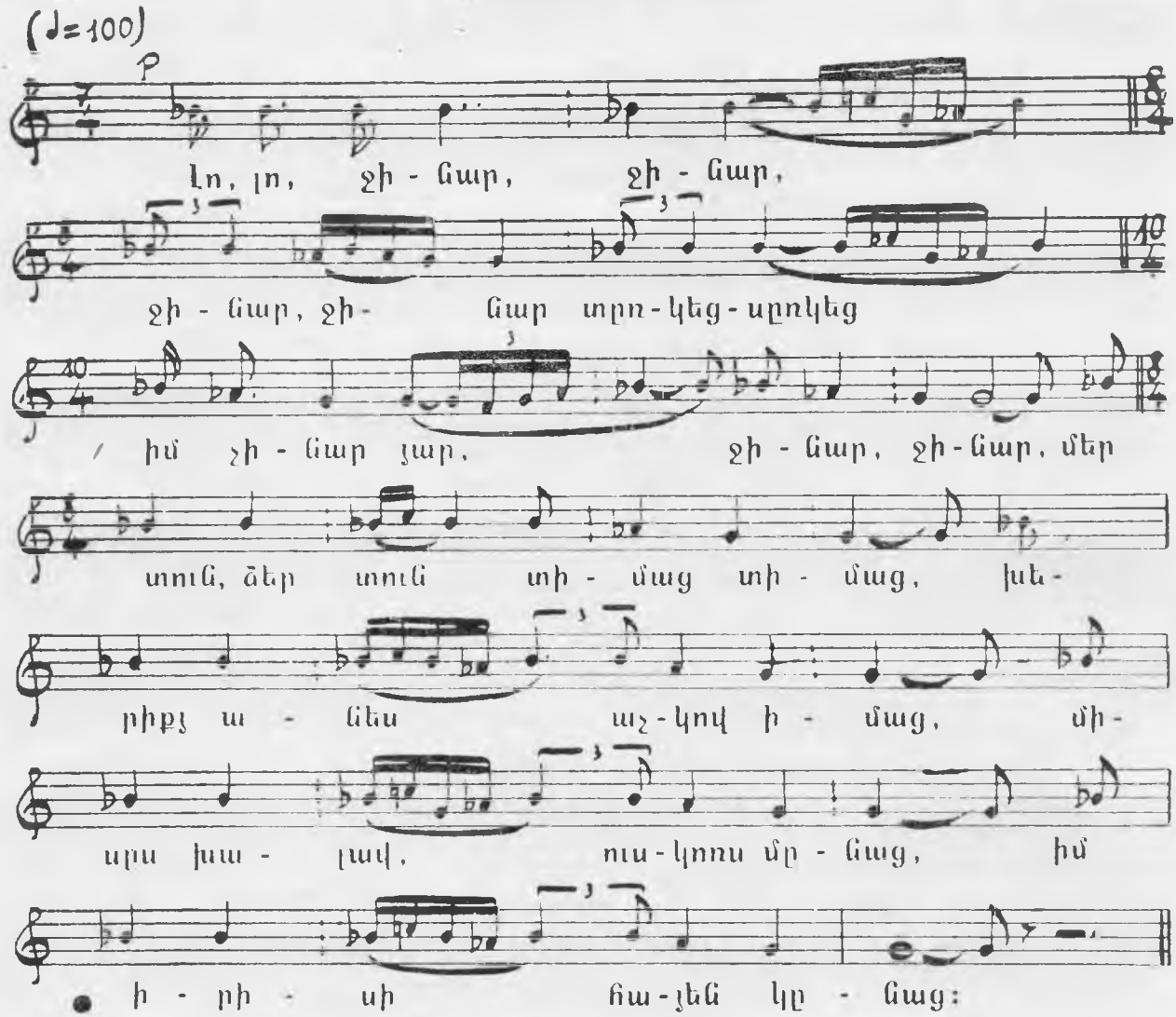

ԽԱՆԻՄԱՆ-ՋԱՆԻՄԱՆ

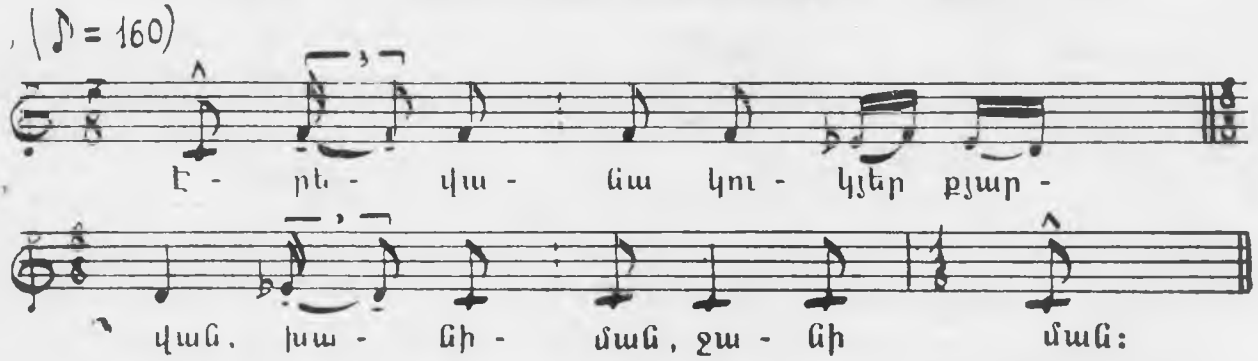

ԶՈՒԼՈՅԻ ՏԱՂ

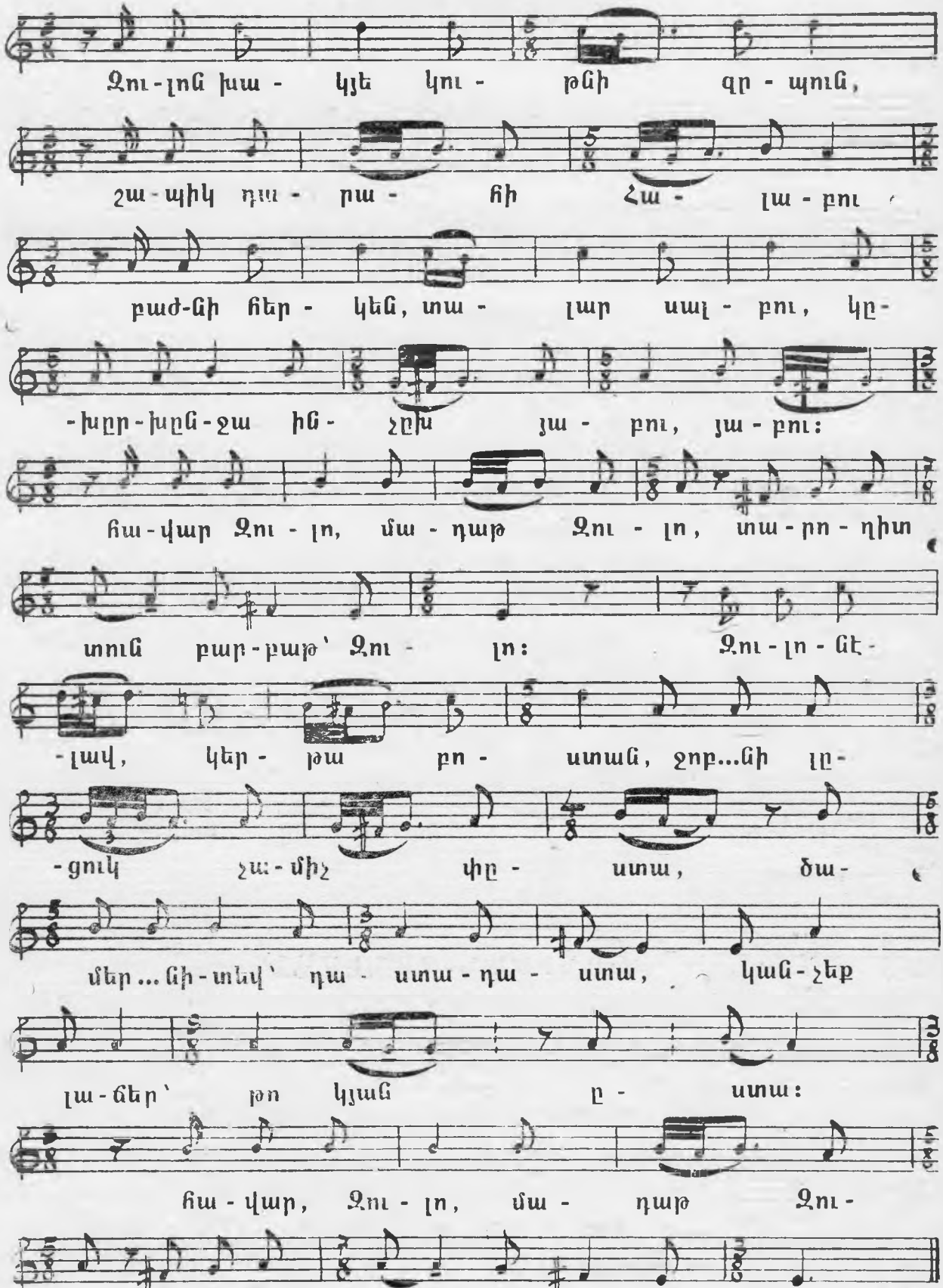
Զու-լոն խա- կյե կու- թնի զր- պուն,
շա-պիկ դա- րա- հի Հա- լա- բու
բաժ-նի հեր- կեն, տա- լար սալ- բու, կը-
-խըր-խըն-ջա ին- չըխ յա- բու, յա- բու:
հա-վար Զու-լո, մա- դաթ Զու- լո, տա-րո-դիտ
տուն բար-բաթ՝ Զու- լո: Զու-լո-նէ-
-լավ, կեր- թա բո- ստան, ջոր...նի լը-
-ցուկ չա-միշ փը- ստա, ծա-
մեր...նի-տով՝ դա- ստա-դա- ստա, կան-չեք
լա-ցեր՝ թո կյան ը- ստա:
հա-վար, Զու- լո, մա- դաթ Զու-
-լո, տա-նո-դիտ տուն՝ բար-բաթ, Զու- լո:

ՅԱՐՈՒՀԻ, ՋԱՆ ՄԱՔՐՈՒՀԻ

(♩ = 132)

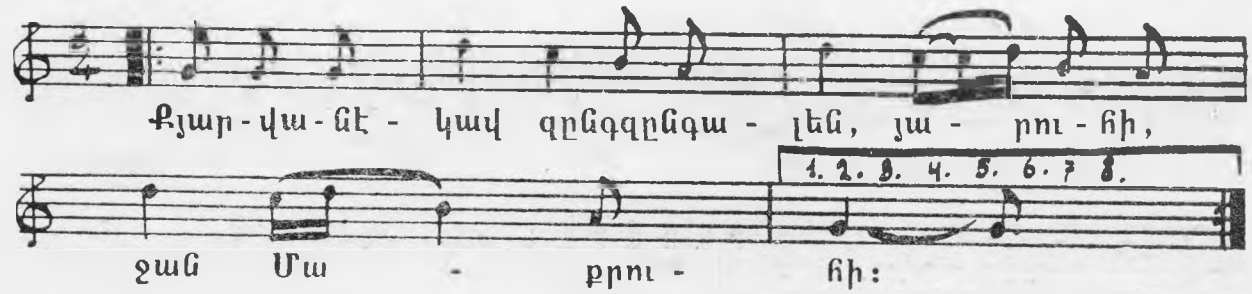

Մ Ա Ր Ո Ն

(♪ = 132)

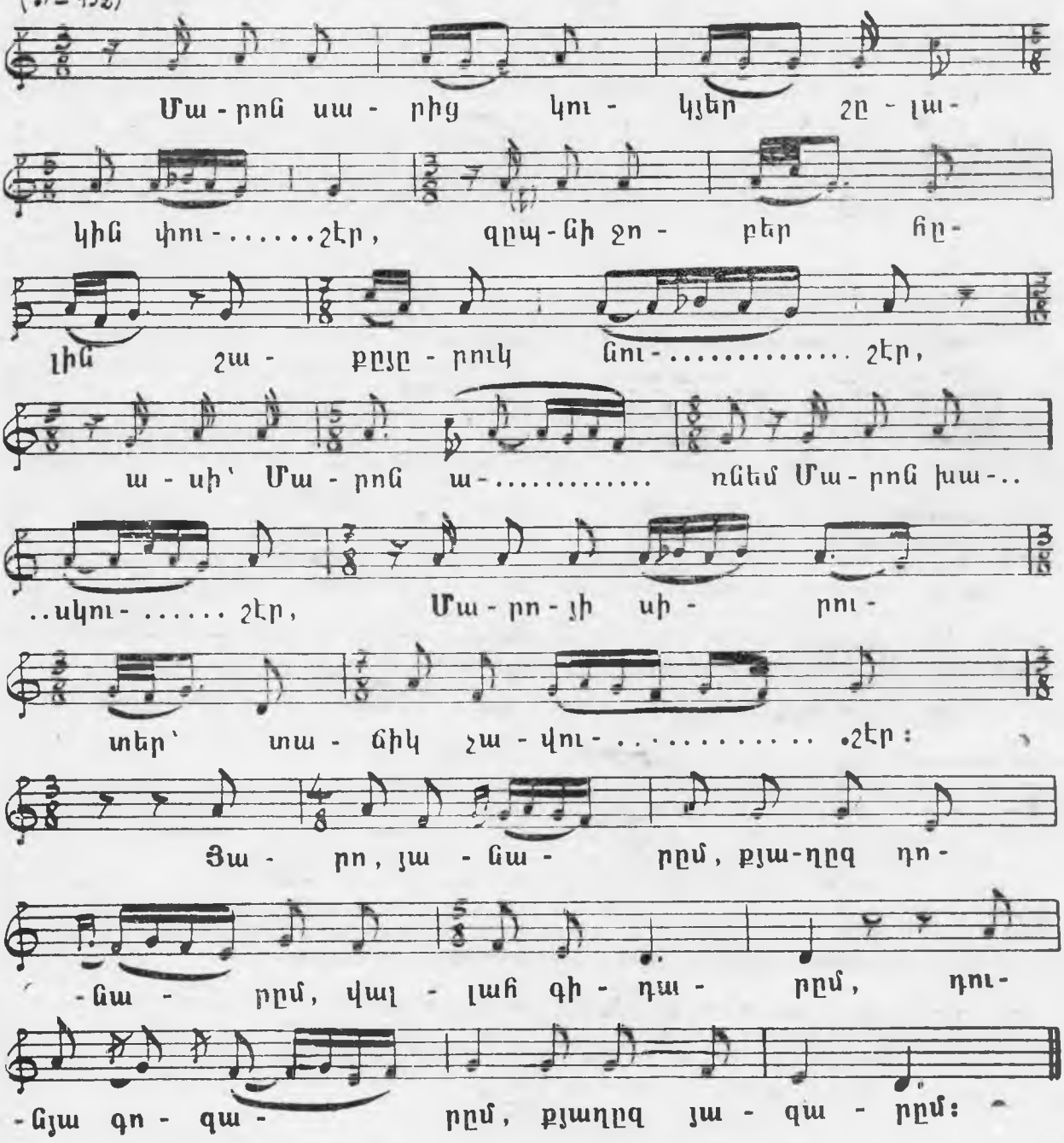

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ա

Աբրշում — մետաքս

Ադարսըզ — անպատկառ

Ադամորդի — մարդու որդի, մարդ արարած

Ադիյա — ընծա, նվեր

Ազա — Արճակում ռեսից (տանուտեր) դիրքով բարձր հա-մայնքի գործիչ, որը միջնորդն էր հասարակության և գավառապետի

Ազատ-բաշի — ամուրիների դլխավոր. այսպես էին կոչվում հարսանիքների ժամանակ սկզբից մինչև վերջը փեսա-յից անրաժան այն երկու ամուրիները, որոնցից մեկը՝ ամուրի քավորն էր, մյուսը՝ փեսայի հարալատը

Ազատլամա — ազատածը, փրկածը

Ազնաուր — առասպելական հսկա մարդ

Ալահ-վաքիլ — աստված երաշխավոր, աստված վկա

Ալաջա — խայտարղետ, նաև նորահաս պատուղ

Ալիշ-վերիշ — առևտուր

Ախսյուր — աղբյուր

Ախռավ — հալած տաք յուղի մեջ խառնած փոխընձև ուտելիք, որ ընդունում էին տաք-տաք

Ախվալ — դրություն

Ախունդ — մահմեդական հոգևորական

Ակընջկլա — աչքալուսանք

Ակըռակել — արգելակվել, որևէ բանից արգելվել

Ակլատիզ — մեծ պահքի հենց սկզբի օրից երդիկներից կախ-վող սոխ, որ զարդարվում էր հավի յոթ փետուրով՝ որպես մեծ պահքի շաբաթների խորհրդանիշ. ամեն շաբաթ երեկոյին՝ մի փետուր պոկում էին ակլատիզից

Սկոլ — քանդված, պրիշակված

Սկռաստ — նախատաշ

Աղթադաղ — Ուիտի լիս, գտնվում է Արճակի հյուսիս-արևել-քում

Աղոթրան — արևելյան կողմ, նաև լուսարաց

Աղորթ — ճիշտ, ճշմարիտ

Աղորթմանց — իսկապես, իսկականից

Աղսախկալ — սպիտակ մորուք, ծերունի

Աղտաշ — սպիտակ քար. Արճակի ամենամոտ քրդական գյու-ղի անունը

Աղու — թույն

Աղուռտ — թունոտ

Ամանաթ — ավանդ, պահ տրված

Ամարաթ — դղյակ

Ամբախտի — աշխարհական, ոչ հոգևորական

Ամել — գութանը քաշող չորս լուծերից մեկը

Ամբր, ամրով — հրամանի, հրամանով

Ամրոց (ամբրոց) — փթիրից շարված և թաց գոմաղբով ծեփված կոնաձև շինվածք, որի մեջ վառելիք էին լցնում

Այան — հայտնի

Այար — թամբ

Անըսպեռուքեն — անզգամություն

Անթրոց — թոնրի տակը խառնելու երկար փայտ, փայտյա ձող

Անկյալծակի — հանկարծակի, կաթվածային ցավ

Անձեղ — կաշաղակ

Անջան-անսաս — անմարմին-անձայն

Անուղորմ — անողորմ, անգութ

Անփոխ — գութանի տեսակ, որն ուներ ամբողջ օրը բանող ընդամենը չորս զույգ լծկան, փոխով գութանին կար նաև չորս զույգ պահեստի լծկան, որոնց լծում էին կեսօրից հետո

Աշարա — ցորենի կանաչ արտ

Աշիրաթ — քրդական ցեղային կոչում

Աջամ — պարսիկ

Աջլաջեր — այլանդակ, այլակերպ

Աջմու շիլա — պարսկական կարմիր կտավ, որ համեմա-տած Վանի տնայնագործների պատրաստած կարմիր կտավի հետ, նուրբ էր ու որակով

Առավել — վարելահողերի արանքում թողնված խոպան, որ գութանի վարի ժամանակ՝ սարվածքի շրջադարձին ծառայում էր որպես աղատ տարածություն

Առատամ — գութանի փայտե մասնիկներից մեկը

Առճին — առաջին

Աբդլղադա — աղնվատոհմի որդի, տոհմիկ անձնավորություն

Ասլ — տոհմ

Ասլան բաշի — առյուծապետ

Ասլան-կափլան — առյուծ-վագր

Ասլի — կանացի անուն. նաև տոհմիկ

Ասկ — ազգ

Ասպար — զինք

Ավ-որս

Ավալ — սկզբներում, նախնական ժամանակներում

Ավատա — հավատա, հավատացիր

Ավի բուլուրսըն — տունը գիտե՞ս

Ավլադ, ավլըդներաց — որդի, զավակ, զավակներին

Ավջի — որսորդ

Ավքարոտվա — ոխակալվեցի

Ավքյար — ոխ, ոխակալություն

Աստվոր — աշխարհ

Ատամա մութ — Ադամի մութ. այսպիսի է համարվում լուսա-դեմին խտացված մութը

Արայ-Թարայ—խունջիկ-մունջիկ, կոտրատվել
Արապախ—կտուրի եզր
Արժալ—օրհաս

Բ

Բաբայողուրթ—աճպարար
Բաղալ—փոխարեն
Բադան—պարիսպ
Բազըրգան—երկրե-երկիր իր անձնակազմով շրջող մեծաքնորդ, ինչպես և մեծաքանակ վաճառող, առևտրական
Բաղում խաչեր (պաղում խաչեր)—բազմաթիվ խաչեր. այսպես էին անվանում նաև գերեզմանոցներին
Բալաքյ—երկգույն, նաև՝ երկգույն մորթ ունեցող անասուն, բալաքյ էր կոչվում նաև սպիտակ ու կարմիր շերտեր (զոլեր) ունեցող շալվարը
Բալմ—կտավատի ցարդուղված ցողուններ, որ օգտագործում էին ախոռների հոդանների հատակին փռելու համար
Բալքյի—թերևս, գուցե
Բախլութեն—նախանձություն, չկամություն
Բամփել—ափով արագ խփել, նաև շտապով վերցնել
Բայրաղ—դրոշակ
Բայրաղտար—դրոշակակիր, դրոշակ տանող
Բանավշա (քրդ.)—մանուշակ, բանավշա էին կոչվում հայ գեղջուկների մոտ ընդհանրացած կապույտ և կարմիր գույների խառնուրդ ունեցող, նուրբ մանուշակագույն շալվարները
Բաշ—ճակատին սպիտակ խալ ունեցող անասուն, բաշ է անվանվում նաև ձիերի վզի մազափունջը
Բառադի—չկազմակերպված, անտեր թողնված
Բառին—արևոտ, տաք երկրներ
Բար—բարիք
Բարաքյաթ—լի, առատ, շուտ չսպառվող
Բարբադ—ավերակ. բարբադ է կոչվում նաև դեղին ծաղիկ ունեցող մի թունավոր բույս, որին Արճակում անվանում էին խաբբրուկ
Բարե—գոնե, գեթ
Բարեմբար—հավասար
Բարով-բախշա—բարիքով պարտեզ
Բարուշել—սակարկել, նաև՝ հաշտվել
Բաքիր—մահմեդական արական անուն
Բեասըլ—անտոհմ, ստոր
Բեգիր—բեռնատար ձի
Բեշի-բիլիկ—հինգ լիրանոց օսմանյան ոսկեդրամ, որ կանայք օգտագործում էին որպես վզից կախելու զարդ
Բեռահմ—անգութ
Բեսլամա—աղախին
Բեր—այն պահը, երբ ոչխարները բերվում էին որոշ տեղ՝ կթելու համար
Բերվոր—ոչխարները դաշտում կթելու գնացած կին
Բլռիկ—անջրդի վայրերում աճող մի բույս, որ օգտագործում էին իբրև ավել
Բիբի—մայր
Բիթուն—ամբողջը, բոլորը
Բիլա—մինչև անգամ, նույնիսկ
Բիով—երկաթյա մի զույգ ոտնակապ՝ իրար միացված կարճ շղթայով
Բյութան—փոխարեն, փոխհատուցում
Բնաղուն—աշնանը նախատեսված աղալիք հացահատիկ
Բող—խիստ շիկավուն գույն
Բող-բոզ հարին—Ասլան աղայի ձին, հավանաբար՝ բոզբհարին, որ նշանակում է շիկավուն ծովային
Բողազ-քյասան—կոկորդ կտրող. այդ անունով մի հայկական գյուղ կար Վանի նահանգում
Բոշ—շատվոր, նաև՝ անպետք
Բոշա—գնչու
Բոշենք—շատվորենք, Բոշենց տուն գոյություն ուներ Վանի Այգեստան թաղամասում
Բունիկ—մաղի տախտակյա շրջանակին՝ մաղացանցի փոխարեն կարված մազազերծ կաշի, որը օգտագործվում է ալյուր, հացահատիկ և այլն տեղափոխելու համար
Բուրա—այստեղ

Գ

Գրխտիկ—նորածին անասունի աստամոքսում կուտակված պինդ, պանրանման նյութ, որը համարվում էր պանրի ամենահիմնական մակարդիչը
Գլուխ անուշել—մխիթարանքի խոսքեր ասելու նպատակով այցի գնալ նոր մահացածի հարազատներին
Գյազ—երկարության չափ՝ արշին
Գյազնա—Արճակում մի ձորի անուն, որը համարվում էր սատանայաբնակ
Գյալան գիդան—(թուրք.) եկող-գնացող
Գյալ բուրա— » արի այստեղ
Գյալի— » ձոր, միաժամանակ՝ հարս
Գյամըշի— » նավակավոր
Գյամի— » նավ
Գյավառ—Վանի Հեքյարի սանջակի մի քրդաբնակ գավառի անուն
Գյնա—նորից
Գյո, գյոհան—ահավասիկ
Գյորագ—հյուսվածքեղենի այն ձևր, որի հյուսքը շեղակի է
Գյոզ—ընկույզ
Գյոլ—լիճ, լճակ
Գյոմրուքչի—մաքսային աստիճանավոր
Գյոշա—անկյուն
Գյոռ, գյոռխանա—(թուրք.) գերեզման, գերեզմանոց
Գյուգում—երկարավիզ, մի կանթանի պղնձե կժաձև անոթ, որ օգտագործում էին թոնրան մեջ ջուր տաքացնելու համար
Գյուլ—վարդ, նաև՝ ծաղիկ
Գյուլբան—ծաղկաղարդ, նաև՝ ծաղկազարդված
Գյուռ—մեջը փորված քարե մեծ սանդ, որի մեջ ջրում էին անասուններին,
Գոստիլ—(քրդերեն) ապարանջան

Դ

Դալալ—մունետիկ
Դալամա—սյարի համար մակարդված կաթ, որ ավելի շուտ դոնդողի է նմանում, քան մածնի
Դալկի—ալիք
Դալմա—թևերի թեզանիաներին և շրջագծերին արծաթե եզրազարդեր ունեցող մահուդյա կանացի վերարկու
Դալվաթ—պետություն, իշխանություն
Դան—անգամ
Դանա—երկու տարեկան արու հորթ
Դանդանա—աչքերի վերևի կոպերին ներսից գոյացած մանր բշտիկներ
Դաննա—միակ, մի հատիկ
Դաստա—փունջ

Դաստուր—թուլլտվություն
Դավա—ուղտ, նաև՝ վեճ
Դավաթ—հյուրասիրություն
Դավթար—մատյան
Դավքյ—սպիտակ կտորից կարված ժանյակազարդ վզկապ, որ Վանի նաև գավառի հարս-աղջիկները կապում էին զգեստի տակից, այնպես, որ միայն ժանյակները երեվային. սա ստեղծում էր նոր ու մաքուր շապկի պատրանք
Դարահի—խիստ նրբահյուս մետաքսյա հյուսվածք
Դարաղ—բամբասանք
Դարբար—շրջակայք, շրջապատ
Դարբեդար—տեղահան եղած, կայանից հեռու ընկած, ավերակված
Դար-դար—երեխաներին օրորելիս, քուն բերելու համար մրմնջացող ձայնարկություն
Դարմանկյեղ—Վանի Վան-Տոսպ գավառի մի հայկական գյուղի անուն
Դաֆ, դուֆ—թմբուկ
Դեխ—դեպի
Դեսա-դենա—այս կողմ-այն կողմ
Դերա բալաքյ—Վանի Թիմար գավառում գտնվող Տիրամոր վանքը մահմեդականներից այդպես էր կոչվում՝ իր շարվածքի քարերի երկգույն լինելու համար
Դերձան—կարելու թել
Դըխ—դեպի (Շատախի բարբառ)
Դըմփել—խփել, հարվածել
Դըռբ—ուժ, ուժով
Դիզե—կարճլիկ
Դիլաքյ—փափագ
Դին—կրոն, հավատ
Դինո—(քրդ.) խնթուկ. գործածվում էր որպես կանացի անուն
Դիշ-քրասի—ատամնավարձ
Դիվան—ատյան, խորհրդարան
Դոլվաթ—տան հարստության ոգի, նաև հարստություն
Դոլու—շնորհ տվող երևակայական ըմպելիք՝ օշարակ
Դողրի, դողրու—ուղիղ, ճիշտ
Դոնամա—պետական տոնակատարություն՝ հրավառությամբ
Դոշ թփել—կուրծք ծեծել
Դոշին—կրծքին
Դոր—ուր, որտեղ
Դո՞ր ի—որտե՞ղ է
Դորուս—դրանից հետո, այս անգամ էլ
Դվիթ—թանաքաման
Դուզ—ուղիղ
Դունյա—աշխարհ
Դուքընդար—խանութպան

Ե

Եթիմ—որբ
Եթմիշ իքի փուչուխ—յոթանասուներկու և կես
Ելագ—տղամարդու անթև և կրծքի կեսից բաց զգեստ՝ վերնաշապկի վրայից հագնելու համար
Եղունիկ—աղավնի
Եյլի—արքայական արտոնյալ լրտեար, նաև՝ դեսպան
Ելքյան—առագաստ
Եմին—երդում
Երթում-կասամ—կրկնակի երդվել
Եփ—երբ

Ջ

Զաբիթ—սպա
Զախմաթ—նեղություն
Զանգին—հարուստ
Զանգըկլու—զանգակված, վզից զանգակ կախված
Զանգընալ—հարստանալ
Զավզագլամիշ—ավելորդաբանել
Զառդաբըռ—դեղնածաղիկ մի բույս, որ օգտագործում էին դեղին ներկ ստանալու համար
Զատու—հեռու, հեռավոր
Զարարքյար—վնասակար
Զարեն—ոսկյա զարդարանք
Զեհրիլամիշ—թունավորված
Զըմ (Շատախի բարբառ)—իմ
Զըմեն (Շատախի բարբառ)—բոլորը, ամբողջը
Զըպուն—կանացի հնօրյա զգեստ, որ հագնում էին Վանի նահանգի հայ գեղչկուհիները։ Զըպունը կարվում էր երկարությամբ բարակ զոլեր ունեցող մանիսյա կոչվող բամբակե կտորից, ինչպես նաև շամա և կուբինի կոչվող մետաքսյա գործվածքներից։ Զըպունը լինում էր աստառով, առջևի ճեղքվածքը լրիվ, իսկ կողքերինը՝ մինչև ազդրերը
Զըքսեր (Շատախի բարբառ)—զարդեղեն
Զիան—վնաս
Զիարաթ—սրբավայր
Զիզինք—ինքն իրեն
Զինք—ինքը
Զիրախ—զրահ
Զոռ—դժվար
Զորբա—ուժեղ, մեծ, նաև՝ արտոնություն ունեցող մարդ
Զոքանչ-փերթի—ամուսնության օրը փեսայից զոքանչին նվիրված զգեստացու, որի արժեքը պետք է համարել մի փերթի. փերթը՝ ոսկեդրամին խիստ նման կնիք ունեցող հասարակ թիթեղյա դրամ էր, որ չքավորները ու մանկահասակները գործածում էին իբրև զարդ
Զուբարա—մեկօրյա, հավաքական նվիրաբերված աշխատանք
Զուլումաթ—մեծ դժբախտություն

Է

Էլ—քրդական ցեղ
Էլա-իսա—ասել կուզի, ուրեմն այդպես
Էլգուն-էլաշիր—հարազատ-ազգակից, արյունակից
Էլըմ—նորից
Էկան—եկան
Էնան—նաև
Էնիկ—նա
Էնկանդար—այնքան
Էք—գոմշակով
Էհեր (Շատախի բարբառ)—գնար
Էտը—այդ
Էտրա—դրա
Էրամ—երամ
Էրեժնակ—երեժնակ. խիստ փշալի, բայց անուշահամ կոճունններ տվող բույս, ուտվում է հում վիճակում ու աղ դրած
Էրենջիկ—երինջ
Էրին-էրերին—առանձին ոչինչ չնշանակող, երգի մեջ հնչող բառ
Էրկանքյ—երկանք

Էրմանց—Վան-Տոսպում գտնվող հայ-ասորախառն գյուղ
Էրտիս—երդիք

Ը

Ըզգյոն—(Շատախի բարբառ) քո
Ըխտատեղրանք—ուխտատեղիներում
Ընթեղ—անթեղ
Ընդուռ-ընդուռ—հոնկուր-հոնկուր
Ըսահմ, ըսյմ—դութ
Ըսանքյ—գույն
Ըսհան—ուհան
Ըսուզա—ապրուստ
Ըսուջա, ոուջա—խնդիր, խնդրանք
Ըսբսկընա—այսպես
Ըսրսկընեմ— այսչափ
Ըսկի—բոլորովին, ամենևին
Ըսկուն—այնքան
Ըսպաթ—ապացույց
Ըստա—այստեղ
Ըտրսկընա—այդպիսի, այդպես
Ըտրսկընեմ—այդքան

Թ

Թարաոուք—ընտիր, հազվագյուտ ապրանք. գործածվում էր հեզնական իմաստով
Թարուռ—զորամաս
Թաղախաց—որևէ առիթով, որևէ սրբի խոստացված, նոր թխած հաց, որ մատաղացու եփած մսի պես բաժանում էին
Թաթ—գուլպա, նաև՝ մարդու, ըև գազանի ձեռք
Թալել—գցել
Թախըմ—գործածվում էր երկու իմաստով՝ արհեստի հետ կապված գործիքների խումբ և ընտանիքի, տոհմի խմբակցություն
Թախկին—վայրկյանին
Թաղթա-փափուջ—տախտակե կոշիկ. չնայած անվանը, իրականում ընտիր կաշվից կարված, կրունկները բավականին բարձր և տակերը պողպատյա կիսալուսնաձև նալեր խփած, ոտնաթաթերի ուղղությամբ էլ մի քանի շարք կլորագլուխ մեխերով պատված կանացի տանու կոշիկ. Թաղթա-փափուջը թանկ էր ու նորաձևություն էր
Թաղչիկ—լեռնային բլուրներով օդակված, ոչ շատ մեծ, սևզառատ մարգագետին
Թամանդա—Տարգալիր բարևելու ձև. Բարևողը իր ձախ ձեռքը դնում էր կրծքին, աջ ձեռքի չորս մատները հպում էր իր շուրթերին և ապա՝ ճակատին
Թամբեխ—պատվեր
Թայ—Հավասար. հավասար տարիքի, հավասարակշիռ
Թային—օրապարեն
Թայր—տեսակ
Թաշտ—լողանալու և լվածք անելու սրընձե մեծ սան
Թաջըր—տան ներսում, պատերից մեկի առաջ կառուցված տախտակյա երկմասանի ամրար, ուր ցորեն ու ալյուր էին լցնում, թաջրների յուրաքանչյուր մասի վերևում կար մի մեծ անցք՝ ապրանքը լցնելու, իսկ ներքևում փոքրիկ դռնակ՝ ապրանքը դուրս քաշելու համար
Թառմա—ախոռի չորս սյուների արանքում կապված քնելու հարմարանք. Լինում էին թառմաներ նաև այգիներում։
Թասլիմ անել—հանձնել
Թավուր—տեսակ
Թարանջա—սանդուղք
Թարաֆ-թարաֆեն—կողմ, կողմից
Թարբիալի—դաստիարակված
Թարեխ—դարաշրջան
Թար-թացան—մածնեղեն, այսինքն թացացնող
Թարաքյ—գավակ. հեծյալի ետևում դրված իր կամ մարդ
Թափագյոզ—գագաթին աչք ունեցող առասպելական հրեշ-մարդ
Թաքա—նոխազ, արու այծ
Թաֆ—տերև
Թելեգրաֆխանա—հեռագրատուն
Թըմրմել—լրացնել
Թընջուկ—թելերի խառն կապուկները ընդհանրապես, սակայն մասնավորապես՝ տուղտի արմատի ծեծված, թելիկների վերածված փոքրիկ կապուկներ, որոնցով գլուխներն էին լվանում գեղջկուհիները
Թընթոց—փայտյա տափակ ու երկարավուն կերակրախառնիչ
Թըրթել, թըրթեց—դրդել, դրդեց
Թեղ—կալսված, բայց դեռ հատիկից չանջատված հարդի կոնաձև կուտակ՝ կալատեղում
Թեջիր—Թուրք անասնահավաք
Թո—Թող
Թոմրան—վարտիք
Թոյ—հարսանիք, խնջույք, նաև՝ ուրախ բացականչություն՝ Թո՛յ, Թո՛յ...
Թոներ—Թոնիր
Թոռ-սադաֆին—մարգարիտի խեցուց հյուսված ժանյակ
Թուլում—շրջագգեստաձև մի հագուստ, որ Վանի ու շրջակայքի ժողովուրդը հագցնում էր երկսեռ մանկիկներին

Ժ

Ժամ—եկեղեցի
Ժար—նիհար
Ժուկ—ժամանակ
Ժուռ-կուռուի անել—առանց հասունանալու պոկել

Ի

Ինալի (Արարատյան բարբառ)—կարող
Ինակավոր—Սուրբ Կարապետի վանքին տրված տիտղոսներից մեկը՝ ինը ակ (աղբյուր) ունեցող
Ինատ—խռով
Ինգնավոր—ընկնավոր
Ինե—մեջ
Ինեմ—ընկնեմ
Ինըս-ջինս—ցեղ, ծագում, ազգ-տոհմ
Իմնի—իմանալի
Ինչրխ—ինչպես
Իշլիկ—աստառով կարված երկարաթև և մինչև ազդրերը հասնող զգեստ, որ հագնում էին շապիկի վրայից և՛ կանայք, և՛ տղամարդիկ
Իշտահ—ախորժակ
Իտոնք—դրանք
Ի տուր—տվից
Իրես—երես

Լ

Լազըմ—պետք, հարկավոր
Լալ—համր, նաև՝ մեղեսիկ. Թանկագին ակունք, որ կանայք շարում էին մարգարիտի հետ՝ մեջընդմեջ. լալը լինում էր տարբեր գույնի՝ կանաչ, կարմիր, կապույտ և այլն

Լաճ—տղա

Լահոռի—մեջքին կապվելիք ընտիր շալի մի տեսակ. այդպիսի ընտիր գործվածքները ճանաչում էին գտած իրենց գործվելիք քաղաքների անուններով, ինչպես օրինակ՝ քիրմանի շալ, լահոռի շալ, շամի կութնի և այլն

Լամուկ—մահմեդականի երեխա, մահմեդականի տղա

Լայեղ—արժանի

Լավանդ—քաղաքի անուն

Լար—ախոռների բաժանմունքներ

Լարան—մագե հաստ ու ամուր դերձան, որով կարում էին ջվալների բերանները. լարանի մի ծայրին մեծ կոշկոռ էր լինում, մյուս ծայրին՝ բարակ թել, որ մտցնում էին մախաթի անցքի մեջ

Լբխեփ—վերմակ

Լբծառ—լծի շփումից կոշտացած, անասունի վզի տրորված տեղ

Լբպ—բուռ

Լհանա—կաղամբ

Լյանգառի—պղնձյա լայնաշուրթ սկավառակ, որի մեջ ձավծեղ էին անում

Լոք—լայնակի գցված քայլ, մեծ քայլ

Ն

Նազինա—գանձ

Նալավ—հագուստ

Նալթ—հիմարություն

Նալիվոր—ծերունի

Նալ-խալ—շատ բարակ ապարանջաններ, որոնք մեկից մի քանի հատ անց էին կացնում լայն ապարանջանների աջ ու ձախ կողմերում

Նաղդ—ծիծաղելի դրություն. խաղդ էին անվանում նաև բարեկենդանի օրերին ծիծաղաշարժ տեսարան ներկայացնող երիտասարդներին: Նրանք ծպտված էին լինում մորթե թիկնոցում և դեմքը ծածկում այծի մորթուց պատրաստված յուրատեսակ դիմակով, որի վրա, տեսնելու համար, երկու անցք էր բացված: Խաղդ էր կոչվում և ներկայացումը

Նամ—հասարակ, անորակ, նաև՝ համ

Նամբըրա (Շատախի բարբառ)—համրիր

Նամփրրա— » համբերիր

Նամփուրա— » համբուրիր

Նանչալի պուռ—դաշույնի դաստակ

Նանք—հանգստանալ. աշխատելիս կամ քայլելիս մի քիչ հանգիստ առնել

Նաշկ— հասկ

Նաչին—մարգագետին

Նառց—հարց, հարցմունք

Նասուկ—հասունացած

Նավիծ—յուղով բոված ալյուրը՝ տաք շաքարաջրով թուլացրած փափուկ ճաշ

Նավի ծըվու—հավի ձվի, հավկիթի

Նավրծիլ—լեռնային ախորժելի բիվաշահամ բույսի խավոտ ու դալար կոթուն

Նավք—թռչուն

Նարեզան—մտրակ. մշակված կաշվի բարակ գոլերից հյուսում էին մի մատի հաստության թոկ, որի մի ծայրին թողնում էին կաշվի հավելվածք, մյուս ծայրը կապում փայտյա ձողիկին և այդ մտրակ-խարազանով էլ քշում անասուններին

Նարսխուր—հարսին տուն բերելու համար գնացած հյուրեր

Նըդրաց—միասին, մեկտեղ

Նըթում—զատկի նախորդ երեկոյի կերուխում, որով պասը վերջանում էր

Նըլա—շատախցիներից գործածվող ոչ որոշակի իմաստ արտահայտող խոսք որ արտասանում էին նախադասության սկզբում

Նըլըսում (Շատախի բարբառ)—վերջանում

Նըլըսուն—առավոտ, լուսաբաց

Նըմթուրծ—տաք մոխրով ու աղաջրով կամ մանկան մեզով շաղախ, որ կապում էին մարմնի որևէ մասի վրա, եթե ջնջխվածք էր ստացել

Նըրընդատ—բարձր և հաստ կոթունավոր դեղին բազմածաղիկ բույս. խրընդատ անասունները չեն ուտում. նա պետքական է միայն որպես վառելիք: Կա նաև կոթուն չտվող խրընդատի մի այլ տեսակ, որին անվանում են որձ խրընդատ. հեքիմները դա օգտագործում էին որպես դեղանյութ

Նրընցավ—հարբուխ

Նրոխա—Բամբակած, լայնափեշ և երկար վերնազգեստ, որը հատկանշական է արևելյան ժողովուրդներին

Նրոչկուկ—բկացավ

Նրոֆուկ—ծերությունից շշմած

Նխնա—հինա

Նխն-խոռ—հին և բերանը կոտրած կավե աման

Նող—հող

Նոնջան—վարտիքների ու շալվարների վերնամասում անցկացվող բարակ թոկ, որով տվյալ հագուստը ամրացնում էին մեջքին

Նոշ-խաթուն—քաղցրիկ, գեղանի տիկին

Նումար—կիսահարբած, անցած օրվա խմիչքի զգացողություն, նաև՝ քիչ շիլ աչք, նաև կանացի անուն

Նուռնը—հրեղեն

Նուստուկ—աչքացավից առաջացող կսկծոցի զգացողություն. խուստուկը մեղմելու համար ցավող աչքի մեջ մայրական կաթ էին լցնում, ընդ որում աղչիկ երեխայի մոր կրծքի կաթը և այն էլ՝ տաք-տաք

Նուրիկ—գութանին լծված չորս լուծերից մեկը. խուրիկը ամենաառաջն ընկնող լուծն էր. խուրիկի վրա չէր ընկնում մաճը շարժելու ծանրությունը, այլ նրան էր մնում ուղղություն պահպանելը

Նրեղին—հրեղեն

Շ

Շայ—ծակ

Շար—ձիու պոչի մազ

Շեբ—ձեթ, նաև՝ մանր

Շեռիկա—ձեռիկա, ձեռքս

Շեր—ձեր, նաև ծայր

Շրծում—լայնաբերան կժի ձև ունեցող մի կանթանի փոքրիկ խնոցի, որը ոչ թե կախում էին ցցերից, այլ ուղղակի դնում էին հատակին ու հարում

Շրռծակ—ջրծակ, անցք՝ ջրի համար. շինության դրսի պատի ներքևից բաց թողնված անցք, որտեղից պետք է ջրերը դուրս հոսեին

Շին—պիսակ, խալ

Շոցվոր—հղի

Շուռ—գիժ

Կ

Կաբահաթ—հանցանք

Կալամ—գրիչ

Կալան—գալան, այն գումարը, որ փեսան պարտավոր էր վճարել հարսնացուի ծնողներին

Կալատ—արատ

Կալատիզ—շղթայով միմյանց կապված մատղաշ անասունների խումբ, որ գնում էր կամի առջևից և կոխկրճում աղունը

Կախպա—անբարոյական կին

Կամ—կալսելու ընդհանրացված տախտակյա կալսիչ. կամի արտաքին կողմը հարթ էր, որի վրա կանգնում էր կամ քշողը, իսկ ներսի կողմի վրա խիտ առ խիտ ամրացված էին լինում փոքրիկ ու սրածայր կայծքարեր։ Կամը քաշում էին երկու եզ

Կամշուռ—սիտուքյան կողմից սահմանված անասնահարկ

Կայա—հակա, ժայռանման քար

Կայդա—նմանօրինակ

Կայիմ—ամուր

Կայրի—բացի

Կան—արյուն

Կանջրակ—արևածաղկին ցեղակից յուղատու բույս

Կառցար—կարողացար

Կասամ—երդում, կրկնակի երդում։

Կասաֆաթ—հոգս

Կավըլ—ուխտ, երդում

Կավուշ—ոստիկանատուն

Կատղուկ—գազազած, կատաղած

Կաֆաս—վանդակ

Կեհա—կգնա, գնում է

Կըղըլ-դիղա—Հին Բայազետի մոտակա քրդական մի գյուղի անուն է. բառացի նշանակում է՝ ոսկու գող

Կըղտիկ—սառամոքսում ամրացած կղկղանքի աննշան կտոր

Կրթերըռի—կզարմանա, կապշի

Կրլըղ—տարազ

Կըլիչյաղ—թրի յուղ, սպեղանի, որով բուժում էին թրով կտրված վերքերը

Կըճա—մուսուլմանուհի

Կընդընելա—կորած իրը գտնողին տրվելիք վարձ

Կրշլա—ղորանոց

Կրռաթի—սպիտակ ձի

Կրռալ—թագավոր, թագավորություն, տերություն

Կրռըմ—թուրքական հնօրյա խոշոր ոսկեդրամ, որ կանայք գործածում էին որպես մանյակ

Կրռճոն—մսուրների միջի անասնակերի ավելցուկ

Կրռտան—ամորձատված անասուն

Կրսա—պատմել, պատմություն, խոսակցություն

Կրփըռըրվի—կտապալվի, կընկնի

Կիշըրվան կյեշ—այլանդակ լար ոգիներ, որոնք գիշերները հայտնվում էին միայնակ մարդկանց

Կյախ—ժամանակ

Կյախ-կյախ—երբեմն-երբեմն, ժամանակ առ ժամանակ

Կյաղտար—գաղտագործ, խորամանկ

Կյաղտիկ—թաքուն, գաղտնի

Կյապուտակ—խավրծիլ կոչվող լեռնային բույսի մաղաչափ, գետնատարած տերև

Կյետ—գետ

Կյերի—գերի

Կյին—գին, արժեք

Կյոն—գույն

Կյոռտան կտել—շերեփուկ

Կյոբյ—գոգ

Կոլբախ—մարջանից, սաթից և այլ զանազան արժեքավոր հուլունքներից կազմված քազիակապ, որ օգտագործում էին գերազանցապես քրդուհիները

Կոմշու կուռուփ—գոմեշի թարմ աղբ

Կոն—վրան

Կոնախ—հյուր

Կոնդռռա—տղամարդու նորաձև կոշիկ։ Կոնդռռա էին հագնում նաև քուրդ կանայք

Կոսալ—կլորագլուխ, հաստ մահակ

Կոռ-բեքյար—հարկադիր, չվարձատրվող աշխատանք

Կոսի—կոշտացած, խոպան հող

Կոտրը ընկնել—անանկանալ

Կոտիկ—հայկական գյուղերի հնատարազ կանայք, չոմբարի տակից իրենց գլխին տախտակյա կլոր օղակ էին դնում՝ դագաթին տափակ ձև տալու համար։

Կոր—կույր

Կուբինի—հննքը մետաքս, գործվածքը բամբակե թելերից՝ բավական հաստ ու փայլուն կտոր, որից հայ կանայք զգուն էին կարում. կուբինին լինում էր կարմիր, մեջը՝ սև, սպիտակ կամ այլ գույնի երկար շերտերով

Կուլ—ղուլ, ծառա

Կուկու—փոքրիկ մանկիկներին տրվող փաղաքշական հորջորջում

Կուլանոց—ախոռի այն փոքր ինչ փոս ընկած մասը, ուր կուտակում էին օրվա ընթացքում գոյացող անասնաղբը

Կռոն—եվրոպական մետաքսյա գունազարդ գործվածք

Կտրած ֆաս—նահապետականությունը պահպանած հայկական գյուղերի աղջիկները գլխներին ֆես էին դնում, և այն էլ՝ կտրած, կարճացրած

Կուշիուրքի—բառացի՝ փետրաբարձ. սակայն հայերը բարձը պատրաստում էին փափուկ և ընտիր բրդից

Կուռիկ—կավե հասարակ փոքրիկ խոր աման. լինում էին և ջնարակված

Կուռուղ—համայնքի մարգագետին, ուր արգելված էր անասուն արածեցնել

Կուռուղչի—համայնքի կողմից վարձված դաշտային պահակ. կուռուղչին պահպանում էր և՛ կուռուղը (արգելված արոտավայրը), և՛ ցանքատարածությունները՝ օրինազանց հոտաղներից

Կուռուղու—կաթնատու վայրի մի բույսի ուտվող կոճղարմատ

Կուվաթ—ուժ, զորություն

Կուտապ—խաշած ոսպով ու համեմունքով թխված պասվա բաղարճ

Հ

Հալաբու—Հալեպի

Հալրաթ—անշուշտ, իհարկե

Համբա—մեծատոհմ

Համիդին—քրդական ցեղ, որ սուլթան Համիդի կողմից զինվել էր որպես իր անվան ազատ ղորախումբ

Հայա—պատկառանք

Հայլոր—աքաղաղ

Հանսա—անպայման

Հավա—օր, եղանակ

Հավար—հեռվից օգնություն խնդրողի կանչ

Հեսաբ—հաշիվ

Հեվար—մայրամուտ, իրիկնամուտ

Հեր—այր, քարայր

Հներվի—երերվի

Հլին—լիքը

Հընթին—թևի տակին

Հընձիկ—(Շատախի բարբառ) ինձ
Հրհնչիկ—հանելուկային, զարմանալի
Հրմանն—բոլոր
Հրոպով—արագ, միանգամից խուժել
Հյամ, (համ)—նաև
Հյանգուն—անկյուն
Հոդա—սենյակ, օթյակ
Հորի—(Շատախի բարբառ) ինչու

Ձ

Ձըղնե, ձըկնե—ինձանից
Ձիկ—ինձ

Ճ

Ճայտի կապ—ճակատակապ. ճայտի կապ էր կոչվում թե՛ տարեց կանանց չոմբարների տակից ուղիղ ճակատին կապվող փոքրիկ, եռանկյունի շորը և թե՛ աղջիկների մազերի վրա կապվող թավշյա, երկու մատի լայնություն ունեցող կապը
Ճայտի կիր—ճակատագիր
Ճեղպաց—ազդրերը բաց, անվարտիկ
Ճետ—ճուտ
Ճերերալ—կիսաքուն ժամանակ կամացուկ տնքտնքալ
Ճըլճըլուկ—մարգագետնային բույս. մանուշակագույն ծաղիկներ տվող այդ բույսի բավական երկարավուն ու խիստ ամուր տերևներից աշնանը հյուսում էին բութ մատի հաստությունն ունեցող չվաններ, որ օգտագործում էին, որպես խսիրի հենք. նույն այդ չվանների մի քանիսի միացումից ստանում էին չրհորից ջուր քաշելու հաստ չվան
Ճըղոր—Բարեկենդանի զվարճալիքներից մեկը. ճըղորը հատկապես կանացի զվարճալիք էր։ Սրդիկից կախում էին երկճյուղ ամուր չվան. գետնից բարձր, ամեն ճյուղի մեջ մի հոգի էր նստում ու իր ոտքը պարզում դիմացինի նստած ճյուղի մեջ, այսպիսով միանում էին իրար. երկու հոգի էլ կանգնում էին ճղորից բավական հեռու և դեպի իրար հրում ճղորը։ Այսպիսով, նստածները անընդհատ տարուբերվում էին և գլուխները երբեմն մոտենում էր առաստաղին. նստածները Թռչելիս երգում էին, հետո այդ ղույգին փոխարինում էին ուրիշները
Ճըվտուկ—ճըվտված, պոկըռտված
Ճիժ—երեխա
Ճիլ—ճահճային բույս՝ խիստ երկար ու ամրաթել տերևներով, որից խսիր էին հյուսում։
Ճմուռ—յուղով ու փոխընդով ճմըռված տաք հաց
Ճոչ—մեծ
Ճուլթ—ժանյակ
Ճուր—ջուր

Մ

Մադեն կախուկ—դեմքը խոժոռած (Շատախի բարբառ)
Մաղրակա—լավաշի բացված խմորը թոնրան կողքին կպցնելու բարձի ձև ունեցող հարմարանք
Մաթրաթ—խոր ու մեծակակ խեցեղեն կերակրաման
Մալավա—սակավաջուր. Արճակին մոտիկ քրդական մի ղյուղի անուն էր
Մաղազա—նկուղ
Մաղչա—եռանկյունի չթե գլխակապ, որ գործածում էին տարեց կանայք, կապելով չոմբարի տակ
Մամլաքյաթ—հայրենի երկիր
Սայասուլ—հիվանդություն՝ թութք
Մայլա—թաղ, թաղամաս
Մանիսա—գծավոր, հասարակ կտոր, որից գեղջկուհիները կարում էին իրենց զպունները։ Մանիսան իր անունը ստացել էր Թուրքիայի Մասասիա քաղաքից
Մանճ—մաճ, գութանի կարևոր մաս
Մանճկալ—գութանի աշխատանքի ժամանակ մաճը բռնող հողագործ
Մաջլիս—իշխանավորներից գումարված խորհրդակցություն. մաջլիս էին կոչվում և ռեսի օգնականները
Մեզար—քառակուսի կտավե կտոր, որով կանայք հաց էին տանում դաշտի աշխատավորներին։ Մեզարով էին բանջարը տուն հասցնում, սերմնացանները մեզար էին կապում, հատիկը մեջը լցնում, տարեցները նույնիսկ գոգնոցին մեզար էին անվանում
Մեղել—խորհել, մտածել
Մեճացըս—մեջքիս
Մեյ դոր—մի պահ
Մեյ խատ—մի հատ
Մեյ տիր—մեկ անգամ
Մեյխանաջի—գինեատան տեր, գինեատուն պահող
Մեռուկ—մեռած
Մետակ—մետաքսյա կիսաճածկոց, որ իրենց գլխին էին վերցրել վանեցի օրիորդները։ Մետակին փոխարինել էին ավելի մետաքսախառն քառակուսի շալերը
Մզրախ—նիզակ
Մըզրախդար—նիզակակիր
Մըլի—մորթու
Մըխա—մի հատ
Մըկա—հիմա
Մըսրանի—մասուրի առաջամասի մեծ ու տափակ սալ
Միլլաթ—ժողովուրդ
Միճնապլիճ—հինտնօրյա մեծ պահքի քսանհինգերորդ օրը կոչվում էր միճինք. այդ օրը թխվում էր մի մեծ ու բախտագուշակ բլիթ՝ միճնապլիճ
Մինդար—ներքնակիկ
Մյանչ—մեջ (Շատախի բարբառ)
Մյառտակ—երկար, փայտե ձող
Մյուդուր—գավառապետ
Մյուդուրլըք—գավառապետական պաշտոնատուն
Մոլա—տան պատերն ու կտուրը հարդախառն կավաշաղախով պատելը
Մոլիչ—ավազ անելու փորձիք՝ հատ թիթեղյա մի փոքրիկ տախտակ, վրան ամրացված փայտյա բռնակ
Մոլլա—մահմեդական հոգևորական
Մոյր—կնիք
Մոն—վատ, վատություն անող անձ
Մուլք—կալվածք
Մուղսի—երուսաղեմ ուխտի գնացած մարդ
Մունաթ—խնդիրք, աղաչանք
Մունութենն—վատություն
Մուրադ—փափագ, նաև արական անուն է

Յ

Յա—կամ
Յաղմա—գունագեղ, ծաղկավարդ, նուրբ մարմաշյա գլխաշոր, որ հյուսում էին պոլսահայ արհեստավորները
Յալանչի—ստախոս, ստելում վարժ. նաև՝ լարախաղացին ուղեկցող
Յալդուզ—աստղ, նաև ոսկի
Յալվար-յախա—աղաչանք-պաղատանքով օձիքից կախ ընկնել

Ցաղութ—կունավոր, թանկարժեք ակնեղեն
Ցան—կոլմ, նաև՝ կամ

Ցաններ—կողմեր
Ցանկիշութեն—սիրալմունք
Ցարաբի—արդյոք
Ցուզ-դուզ—հարյուրը լրիվ

Ն

Նալչավոր—երկաթյա կրնկատակևորով ոտնաման
Նաղըլ—պատմություն
Նախա—ննդ
Նախրակչնա—գյուղերում նախիրը հավաքվելու հրապարակ, որտեղից նախրապանը նախիրը քշում էր դեպի արոտավայրը
Նամարդ—տմարդի, անմարդկային
Նամիկ—տափականիստ ցածրադիր և լայնաբերան պուտուկ, որի մեջ ուտելիք էին տապակում
Նանա—մայր
Նաշ—եկեղեցական պարզ պատգարակ, որի մեջ դնելով ննջեցյալին՝ տանից տանում էին եկեղեցի և եկեղեցուց էլ՝ գերեզմանոց
Նավադիլ—մրսելուց կամ նյարդային հողի վրա առաջ եկած ամբողջ ատամների ցավ
Նաֆիլա—իզուր
Նիաթ—աչքով տալ
Նյա, նա—ոչ այս, ոչ այն
Նորադար—նորադար էր կոչվում և՛ գյուղի շուրջը շրջող պինյալ պահակը, և՛ ցանքերի ու արոտավայրերի հսկիչը, և՛ անգամ բոստանների հսկիչ պահապան՝ վարձու պահակը
Նոքար—ծառա
Նվիժ—մահմեդականի աղոթք
Նուկի—չորահարյուր դրամանոց կլորավուն հշուաքար կամ այդքան հեղուկ չափելու աման
Նուֆուս—պետական հարկի մի տեսակի անուն է

Շ

Շահնա—հայցահատիկի տուրքը հավաքող իուրք պաշտոնյա
Շանց տալ—ցույց տալ
Շարազա—ճարպիկ, խորամանկող
Շեղջ—հացահատիկի մեծ կիտվածք
Շըրլիխա—շիրը՝ խարմ ձվի հետ հարած, որ ճանաչում էր գետած, որպես աչքի ցավը մեղմող միջոց
Շըլվալ—(Շատախի բարբառ) շալվար
Շըշկոցուցեր են—շփոթեցրել են
Շըռաթա—ատամոքսի մեջ եղած կիսամարս ուտելիք
Շըփըռ-թըփըռ—աշխատելիս ոչ ճիշտ շարժումներ կատարող և ամեն ինչ ջարդող-թափող
Շըֆայոտ—կասկածամիտ
Շիման—շեմքին, դռան մեջ
Շիշ—թոնիր իատնելու երկաթյա կեռագլուխ շամփուր
Շիրիկ—ժառանգության իրավահավասար տեր
Շոռ—տարափոխիկ, բայց ոչ հարատև հիվանդություն
Շոր—աղի
Շուշփա—մետաքսյա նուրբ թաշկինակ, որով սրբություններն էին փաթաթում

Ո

Ոժտուն—ուժ տվող. գութանին լծված այն զույգը, որ իր ետևից քաշում էր խոփը, ոժտան վրա է ընկնում գութանի ծանրության մեծ մասը
Ողղե—ժամկետ
Ոնչ—ոչ
Ոսկեպյան—ոսկեհյուս, ոսկով բանված

Չ

Չաթան—ավազակ
Չակիտ-միտո—կանացի վերնաշապիկ և կիսաշրջազգեստ
Չամ—ծառատեսակ, որից պատրաստում էին գլուխ սանրելու գեղեցիկ սանրեր
Չաչալ—ճաղատ
Չավրա—երեսսրբիչ
Չարոխ—տրեխ
Չաքյ—արտաքին հանգերձանքի կողքերից բաց թողնված ճեղքվածք: Չաքյ էր կոչվում նաև ղզրարների կլորացուլս գործիքը, որ խփելով անեղի լարին՝ բուրդ ու բամբակ էին գզում
Չաքյան—ամուր, կպչուն նյութ պատրաստող սերմնահատիկ, որ ներմուծվում էր ու վաճառվում Վանի շուկայում: Չաքյանը ձեծում էին սև ծամոն կոչվող բուսակաթից պատրաստվող յախուլի հետ
Չէ-չխո—արգեն (Շատախի բարբառ)
Չըլաշ—չրաղաց. չլաշներ էին կոչվում այն բաղմաթիվ չրաղացները, որ գտնվում էին Վանի Շամիրամա թաղ կոչվող թուրքական թաղամասում, «Շամիրամա չրի» հոսքի վրա
Չըլուտ—մերկ
Չըխաս—չհաս. արյունակից այնպիսի ազգականներ, որոնց ամուսնությունը եկեղեցին չի թույլատրում
Չըղ—բարակ փայտերից իրար կապված միջնորմ, որ կապելով գոմի անկյունում, այնտեղ էին պահում նորածին գառներին
Չըֆայմա—չմտածեցի, գլխի չընկա
Չիթ զարկիցին—Չիթ խփեցին: Հին տնայնագործ ջուլհակները փայտյա փոքրիկ կնիքը թաթախելով սև ներկի մեջ, խփում էին սպիտակ կտավի վրա, նախշեր գոյացնում և ապա այդ կտորը ներկում էին կարմիր գույնով: Կտորը կոչվում էր չիթ
Չիման—մարգագետին
Չիփացել—սիրտը կսկել, սիրահարվել
Չոլ—դաշտ: Չոլ էր կոչվում նաև ախոռի այն բաժանմունքը, ուր անասուններին էին լողացնում: Չոլումն էին լողացնում նաև գյուղացիներն իրենք, և դրա համար էլ չոլ հասկացողությունը համընկնում էր բաղնիք հասկացողության հետ
Չողիրրիկ—կավե ոչ շատ մեծ երկկանթանի տափակ սան, որ դործածում էին տնային պանադան կարիքների դեպքում, ամենաշատը՝ չորթան տորթելիս
Չոմբար—եռանկյունի, ծաղկավոր չթից կարած գլխաշոր, որ հնատարազ կանայք կապում էին յաղմայի տակից, այնպես, որ եզրերը՝ երկու մատնաչափ երեվար
Չոպանօղլի—հովվի զավակ. նաև հայկական գյուղի անուն՝ Վանի գավառում
Չում—մինչև
Չումքյի—որովհետև
Չուռ—անգորական այծ, նաև նրա փափուկ, փայլուն ու գանգուր բուրդ: Չուռ էին կոչվում նաև այդ բրդին

նմանվող ոչ միայն քյաղաղիկները, այլ նաև ամեն ինչ, որ զանգլամաղ էր
Ձուր—մինչև, երբ
Ձքարա—ծխախոտի գլանակ

Պ

Պամբակ—բամբակ
Պայ—լուսնի շուրջը կապած լուսապսակ, նաև՝ բակ
Պարիկուն—բարի երեկո
Պենով—բերանով
Պետ—խոշոր, խոշորահատիկ
Պըլուկ—փլված
Պըծառ—պեծ, կայծ
Պըճեղ—անասունի ոտնապճեղ. մի պճեղ էր կոչվում նաև արճակցող ջրի իրավունքի յուրաքանչյուր 12 ժամը. այդ իրավունքը որոշված էր պապերի օրոք. ջրատերը իր ջրի չափը ընդմիշտ վաճառելու իրավունք չուներ, բայց յուրաքանչյուր տարի ուզած մարդուն ընծայաբերելու իրավունք ուներ
Պըտին—հրակայուն մի հող, որից շինում էին և թոնիրները, և՛ տան գործածելիք պուտուկները
Պըտուճ—պատառ
Պըտուկ—ստինքապտուկ, նաև՝ ծաղկի կոկոն. պըտուկ է կոչվում նաև վայրի կակաչի մի տեսակ, որի կոկոնները, դեռ չբացված ուտում են
Պիլիմաստ—հեքիմների կողմից օգտագործվող սպեղանի. պիլիմաստը եփվում էր կարագով, սոխով, ալյուրով ու մածունով, ստացված խավիծանման այդ զանգվածը կապում էին վերքի վրա
Պիճ—ապօրինի զավակ
Պյան-թող—աշխատանքային օրվա ավարտ
Պյաշխի—շնորհիր, նվիրի
Պյաոց-փոխ—բարձ փոխել, ամուսնական անկողինը արատավորել
Պյուլոր—շուրջ
Պող-բիբի—անբարոյական կնոջ մայր, նաև անբարոյական կանանց հովանավորող կին
Պոզիկ—թեյնիկաձև պոզ ունեցող, ջուր խմելու խեցեղեն փարչ, աման
Պոծառ—պայծառ
Պող (պոզուկ)—հայերի ու ադրբեջանցիների կողմից ճանաչում գտած աղ դնելու բանջար
Պուրթ—բուրդ
Պըներ—բներ
Պուշիկ—մազերի ծայրերին հյուսվող եռաճյուղ կտոր
Պուպուշ—փոքրիկ, գեղեցիկ
Պուրթ—բուրդ

Ջ

Ջաղամաթ—բազմություն
Ջաղդա—լայնուղի, նաև բաց
Ջամ—ապակի
Ջամի—մզկիթ
Ջան—հոգի, շունչ
Ջանավար—հրեշ, երևակայական այլանդակ կենդանի
Ջանդակ—դիակ
Ջառահ—թարախ
Ջառջառ—կալսելու հարմարանք. ջառջառը կազմված էր պտտվող երկու ձողերի վրա շարված, ուրագանման պողպատեբրան ջարդիչներից, իսկ դրանց հետևում կար նստելու հատուկ աթոռակ. ջառջառին ես լծում էին երկու եզ
Ջըվմեյթեր—երկարաճիտ կոշիկներ
Ջըլբուր—ուտիս օրվա կերակրատեսակ, որի մեջ ձու շատ էր գործածվում
Ջըհեզ—օժիտ
Ջըհել-ջուհուլ—երիտասարդներ
Ջըղա—երիզազարդ
Ջըռա—մի կանթանի. լայնաբերան և կժանման խեցեղեն անոթ, որով բերվոր կանայք շալակով կաթ էին բերում
Ջըրըել—փորձել
Ջըվալ—այծի մազից հյուսված կոշտ ու ամուր պարկ, որով ցորեն ու ալյուր էին փոխադրում մի տեղից մի այլ տեղ
Ջինար—հարևան
Ջոր—գրպան
Ջոլ—ձիերի երամակ. ջոլ էր կոչվում այն խմբակցությունը, որի շուրջն էին հավաքվում որոշ ոչխարատերեր
Ջույաբ—պատասխան

Ռ

Ռաբան—խղճուկ
Ռահըմ—գութ
Ռամազան—մահմեդականների ծոմապահություն
Ռաստ գալ—հանդիպել
Ռասութ—կարմիր դեղափոշի, որ կին հեքիմները գործածում էին աչքի կոպերը բուժելիս
Ռենջբար—հողագործ
Ռես—գյուղապետ

Ս

Սաթըրջամ—թոքերի բորբոքում
Սախեն—հողե մեծ տաշտ՝ լողանալու և լվածք անելու համար
Սակառ—մեծ կողով անասնակեր փոխադրելու համար
Սանաթ—մուրհակ
Սանդըխքյար—պետական գանձապահի պաշտոնակատար
Սանյաթ—արհեստ
Սանյաթքյար—արհեստավոր
Սավդալի—սիրուց խելագարված
Սատրազամ—թուրք բարձրաստիճան զինվորական
Սարակ—օրավարձով աշխատող
Սարայ—դղյակ, պալատ, ինչպես նաև՝ Վանի նահանգում Պարսկաստանին սահմանամերձ մի փոքր քաղաքի անուն
Սարաղունջ—գործածությունից արդեն դուրս եկած մի գլխազարդ, որ դեռ պահպանել էին Թիմարի հնատարազ պառավները. սարաղունջը մահուդյա երկարավուն կտոր էր, երիզապատված սիմերով և զարդարված արծաթյա զարդերով. սարաղունջը կախ էին գցում մազերի վրայից, որը ետևից հասնում էր մինչև գոտկատեղ
Սարեկ—սարյակ, նաև ոչխարի ստամոքսի մաքրած, աղով մշակված մի կտոր, որով փակում էին յուղի ամանների բերանները
Սարին—զեփյուռ, հով
Սարծիլ—գութանը քաշող չորս լուծերից մեկի անունն է
Սեյր-անել—հաճույք ստանալ, վայելել
Սեյրագ—նոսր
Սեռիկ—լայնափոր, նեղաբերան անկանթ խեցեղեն աման
Սեփաթլու—արծաթյա իրերի վրա քսվող սև ներկ
Սև կռիկ—սև ագռավ, այդպես էին անվանում սերմնագռավներին

Սեվատավար—եղ, կով, հորթ և այլն, մի խոսքով՝ ոչ գոմշեղեն

Սևֆիլ—դժբախտ, խեղճ

Սրյա—սալաւ։ Սալան դործում էին դալար ու մաքրված ուռենու ճյուղերից և օգտագործում տնային պայմաններում

Սըխթ—հավատ

Սրմբուլ—փետրախոտ

Սրնոր—սահման

Սրոկեց—գազտնիքին իրազեկ

Սրփ—սուրբ

Սիլա—ապտակ. սիլա է կոչվում նաև այն վիճակը՝ երբ ամանի մեջ լցված ապրանքը՝ մինչև շուրթերը լիքը-լիքն է

Սիլախ—վենք

Սինամախավք—սիրամարգ

Սոբա—թիթեղյա վառարան

Սոլ—հասարակ ոտնամանի մի տեսակ

Սոխաթան—քարե պինթանի և եռացրած կաթի խառնուրդ, որ պահում էին նորաթուրթ ու ճաքեր ունեցող պուտուկների մեջ և աշնան կողմերը, երբ անասունները ցամաքում էին, գործածում մածնի փոխարեն

Սոկ—սննդանման կաթնատու բույսի մի տեսակ, որի հյութից պատրաստում էին և՛ ծամելու ծամոնը, և՛ բուժիչ յախուն

Սողրաթ—ուրախ կերուխումի հավաքույթ, խնջույք

Սողորակ—խողովակ, նեղ ու երկար անցք ունեցող իր

Սոյ—տոհմ

Սոն-սոնա—վերջիվերջո

Սպահանի—կարմիր ուռենի, որ գործածության մեջ ավելի հարգի էր քան սովորական ուռենու փայտը

Սուլուլիկ—սրածայր

Սուրահի—երկարավիզ ու անկանթ աման։ Սուրահիները ներմուծվող ամաններեն էին. նրանք պատրաստվում էին քարե կավի հետ խառնած. և՛ ներսից, և՛ դրսից կոկ ու փայլուն էին. սուրահիները համիչք լցնելու խիստ հարմար անոթ էին ու բանկ էին գնահատվում

Վ

Վագա—ժամկետ

Վալադ—ուղեգիտ, ճանապարհն իմացող

Վալահ-բիլա-թալահ—մուսուլմանական կրկնակի երդում՝ հնչակս ասվում է՝ աստված, Քրիստոս, սուրբ հոգի

Վանից—վանքին, վանքապատկան

Վասալամ—ինչպէ, նաև՝ շատ բարի

Վասն սրռ քյուլախո—գաղտնախորհուրդ, անտեսանելի դարձնող գլխարկի մասին

Վավ—(Շատախի բարբառ) ով

Վար—վրա

Վաքյիլ—երաշխավոր

Վերան—ավերակ

Վերգյի—տուրք

Վրոոշ—պասվա ջրալի ապուր՝ եփված ձավարով

Վիծկի—մի լուծանի արորի տեսակ

Վոլքեր—(Շատախի բարբառ) ովքեր

Տ

Տախտ—տան հողե հատակ

Տանտրկին—տան ղեկավար կին։ Տանտրկին էին կոչվում նաև վանքերի տնտեսություններում աշխատող կանայք, որոնք մեծավ մասամբ լինում էին այրի և աղքատացած կանայք

Տառի—անասնաղրի կոշտ ու ամուր զանգված, որ քոնիրների հիմնական վառելիքն էր։

Տավրի չլուտ—անասնացավ տարածող ոդի. սնոտի պատկերացումով, անասնացավը մերկ մարդու կերպարանքով շրջում էր երկրե-երկիր ու կոտորում անասուններին

Տափ—գետին. տափ էր կոչվում նաև ցանված արտերը հարթելու այն մեծ ավելանման գործիքը, որը հյուսված էր լինում կարծր թփուտներից։ Տափին լծում էին մի զույգ ուժեղ գոմեշ, տափի վրա կանգնում էր հմուտ տափավարը և իր ծանրությամբ պահպանում էր տափի վեր-վեր թռչելը. տափը ծառայում էր ցանված սերմերը հողով ծածկելուն

Տե—տես

Տեղ—դեղ

Տեղմուր—նորածին անասունի ստամոքսով, այնտեղ եղած չմարսած կաթնակոշտուկով պատրաստված պանիր մակարդելու հեղուկ

Տեպ-տիր—աչքին դեղ կամ սուրմա քաշելու ոսկրե ձողիկ

Տրրկեց—դրացի

Տիժար գալ—մեղքանալ, խղճալ

Տիկ—խեցեղեն խնոցի

Տիր—անգամ. տիր էր կոչվում նաև գարնանացան ցորենի մի ընտիր տեսակ, որ ցանում էին շարքացանով ու անջրդի արտերում

Տիրամեր—Բերկրի գավառի հայկական մի գյուղի անուն, որտեղ գտնվում էր Տիրամոր հռչակավոր վանքը։

Տիրամոր խեղճ—բորոտ. ժամանակին հասարակությունից հալածվող այդ հիվանդներին, իբր Մարիամ աստվածածինը խղճացել էր ու ապաստանել. բորոտների ապաստանն էր նաև Բերկրիի Տիրամոր վանքը

Տիրմ—մեկ անգամ

Տմաոդ—տմարդի

Տյաշտ—դաշտ

Տյար—դար, բլուր

Ց

Ցախ—ծառերի չորացած ճյուղեր և այլ խոիվներ, որ օգտագործում էին որպես վառելիք

Ցախավել—հատուկ ճյուղերից կապված ավել, որով ախոռի անասնաղրն էին մաքրում, ինչպես և կալատեղում գործածում որպես ավել

Ցան—չորացած անասնաղրի մանրը, որ վառում էին բոնրում

Ցրմփոր—տհաճորեն ուռած փոր, գեր անձնավորություն

Ուտիս—ոչ պաս, ամեն ինչը անարգել ուտելու օրեր

Փ

Փախրր փարա—պղնձադրամ. փախրր փարան վաղուց գործածությունից դուրս էր եկել. ներկայումս գործածվող պղնձադրամից ավելի բեթև էր

Փայախ—ախոռ

Փայդա—ի հայտ գալ, հայտնվել

Փայեն—մանր ու չոր անասնաղբ, որ փոում էին անասունների տակ

Փայլեվան—լարախաղաց

Փայվեր ի—փակվել է

Փանթոլ—փանթալոն, եվրոպական ձևի տարատ

Փարգախ—(Շատախի բարբառ) ախոռ

Փարդիսո—կանացի վերարկուի նորաձև մի տեսակ,

Փարխաջ—պղինձյա կարճ դույլ՝ ջրհորից ջուր հանելու համար
Փենջարա—լուսամուտ
Փբթիր—անասնաղբը՝ աղյուսաձև չորացրած վառելիք
Փըշտացնք—անբարոյականացնք
Փըռիքնի—պատահի, միաժամանակ՝ աղատվի
Փըռիո՞ւ—փրկի՞ր, ազատի՛ր
Փիլաք—մանրիկ, փայլուն տափակ և մեջտեղերը ծակ՝ թիթեղյա զարդարանք, որ կարում էին հագուստների վրա
Փոխիկ—նորաձև, երկարաճիտ կոշիկ
Փոխան—փոխարեն. նաև տղայի անուն, որ դնում էին այն նորածին տղաների վրա, որոնց ծնվելուց առաջ տանից մահացել էր որևէ տղամարդ, ու նա ծնվել էր նրա փոխարեն, նրան փոխարինող
Փողրակ—պատուտակաձև բացված անցք
Փողչիկ—փոքրիկ եռանկյունի գլխաշոր, որ հնառճ կանայք կապում էին չոմբարի տակից
Փոշած—որևէ բանջարով ու ձավարով եփված, մեջն էլ այլ յուր ավելացրած պասվա կերակուր
Փոշի—մետաքսե սև մեծ թաշկինակ՝ մոխրագույն եզրագծերով, երկու կողմից երկար ծոպերով, որ տղամարդիկ կապում էին գլխների քոլոզի շուրջը այնպես, որ ծոպերը դուրս մնային
Փորես—փորիցս
Փուիկի սուրբ Գևորգ—Շատախում գտնվող այդ սուրբը մեծարվում էր նաև այլազգիներից. Փուիկի ս. Գևորգի նվիրահավաքները անձեռնմխելի էին. նրանք երկրով մեկ շրջում էին և բնակչությունից հավաքում Փուիկի Ս. Գևորգին խոստացած անասուններն ու դրամը։
Փուփուշ—քնքուշիկ, նաև ուռուցիկ. այդպես էին անվանում նաև՝ կանացի հագուստի թևերի ուռուցիկ վերնամասին

Ք

Քաշմիկ—սրճագույն, մանրիկ ու տափակ սերմիկներ։ Ներմուծում ու վաճառում էին թուրք մանրածախ խանութպաններ։ Հնքիմները քաշմիկի սերմի միջուկներից պատրաստում էին աչքի դեղափոշի
Քեթըր—թեք, մի կողմի վրա դրված
Քիբար—հպարտ, վեհանձն։ Նաև արական անուն
Քիրման շալ—գեղեցիկ, գունազարդ, լավորակ շալ, որ կին թե տղամարդ, կապում էին մեջքին՝ հագուստի վրայից։ Հավանաբար Պարսկաստանի Քերման քաղաքի անունով էր քիրմանի շալ կոչվում
Քյա—բացականչություն՝ ասվելիքը խոսքից առաջ, զարմացական իմաստով
Քյազադիկ—կարճ թևերով մինչև մեջքը հասնող կուրծքը բաց տղամարդու վերնազգեստ. քյազադիկը գեղչկական հագուստ էր, գործում էին կանայք. նյութը՝ անգորական այծի (չուո) բուրդն էր։ Դրսի կողմից այնքան խալոտ էր, որ այծի մորթու պատրանք էր տալիս, իսկ ներսից՝ հարթ էր ու ամուր. դրա համար էլ քյազադիկից անրաժան էր չուո բաոը (չուո-քյազադիկ)
Քյալավեր—ավերակ
Քյակի՛—քանդի՛ր
Քյաղցր—հալվա՝ ալյուրով, յուղով ու շաքարով շաղախված
Քյայվիր են—քանդվել են
Քյառեշտ—կալսի, հերանի սայլերի վրա խուրձերը բարձրացնելու համար օգտագործվող վեց ճյուղանի փայտե հարմարանք՝ ամրացված երկար կոթի վրա։ Քյառեշտի մասները պատրաստում էին իխտ ամուր փայտից
Քյասա—կավե մեծ և խոր կերակրաման
Քյավե—քավել են, վնասազերծել, ցավ չպատճառող նյութով բաց վերքը հականեխել
Քյար—օգուտ, շահույթ, միաժամանակ մասնակի օգուտ ստանալու վարպետություն
Քյարթու—հնացած ուտելիք՝ հաց կամ կերակուր
Քյարխանա—շահութաբեր հաստատություն՝ ջրաղաց, ներկատուն, ձիթհան և այլն
Քյարխանաչի—շահութաբեր հաստատության տեր, միաժամանակ՝ հասարակաց տուն պահող
Քյաֆիր—անխիղճ, անաստված
Քյե—քեզ
Քյոշկ—երկհարկանի բարձր շինություն, տուն
Քյոփագ—արու շուն
Քյոք—արմատ
Քյուլա—գզված բամբակի կույտ, դրան նմանվող որևէ բան
Քյուլաշ—քանդված, գզգզված, կալսելու պատրաստված հացահատիկի խրձեր
Քյուրք—մուշտակ
Քոլոզ—թաղիքե կլորավուն գլխարկ

Օ

Օբա—մեծ գերդաստանի ընտանիքներից մեկը
Օթ—(թուրքերեն) խոտ
Օլան—այ տղա
Օխնուկ—օրհնված
Օղլին—բոլորին
Օղչում—ողջույն
Օրթախ—փայատեր, բաժնետեր

Ֆ

Ֆալագ—բախտ, ճակատագիր
Ֆայմ, ֆայմել—գիտակցություն, ըմբռնողականություն, ըմբռնել, գլխի ընկնել
Ֆաոախալամիշ—սրտաբացվել
Ֆել-ֆանդ—խորամանկում, աչկակապուկություն
Ֆրոթոնա—ծովային փոթորիկ, մրրիկ
Ֆրստան—կանացի լրիվ շրջազգեստ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սերինե Մովսեսի Ավագյան 5
Արճակ 7
Ինստիտուտի կողմից 9

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Բնական միջավայրը 10
Արճակի գավառի գյուղերն ու ազգաբնակչությունը . 11
Արճակ գյուղը 12
Պատմական անցքեր 16
Զբաղմունք 21
Երկրագործություն 22
Ջուրարա 29
Անասնապահություն 30
Արհեստներ 33
Առևտուր 34
Արտագնացություն (պանդխտություն) . . 35
Նյութական մշակույթ 37
Բնակարանի համալիր 37
Կահ-կարասի 40
Ուտեստ 41
Բույսերի գործածությունը 44
Տարազ 50
Հասարակական կյանք 53
Վարչական կառուցվածքը . . 53
Գյուղական վարչակազմը . . 53
Հոգևոր կազմը 55
Համայնքի հավաքատեղին . . . 58
Պետական հարկերի վճարումները . . . 58
Դատավարական սովորույթները . . 60
Կոնախներ 61
Արճակի դպրոցը 61
Ընտանիք 62
Կազմը 62
Հարսանեկան սովորույթներ . . . 63
Տղաբերքի սովորույթները 73
Թաղման ծեսեր 73
Հիվանդություն և բժշկություն . . . 74
Առոնին հիվանդություններ 74
Մանկական տարափոխիկ հիվանդություններ 81
Բուժիչ բույսեր 82
Մաքրակեցություն 84
Հավատալիքներ 84
Սրբավայրեր 84
Սնոտիապաշտություն . . . 88
Ժողովրդական տոներ 91
Ժամանց 98
Մանկական խաղեր 98
Հոդաներ 100

ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ավանդավեպեր, ավանդություններ, ավանդական զրույցներ 101
Քուչակյան ավանդավեպ 101
Աղնավուրի գերեզման 106
Ձժերաց մախն ինչխ ի փայդա իլե . . 106
Անհիշատակ պատավին ուղղված ողորմիա . 107
Ուստա Նազարի աստրծուն ապավինելը . 107
Ցորեն խաց պաղս չարող Թոփալ վարթապետ 107
Շան փրկած ցորեն խաշկ 107
Հմեն մարթ ուր կսմաթի տերն ի . . 108
Կյոռտան քյաբաբ 109
Հիսանի ումբրը 109
Լեգենդներ Արճակի լճի մասին . . . 110
Հեքիաթներ 112
Կուռքյ թաքավրու խեքաթ 112
Ասրլզադու խեքաթ 113
Ախմախի խեքաթ 119
Երգիծական զրույցներ 122
Քավրոլ շուն խռովիր ի 122
Ֆել-ֆանդ իմացող կրնիկ 123
Օլոլո-բոյոլո 124
Մեր խարս չկիտե խաց տանել պերան . . 124
Սիսրոկեր խարս 124
Սիսրոկեր խարս (տարբերակ) . . . 124
Կաճետա խելացի խարսի կրսեն . . . 124
Խավիծ-խավլավիծ 125
Անխոնար աղլրկան բախտ 125
Սրամտություն–սրախոսություն . . . 125
Բեյք 130
Արճակի զվարճախոսներ . . . 131
Երգ, երաժշտություն, պար 133
Թափառական երգիչներ 133
Սրփ Կարապետ (գովք) 134
Կարոս խալ 135
Ասլան աղեն 135
Հոգի կրնիկ շատխու հաթին 137
Երգասացություն–երգասիրություն . . . 138
Ժողովրդական երգեր 141
Մալուլ տաղեր 141
Այլ տաղեր 142
Կատակերգեր 146
Օրորոցային երգերից 148
Պարերգ ու երաժշտական գործիքներ . . . 150
Մանկական ուրախ ասույթներ 150
Առած–ասացվածքներ 152
Օրինաճառ, բարեմաղթաճառ, երդում, անեծք, պարսավաճառ 155
Հանելուկներ 159
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 161
Ցուցակ՝ Արճակի ծխերի 161
ԵՐԳԵՐԻ ՆՈՏԱԳՐՎԱԾ ՆՄՈՒՇՆԵՐ . . 165
Բառարան 176

ՍԵՐԻՆԵ ՄՈՎՍԵՍԻ ԱՎԱԳՅԱՆ
СЕРИНЕ МОВСЕСОВНА АВАКЯН

ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա Ր Ճ Ա Կ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր
Փ. Հ. ՄԱԴԱՆՅԱՆ
Նկարիչ
Ն. Հ. ԽԱՆՋԱԴՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր
Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր
Ս. Կ. ՋԱՔԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ
Մ. Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

*ՎՖ 02038 Պատվեր 386 Հրատ. 4627 Տպաքանակ 2000
Հանձնված է շարվածքի 17.5. 1977 թ.: Ստորագրված է տպագրության 18.5.1978 թ.: Տպագրական 11,88 մամուլ, պայման. 23,76 մամուլ, հրատ. 18,48 մամուլ: Թուղթ № 1,
60×90 1/8, գինը 3 ռ. 40 կ.:*

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության 24 գ.
Издательство АН Арм. ССР. Ереван, 375019, ул. Барекамутян, 24-г.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, էջմիածնի տպարան